

KOVÁCS ISTVÁN

A barátság anatómiája

Második könyv

MB
226.476

Kovács István
A BARÁTSÁG ANATÓMIÁJA

KOVÁCS ISTVÁN

A barátság anatómiája

Második könyv

Írások a magyar–lengyel kapcsolatokról
és a lengyel kultúráról

A kötet megjelenését az

nka

Nemzeti Kulturális Alap

támogatása tette lehetővé.

A címlapfotón az 1956. október 30-i.
olsztyni magyarbarát tüntetés látható.

A fehér-fekete fotókat Kapronczay Károly,
Kovács István, Andrzej Przewoźnik, Tischler János
bocsátották a kötet rendelkezésére.

A színes fényképeket
Jernye János, Kovács István,
ifjabb Miltényi Dénes, Elżbieta Orman
készítették.

© Kovács István
Széphalom Könyvműhely, 2009

MB 226. 476

2010

BEVEZETÉS A „MÁSODIK KÖNYVHÖZ”

Idén emlékezünk a II. világháború kitörésének hetvenedik évfordulójára. 1939 szeptembere számunkra a lengyel menekültek befogadását, a magyar–lengyel barátság egyik legszebb fejezetét jelenti. Az 1950-es, 1960-as években pisszenni se lehetett róla, mintha szégyenfoltja lenne históriáinknak. A Molnár Erik által szerkesztett és három kiadást megért kétkötetes *Magyarország története* egyetlen mondatot se szentel a lengyel menekülteknek.

A lengyel menekültek kérdése az 1970-es évek végén már többször kapott sajtónyilvánosságot. 1979. június 23-án E. Fehér Pál az Élet és Irodalom hasábjain levelet intézett a Magyarországon is mind ismertebb költőhöz, Zbigniew Herberthez *Arról, hogy mire való a történelem*. Ebben többek között a következőket írta: „Tény, hogy az a magyar kormány, amely elkötelezte az országot Hitler mellett és a fasiszmus útjára vezette azt, befogadta annak az országnak az üldözött katonáit, akiket Hitler tett földönfutóvá! Romantikus szeretetből? Aligha... Jól megfontolt számításból, amelyben ötvöződött a cinizmus és a felelőtlenség. Ezzel a gesztussal engedményeket tettek annak a nacionalizmusnak, amely a lengyelek melletti rokonszenvvel óhajtott kimutatni tiltakozását az agresszív német nacionalizmus ellen, cinikusan arra számítottak, hogy »jó pontokat« szerezzenek azoknál az angoloknál, akik Lengyelország megtámadása miatt léptek háborúba; és végül felelőtlenség volt, mert a náciizmus elleni hatásos fellépés pótlására szánták.” E „levélre” egy hét múlva Tánczos Gábor, az 1956-os forradalom szellemi előkészítésében fontos szerepet játszó „Petőfi kör” titkára válaszolt, akit 1957-ben életfogytiglani börtönre ítélt Kádár vérbírósága. *Mire való a történelem?* címmel közzétett levelében Tánczos *a magyar nacionalizmus, csupán a »jó pontok« és a felelőtlenség* témakörét boncolgatva tett fel kérdéseket E. Fehér Pál cikke kapcsán. Az érintett még a lapnak ugyanebben a számában válaszolt rájuk *Mire való a nacionalizmus?* címmel: állításait megfellebbezhetetlennek mutatva be, s megleckéztetve Tánczost, akinek feltehetően ez volt az utolsó nyilvános szereplése, mert nemsokkal ezután öngyilkos lett.

Nem tudható pontosan, hogy „a náciizmus elleni hatásos fellépésen” mit értett E. Fehér Pál. Netán háborút Németország ellen? (Amely automatikusan a Lengyelország elleni támadásban részt vett Szlovákia és Szovjetunió elleni háborút is jelentette volna.) A június végén elfojtott vita lángjai öt hónap múlva csaptak fel elemi erővel. A Lengyel Kulturális Intézet – nyilván a lengyel pártvezetéssel egyeztetve – a Kossuth-klubban 1979. november végén vitát szervezett, amelynek nagy sajtóvisszhangja támadt. Ezáltal a tágabb közvélemény is beavatottja lett a menekültkérdésnek.

A kérdésnek a magyar pártvezetés is fontosságot tulajdonított. Mi sem bizonyítja beszédesebben, hogy a vitát Ránki György akadémikus vezette be, s Juhász Gyula professzor is felkért előadó volt. A tíz évvel későbbi politikai rendezvények hangulatát előrevetítő esten felszólalt többek között Antall József, Kapronczay Károly, Jerzy Robert Nowak és az „érintettség” jogán az egykori menekült Camilla Mondral és Tadeusz Olszański is.

Hogy az esten voltaképpen mi történt, arról a közvélemény másfél hónap múlva értesült a sajtóból, pontosabban Kiss Ferencnek a *Jegyzőkönyv egy tanácskozásról* címen 1980. január 12-én az Élet és Irodalom hasábjain közzétett beszámolójából, amelyre E. Fehér Pál azonnal válaszolt *Megjegyzés egy „jegyzőkönyvhöz”* címmel. Ebben utalás történik arra, hogy voltaképpen 1939 szeptemberében Németországgal, Szlovákiával (s amiről akkor nem esik szó: a Szovjetunióval) együtt Magyarországnak is meg kellett volna támadnia Lengyelországot. „Teleki nem vállalta a háborút Lengyelországgal, nagyjából ugyanolyan okok miatt, amiért Tisza szeretett volna kimaradni az első világháborúból. Az uralkodó osztályok pozícióját féltette” – olvasható a „*Megjegyzésben...*” E logika szerint Telekinek duplán szemrehányást lehet tenni: nemcsak hogy nem támadta meg Lengyelországot, de még be is fogadta a lengyel menekülteket.

A menekült-vita visszhangját Száraz György foglalta össze – az igazosztó szerepében – az Élet és Irodalom 1980. március 8-i és 15-i számaiban *Polak, Węgier, dwa bratanki. Vita visszhangokkal* címmel.

E vita kései visszhangjaként látott napvilágot 1985-ben az Európa Könyvkiadó gondozásában a *Barátok a bajban* című kötet, amely a magyarországi lengyel menekültek történetét tárta fel lengyel vissza-

emlékezések tükrében. A lengyel visszaemlékezéseket Jerzy Robert Nowak és Tadeusz Olszański válogatták.

A menekültügyet a tágabb lengyel és a magyar közvéleményben Engelmayer Ákor és Jerzy Tuszewski ...*Mert hazájuk, otthonuk és szívük híd volt a szabadság felé...* című dokumentumtrilógiája tudatosította, amely 1980. november 21-én és 22-én hangzott el a lengyel rádióban, s később – egy részbe tömörítve – a magyar rádióban is. A gondos alaposítással szerkesztett történelmi dokumentumműsor bevezető pillanataiban hallani lehetett a Schleswig-Holstein csatahajó 1939. szeptember 1-jének hajnalán a Westerplattéra zúdított sortüzeinek dörejét, amelyet annak idején a BBC rögzített. Az utána beállt csöndben egymás után szólaltak meg a lengyel menekültek, többek között Franciszek Skibiński őrnagy, a 10. dandár törzsfőnöke, aki a következőket mondta:

„Ügy vonultunk a magyar területeken át, mintha saját szülőföldünkön meneteltünk volna. Mint mondtam fegyverrel, lőszerez, menetoszlopban, saját parancsnokság alatt. Bennünket egyedül egy magyar összekötő tiszt kísért, akit azért vezényeltek hozzánk, hogy megkönnyítse számunkra a magyar lakossággal és hatóságokkal az érintkezést. Dandárunkat szálláscsinálók előzték meg. Az első éjszakai szállást Rahóban készítették elő, a második éjszakát Berehovo, az akkori Beregszász térségében, a repülőtéren töltöttük...

Meg kell mondanom, hogy a tizenhét napos nehéz harcok után élmény, megható élmény volt számunkra ez a menet, tekintettel a lakosság irántunk tanúsított magatartására, amivel lépten-nyomon találkozunk. Az emberek virággal, borral, hallatlan szeretettel, barátsággal és kedvességgel üdvözöltek bennünket...” Ugyanezt emeli ki a 10. gépesített lovasdandár parancsnoka, Stanisław Maczek ezredes is: „A csodálatos magyar nép mindenütt ünnepezve fogadott, etetett és itatott bennünket...”

A 10. gépesített lovasdandár a Nyugati-Beszkidekben már szeptember 1-jétől harcban állt a 22. német hadtest 2. páncélos hadosztályával és 4. könnyűhadosztályával, s hat napon át tartotta magát a Krakkótól délre eső Myślenice–Jordanów–Nowy Targ–Mszana Dolna térségében. Ezt követően visszavonult, s előbb a San folyónál foglalt állást, majd tovább hátrálva szeptember 17-én részt vett a Lemberg előterében folyó harcokban.

Maczek ezredes ezen a tragikusnak bizonyult vasárnapon géppuskaropogás közepette szerez tudomást arról, hogy a szovjetek benyomultak Kelet-Lengyelországba. Másnap Stanisławówban azt az utasítást kapja a főparancsnokságtól, hogy keljen át a román vagy a magyar határon. Szeptember 19-én délután a háromezer emberről ezerötyszáz főre csökkent dandár, akárha díszszemlén venne részt, páncéltörő- és légvédelmi ütegeit vontatva mintaszerű rendben vonul át a Tatár-hágón, s lép magyar földre. Azt, hogy nehézfegyverzetük mellett a könnyűfegyvereket is át kell adniuk a magyaroknak, s a tisztek csak az oldalfegyvereiket tarthatják meg, kénytelen-kelletlen veszi tudomásul a lengyel ezredes, akárcsak az internálás tényét. (Erre a magyarokat nemzetközi egyezmények kötelezték.) Az ezzel kapcsolatos eszmefuttatásához hozzáfűzi: „A magyar vezérkar kiküldötte a velem lefolytatott négyezemközi beszélgetés során bizalmasan közölte, hogy a magyar hatóságok nem gördítenek akadályt a dandár Franciaországba történő evakuálása elé, csak az csendben és kisebb csoportokban bonyolódik le...”

Hogy a katonai internálótáborok elhagyása általában milyen körülmények között történt, Stanisław Maczek, akit majd Franciaországban léptetnek elő tábornokká, *A stráfkocsitól a harckocsiig* (Od podwoły do czołga) című visszaemlékezésében számol be: „Ślątyński őrnagy, bár nem tudott különösebben németül, s magyarul még annál is kevésbé, a magyar–lengyel barátságot éltetve minden este alaposan felöntött a garatra a táborparancsnokkal, egy magyar ezredessel. És éjszaka rendre tizenkettő előtt megjelent a tisztí kaszinóban asztaluknál egy csendőrmester, jelezve, hogy mikor, milyen irányba mennek ki a járőrei, nyomatékosítva, hogy hánykor éppen hol lesznek. Erre a magyar ezredes Ślątyńskihoz hajolt és a bajsza alatt elmormogta: »Csak harminc főnél ne legyen több!« Így néhány hét múltán a 10. gépesített lovasdandár a lengyelországi szeptemberi hadjárat és a magyarországi internálás után apránként új gyülekező helyén, Franciaországban találta magát.”

A tábornokká előléptetett Stanisław Maczek Franciaország katonai összeomlása után Skóciában szervezi újjá a 10. páncélos lovasdandárt, amely 1942 tavaszára már hadosztállyá fejlődik, s egy év múlva nyolcszázötvenöt tiszttel, tizenötezer-kétszáz altiszttel és közlegénnyel, háromszáznyolcvanegy tankkal, négyszázhetvenhárom ágyúval és

négyezer-ötven járművel rendelkezik. Végül 1944 nyarán vetik be, s augusztustól részt vesz a franciaországi, a belgiumi és a hollandiai hadjáratban. A harcok legemlékezetesebb epizódja a hadosztály számára az oberlangeni és a niderlangeni fogolytábor felszabadítása, ahol a varsói felkelés leverése után a lerombolt lengyel fővárosból elhurcoltak közül ezerötyszáz nő raboskodott. A tábor területén Maczek tábornok katonái úgy érezhették, mintha lengyel földön lettek volna.

A hadosztály 1945. április második felében már német területen harcolt. Részt vett annak a 2. német páncélos hadosztálynak a szétverésében, amely elől 1939. szeptember 2-án Wysokánál kénytelen volt visszavonulni. A lengyel haderő május 4-én a kikötőváros, Wilhelmshaven elfoglalására készül, amikor parancs érkezik, hogy másnap reggel nyolc órától mindenféle harci cselekmény beszüntetendő: Németország megadta magát. Wilhelmshaven és térsége lengyel megszállási övezet lesz. A történelem folyamán először fordul elő, hogy lengyelek német területet megszállva tartanak.

A nyugaton szervezett lengyel haderő másik legendás hírű tábornoka, Stanisław Sosabowski is a magyarok segítőkészségének köszönhetette, hogy még mint vezérkari ezredes eljutott előbb Franciaországba, majd Nagy-Britanniába. 1939 szeptemberében a 21. gyalogezerred parancsnokaként részt vett a régi erődrendszer, Modlin, majd Varsó védelmében. A főváros szeptember 28-i kapitulációja után megszökött a hadifogságból. Azonnal csatlakozott a Lengyelország Győzelmének Szolgálata néven a főváros feladásának napján megalakult lengyel földalatti hadsereghez. Előbb a szovjetek által megszállt lengyel területen, Lembergben és Stanisławówban próbált ellenállási mozgalmat szervezni. Miután ez nem kecsegtetett gyors sikerrel, a Franciaországban megalakult lengyel főparancsnokság utasítására átkelt Magyarországra.

Határozott fellépésével – *Lengyel vezérkari tiszt vagyok, fontos szolgálati megbízással utazom Varsóból Budapestre, ahol haladéktalanul jelentkeznem kell!* – elérte, hogy a katonai és polgári hatóságok támogassák. Ehhez az is hozzájárult, hogy az ungvári lengyel konzulátus változatlanul működött, s képviselője Csapon a város polgármesterével együtt vásárolta meg Sosabowskinak a gyorsvonatra szóló jegyet. (Andrzej Kuśniewicz, a majdani híres író, akinek az 1970-es, 1980-as években

több regénye magyarul is napvilágot látott, volt az ungvári konzulátus egyik munkatársa. Nem elképzelhetetlen, hogy ő jelent meg Csapon Sosabowski igazolására.)

Sosabowski Budapesten jelentkezett Jan Emisarski ezredesnél, a lengyel követség katonai attaséjánál, aki továbbította neki Władysław Sikorski tábornoknak, az emigráns lengyel kormány miniszterelnökének és hadügyminiszterének az utasítását: utazzon Franciaországba. Sosabowski megemlíti, hogy a szükséges papírok beszerzésében Klemens százados, a magyar Honvédelmi Minisztérium munkatársa is segítségére volt. Emisarski ezredes nem egészen egy év múlva arról számol be, hogy Franciaország összeomlása után „a magyar vezérkar túlságosan gyakran kellemetlenkedett, ezért úgy döntöttem, hogy 1940 szeptemberében elhagyom Magyarországot. A Honvédelmi Minisztériummal 1940. szeptember 14-ben egyeztünk meg. Azért is határoztam el magam erre a lépésre, mert az evakuáció részben már lezajlott, és hadseregünk feltöltésének feladatát 90 %-ban teljesítettük.”

A budapesti lengyel követség bezárására 1941 januárjában került sor. Távozásának előzményére Leon Orłowski követ így emlékezik vissza: „Budapestről való elutazásom előtt, amely 1941. január 25-én következett be, a kormányzó, ki irántunk való barátságát végig hűen megőrizte, 1941. január 16-án villásreggelire hívott. A reggelin csak a családtagok és a kormányzó kabinetirodájának főnöke, Uray báró vett részt. A kormányzó Hitlerrel kapcsolatosan visszafogottabban nyilatkozott, mint a háború előtt, de a felesége, Magda asszony kemény szavakkal ítélete el a németek lengyelországi tetteit. Fiuk, Horthy István is támogatta édesanyja véleményét.

Különbéle beszélgetések során mindenki azt állította, hogy a budapesti lengyel követség bezárása egyenes következménye annak, hogy Magyarország csatlakozott a berlini egyezményhez. Sokak szerint elkerülhető lett volna a tengelyhatalmakhoz való tragikus csatlakozás. Hogy ez a lehetőség adott volt-e a magyaroknak, nem tudom. Megítélésem szerint nem. Hitler ezen követelésének a magyarok csak az esetben állhattak volna ellent, ha Mussolini támogatta volna ilyen döntésüket. Mivel azonban Mussolini nem sérthette meg, és ekkor már bizonyára nem is akarta megsérteni Hitlert, s a magyaroknak a

csatlakozást javasolta, más lehetőség szerintem nem állt a magyarok előtt. A kicsi és közepes országoknak ma is ez a tragédiájuk.”

Sosabowski Franciaország veresége után Nagy-Britanniába távozott, s az 1941. szeptember 23-án Skóciában megalakult Önálló Ejtőernyős Dandár parancsnoka lett. Ebből fejlődött ki az elkövetkező évek során a mintaszerűen kiképzett 1. Lengyel Önálló Ejtőernyős Dandár. „Kemény munkára szólítalak fel benneteket, amely meghozza majd Lengyelország szabadságát, s benneteket ér az a megtiszteltetés, hogy elsőnek léptek a haza földjére” – köszöntötte Sosabowski katonáit a dandár létrejöttékor Sikorski tábornok.

Ez a pillanat azonban soha nem következett be, bár az 1944. augusztus 1-jén kirobbant varsói felkelés utáni napokban a pár héttel azelőtt tábornokká előléptetett Sosabowski dandára minden pillanatban várta, hogy Varsó térségében ledobják. Augusztus 10-én azonban az 1. brit légideszant hadosztály alá rendelték az ezeröttszáz főből álló dandárt, s szeptember 21-én Arnheimnél vetették be. Montgomery tábornok merész terve szerint az ottani folyóhidak elfoglalása lehetővé tette volna, hogy Németországba benyomulva a háború már az őszi folyamán győztesen befejeződjék. Sosabowski tábornok személyesen vezette harcba dandárát, s a lengyel ejtőernyősök hőstetteit a Messze volt a híd című film is felvillantotta. A vállalkozás azonban a szövetségesek vereségével végződött. Hollandiából – mint már említettük – egy másik lengyel tábornok, Stanisław Maczek nyomult be Németországba – hét hónappal később.

Stanisław Sosabowski Varsó cserbenhagyása miatt összetűzött brit feletteseivel, s emiatt 1944 decemberében posztjának elhagyására kényszerült.

Kazimierz Sosnkowski tábornok, az emigráns lengyel kormány miniszterelnökhelyettese, a lengyel köztársasági elnök helyettese és a lengyel fegyveres erők főparancsnoka szintén Magyarországon keresztül jutott el Franciaországba. Ez azt jelenti, hogy a nyugati lengyel haderő szervezésében meghatározó szerepet játszó három legismertebb tábornok számára Magyarország biztosította a cselekvés terepére való átjutás lehetőségét, „a szabadság felé vezető hidat...”

Teleki Pál miniszterelnök – Horthy kormányzó jóváhagyásával – szeptember 17-én, a Lengyelország ellen indított szovjet táma-

dás napján nyitotta meg hivatalosan a határt a lengyel menekültek előtt. Az ennek nyomán kialakult helyzetről Salamon-Rácz Tamás, a Magyar–Lengyel Menekültügyi Bizottság egyik legaktívabb vezetője, a Magyar Lengyel Egyesületek Szövetségének elnöke az alábbiakat mondta Engelmayer Ákos és Jerzy Tuszewski dokumentumműsorában: „Néhány nappal azután, hogy a határt komoly katonai alakulatok és civil emberek lépték át, már meg tudtuk szervezni a társadalmi gyűjtést, és elég komoly pénz állott a rendelkezésünkre ahhoz, hogy az első menekültekkel foglalkozni tudjunk, s az első szükséges élelmiszer- és egyéb adományokkal ellássuk a menekülteket. Megbízottaink elmentek a határra, ott fogadták a menekülteket és irányították őket Budapestre. Felvilágosítással szolgáltak, és néhány nap múlva megmozdult természetesen nemcsak a Magyar–Lengyel Menekültügyi Bizottság”, hanem a Belügyminisztérium is, amelynek IX. szociális osztálya vezetőjét, Antall Józsefet menekültügyi kormánybiztossá nevezték ki. Ő szervezte meg a lengyel polgári menekültek gondozását közigazgatási szinten, míg a Honvédelmi Minisztérium 21. alosztályának vezetőjét, Balló Zoltán ezredest a lengyel katonamenekültek gondozásával bízták meg. A menekültek egyik legfőbb pártfogója Varga Béla balatonboglári plébános, kisgazdapárti országgyűlési képviselő volt. Öt évtizeddel később ő lett a rendszerváltozás egyik hagyományörző jelképe, akit Lech Wałęsa köztársasági elnök a lengyelek pártfoglalásáért személyesen tüntetett ki.

A rendszerváltozást követően megszűntek a tabu-témák, többek között a Molotov–Ribbentrop-paktum, Katyń, a lágerek, 1956, 1968, 1970, 1976 lengyel eseményei. Különféle színvonalú írások születtek róluk. A lengyel menekültügy is megszűnt hol „tiltott”, hol „tűrt” téma lenni: csak maga Kapronczay Károly öt könyvet jelentet meg róla 1992 és 1994 között: *Magyarok és lengyelek, 1939–1945: Menekültügy Magyarországon a második világháború alatt; Akkor nem volt Lengyelország; Magyar-lengyel orvosi kapcsolatok; Lengyel katonák magyar földön*. 2000-ben a Széphalom Könyvműhely gondozásában az akkori lengyel nagykövet, Grzegorz Łubczyk bevezetőjével napvilágot látott az eddigi legnagyobb terjedelmű visszaemlékezés-gyűjtemény *Menekültraplódia* címmel.

Különböző adatok ismertek a befogadott lengyelek lélekszámát illetően. Van emlékirat, amely kétszázezer emberről beszél, a történeti munkák általában száz–százhuszezer főre teszik a számukat. A személyében érintett Waclaw Felczak, a legendás futárparancsnok és történész hatvanöt–hetvenezer Magyarországra került honfitársáról szól. Közülük harmincötezren mentek tovább Franciaországba és a Közel-Keletre harcolni, tíz–tizenkétezren tértek haza, s mintegy tizenhat–tizennyolcezen élték át Magyarországon a háborút. Emisarski ezredes huszonhatezer Franciaországba evakuált lengyel katonát regisztrált.

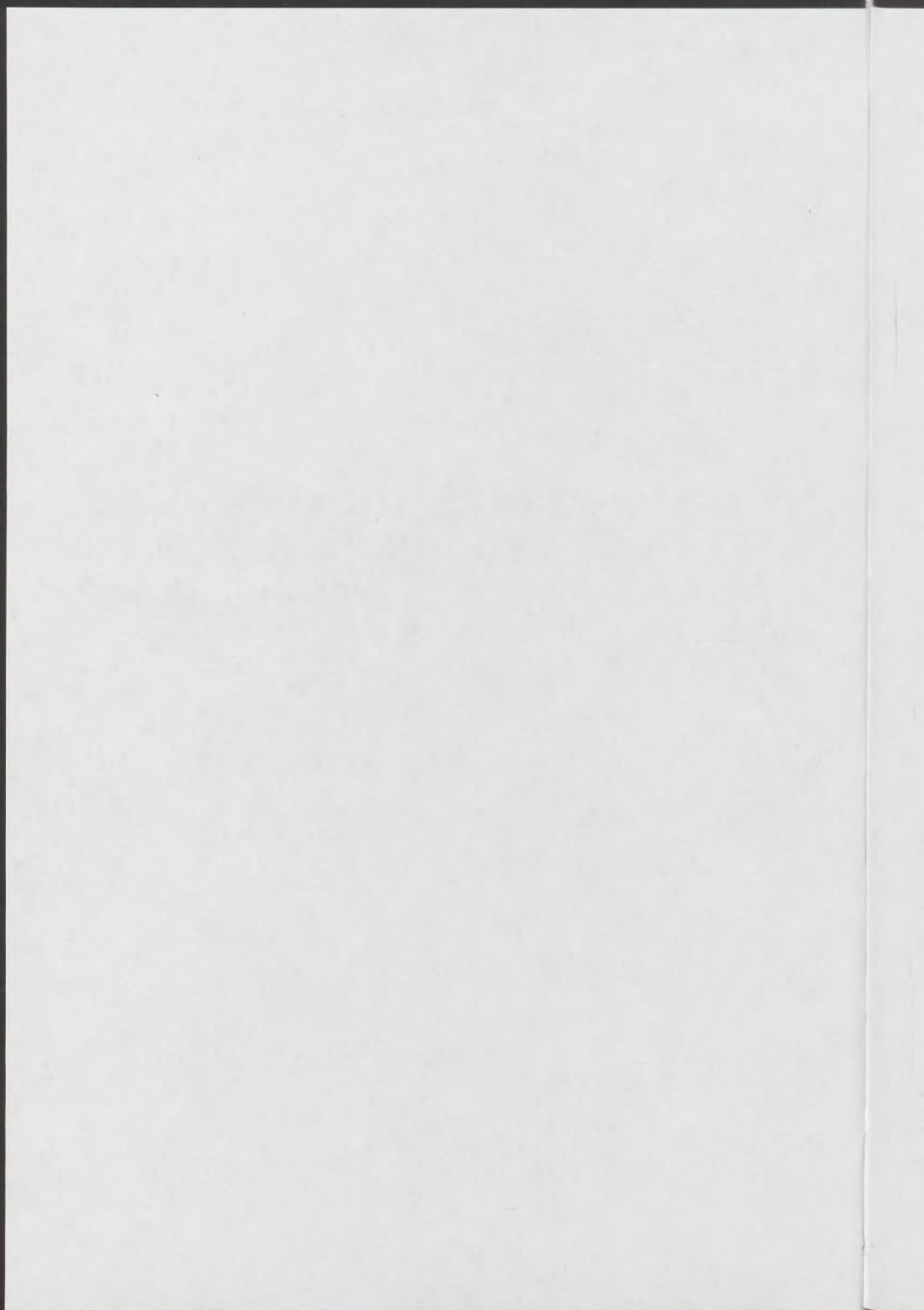
Kiemelendő tény, hogy a háború alatt egyetlen lengyel középiskola működött legalisan a világon: Balatonbogláron. Így a „boglarczyk” a „boglári” fogalom lett, s azt az embert jelenti lengyelül, aki a balatonboglári lengyel líceum diákja volt. Közülük háromszázan érettségiztek. Az itt kapott bizonyítvány továbbtanulásra jogosított. A magyar egyetemeket és főiskolákat nemcsak az érettségi vizsgát tett bogláriak látogathatták, hanem azok a fiatal menekültek is, akiknek tanulmányai a háború miatt Lengyelországban szakadtak félbe. Az egyik legkiválóbb lengyel festőművész, a ma kilencvenhat éves Adam Niemczyc, a lemergi János Kázmér Egyetem Jogtudományi Karának végzett diákja Budapesten valósíthatta meg élete álmát: beiratkozott a Képzőművészeti Főiskolára, ahol Aba Novák Vilmos, majd Szőnyi István tanítványaként szerzett diplomát.

A barátság anatómiája második könyve másfél évvel az első kötet kiadása után nem véletlenül jelenik meg a lengyel menekültek befogadásának hetvenedik évfordulójára. Történeti részében 1939-től a rendszerváltozásig tekinti át a barátságot próbára tevő, fogalommal lett sorsfordulókat. Művelődéstörténeti része Balassi Bálintot és Báthory Istvánt követve Krakkóval, Dél-Lengyelországgal és Mazúria, valamint Litvánia magyar emlékhelyeivel ismerteti meg. Az Olsztyn közelében fekvő Barczewo ferences temploma, amelyben Báthory András és Báthory Boldizsár reneszánsz síremléke látható, az utóbbi években az erdélyi magyarok zarándokhelye lett. Az lehetne a Vilna melletti Bekes-hegy is Litvániában.

A felvillantott portrékkal – Konrad Swinarski és Andrzej Wajda, Edward Stachura és Krzysztof Kieślowski, továbbá Waclaw Felczak –

azoknak a lengyeleknek kívánok emléket állítani, akik a Lengyelországot járó 1960-as és 1970-es „autóstopos nemzedékek” tagjainak gondolkodására meghatározó hatással voltak a politika, a színház- és filmművészet, valamint a szépirodalom területén.

EZERKILENCSZÁZHARMINCKILENC
SZEPTEMBER ELSEJÉTŐL AZ
EZREDFORDULÓIG

1939. SZEPTEMBER 1-JE VERSBEN, PRÓZÁBAN,
VALÓSÁGBAN

Van olyan vers, amely egy-egy sorával, szakaszával, a bennünk lévő csendet felkavaró angyalszárny-sugohásával észrevétlenül életünk része lesz. Nekem több mint négy évtizede ilyen költemény Jékely Zoltán *Kalotaszegi elégiája*. Ezért emlékezetes az a találkozás is, amelynek révén a költőt személyesen megismerhettem. Kértem, fordítson le néhány verset Cyprian Kamil Norwid általam válogatott és sajtó alá rendezett kötetébe. Miután kiderült, hogy lengyel poétáról van szó, megjegyezte: „1939 szeptemberében, amikor Hitler megtámadta Lengyelországot, verset írtam a lengyelekhez *Ott Északon...* címmel.” Csanádi Imre lengyel menekültekről szóló versét – *Lengyelek* – kihívó címe miatt ismertem, akárcsak Erdélyi József félig magyarosan, félig lengyelesen „címzett” *Jescse Polskáját* hasonló okból. Az *Ott Északon* ezután olvastam el. Utolsó szakaszának végkicsengése hangulatában olyan, mint Ady Endre *Ének a Visztulán* című verséé: a lengyel nép rabsága ellenére is él, élni fog.

*Kalandos ország! Ritka hősi kedvvel
Sírját megássza minden nemzedék
És így kiált, midőn a sírba lép:
Sebaj, százzszorta szebben ébredek fel.*

A lengyel nemzet azonban a vers utolsó sorának állításával ellentétben kis híján belepusztult a II. világháborúba.

A lengyelek helytállásáról több magyar költő – többek között Fodor András, Pilinszky János, Rónay György, Vas István – is írt a háború alatt és után. A magyar irodalomban azonban nem olvastam prózai művet, amely olyan pontosan jelenítette volna meg 1939. szeptember 1-jének drámáját, mint a német Siegfried Lenz *Honismereti gyűjteménye*, amely a jelzett napon Kelet-Poroszország délkeleti határának egy félreeső pontjára, a Prostkenn vasútállomás közelébe vezet bennünket. A

könyv hősei, Zygmunt Rogalla, Eugen Lawrenz és Pauchen minden év augusztus és szeptember fordulóján megjelennek az isten háta mögötti, sínekkal felszabdalt senki földjén. Mert ide érkezik „a nagy import, a pompás, a világhírű lengyel liba.”

Az élelmesebb poroszok már a két határ között becserkészték a váltóállítás miatt rövidebb-hosszabb ideig gágogva veszteglő szerelvényt. „A vonatkísérőnek mindig épp se pénze, se dohánya, s ha megkérdeztük, van-e sérült liba, mogorva pofát vágott, de alig nyújtottuk oda neki a tenyerünkön az ajánlatunkat, máris kinyalábolt egy csüngő szárnyú jószágot, és az engedélyezett apadás terhére belenyomta az odatartott hátizsákba” – avatja be olvasóit a vesztegetés bevett módjába a főhős.

1939. szeptember 1-jén is bedöcögött a vonat a senki földjére. Mielőtt azonban a sajátos vásárra sor kerülhetett volna, „...két repülőgép suhant elő egy erdős dombhát mögül, lemerült egy völgybe, fölhúzott megint, (...): kétmotoros gépek, cápafej pingálva rájuk, két enyhén kancsalító cápaszem és harapásra tátott cápafogsorok. (...) már villámlottak is a repülők, nyomjelző lövedékek íve csapódott a töltésre, azt verették, föld és kő fröccsent föl, a becsapódások a lassan guruló vonat felé haladtak a talajon, s aki figyelt is, az se igen követhette nyomon, ami történt. Gépágyúikkal és nehézgéppuskáikkal kegyetlenül végiglyuggatták a repülők a rozsdabarna vagonokat, deszkafal hasadozott, golyók füttyültek, vas csengett, fékbódék nyíltak ketté, robbanások szakadozott lángja villogott, mindez egyszerre, és a mozdony egyik föltépett csővezetékéből sisteregve szállt a kiszabadult gőz.”

Siegfried Lenz nem ír arról, hogy a honismereti gyűjteményt évtizedek múlva a nagy európai drámából mit sem tanuló oktalanság elleni tiltakozásul felgyújtó Zygmunt Rogalla mire gondolt, miután a háború kirobbanásának elsőként áldozatul esett libákkal immáron ellenszolgáltatás nélkül teletömhette az iszákját... Eszébe jutott-e például neki, aki egyébként nem rokonszenvezett a nációkkal, hogy az általa átélt támadás hírére Nagy Britannia és Franciaország is hadat üzenhetnek a III. Birodalomnak, amint ezt a Lengyelországgal pár hónappal azelőtt megkötött szövetségi szerződésekben vállalták. Ez arra kötelezte Franciaországot, hogy az elrendelt általános mozgósítást követő két héten belül teljes haderejével támadást intézzon Németország ellen.

Anglia pedig többek között arra tett ünnepélyes ígéretet, hogy a brit királyi légierő nemcsak a náci katonai célpontokat fogja bombázní, hanem a civil németeken torolja meg azt, ha a Luftwaffe részéről a lengyel lakosságot terrortámadás érné. Tudjuk, az angol gépek a német katonai célpontokat se kísérelték meg bombázní, s a francia hadsereg – a III. Birodalom alig védett nyugati határán – lábhoz tett fegyverrel állva szemléte Lengyelország élet-halál harcát. Nyugaton „állomásozó haderők olyan gyenge volt, hogy képtelenek voltunk bunkereinkben egyszerre állást foglalni” – vallotta a háború után Alfred Jodl marsall, a Wehrmacht vezérkari főnöke. – „Mi csak Lengyelország előzőnlésére készültünk fel.”

Támadás ennek ellenére ért német területeket szeptember folyamán. Igaz, nem a francia és nem az angol hadsereg részéről... Akik a III. Birodalomba a náci hadsereg lehengetlő fölénye ellenére is betörték, lengyelek voltak. Az egyes lengyel csapatok támadása azt a területet is érintette, ahol Lenz regénye játszódik. Valószínűleg abban az órában, amikor az alkalmi libavásár a senki földjén meghíúsult, a prostkenni közúti határátkelőhely meglepett lengyel őrségével a valóságban is végzett egy német különítmény, jóllehet ebből az irányból nem készítettek elő támadást Lengyelország ellen. A Prostkennel átellenben a lengyel határ túloldalán állomásozó 135. tartalékgyalogezerd parancsnoka, Tadeusz Tabaczyński alezredes elhatározta, hogy a határőrök lemeszárlásáért megtorló támadást intéz a német kisváros ellen. Szeptember 2-án este egy zászlóaljból álló különítménnyel benyomult Kelet-Poroszország területére és három irányból megrohamozta Prostkennt, amelyet Sadowski főhadnagy százada el is foglalt. Éjszaka felrobbantották a postahivaltat, a vasútállomást és a határőrség épületét, majd visszahúzódtak Lengyelországba.

Nem Prostkenn volt a III. Birodalom egyetlen helysége, amely 1939 szeptemberében, ha csak rövid időre is, de a lengyelek kezére került. Szeptember 2-án délután a 10. litvániai ulánusezerd egyik százada Ludwik Mościcki kapitány vezetésével Prostkenntől délnyugatra átlépte a német határt, s a tőle hat kilométerre fekvő Birkentalt elfoglalta, a környéket felderítette, majd este jelentős mennyiségben zsákmányolt fegyverrel és tüzegynéhány fogollyal tért vissza kiindulási pontjára.

Szeptember 4-én hajnalban a „Narew” Önálló Hadműveleti Csoport parancsnokának, Czesław Młota-Fijałkowski tábornoknak az utasítására az egész podlachiai lovasdandár támadásba kezdett a szintén Kelet-Poroszországban fekvő Gellenburg irányába. Az akciót Ludwik Kmicic-Krzyński tábornok személyesen vezette. Az előrenyomulás tengelyében vonuló 5. ulánuszred elfoglalta a védművekkel megerősített Sokollent, majd Klarheimet, de az ide összpontosított heves német tüzéségi tűz megállította a lengyeleket. Az ulánusok támadását Grajewóból támogató 9. lovasvadászezred 1. századának lóról leszállított katonái azonban Władysław Robak kapitánnyal az élükön szuronyrohammal áttörték a Birkenberg előtti védővonalat, nagy mennyiségű fegyvert, többek közt négy géppuskát zsákmányoltak és mintegy hetven foglyot ejtettek. A sikert kihasználva az ezred 3. százada magát Birkenberget is elfoglalta.

A fentebbi német helységnevekkel jelzett lengyel akciók valamilye akár még Rogalla honismereti gyűjteményét is veszélyeztethette volna, ha például egy eltévedt lövedék belécsapódik a regénybeli magánmúzeumba.

Nemcsak Kelet-Poroszország dél-keleti határa mentén került sor ilyen sikeres vállalkozásra. A Poznań térségét felölelő Nyugat-Lengyelország déli részéből Sziléziába tört be eredményesen egy válogatott lengyel különítmény. A Wehrmacht már a háború első napján elfoglalta a sziléziai határ közelében fekvő Rawiczot. Miután az 55. gyalogezred I. zászlóaljának segítségére megérkezett a III. zászlóalj Roman Jabłoński alezredes vezetésével, a két zászlóalj másnap egyesült erővel felszabadította a várost. Roman Abraham tábornok ezt követően tüzéségi tűz alá vette a határ túloldalán fekvő Fraustadtot, majd egy század gyalogossal, egy ágyúüteggel, egy könnyű harckocsi századdal, egy kerékpárpározó századdal és egy szakasz ulánussal átkelt a határon, elfoglalta Geyesdorfot, és mielőtt visszavonult volna, csaknem teljesen szétlőtte a fraustadti laktanyát.

E sikeres diverziók természetesen nem hozhattak fordulatot a háború menetében, de jellemzik a szövetségeseik támogatásában bízó lengyelek elszántságát. (A franciáknak legkésőbb szeptember 17-én kellett volna nyugat felől általános támadás indítaniuk a III. Birodalom

ellen, pont azon a napon, amikor a Vörös Hadsereg átlépte a Lengyel Köztársaság keleti határait.) A szeptemberi hadjárat utolsó csatáját a német nevű lengyel Franciszek Kleeberg tábornok parancsnoksága alatt harcoló „Polesie” Önálló Hadművelési Csoport október 2. és 5. között vívta a Wehrmacht 13. és 29. Motorizált Gyalogos Hadosztálya ellen. A Vörös Hadseregtől is szorongatott utolsó lengyel haderő október 6-án adta meg magát a németeknek. Lengyelország sohasem kapitulált a III. Birodalom előtt.

A szeptemberi hadjáratban a lengyelek a németekkel szemben hatvanhatezer-háromszáz halottat – köztük öt tábornokot és háromezer-háromszáz tisztet – valamint százharmincháromezer-hétszáz sebesültet, míg a szovjetek elleni védekező harcokban hozzávetőleg húszezer halottat és sebesültet veszítettek. A hitleri német haderő vesztesége halottakban és sebesültekben mintegy ötvenezer fő, hadianyagban hatszáz repülő, hatszázhetvennégy tank, háromszáztizenkilenc páncélautó, hatezer teher- és személygépkocsi, ötezer-ötszáz motorkerékpár volt. A Vörös Hadseregnek tízezer embere esett el vagy sebesült meg a lengyelekkel vívott összecsapásokban.

A két totális birodalom által harapófogóba fogott lengyel hadsereg helytállásáról akkor alkothatunk fogalmat, ha tudjuk, hogy a Wehrmacht az 1940-ben Hollandia, Belgium, Norvégia és Franciaország ellen vívott győztes hadjáratai során és a vesztes angliai légicsatában együttvéve sem veszített annyi embert, mint 1939 öt hete alatt Lengyelországban.

KATYŃ

Egy tragikus eseménysor tavasza és a hazugságok egymásba fűzött láncolatának évtizedei

Publicisztikai hazudozás és a tudományosság tisztessége

1980 ősze: nem kis harcok árán megtörténik a Szolidaritás Független és Önigazgatású Szakszervezet bejegyzése, és Czesław Miłosz Nobel-díjat kap. A kettőnek nincs köze egymáshoz, mert a díj odaítéléséről már augusztus elején megtörtént a döntés. A szocialista táborban persze tudatosságot gyanítanak az időzítésben. 1980 decemberében az *Élet és Irodalom*ban olvasható ezzel kapcsolatban eszmefuttatás E. Fehér Pál tollából a dörgedelmei publikálására állandó lehetőséget biztosító Nota bene fejléc alatt. A bértollnok, aki másfél évvel azelőtt ugyanebben a lapban azt fejtegette Zbigniew Herbertnek címzett fiktív levelében, hogy a lengyelek befogadása a Teleki-kormány részéről cinikus politikai számítás volt, ezúttal Czesław Miłoszon veri el a port, aki – úgymond – „Hitler bűnösségét a fasiszmus és kommunizmus közötti párhuzamokkal folytatja, ami ötletnek nem új, hiszen Koestlertől kezdve már annyian ismételték, hogy cáfolata sem érdekes. Miłosz nem feledkezett meg a katyńi erdőben a hitleristák feltárta tömegsírokról, amelyekről a fasiszták azt állították, hogy a Vörös Hadsereg által meggyilkolt lengyel tiszteket rejtegettek. Ezt a vádat már felbukkanása pillanatában is csupán a lengyel nacionalizmus hitte el, mert kommunistaellenességében el akarta hinni.”

E. Fehér Pál nyilván nem akart tudomást venni Ránki Györgynek *A II. világháború története* című 1974-ben megjelent s utána több kiadást megért munkájában a történész Katyńnyal kapcsolatos megjegyzéséről, márminthogy „máig tisztázatlan, hogy a tömeggyilkosságot ki követte el”. Az is elkerülhette a figyelmét, amit egyébként a kommunista beállítottságú Roman Bratny a varsói felkelés tragikus nemzedékéről írt az 1979-ben magyarul is megjelent *Kolumbuszok* című tisztességes regényében. Ebben van egy jelenet, amikor a felkelés utolsó napjai-

ban a kommunista lengyel adó a katyíni tömegsírok feltárásáról szól – a szovjet verzió szellemében. A főhősök egyike felháborodásában a rádióhoz vág egy tárgyat.

A két utóbb említett könyv azt jelzi, hogy szaktörténeti munkákban vagy szépirodalmi művekben már az 1970-es években sem volt kötelező hazudni. A legújabb kor kényes kérdéseit érintő ideológiai gyűjteményű történeti publicisztika persze más volt. Azt Nemes Dezső és Kádár János iker-szellemé hatotta át, mivel az 1956 utáni rendszer a forradalom megítélésének, a megtorlás igazolásának hazugságain alapult. A lengyel kommunista rendszernek a Katyínról kiírt „tudományos szocialista” hazugságokból építettek fundamentumot. Tartóssága miatt mindkét országban kötelező volt a ködösítés, hamisítás, rágalmazás.

A nagypolitikai érdek kaméleon-szempontjai

Vajon csak a kommunista Magyarországon és Lengyelországban hazudtak Katyínról? Nem tömény hazugságon alapult az Egyesült Államok 1944-es, 1945-ös, 1946-os hivatalos reakciója Katyínnal kapcsolatban? És nem ugyanez jellemezte-e ebben a vonatkozásban Nagy-Britannia kormányát is a háború alatt és a béke kezdetén?

1943 májusának első hetében a németek két hadifogoly tisztet, John Van Vliet amerikai ezredest és Donald B. Stewart angol századost is Katyídba szállították, hogy meggyőződhesse nek arról; a gaztett nem a náci műve. A háború után Van Vliet azonnal jelentést tett feletteseinek Katyínról, de a szovjeteket terhelő bizalmas beszámolója rejtélyes körülmények között eltűnt. Csak amikor a koreai háború idején – az amerikai hadifoglyok „katyíni módon” történt tömeges agyonlövése visszhangjaként – felállították a Katyíni Gaztettet Kivizsgáló Kongresszusi Bizottságot, fordultak Van Vliethez, hogy rekonstruálja a jelentését. Nem Van Vliet ezredes volt az egyetlen amerikai tiszt, akinek Katyínnal kapcsolatban befogták a száját. Rooseveltnök balkáni ügyekben jártas különmegbízottja, George H. Earl, a rendelkezésre álló összegyűjtött információk alapján kötelességének tartotta arról tájékoztatni az amerikai elnököt, hogy szovjetek mészárolták le a

lengyel hadifoglyokat. Jelentésére az volt a reakció, hogy erről egy szót se senkinek. Amikor a hallgatás, az elhallgatás erkölcsi képtelenségével állt elő, mint haditengerész-tisztet a dél-csendes-óceáni Samoa szigetre helyezték át, s onnan csak Rooseveltné halála után térhetett vissza. Henry J. Szymański, lengyel származású amerikai ezredes is fegyelmet kapott, amikor Katyńnal kapcsolatos ellenvéleményének hangot adott. Hivatalosan ő is csak hat évvel később, a koreai háború idején felállított Kongresszusi Különbizottság kérésére szólalhatott meg.

2008 elején az Egyesült Államoknak módjában lett volna csendesesen megkövetni a lengyel népet Katyń miatt Sztálinnak hízogó kétszínű magatartásáért. Egyszerűen Oscar-díjat lehetett volna adni Andrzej Wajda *Katyń* című filmjének. Tudjuk, egy, a lengyel rendezőhöz képest jelentéktelen alkotást tüntettek ki az aranyzoborral.

A művész emlékezete és a politikus megvilágosodása

Andrzej Wajda életművét 1956-tól példamutató következetesség jellemzi. Elsőként ő bontotta le *Csatorna* című művében azt a hazugságréteget az 1944-es varsói felkelésről, amelyet a sztálinizmus idején ideológiai munkaversenyben rátapasztottak. Nem véletlen a forgatás dátuma: 1956. A Szolidaritás megszületését és napi valóságos eseményeit megjelenítő *Vasember* 1981-es elkészítése óta várható volt, hogy az immáron világhírű rendező – életműve betetőzéseként – játékfilmben állít emléket az 1940 tavaszán Katyńban meggyilkolt lengyel mártír katonatiszteknek, így apjának, Jakub Wajda századosnak is. 1989-ben Katyń megszűnt tabu téma lenni... Ezt követően mégis tizenhét évnek kellett eltelnie a film elkészítéséig.

1990. április 13-án Mihail Gorbacsov a Szovjetunió elnöke – a lengyelek számára – történelmi jelentőségű bejelentést tett arról, hogy az 1940 tavaszán eltűnt mintegy tizenötezer lengyel tiszt meggyilkolásáért az orosz felet terheli a felelősség, s az erre vonatkozó dokumentumot átadja Wojciech Jaruzelski köztársasági elnöknek. A náci propaganda negyvenhét évvel azelőtt pontosan ugyanezen az áprilisi napon jelentette be, hogy a Szmolenszk közelében fekvő katyíni erdőben több

ezer kivégzett lengyel tiszt tömegsírjaira bukkantak. Ez az első híradás azonban még véletlenül se értelmezhető a lengyel nép iránti együttérzés kifejezéséeként. A lengyel értelmiség likvidálása 1941. június 22-ig ugyanis a náci Gestapo és a kommunista NKVD többé-kevésbé összehangolt ütemterve szerint folyt.

A Hitler és Sztálin közötti béke és barátság lengyel áldozatai

A német náci és a szovjet kommunisták közötti példamutató együttműködés az 1939. augusztus 23-án Moszkvában megkötött megemlékezési szerződés aláírásával kezdődött, amelynek titkos záradékában a két totalitárius hatalom felosztotta egymás között Lengyelországot. Harmincöt nappal később, szeptember 27-én reggel hatkor másodszor landolt Moszkvában a német külügyminiszter, Joachim von Ribbentrop repülőgépe. Utazásának célja immáron a valóságos osztozkodás és az e körül támadt zavar elosztatása volt. A gondot az okozta, hogy Sztálin a titkos záradékba foglalt kötelezettségének késéssel tett eleget, vagyis a Vörös Hadsereg csak szeptember 17-én, miután a Lengyelországgal szövetséges Franciaország és Anglia passzivitásáról Moszkva meggyőződött, lépte át a II. Köztársaság ezernégyszáz kilométer hosszan kigyózó keleti határát. Eközben a német hadsereg több mint százötven kilométerrel haladta túl a közösnek kijelölt határ középső szakaszát, s ott nemcsak a Visztulán, hanem a már a Bugon is átkelt. Mi legyen a németek által így birtokba vett területtel? Sztálin a Ribbentroppal ekkor folytatott tárgyalás során, amikor a német külügyminiszternek még arra is futotta idejéből, hogy a Hattyúk tavának legalább egy felvonását megnézzé, nagylelkűen lemondott a Visztula és Bug közötti kérdéses térségről, cserében Litvániáért, amelyre augusztusban Hitler jelentette be igényét. Sztálin a Baltikum teljes birtoklása mellett azt is fontosnak tartotta leszögezni, hogy a maga határai között egyik birodalom se hozhat létre lengyel bábállamot. A szeptember 28-án dátumozott „német–szovjet barátsági és határ-megállapodási egyezmény” célja az ott élő népek számára a „nemzeti jellegüket megőrző békés élet” biztosítása volt. Vjacseszlav Molotov külügyi népbiztos 1939.

október 31-én a Szovjetunió Legfelsőbb Tanácsában elégedetten jelentette be: „Egyetlen gyors csapás nyomán, amellyel előbb a német hadsereg, majd a Vörös Hadsereg sújtott le Lengyelországra, a versailles-i rendszer torzszülött fattyújából semmi sem maradt.”

Sztálin is elégedett lehetett. Arra számított, hogy Hitler hamarosan támadást indít Franciaország és Anglia ellen, s az időben – az I. világháborúhoz hasonlóan – hosszan elnyúló harcokban Németország kivérzik, a meggyengült Wehrmachtnak a Vörös Hadsereg adhatja meg a kegyelemdőfést, s Európa gazdátlanul maradt középső térségét a Szovjetunió töltheti ki. Úgy vélte, egyedül a lengyel nemzet lehet majd zavaró tényező. 1920 nyarán, amikor a Vörös Hadsereg Varsó felé közeledett, s Lenin nagy reményeket fűzött ahhoz, hogy a lengyel munkások és parasztok tömegével sorakoznak a proletárforradalom vörös zászlai alá, Sztálin helyzetértékelése reálisabbnak bizonyult. Ő, aki ekkor a Lemberg bevételéért harcoló déli front népbiztosa volt, azt tartotta, hogy a lengyelekhez úgy illik a kommunistaság, mint ökörhöz a ló nyerge. Igaza volt. A nagyobbbrészt munkásokból és parasztokból álló lengyel hadsereg 1920. augusztus közepén Varsó alatt szétverte a szerveződő lengyel államnak tagköztársasági státuszt szánó s Németországba forradalmat exportálni akaró bolsevik hatalom hadseregét. Sztálinban már 1939 őszén megszületett az elhatározás, hogy a lengyel nemzetet – osztályalapon – fel kell számolni: azaz, ki kell irtani az értelmiségét.

Ennek jegyében folyt 1940 februárjától a felosztott Lengyelország keleti területeiről, vagyis Nyugat-Belaruszból és Nyugat-Ukrajnából az erkölcsileg, kulturálisan, politikailag befolyásos lengyel lakosok, a módosabb zsidó vállalkozók, politikailag kompromittálódott ukránok elhurcolása Oroszország északi és szibériai területeire, valamint Kazahsztánba. 1941. június 22-ig legkevesebb egymillió-kettőszáz-ezer lengyel állampolgár esett áldozatul a deportálásnak, amelynek lebonyolítását a belügyi népbiztos, Lavrentij Berija helyettese (a Maléteréket tizenhat és fél évvel később letartóztató) Ivan Szerov tábornok, „a szovjet Eichmann” irányította és Nyikita Szergejevics Hruscsov ellenőrizte. A Szibériába hurcolandók első listájának összeállításakor a lengyel hadifogoly tisztek sorsa is megpecsételődött.

1936 után a sztálini tisztogatás a Vörös Hadsereget se kerülte el: több mint harminchatezer főisztet, törzstisztet, vezérkari tisztet lőttek agyon. Háromtagú testület hozta meg futószalagon az ítéleteket. A Molotov–Ribbentrop-paktum 1939 szeptemberében ismét a figyelem homlokterébe emelte a Vörös Hadsereget, de ezúttal minden tettét, minden katonáját dicsőséggel övezte a szovjet propaganda. Dovzszenko rendezésében *Felszabadítás* címen dokumentumfilm is készült a lengyeleket hátba támadó, villámgyors előrenyomulásról, elhallgatva azt, hogy a hadműveletre Hitler szövetségeseiként került sor.

A nácik ellen élethalál harcot vívó lengyelek a szovjet fél baráti semlegességére, mi több „csendes” támogatására számítottak. Úgy tervezték, hogy Lengyelország délkeleti szegletében a szövetséges Romániának és a semleges Magyarországnak vetve hátukat mindaddig ellen tudnak állni, amíg az eredetileg szeptember 15-ig várt francia támadás valóban megindul... E remények szeptember 17-én hajnalban szertefoszlottak. A Lengyelországba benyomuló Vörös Hadsereg rövid időn belül kétszázötvenezer hadifoglyot, köztük több mint tízezer tisztet ejtett.

A halálba szelektálás lágerei: Kozselszk, Sztarobjelszk, Osztaskov

A tiszteket, rendőröket, egyenruhás erdészeket, börtönőröket három nagy átmeneti táborban helyezték el. A Szmolenszk közelében fekvő Kozselszkban mintegy ötezer tisztnek rendeztek be lágert. A gondosan vezetett kartotékok háromszáz orvosról, huszonegy egyetemi professzorról, több száz ügyvédre, bíróról, ügyésze, mérnökre, középiskolai tanárról, újságíróról adtak számot. Vagyis a tisztek nem kis hányadát mint tartalékost 1939 nyarán hívták be. A hivatásosok között négy tábornok, egy ellentengernagy tartózkodott a táborban, de itt tartották fogva a lengyel hadsereg főbbiját, Baruch Sternberg őrnagyot is. Az ukrainai Harkovtól kétszáz kilométerre keletre fekvő Sztarobjelszkbe háromezer-kilencszázötven hadifogly került, köztük nyolc tábornok, több száz orvos, tanár, ügyvéd, mérnök, hivatásos politikus, többségükben szintén tartalékos tisztek. A Moszkvától háromszáz kilométerre észak-nyugatra fekvő Osztaskov hatezer-háromszázhatvan kilenc

hadifoglyot fogadott be. Itt a tisztek száma alig haladta meg az ezer főt. A többség döntő hányadában közrendőr, közcsendőr és börtönőr volt. A tiszteket itt külön épületben és rangok szerint elkülönülő szobákban helyezték el. A foglyok az első pillanattól kezdve levelezhettek, mi több, szinte rájuk is parancsolták a levélírást. Később kiderült, hogy a szovjetunióbeli címzettek nagy részét családotul elhurcolták. Katyń fogalmába tehát a kozselszki lágeren kívül beletartozik az osztaskovi és a sztarobjelszki tábor is.

Az itt elhelyezett hadifoglyok sorsát megpecsételő döntés 1940. március 5-én született meg. Lavrentyij Berija ekkor tudatta Sztálinnal, hogy az NKVD táboraiban, valamint Nyugat-Ukrajna és Nyugat-Belarusz börtöneiben „a lengyel hadsereg volt tisztjei, a lengyel rendőrség és hírszerzés volt munkatársai, a lengyel nacionalista ellenforradalmi pártok, leleplezett ellenforradalmi felkelő szervezetek tagjai és mások vannak nagy számban elzárva. Mindnyájan esküdt ellenségei a szovjet hatalomnak és gyűlölik a szovjet rendszert.” Berija jelentése szerint a foglyok létszáma tizennégyezer-hétszázharminchat, s kilencvenhét százalékuk lengyel nemzetiségű, de politikai jellegű bűnökért további tizennyolcezer-hatszázharminckettő fő ül Ukrajna és Belarusz nyugati körzeteinek börtöneiben. Az utóbbiak közül tízezer-hatszáznyolcvanöt a lengyel, közülük hatezer-egyszázhuszonhét nyugat-lengyelországi menekült, többségében rendőr, ötezer-négyszáznegyvenötön ellenforradalmi szervezetek tagjai, s vagy ötszázan gyárosok, földbirtokosok, hivatalnokok. Berija javasolta azt, hogy a számjegyekben felsoroltakat úgy kell bírósági eljárás alá vonni, hogy az érintettek ne tudjanak róla. A szokásos háromtagú (Mjerkulov, Kobulov és Bastakov) bíróság által meghozott ítélet minden esetben golyó általi halál legyen. A dokumentumot Sztálin, Vorosilov, Molotov és Mikojan látta el helybenhagyóan kézjeggyel. Ez azt jelenti, hogy Katyń áldozataihoz a bebörtönzötteként halálra ítélteteket is hozzá kell számolni. Az utóbbiak közül hozzávetőleg hétezer embert végeztek ki. Így Katyń kapcsán mintegy huszonkétezer meggyilkoltról beszélhetünk.

A három táborban mit sem sejtettek a közeledő végről. A hadifogoly tisztek azt remélték, hogy a tavasszal meginduló győztes francia támadás meghozza számukra a szabadulást. Olyan hírek is lábra keltek,

hogy egy vegyes francia–brit–orosz bizottság dönt a foglyok külföldre távozásáról. Esetleg a Vörös Hadsereg mellett felállítandó lengyel hadosztályban találják meg a helyüket vagy átadják őket a németeknek. E híreket a szovjet fél röptette fel és táplálta.

A „táborfelszámolás” akció és hazai előzményei

A „táborfelszámolás” fedőnevet viselő akció 1940. március 16-án azzal a döntéssel vette kezdetét, hogy a hadifoglyok levelezését „felfüggesztették”. Az egyes táborokba Moszkvából nap mint nap futárok útján juttatták el azoknak a névsorát, akiket egy-két napon belül agyon kellett lőni. A csoportok egyenként több tucat embert, maximum száz főt számláltak. A foglyokat beoltották hastífusz és pestis ellen, ünnepélyesen búcsúztatták, a távozó lengyel tábornokokat, akiknek tiszteletére díszebédet adtak, az NKVD-s tisztek is megéljeneztek. A foglyok biztosak voltak abban, hogy hosszabb útra mennek, mert nyolcszáz gramm kenyeret, némi cukrot és három heringet kaptak vadonatúj szürke papírba csomagolva.

A hangulat azonnal baljóssá változott, mihelyt a foglyok kiléptek a kapun. Géppisztolyos, gumibotos, kutyás örök vették őket körbe, akik miután az ablaktalan vagonokba terelték őket, az ajtókat láncal zárták le. A szerelvény a Szmolenszktől tízegynéhány kilométerre fekvő gnyezdovói állomáson állt meg. A vagonokból kiszálló tiszteket a szuronyos puskás, kutyás örök ezúttal harminc fős csoportokban hátul nyíló fekete buszokba terelték, hogy a Dnyeper partján fekvő katyíni erdőbe vigyék őket. A bekerített terület az NKVD üdülőhelyéül szolgált a középnyomjában álló elegáns villával együtt. A lengyel tiszteket azonban nem üdülni vitték.

Az a transzport, amelynek Stanisław Swianiewicz közgazdász professzor is tagja volt, április 30-án érkezett Gnyezdovóba. Egy közelben tartózkodó NKVD-ezredes kiemelte őt a csoportjából, és bezáratta egy üres vagon fülkéjébe. Később kiderült, amiatt, mert a szovjet hírszerzés figyelemmel kísérte az 1930-as években Németországban tett útjait, s azt gondolták róla, hogy kém. Swianiewicz a legfelső priccse

kapaszkodva az ablakrésen figyelte, mi történik bajtársaival: „Világos volt számomra, hogy ahová társaimat vitték, valahol a közelben fekszik, talán néhány kilométernyire. E szép tavaszi napon miért nem menetelve mennek oda, mint eddig mindig történt, ha valahová áttelepítettek bennünket? Az NKVD magas rangú hivatalnokának jelenléte egy végeredményben oly egyszerű cselekedet lebonyolításánál, mint pár száz fogoly ide-oda szállítása, csak akkor lett volna igazolható, ha bennünket valóban a németeknek adnak át. De miért ez a túlzott elővigyázatosság és a feltűzött szurony a kíséző katonák puskáin? E kérdésekre nem kaptam választ. De akkor a szikrázó tavaszi napfényben hirtelen belém hasított, hogy itt kivégzés készül.” (Swianiewicz professzort Szmolenszken át a moszkvai Ljubljanka börtönbe vitték kihallgatásra.)

Az agyonlövést nem kivégzőosztag hajtotta végre, hanem egy-egy NKVD-s katona 7,65 milliméteres Walther pisztollyal. Az előre megásott sír szélére térdeltetett foglyot tizenöt-húsz centiméter közéről koponyacsúcon lötték. Az agyvelőn áthatoló és az ornyeregénél távozó golyó azonnali halált okozott, s minimális vérzést. (Ezt a kivégzési módot később Auschwitzban a németek is alkalmazták.) Előfordult, hogy a foglyot pincebunkerben lötték tarkón vagy halántékon. Aki mégis élve bukkant a sírba, azt szuronnal többször keresztüldöfték. Az exhumált áldozatok között olyanok is voltak, nem kis számban, akiknek a szája fűrészporral volt teletömve s a fejüket zsák burkolta. Ezeknél a nyak körül összehúzott zsinag a hátul gúzsba kötött kézhez vezetett. Ez azt bizonyítja, hogy a végzetükre rádöbrent tiszték közül az utolsó pillanatban többen megpróbálták ellenállni. Az így ártalmatlanná tett foglyok rúgkapálva önmagukat fojtották meg.

A koponyacsúcon lövés módszerét 1937-től alkalmazták tömegesen. A Minszk melletti Kuropatiban elföldelt áldozatok ezreivel végeztek így. Vlagyimir Adamusko fehérorosz történész számítása szerint 1937-ben és 1938-ban százhuszonötezer belaruszt lőtték fejbe. Nemcsak belaruszt. A határmenti körzetek lakossága eleve gyanús volt. Ütemtervet dolgoztak ki a megfélemlítésükre. Ennek jegyében előírták, hány ezer lengyelt, ukránt, belaruszt löjjenek agyon.

A kátyói erdőben a 13. számú, vagyis a kozselszki tábor 4143 áldozatát nyolc tömegsírban földelték el. Az L alakot formáló legnagyobb

sáncárok egyik szára huszonnyolc, a másik tizenhat méter hosszú, s ez is, az is nyolc méter széles, három és fél méter mély volt. Ebbe a gigantikus sírgödörbe tizenkét rétegben mintegy háromezer halottat temettek el. Az utolsó kivégzésekre a katyíni erdőben május 11-én került sor. A sírokat cserjékkel, facsémétékkel ültették be.

A túlélő tábornok: Władysław Anders

Tizenkét és fél hónappal a mészárlás megkezdése után Hitler „a béke határát” átlépve támadást intézett a Szovjetunió ellen. 1941. július 30-án Władysław Sikorski, az emigráns lengyel kormány miniszterelnöke és a szovjet kormányt képviselő nagykövet, Ivan Majszkij megállapodást kötöttek, amelynek értelmében – többek között – az 1939-es német–szovjet megállapodások hatályukat veszítették, s kilátásba helyezték, hogy a Szovjetunió területén lengyel haderőt állítanak fel. Már augusztus 2-án lengyel katonai misszió utazott Moszkvába, hogy a katonai egyezmény részleteit megtárgyalja. Augusztus 6-án Władysław Anders tábornokot nevezték ki a felállítandó lengyel hadsereg parancsnokának, mivel a rangidős Stanisław Haller tábornok holléte felderítetlen maradt.

Az 1892-ben született Władysław Anders katonai pályája a cári hadseregben kezdődött. Részt vett az I. világháborúban. Egy dragonyos századot vezetett, s hogy vitézül, azt három megsebesülése is bizonyítja. Az 1917-ben Oroszországban megalakult I. lengyel hadtest lehetőséget kínált számára, hogy lengyel zászló alatt szolgáljon. E hadtestet 1918-as hazatérése után beolvasztották az ólengyelhoni (vagyis az egykori Poznańi Nagyhercegség területén szervezett) hadseregbe, s Anders az ennek kötelékében felállított 15. poznańi ulánuszred parancsnoka lett. Az 1920-as lengyel–bolsevik háborúban a parancsa alá rendelt lovasságot többször vezette személyesen rohamra. 1921 és 1924 között a párizsi Katonai Főiskolán tanult. Az 1926-os májusi államcsíny idején Anders fegyverrel harcolt az alkotmányos kormány és köztársasági elnök védelmében. A törvényes hatalmat megdőntő Piłsudski ennek ellenére kinevezte őt a 2. lovasdandár parancsnoká-

vá, majd 1934-ben tábornokká léptette elő. 1937-től a nowogródeki lovasdandár parancsnoka lett, s a háború első szakaszában ennek élén harcolt Kelet-Poroszország déli középső határszakaszának térségében. Szeptember 4-én egy bombaszilánktól megsebesült, de a vezényletet továbbra is megtartotta. Miután a visszavonulás során a Lublini vajdaság területére ért, kinevezték az itt létrehozott lovassági hadművelleti csoport parancsnokává. A szeptember 17-i szovjet támadás hírére mindent megtett, hogy alakulatát Magyarországra vezesse. Ehhez át kellett volna törnie a lengyel-Kárpátalját részben megszálló német csapatokon. Szeptember 26-án a Jaworów és Krakowiec között fekvő Broszkinál a 26. és 27. ulánuszred szétverte a 20. német gyaloghadosztály egyik zászlóalját, s több száz foglyot ejtett. A német hadosztályparancsnokság felajánlotta, hogy a foglyok szabadon bocsátásáért átengedik vonalaikon a lengyel csapattestet. Egyúttal figyelmeztették Anderset helyzetének reménytelen voltára, mivel a Wehrmacht alakulatain túl húzódó területet megszállták az oroszok.

A lengyelek másnap már a Vörös Hadsereg túlreje ellen folytatták harcukat. A lovasság páncéltörő ütege tizennyolc szovjet tankot lőtt ki, s csak akkor hagyta abba a kilátástalan küzdelmet, amikor a löszere elfogyott. Anders úgy rendelkezett, hogy a súlyos veszteségeket szenvedett lovasezredek szakadozzanak kisebb csoportokra, s mindegyik a maga lehetősége szerint igyekezzék Magyarországra. Úgy tetszett, hogy Anders csoportja jól tájékozott vezetőjükkel eléri a magyar határt. Egy napi járóföldre tőle váratlanul útjukat állta egy ukránokból és szovjet katonákból álló partizáncsapat. Elkecseregett közelharc bontakozott ki, amelynek során Anders tábornok súlyosan megsebesült. Katonáinak szigorúan megparancsolta, hogy hagyják sorsára és keljenek át a magyar határon. Nem sokkal ezután néhányadmagával fogságba esett.

Az öt kihallgató szovjet tiszt közölte vele: „Mi és a németek most igazi barátok vagyunk, és együtt megyünk a világkapitalizmus ellen. Lengyelország Angliát szolgálta és ezért pusztulnia kellett. Soha többé nem fog létezni. A németek a Magyarországra és Romániába tartó valamennyi lengyel egység mozgásáról pontosan tájékoztatnak bennünket.”

Ilyen és ehhez hasonló érveléseket az elkövetkező hónapokban gyakran kellett hallgatnia. Ivan Tyulenyev hadseregtábornok Ószamborban

egyenesen leszögezte, hogy „a németekkel kötött barátsági szerződés örök, és ez azt jelenti, hogy csak a bolsevikok és a németek fognak uralkodni a világ fölött”.

A súlyosan sebesült lengyel tábornokot előbb a sztriji, majd az egyik lemergi kórházban helyezték el. Innen az NKVD helyi tömlőcébe került, ahonnan 1940. február 29-én Moszkvába, az NKVD hírhedt Ljubljanka utcai börtönébe szállították. Ennek köszönhetette, hogy elkerülte a halál előszobájának nevezhető szovjet hadifogolytáborok valamelyikét. 1941. augusztus 4-én délután 4 órakor váratlan dolog történt: két magasrangú látogató jelent meg a cellájában: Lavrentyij Berija, az NKVD főnöke és helyettese, Vszjevolod Mjerkulov, akik közölték vele, hogy szabad...

Az éjszakát már a részére kiutalt négyszobás moszkvai lakásban töltötte. Két nap múlva Sikorski hivatalosan is kinevezte őt a Szovjetunióban szervezendő lengyel haderő főparancsnokának.

Katyn magyar áldozatai

Elvileg esélye lehetett volna a megmenekülésre Korompay Emánuelnek is, aki a XX. századi magyar–lengyel kapcsolatok egyik legkiemelkedőbb alakjaként életét áldozta azért a nagy ideáért, amelyet barátság-nak, hűségnek, becsületnek hívtunk a globális relativizmus mindent összeroszó korszaka előtt.

Hazánkban csak a Wajda-film nyomán lobbant fel Korompay Emánuel iránt az érdeklődés, amelyet Paczolay Gyula doktor kutatómunkája tart ébren. Eredménynek könyvelhető el, hogy a Lónyai utcai Református Gimnázium fennállásának 150. jubileumi ünnepségén 2009. április 17-én az I. és II. világháborús hősi halottak emléktáblájába bevésték Korompay Emánuel nevét is.

Az 1890-ben Budapesten született és római katolikusnak megkeresztelt Korompay Emánuel Aladár 1908-ban a Lónyai utcai Református Gimnáziumban érettségizett. A Budapesti Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán szerzett görög és latin szakos tanári oklevelet 1912-ben, s a háború kitörése előtt még két évre futotta idejéből,

hogya a lévai gimnáziumban tanítson. Az I. világháború galíciai frontja hozta őt össze a lengyelekkel. Lenyűgözte önzetlen hazaszeretetük, hősiességük, s a Polonia közeli feltámadásába vetett töretlen hitük, tenni akarásuk. Ezt nyilván Mieczysława Grabarz is erősítette, tudatosította benne, aki Przemyślben a magyarok tolmácsaként dolgozott... A tolmács munkájának alapja: a beléje vetett bizalom. Ez Korompay részéről olyannyira életre szóló volt, hogy Mieczysława kisasszonyt elvette feleségül. Fél évvel a történelmi Magyar Királyság felbomlásának kezdete előtt, 1918. május 11-én a 13. vadászászlóalj tartalékos főhadnagynak nevezték ki.

Korompay Emánuel 1919-ben felvette a lengyel állampolgárságot, s belépett a lengyel hadseregbe, amely több fronton vívta harcát az újjászülető Lengyelország határaiért, demokratikus társadalmi berendezkedésért. E tekintetben nem ő volt az egyetlen magyar. Honfitársai százai harcoltak ekkor lengyel zászlók alatt a proletárforradalmat szorongatva terjesztő bolsevik Vörös Hadsereg, a Lemberg-re igényt tartó kelet-galíciai ukránok, az osztrák Sziléziát elfoglaló csehek és a felosztások során megkaparintott lengyel területeket továbbra is birtokolni akaró németek ellen. Azok a magyarok, akik az 1921-es rigai béke után leszereltek a lengyel hadseregtől és hazatértek, bajtársi szövetségeket, baráti társaságokat, kulturális egyesületeket alakítottak. 1939 őszétől, amikor lengyel menekültek tízezreit kellett istápolni, ezek a társadalmi szervezetek jelesre vizsgáztak.

Korompay Emánuel nem tért haza Magyarországra. Varsóban lett a Lengyel–Magyar Társaság vezetője, miután 1929-ben századosként leszerelt a lengyel hadseregtől. 1930-ban költözött a lengyel fővárosba, ahol a Piłsudskiról elnevezett Varsói Egyetem magyar nyelvi lektora lett. Nem kisebb tekintélytől vette át a magyar nyelv oktatását, mint Divéky Adorján. Méltó utódnak bizonyult. Oktatói lelkiismeretességét, tudósi alaposágát jelzi, hogy 1936-ban jelentette az első magyar–lengyel és lengyel–magyar szótárt, s két év múlva társalgási zsebkönyvet is kiadott.

1939 augusztusában Magyarországon érte a mozgósítás, ahol tanítványaival tanulmányi kirándulást tett. Elképzelhetetlen volt számára, hogy szülőhazájában maradjon vagy a varsói magyar nagy-

követség révén, amelynek külső munkatársa volt, felmentését kérje. Diákjai maradtak, s a pár hét múlva megkapott menekült státusz révén túléltek a háborút. Korompay Emánuel visszatért választott hazájába, felöltötte századosi egyenruháját és bevonult a hadseregbe. Kelet-Lengyelországban esett szovjet fogságba. A sztaroobjelszki hadifogolytáborba került.

Családja kapott tőle néhány levelezőlapot, s a Főkormányzóság magyar érdekképviselője állítólag lépni próbált az érdekében, de eredménytelenül. Harkovban lőtték agyon. A város melletti Pjatyihat kiban 2000. június 17-én avatták fel az itt meggyilkolt több ezer lengyel központi síremlékét, amelyet a lengyel állam emelt – Korompay Emánuel előtti tisztelgésül is.

A Katyni Emlékbizottság már az előtt nyolc évvel, 1992. április 12-én emléktáblát állított neki a varsói Podchorążych és Holówki utca sarkán álló tömbházon, amelyben a háború előtt a lakása volt. A tábla magyar szövege: „E házban lakott Korompay Emanuel a lengyel hadsereg tisztje, sztaroobjelszki hadifogoly, meggyilkolta a harkovi NKVD.” 2002. november 21-én magyar országgyűlési képviselők jelenlétében lengyel nyelvű emléktáblát lepleztek le a Varsói Egyetem egykori Magyar Tanszékének épületén. Mindkét ünnepségen részt vett Ilona, aki a három Korompay-nővér közül egyedül élte túl a háborút.

Katyn magyar áldozatának számítható Mikó Zoltán, repülő vezérkari százados is, aki jelentős szerepet játszott a németekkel szembeni nemzeti ellenállási mozgalomban s együttműködött a lengyel hadifoglyok mártír sorsával pontosan tisztaban lévő Raul Wallenberggel. Ezzel kapcsolatos információinak egy részét megosztotta Mikó Zoltánnal. Ő már nem adhatta tovább dermesztő történelmi titkokat senkinek. A szovjet Déli Hadseregcsoport katonai törvénszéke 1945. július 9-én halált mondott ki a fejére. Az ítéletet augusztus 15-én hajtották végre. 1992-ben az illetékes szovjet hatóságok rehabilitálták, s a Magyar Köztársaság elnöke vezérőrnaggyá léptette elő. Wallenberg sorsának drámai alakulásához bizonyára az is hozzájárult, hogy túl sokat tudott Katynról. E tekintetben Nagy-Britanniának és az Egyesült Államoknak is terhes lehetett.

Szmolenszktól Nürnbergig

A három hadifogolytáborból összesen négyszáznegyvenhét ember került a túlélők listájára, akiket különféle okokból kiemelték a halálra ítélt hadifoglyok közül. Több tucat tisztet azért, mert németnek vallotta magát, sokakat – így a később nagy karriert befutó Zygmunt Berling ezredest is – azért, mert rokonszenveztek a kommunistákkal.

A lengyel hadsereg felállításánál a legnagyobb gondot az okozta 1941 őszén, hogy a szervezőpontokon nem jelentek meg azok a tisztek, akikről pedig Andersék pontosan tudták, hogy mely hadifogolytáborokban vannak (vagy voltak). Hollétükről Sztálin kitérő válaszokat adott: egyszer azt, hogy a Ferenc József-földön vannak, másszor pedig, hogy Mandzsúriába szöktek. A legőszintébbnek Berija bizonyult, aki, amikor Berling a kozselszki és sztarojelszki lengyel tisztek jövőbeli szolgálatát szóba hozta, baljós mondattal célzott a sorsukra: „Nagy hibát követünk el velük szemben”. A közel tízezer tiszt hiánya megmagyarázatlan rejtély maradt, ami rendkívül megrontotta az amúgy sem felhőtlen lengyel–szovjet viszonyt. Ez volt az egyik oka annak, hogy Anders Szovjetunióban szerveződő hadereje 1942 tavaszán Iránba telepedett át.

1941 végén a katóyni erdőben álló NKVD-üdülőben a Wehrmacht 537. híradóezredét szállásolták be, amelynek Friedrich Ahrens ezredest volt a parancsnoka. Neki jelentették 1943 februárjában a területen dolgozó szovjet hadifoglyok, hogy emberi csontokra bukkantak. Szmolenszkben a németek által kiadott orosz nyelvű újságban már januárban megjelent egy cikk, amely több ezer eltűnt lengyel hadifoglyról tett említést. Mi több, egy német munkásátszólój lengyel tagjai a környékbeli mendemondának utána járva már 1942-ben nyírfakereszttel jelölték meg az erdő egyik lengyel sírját. Ahrens e kereszt környékén végeztetett próbaásatást, s lengyel tisztek földi maradványaira bukkant. 1943. március 1-jén minderről jelentést tett a középhadsereg főhadiszállásán.

A németek úgy vélték, ha a lengyel tisztek meggyilkolásának leleplezését propaganda-hadjárat céljára akarják felhasználni, nem követhetnek el hibát. Joseph Goebbels propaganda-miniszter biztos volt benne, hogy a tény világgá kürtölésével éket verhetnek a szövetségesek közé.

A sírok feltárását és a tetemek megvizsgálását gondosan előkészítették. Az erre a célra Szmolenszkben berendezett laboratórium vezetését a Breslaui Egyetem professzorára, Gerhard Buhtz törvényszéki orvos-professzorra, kórboncnokra bízta. Április 10-ig tizenegy tömegsír tártak fel. A szmolenszk–vityebszki országúttól egy kilométerre, a villába vezető úttól keletre fekvő hét feltárt sír lengyel tisztek földi maradványait takarta. Az országúttól nyugatra fekvő négy tömegsírban tíz évvel azelőtt agyonlőtt oroszok földi maradványai feküdtek. (Az utóbbiak kezét ugyanolyan módon kötözték össze, mint a lengyelekét.)

A németek úgy vélték, az exhumálás akkor lesz hiteles, ha a munkában lengyelek is részt vesznek. Április 10-én krakkói, varsói és lublini lengyel küldöttek érkeztek, akiknek megmutatták a már feltárt kétszázötven lengyel tetemet, köztük Mieczysław Smorawiński és Bronisław Bohaterewicz tábornokét. A lengyelek kijelentették, semmiféle olyan nyilatkozatot nem tesznek, amelyet a náci propaganda felhasználhat. Küldetésük közvetlen haszna a londoni lengyel kormány tájékoztatása volt: tudják, mi lett a sorsa az eltűnt lengyel tiszteknek. A Lengyel Vöröskereszt képviselői csak ezután kapcsolódtak be az exhumálásba, de azzal a feltétellel, hogy csupán a sírok feltárásában, a halottak azonosításában és újratemetésében, valamint annak megszervezésében vesznek részt, hogy az emléktárgyakat a családtagoknak eljuttassák. (Ez utóbbiak, az 1940 tavaszán megszakadt naplók, levelezőlapok, újságok dátumai fontos bizonyítékkul szolgáltak.) A Lengyel Vöröskereszt képviselői több mint négyezer holttest exhumálása után, június 7-én tértek vissza a Főkormányzóságba.

Közben április 26-án Sztálin Sikorski miniszterelnököt azzal vádolva, hogy együttműködik Hitlerrel, megszakította a diplomáciai kapcsolatokat a londoni lengyel kormánnyal. Sikorski ugyanis április 17-én a Nemzetközi Vöröskereszthez fordult, hogy vizsgálja meg a kатыни tömegsírokat. Hitler és Goebbels ugyanezt tették – pár órással eltéréssel. A Nemzetközi Vöröskereszt az érintett terület törvényes gazdájának beleegyezését kérte, amit Sztálin felháborodva utasított vissza. Amire éveken át nem tudtak választ adni, arra most egy pillanat alatt megszületett a magyarázat: a lengyel hadifogoly tiszteket a németek lőtték agyon 1941 augusztusában. (Amikor a vöröskereszt képviselői ezzel

kapcsolatos kétségüket kifejezendő szóvá tették, hogy miért nyugszanak téli ruhában, a kivégzés idejét áttolták novemberre.)

A diplomáciai kapcsolat megszakításához az is hozzájárult, hogy 1943 márciusában szovjet területen megalakult a Lengyel Hazafiak Szövetsége, s Sztálin mindinkább e kommunista szervezetet igyekezett a lengyel nép egyedüli képviselőjeként elismerni és elismertetni. A Nemzetközi Vöröskereszt helyett a semleges és a Németországgal szövetséges államok küldték el orvosait a katyíni áldozatok megvizsgálására, s annak megállapítására, hogy mikor kerülhetett sor a kivégzésre. Magyarország Orsós Ferenc professzort delegálta, akinek az agyi és tüdőbeli elváltozások időbeliségét vizsgáló eljárása fontos bizonyítéknak számított. Orsós a háború után Svájcba menekült, ahonnan háborús bűnösség vádjával a szovjet fél kikérte, de folyamodását Bern elutasította. Az amerikaiak számára a koreai háború idején vált egyszeriben értékké a katyíni tények és tapasztalatok birtokában lévő professzor, s ezt az is bizonyította, hogy az ekkor már Nyugat-Németországban élő Orsós személyes védelmük alá került. (Orsósra ma az vet árnyat, hogy mint az egyetem rektora, s így automatikusan a felsőház tagja, a fajisággal kapcsolatos ideológiai beszédet tartott a parlamentben.)

Tény, hogy sem Churchill, sem Rooseveltnél nem akart tudomást venni Katyínról, jóllehet mindketten sejtették, kit terhel a tömeggyilkosságért a felelősség. A „három nagy” 1943 végén Teheránban a lengyelek részvétele nélkül döntött Lengyelországról, s azt szovjet érdekerületnek ismerte el. Mintha ezzel akarták volna rekompenzálni Sztálint azért, hogy a részükről régen esedékes második front megnyitása egyre késik, s a háború döntő súlya a Szovjetunióra nehezedik.

Sztálint győzelme és szövetségeseinek meghunyászkodása magabiztossá tette. A nürnbergi nemzetközi bíróságtól azt követelte, hogy a németeket terhelő vádpontok közé vegyék be a katyíni gáztett is. Az angol és amerikai bírósági képviselők eleinte tiltakoztak ez ellen, de az amerikai főügyész végül kijelentette, ha a „szovjetek bizonyítani tudják állításuk igazát, joguk van hozzá”. A szovjet fél egyetlen bizonyítéka azonban annak a bizottságnak a jelentése volt, amelyet a tömegsírok tavaszi feltárása után öt hónappal – miután Szmolenszket és környékét a Vörös Hadsereg 1943 szeptemberében visszafoglalta

– saját emberei készítettek. Külföldi tagja, még lengyel kommunista se volt a bizottságnak.

A szovjet főügyészt, Roman Rugyenkót végül az hozta 1946 februárjában Nürnbergben leginkább zavarba, hogy tanúnak önként jelentkezett a német 537. híradóezred parancsnoka, Friedrich Ahrens ezredes, akit a szovjetek halottnak véltve személy szerint vádoltak a lengyel tisztek agyonlövésével. Meghallgatása után a német védőügyvéd, dr. Hans Laternser megkérdezte a bíróság elnökét, lord William Lawrence-t, kit tart felelősnek a katyíni gáztettért, mire az elnök leszögezte, hogy ilyen jellegű kérdésre nincs szándékában válaszolni.

Az amerikaiak más esetben nem voltak ilyen nagyvonalúak. Jürgen Stroop, SS- és rendőrparancsnokot nem azért ítélték halálra, mert 1943 tavaszán likvidálta a varsói gettót, s több tízezer zsidó meggyilkolásáért terhelte a felelősség. Stroopot abban találták bűnösnek, hogy kilenc amerikai hadifogoly halálát okozta. Ezzel a következetességgel és szigorral a nürnbergi nemzetközi törvényszéken a huszonkétezer lengyel kivégzését elrendelő Sztálint, Vorosilovot, Molotovot, Mikojant és Beriját is a vádlottak padjára lehetett volna ültetni.

AZ ANGLIAI LÉGICSATA KIRADÍROZOTT HŐSEI

A lengyelekkel kapcsolatban Winston Churchillnek két szentencia-szerű mondatát jegyezték fel. Az egyik Władysław Sikorskinak adott válasza volt arra a kérdésre, hogy Franciaország kapitulációja után folytatni kívánja-e a harcot. A brit miniszterelnök lengyel szövetségese kezét szorongatva felelte: „Tábornok úr! Mi ketten, életre-halálra!” A másik a győztesen megvívott angliai légicsata után hangzott el: „Soha oly sokan oly keveseknek nem mondtak köszönetet...” A köszönet a lengyel repülőknél is szólt, akik kiemelkedő szerepet játszottak az 1940-es angliai légi háborúban.

A brit királyi légierő képviselői jó érzékkel már 1939 októberében megbeszéléseket folytattak Bukarestben a lengyel kormány illetékes hivatalnokaival, hogy a balti államokból, Romániából és Magyarországról Nagy-Britanniába evakuálják azokat az internáltakat, akik a lengyel légierőben szolgáltak.

Magyarországon kilencszázhuszonhat repülő lengyel menekültet tartottak számon. Sajátos módon az ország minden szegletében az ő emlékeztük élt leginkább, s dicsőségük fényében azok is sütkéreztek, akik rövidebb-hosszabb időre vendégül látták őket. Közülük többen nyugszanak a solymári és budafoki katonai temetőben, zömében azok, akik a varsói felkelés megsegítésére az olaszországi Brindisiből felszállva 1944 augusztusában és szeptemberében Magyarország fölött repültek Lengyelország felé.

A lengyel légierő Magyarországra menekült tagjai 1940 tavaszáig szinte mind kijutottak Franciaországba, ahol mintegy hatezer harcra kész, tapasztalt lengyel állt a francia légierő rendelkezésére, köztük háromszázötven vadászpilóta. Közülük mindössze tizennyolcan kerültek bevetésre 1940 májusában–júniusában Franciaország légterében, s összesen huszonnégy német gépet lőttek le.

Franciaország összeomlása után a britek arra törekedtek, hogy a lengyel légierő minél több tagját Angliába menekítsék. Beváltották a hozzájuk fűzött brit reményeket... Churchill az egekbe emelte őket, hogy

aztán a háború végén – politikai meggondolásból – jelentéktelennek állítsa be részvételüket, tetteiket és áldozataikat...

Két sajátos történelmi témájú munka aratta 2004 legnagyobb könyvsikerét Lengyelországban. Ha ehhez hozzátesszük, hogy szerzőik külföldiek, a tényt szinte természetesnek vehetnénk. A Nagy Könyv európai árnyékában azonban ösztönösen arra gondolunk; ha siker, akkor csakis Harry Potter kalandjainak történelmi háttéréről lehet szó... Meglepetés ér bennünket; a téma valóban történelmi, de a külföldi szerzők, az amerikai házaspár, Lynne Olson és Stanley Cloud, illetve az angol Normann Davies a II. világháború történetének egy-egy lengyel eseménysorát dolgozták fel. Normann Davies, akinek nevét *Európa története* tette nemzetközileg ismertté, *A varsói felkelés '44* (Rising '44. „The Battle for Warsaw”) címmel írt monográfiát. Műve a felkelés hatvanadik évfordulójára jelent meg, s Lengyelországban pár hét alatt háromszázhuszezer példányban talált olvasóra.

Lynne Olson, az „Associated Press” hírügynökség volt moszkvai tudósítója és Stanley Cloud a „Time” washingtoni irodájának egykori főnöke 2003-ban *Becsületbeli ügy. A Kościuszko vadászrepülő-osztály: a II. világháború elfelejtett hősei* (Question of honor. The Kosciuszko Squadron: Forgotten Heroes of World War II) címen kiadott ugyancsak vaskos könyve angol nyelvterületen hetvenezer példányban kelt el. A szerzők azt tartották legnagyobb jutalmuknak, hogy egy olvasójuk levélben fogadta meg nekik; soha többé nem hallgat meg és nem mond el olyan viccet, amelyben – Amerikában divatos módon – a lengyeleket mutatják be tökelütött idiótáknak. A lengyelül is kiadott könyvből 2004-ben százharmincezer példány fogyott el. Ez a siker akkor értékelhető igazán, ha tudjuk, hogy a legizgalmasabb történelmi témájú könyvek Lengyelországban sem találhatnak egy év alatt két-háromezernél több vevőre.

Mi a titka a két mű varázsának? Részben az, hogy amerikai, illetve angol történészként kimondták: az Egyesült Államok, illetve Nagy-Britannia lengyel szövetségüket, amely számszerűen a negyedik legnagyobb európai katonai erővel vett részt a tengelyhatalmak ellen vívott háborúban – megelőzve e vonatkozásban Franciaországot is – végtelen cinizmussal szolgáltatták ki Hitler 1939-ben Lengyelországon osztozkodó partnerének, Sztálinnak, a sztálini Szovjetuniónak.

A korszakkal foglalkozó lengyel történészek ezt a tényt hiába hangsúlyozták eddig, szavaik, érveik lamentálásnak hatva mintha üresen kongtak volna a nagyvilágban. Normann Davies a hatvanhárom napig magára hagyottan harcoló Varsó személyekre bontott hősiességét és drámáját szembesíti a nagyhatalmak döntéseivel, bőven idézve az angol és amerikai sajtó Sztálinnak hízelgő és a közvéleményt ebben a szellemen befolyásoló 1944-es augusztusi és szeptemberi cikkeiből is.

Olson és Cloud könyvét az tette Lengyelországban időszerűvé, hogy 2005. október 31-én emlékezhettek az 1940. július 10-én kezdődött angliai légitámadás győzelmes lezárásának 65. évfordulójára. Az amerikai szerzőpárost az ösztökélhette könyvének megírására, hogy az Anglia megtöréséért száztizennégy napon át tartó légitámadások visszaverése során a legtöbb győzelmet a lengyel 303-as vadászpilóta-osztály aratta, annak ellenére, hogy első ízben csak augusztus 30-án ütközött meg a németekkel Anglia fölött. Igaz, a lengyelek tudták, kivel (sz)állnak szembe, mert Varsó légterének védelmében 1939 szeptemberének első napjaiban, majd 1940 májusában és júniusában Franciaország egészen többször összecsaptak a Luftwaffe vadászpilótáival és bombázóival.

A hitleri légierő Lengyelország megtámadásakor hozzávetőleg 1500 bombázóval és 1000 vadászpilótával rendelkezett. Az utóbbiak között volt a világ leggyorsabb, legkorszerűbb gépe, a Me-109 is. A lengyel hadsereg 390 gépet tudott bevetni ellenük. Az országnak volt saját repülőgyártó ipara, de az 1920-as és 30-as évek fordulóján korszerűnek tervezett harci vadászpilóták – P-7, P-11 – az évtized végére lassúnak, elavultnak, könnyen sebezhetőnek bizonyultak, s mint kiderült, a német bombázókat se tudták utolérni. Az angol és francia szövetségesek a tőlük vásárolt modern gépek szállítását szeptember közepére ígérték a lengyeleknek.

A lengyel pilóták viszont kitűnően képzettek voltak. Különös figyelmet fordítottak arra a gyakorlatra, amelyben két gép szembe repülve egymással csak az utolsó pillanatban kerül el az összeütközést. Lengyelország 1939-es háborús légterében csak az adott némi esélyt számukra, ha felülről sikerült a Luftwaffe gépeire bukniuk, majd közvetlenül közelről tüzet nyitni rájuk. A Kościuszko vadászpilóta-osztálynak a Varsó elleni első német légitámadás során így sikerült hat

ellenséges bombázót lelőni, szeptember első öt napjában pedig további két légi győzelmet aratni. Ezt követően a lengyel gépveszteség miatt, továbbá, mert elfogyott a benzin és a pótalkatrész, a Luftwaffe háborítatlanul uralta a Varsó feletti égboltot.

Az amerikai házaspár a Kościuszko vadászrepülő-osztály öt pilótájának életpályáját mutatja be az 1930-as évektől halálukig. Négyen közülük túléltek a háborút, s egyikük, a 303-as vadászrepülő-osztály ászának tartott Witold Urbanowicz megérte a rendszerváltozást, s 1992-ben ő vezette az angol Királyi Légierő (Royal Air Force – RAF) kötelékében harcolt lengyel pilóták Varsóba látogató delegációját.

A lengyel légierő tagjainak döntő többsége Románián és Magyarországon keresztül jutott ki Franciaországba, majd annak 1940 júniusában történt összeomlása után Angliába. 1940 őszéig a lengyel légierőnek mintegy hatezer tagja, köztük több száz pilóta került a brit légierő kötelékébe. Az utóbbiak egy részét brit bombázó- és vadászrepülő-osztályokba tagolták be, de létrehoztak önálló lengyel oszályokat is. Legelőször a 302-es és 303-as számút. A *Becsületbeli ügy* főhősei az utóbbiban szolgáltak. Harci tapasztalatuktól függetlenül nekik is több hetes kiképzésen kellett részt venniük bevetés előtt. Augusztus 30-án a kötelékrepülés gyakorlása a 303-asok számára légicsatává alakult át. Az történt ugyanis, hogy Ludwik Paszkiewicz főhadnagy bal felől nagy tömegben közeledő ellenséges repülőket észlelt. Erről jelentést tett felettesének, majd „Rohamra! Utánam!” kiáltással elvált társaitól és szembefordult a német bombázókkal. Az oszály rajai sorra követték, s hatalmas ívet téve meg szinte egy tömegben zuhantak lefelé az ellenségre. Százötven méterről nyitottak tüzet a Luftwaffe gépeire. A lengyelek a negyven Dornier bombázóból pár perc alatt tízet lelőttek, a többiek pedig, anélkül hogy gyilkos terhüket kioldották volna, pánikszerűen húztak vissza Franciaország felé. Ezt követően a 303-as vadászrepülőök a Messerschmidtekre támadtak, közülük is lelőttek négyet, s többeket összelyuggattak. A lengyelek két gépet veszítettek, de az ejtőernyőt nyitott pilóták sikeresen földet értek. Ezt a bravúros akciót *Az angliai légicsata* című filmben is meglevenítették.

A 303-as vadászrepülő-osztály másnap már éles bevetésben vett részt. Az első héten negyven biztosan és tizenkét valószínűleg lelőtt német

gépet könyvelhetett el harci naplójában. A northolti bázis parancsnoka, Stanley Vincent arra gyanakodott, hogy a lengyelek eltúlozzák a németeknek okozott veszteségeket. Egyébként is neheztelt rájuk, hogy nem tudnak jól angolul és fegyelmezetlenek. A szeptember 11-i bevetésen a 303-as osztály nyomába eredt, hogy személyesen győződjék meg a valóságról. A lengyel vadászrepülők Horsham fölött ütköztek bele a Londonnak tartó nagy bombázóalakzatba. Stanley Vincent döbbenten látta, ahogy az egyik lengyel századból kivált két gép... Orral lefelé szinte függőlegesen zuhant a német bombázók közé. Utánuk a többiek. A Luftwaffe köteléke felbomlott. A lengyelek egymás után szedték le a Dorniereket. „Az ég hirtelen megtelt égő repülőgépekkel, ejtőernyőkkel, szárnydarabokkal. Mindez őrlítő gyorsasággal zajlott le” – jelentette Stanley Vincent, aki ettől kezdve a lengyel hősiesség legodaadóbb szószólója lett. A magasztaló szavakkal a RAF tisztikara, Churchill miniszterelnök és az uralkodó sem fukarkodott.

1940 októberében a 302-es (Poznańi) és 303-as (Kościuszko) osztályban ötven lengyel pilóta szolgált, a RAF többi kötelékében még további hetvenhárom. Vagyis a legkritikusabb időszakban a Királyi Légierő harci pilótáinak húsz százalékát lengyelek adták. De zömében lengyelekből állt a november elején bevetett 306-os és a később felállított 307-es, 308-as, 309-es, 315-ös, 316-os és 317-es vadászrepülőosztály személyi állománya is. A brit légierőben összesen tizenhétezer lengyel szolgált a II. világháború utolsó pillanatáig. A lengyel pilóták ezalatt hétszázhatvannégy ellenséges gépet lőttek le biztosan, s további száznyolcvanegyét valószínűsíthetően. Churchill már az angliai légicsata idején biztosította őket, hogy az Egyesült Királyság sohasem feledkezik meg leghívebb szövetségese áldozatairól.

1946 júniusában a győzelem napján a szövetséges és ellenálló harminc nemzet képviselőinek tizenöt kilométeres menete vonult el Londonban VI. György király előtt: többek között kínaiak, hollandok, irakiak, görög gárdisták, luxemburgi gránátosok, brazil tüzérek, cseh, norvég, belga ellenállók, fidzsi-szigeteki katonarvosok, labuanui rendőrök, seychelles-szigeteki utászok. Lengyel katonát egyetlenegy se hívtak meg a győzelmi menetre. Nem akarták felingerelni Sztálint, akinek martalékul odadobták Lengyelországot. A tizenhét légi győzel-

met aratott Witold Urbanowicz alezredes csak a civil tömegben elvegyülve nézhette a hősök menetét. 1993-ban, amikor az anyakirálynő leleplezte a Királyi Légierő angliai légicsatában részt vett repülő-osztályai tiszteletére emelt emlékművet Dover szikláján, Londonnak már nem kellett attól tartania, hogy Sztálin rosszallóan összehúzza szemöldökét. Ennek ellenére az érintett repülőosztályok kőbe véssett címerjelei között nem található se a 302-es, se a 303-as vadászipülő-osztály szimbóluma. „Elfelejtették” – hangzott a mentegetőző, nyegle magyarázat. Lynne Olson és Stanley Cloud *Becsületbeli ügye* ez ellen íródott: a felejtés és a tudatos feledtetés ellen.

Egy varsói kiállítás képei

A Lengyel Fotóművészek Szövetsége 1990 szeptemberében rendezte meg Wiesław Żeleński kiállítását az újjáépített Királyi Vár szomszédságában, a „Régi Galériában”. „*Csak por és hamu maradt*” – hirdették a kiállításra invitáló plakátok: ezek a szellemnek kifeszített papírcsapdák. S hogy az érdeklődőnek pillanatnyi kételye se maradjon, minek a megtekintésére az idézőjelek közé illesztett biblikus hangulatú kijelentés alatt a zárójelek bilincskébe kattintott alcím: (*Auschwitz – Birkenau*). Mert a plakáton a naplementében lobogó ház és a csupasz, platánszerű fa megtevesztő. Hosszasabban figyelve mintha rémülettől megüvegesedett ablakszemek néznének ránk. A ház előtt sötétlő havas térségből megszzenesedett mutatóujjak böknek a mennytelen égre.

Żeleński képei a halál utáni csendben, a szemhatár nap mint nap fellobbanó krematóriumtüzében keltek életre. A keretükben pirosló láng hol a személyesség örökmécsesével világít, hol az emlékezés kandélaber-lángjaival perzsel.

A Fotóművészek Szövetségének elnöke, Jerzy Lewszczyński ünnepi megnyitójában arról beszélt, hogy a művész úgy ábrázolja Auschwitzot, mint a zsidóság szanktuáriumát. Żeleński meg tudja örökíteni a harangozás pillanatnyi szünetjeleit, s a ritmusukra hunyorgó örökkévalóságot...

A kiállítás bolthajtásos csarnokába vezető előtérben dokumentumfotók. Láttukra ismét eszembe jutnak a tehetetlenségükben megtévelyodottak. A névtelenek és azok, akiknek ismerjük a nevét. Köztük Smul Zygelbojm, a londoni Lengyel Nemzeti Tanács tagja, aki 1943. május 13-án, a több hétig tartó varsói gettófelkelés leverése után a világ és a szövetségesek közönye elleni tiltakozásul öngyilkos lett a Westminster előtt. Általam meghosszabbított életvonala érintője lehet egy kérdésnek: az angolok, amerikaiak miért nem bombázták a gyilkolás gyártelepeit? 1944 nyarán Varsónál is tovább jutottak az Itáliában felemelkedő liberátorok. A Honi Hadsereg hírszerző szolgálata már jóval azelőtt kimerítő részletességgel a szövetségesek tudomására hozta, mi történik

Auschwitzban és a többi haláltáborban. A zsebkendőnyi helyen felállított német rakétakilövőket el lehetett pusztítani?... A krematóriumok ormótlan vulkántorkai észrevétlenek maradtak? (Ma már tudjuk, hogy nem.) Miféle érdekek, meggondolások pokolimádói táplálták ezt a politikai világtalanságot? Bűnpártoló közönyt?

Jerzy Lewszczyński arról beszélt, hogy össze kellene gyűjteni, meg kellene menteni a múlt filmszalagon és fényképeken megörökített emlékeit. Annyi értéket rejtenek még az asztalfiókok, almáriumok, a padlásokon, pincékben felejtett hajóládák. Nemrégiben csodával határos módon került meg Eisenbach úrnak, a híres sanoki fotós-nak több tekercs filmje. Egy család, egy város, egy korszak története, kultúrhistoriája hívható elő belőlük. De ami még nagyobb csoda, e meggyilkolt család egy tagja is életjelet adott magáról, Izraelből. És ma itt van közöttünk – fejezte be megnyitóját a Fotószövetség elnöke.

Egy ember bontakozott ki a vendégek karéjából. Olyan lassan, mintha mozdulatait a múlt és jelen oldataiból azokban a pillanatokban hívnák elő. Megállt a dokumentum- és művészfotók termeit elválasztó bolthajtás alatt, és a következőket mondta:

„Hölgyeim és uraim! Én a *Mein Kampf*fnak köszönhetem, hogy élek. Elolvastam és minden szavának hittem. Amikor a németek megtámadták Lengyelországot, még aznap nekivágtam a magyar határnak. Hívtam a szüleimet, testvéreimet: jöjjenek, meneküljünk együtt. Mire ők: 1915-ben a muszkák szállták meg Sanokot, s lássatok csodát, hajunk szála se görbült meg. Még a kozákok se bántottak bennünket. Ha ők békén hagytak, mi tartani valónk lenne egy oly kultúrnéptől, amely Goethét és Moltkét adta a világnak? Nem győztük meg egymást: ők a *Faust*tal érveltek, én a *Mein Kampf*fal. Életmentőnek az én olvasmányélményem bizonyult.”

AUSCHWITZ 1688 NAPJA ÉS ÉJJELE

Törékeny önvédelem és teljes védtelenség

„Nem szanatóriumba jöttetek, hanem német koncentrációs táborba, ahonnan csak a kéményen át távozhattok. Akinek pedig ez nem tetszik, máris megmarkolhatja a magasfeszültségű szögcsodókerítést. Ha a transzportban vannak zsidók, tudniuk kell, hogy két hétnél tovább nincs joguk élni. A papok egy hónapig élhetnek, a többiek három hónapig.”

Karl Fritsch SS Hauptsturmführer üdvözlő beszéde

„Az auschwitzi táborba kerülni annyi, mint meghalni.”

Janusz Pogonowski 1942. július 14-én kelt, kicsempé-
szett leveléből

A kommunista Lengyelországban tilos volt a helységek német nevének használata. Így lett Auschwitzból Oświęcim, amely a történeti irodalomban egy szerény sziléziai hercegség névadó székhelye volt, s a nagyvilág számára hangzásában nem hívta elő a krematóriumaival a XX. századra felkiáltójelként feketülő haláltábor, a világ legnagyobb temetőjét. Amikor az utóbbi harminc évben a nyugat-európai és amerikai sajtóban Auschwitz kapcsán tudatlanságból, felületességből vagy nagyon is megfontolt céllal „lengyel koncentrációs táborról”, „lengyel halálgyárról” írtak, nyelvi szinten is harc kezdődött azért, hogy a város német nevének használata révén egyértelmű legyen: hitlerista megsemmisítő táborról van szó, amelyet németek hoztak létre és működtettek a III. Birodalom területén. Oświęcim a magyarokból se hívja elő Auschwitzot, hacsak nem jártak turistaként vagy emlékezőként a múzeummá lett haláltáborban. De vajon Auschwitz valóban Auschwitzként tudatosodik bennünk. Egyáltalán tudatosodik-e?

Az auschwitzi koncentrációs tábor felállítása

1939 októberében Hitler a Molotov–Ribbentrop-paktum és a szeptember végén kötött német–szovjet megállapodás értelmében a Németország fennhatósága alá került lengyel területek nyugati és északi részét beolvasztotta a III. Birodalomba, a maradék részen pedig létrehozta a Birtokba Vett Lengyel Területek Főkormányzóságát. Az SS a kibontakozó lengyel ellenállás felszámolása, valamint a beolvasztott területekről a lengyel és a zsidó lakosságnak a Főkormányzóságba történő zökkenőmentes áttelepítése céljából tömeges letartóztatásokat készített elő. Ennek kapcsán a sziléziai Breslau rendőr- és SS parancsnoksága, amelynek élén Erich von dem Bach–Zelewski SS-Gruppenführer állt, 1939 és 1940 fordulóján tanácskozást szervezett, amelyre több magasrangú SS-tisztet meghívtak, többek között Richard Glücks SS-Oberführert, a koncentrációs táborok felügyelőjét is.

A megbeszélés témái közt első helyen az szerepelt, hol állítsák fel a sorrendben hetedik náci koncentrációs tábor, azt, amelyben a letartóztatandó lengyeleket elhelyezhetik. A választás némi vita után a Krakótól ötven kilométerre nyugatra (de már a Németországba beolvasztott lengyel Szilézia területén) fekvő Auschwitzra esett, mert vasúti csomópontnak számított, s minden égtáj felől jól megközelíthető volt.

Az erről szóló jelentés kézhezvétele után Heinrich Himmler birodalmi biztos (Reichsführer) 1940. február 1-jén parancsot adott, hogy a helyszínt bizottság vizsgálja meg. A bizottság a tervezett tábor létrehozása szempontjából a helyet alkalmatlannak találta. Két hónap múlva, április 18-án és 19-én a sachsenhauseni táborparancsnok, Rudolf Höss Sturmbannführer vezetésével újabb helyszíni szemlét tartottak. Ez a bizottság is úgy találta, hogy mivel nincs megfelelő ivóvíz s a mocsaras területen nem lehet egészségügyi szempontból elfogadható körülményeket teremteni, több ezer ember befogadására alkalmas tábort kialakítani Auschwitzban lehetetlen. Höss azonban végül felettesei elvárásának megfelelően fogalmazta át a jelentést. Április 27-én a Reichsführer irodájában megszületett a döntés arról, hogy Auschwitzban koncentrációs tábort állítanak fel, amelynek élére Rudolf Höss nevezték ki.

A láger létrehozására az I. világháború előtt épült húsz, többségében földszintes házból álló volt osztrák tüzelaktanyát jelölték ki, amelynek területéhez még a Lengyel Dohánymonopólium épületeit is hozzácsatolták. Első lépésként a helyőrségi templomról leszedték a keresztet, s a szentélyt a vízvezeték-szereléshez szükséges anyagraktárrá alakították át.

Höss és az általa kiválasztott öt SS-tiszt április 29-én érkezett meg Auschwitzba. Május 20-án Gerhard Palitzsch Hauptscharführer a sachsenhauseni táborból magával hozott harminc német foglyot, többségükben köztörvényes bűnözőket. Közülük Bruno Brodniewiczet jelölték 1-es számmal, s ő lett a tábor belső fogoly-parancsnoka (Lagerältester). Annak tudatosítására, hogy a láger kapuját átlépő fogoly megszűnik ember, megszűnik személyiség lenni, nevétől megfosztva számot kapott, amelyet kezdetben ruhájára varrtak, tintaceruzával testére írtak, később pedig karjába tetováltak.

Az auschwitzi tábort az azelőtti hét esztendőben kialakított elvek szerint építették ki. Élén a parancsok állt, aki mindenért és mindenkiért – beleérté az SS-legényeket és a foglyokat is – felelt. Az irodája (Abteilung I) és a hozzátartozó segédtsízen és a cenzúrahivatalon kívül négy osztály révén működtette a tábort: ez a Politikai Osztály (Politische Abteilung vagy Abteilung II), maga a tábor a belül alkalmazott SS-katonákkal együtt (Abteilung III), az Igazgatási Osztály (Abteilung IV) és a helyőrség az őrszemélyzettel együtt (Abteilung V). Az SS-orvosok formálisan az őrszemélyzethez tartoztak. Élükön a Standortartz, a helyőrségi orvos állt SS-ezredesi rangban. Alá tartoztak az SS-orvosok, akiknek egy része az SS-katonák gyógyításával foglalkozott, más részük a foglyokkal.

A voltaképpeni tábort jelentő III. Osztály élén a Schutzhaftführer, századosnak megfelelő rangú főtsízt állt, jobb keze a fegyelemért felelős SS-altiszt, Rapportführer. Ez utóbbi alá tartoztak a Blockführerek, SS-katonák, akiknek mindegyikéhez egy-egy fogolybarakk tartozott. A munkaszervezéssel és -beosztással az Arbeitsdienstseinsatz foglalkozott, alá tartoztak a Kommandoführerek, akik a munkacsoportokat vezették. A munkát kiosztó táborirodát Arbeitseinsatzok (Abteilung IIIa) vezették. A táboradminisztrációhoz tartozott a Verwaltungsführer, aki az élelmezésért és ruhaellátásért volt felelős.

Az őrszemélyzet látta el az őrtornyokat és alkotta a tábor egészét övező őrláncot (Grosse Postenkette), s biztosította a tábort hivatalosan elhagyó foglyok őrzését. A tábor belső ügyeibe nem avatkozhatott be.

A tábor belső életének megszervezésébe, működtetésébe létrehozóik bevonták magukat a foglyokat is. Nélkülük megbénult volna az élet. A belső hierarchia élén a Lagerältester állt. A munkát a kápók irányították (az elnevezés az olasz „fej”, „főnök” szóból származik), akik az önálló munkacsoportok, kommandók élén álltak, de a közvetlen munkavégzésért a „Voraiberterek” (előmunkások, kápó-helyettesek) feleltek. Az Oberkapo alá több munkacsoport tartozott.

A blokkok élén a blokkparancsnok (Blockältester) állt, aki a fegyelemért, rendért, élelemosztásért volt felelős. De ezen belül minden teremnek, teremrésznek (szobának) megvolt a maga felelőse. A foglyok közül minden barakkban dolgozott egy-egy irodista, aki a foglyok személyi lapjait vezette. Mind a kápó, mind az irodista kegyetlenségével tűnt ki, de közöttük is akadtak olyanok, akik megőrizték emberi arcukat.

Az első transzportok és tagjaik sorsa

A kijelölt terület táborrá történt átalakítása még nem fejeződött be, amikor 1940. június 14-én befutott az első, hatszázhuszonnyolc embert szállító szerelvény. A vonat, amely még nem marhavagonokból állt, Tarnówból indult útnak. Kényszerű utasai azonban nem voltak mind tarnóviai. Wiesław Kielar (*A 290. számú auschwitzzi fogoly visszaemlékezése* című kötetet magyarul is napvilágot látott) és föld alatti szervezkedés vádjával letartóztatott társai Jarosławban éltek. Az 1943. július 19-én három társa sikeres megszökéséért megtorlásul tizenkettedmagával felakasztott, legendás hírnévre szert tett Janusz Pogonowski, aki nyolc korábban kicsempésztett levelében számolt be nevelőanyjának és nagynénjének a reménytelenség és dac mindennapjairól, krakkói volt. Magyarországon keresztül készült a Franciaországban szerveződő lengyel haderőhöz szökni, amelynek soraiban apja orvos-őrnagyként szolgált. Az előkészületek során Janusz Skrzetuski névre szóló hamis személyi igazolványt („kennkártyát”) szerzett. Ezen a néven tartóztat-

ták le a május 10-i krakkói embervadászat során. Találomra elfogott társaival együtt előbb Tarnówba, majd onnan Auschwitzba szállították. A tarnówi transzportot többségében tiltott határátlépés során elfogott vagy konspiráció vádjával letartóztatott fiatalok, továbbá néhány pap, több tanító és több tucat tarnówi zsidó alkotta.

Kielárleírja, milyen kegyetlen módon „fogadták” őket Auschwitzban. A cél az első pillanattól kezdve az volt, hogy megtörjék őket, s méltóságukat, hitüket, reményüket elvesztő alávetett robotok legyenek, akiknek pusztulásáért nem kár. A külvilág felé azonban a táborparancsnokság szigorúan őrizte a látszatot: a meggyilkolt legközelebbi hozzátartozóit arról tájékoztatták, hogy a munkatábor lakója szívbjában elhunyt, s urnáját elhelyezték a láger mauzóleumában. A család kívánságára és költségére esetenként elküldtek egy urnát – valaki vagy valakik hamvaival. A fogoly egyik első kötelessége volt megadni a legközelebbi hozzátartozó címét. Ez azonban elsősorban arra szolgált, hogy a „lágerszámot” zsarolni tudják: szökése esetén a szülőket és a testvéreket agyonlövik.

Az első napok (esetenként hetek) a „karanténban” azzal teltek, hogy kora reggeltől késő estig „gimnasztikáztak”. Volt, aki már ebbe belehalt. A hálókelyeken törekke morzsolt szalmán oly heringsűrűséggel feküdtek egymás mellett az emberek, hogy nem tudtak megfordulni. A táborban az egyéni és közösségi gyötrés és megalázás napról-napra újabb formáit, módszereit kísérletezték ki és alkalmazták. A napi élelem 400 gramm kenyér, csipetnyi margarin s alig egy liter felvizezett leves volt. Az előírás szerint a nehéz fizikai munkát végző fogolynak 2150 kalória járt a szükséges 4800 kalória helyett, az ülő munkát végzők 1738 kalóriányi ételt kaptak 3600 kalória helyett. Ehhez is csak a szerencsésebbek jutottak hozzá. Nem csoda, hogy a foglyok számára a legnagyobb gyötrelmet az állandó éhség jelentette, mivel többségük az előírt szerény ételadagot sem kapta meg. Az éhen haltak száma mindvégig rendkívül magas volt. Emiatt a foglyok többsége egy idő után állandóan érthetetlenül maga elé mormogó s a halál mezsgyéjén botorkáló csont és bőr sovány úgynevezett „muzulmán” lett, akiben alig pislálolt az életöszön. A „muzulmánosodás” a lassú, megalázó haldoklás, később pedig a gázkamrába szelektálás fogalmát takarta.

Az elhalálozás az első hetekben oly magas volt, hogy magát Höss is meglepte. Ugyanakkor az is aggasztotta, hogy a tábort mindössze tizenöt SS-katona őrizte, miközben a környéken „ellenséges érzületű lengyelek” laktak. Beadványaival csak akkor ért el eredményt, miután az első sikeres szökés megtörtént. A július 18-án ellenőrzésre érkező von dem Bach–Zelewskitől rövid időn belül utasítást kapott arra, hogy Auschwitznak a tábort övező Zasole nevű külvárosából telepítsék ki a lengyel lakosságot. Ezt követte Babice, Budy, Rajsko, Brzezinka, Broszkowice, Pławy, Harmęze lengyel lakóinak eltávolítása, illetve az egyes helységek részleges vagy teljes felszámolása, beleértve a lakóházak és a gazdasági épületek lebontását is. Így jött létre a tábor délről északig tíz kilométeres, keletről nyugatig négy kilométeres érdektérülete. Auschwitz vonzáskörzetébe azonban a teljes kiépültség után harminckilenc altábor tartozott – a legtávolabbit Brünnben állították fel. Közülük harmincegy ipari konszerneknek és gyáraknak dolgozott. Többek között a Kruppnak, a Thyssennek és a Siemensnek.

Az első varsói transzport

1940. augusztus 15-én érkezett Auschwitzba az első fővárosi transzport, amelyből ötszáztizenhárom főt a varsói Pawiak börtön politikai foglyaként regisztráltak, további ezeregyszázötvenhárom férfi az utcai embervadászatok során elfogottakból került ki. Az utóbbiakat anélkül vagonírozták be, hogy a Gestapo kihallgatta volna őket. Az embervadászat azt jelentette, hogy több utcát, teret lezáratott a megszálló katonai és rendőri hatóság, s az ott tartózkodókat rabomobillal beszállította a Pawiak udvarára. Ott igazoltatták őket, s minden további nélkül besorolták az Auschwitzba összeállított transzportokba. Ez a fajta kiszámíthatatlan terror egyrészt a polgári lakosság állandó megfélemlítését szolgálta, másrészt az így „vakon” elfogottak között biztosan akadnak olyanok, akik a földalatti ellenállás tagjai. Az embervadászat áldozatai közül csak azok tudtak megmenekülni, akik német érdekelt-ségű, kiemelten fontos üzemekben vagy hivatalokban dolgoztak.

Witold Pileckit, aki nem rendelkezett ilyen munkahellyel és „letartóztatás-biztos” igazolvánnyal, a harmadik, szeptember 19-i embervadászat során fogták el. Ő volt talán az egyetlen, aki kereste az alkalmat, hogy az auschwitzi transzportba bekerüljön.

Witold Pilecki és küldetése

1939 őszén több földalatti lengyel katonai szervezet alakult a hitleri Németország és a sztálini Szovjetunió által legázolt Lengyelországban. Ezek kezdetben önállóan működtek. Az egyik legbefolyásosabb a varsói székhelyű Titkos Lengyel Hadsereg volt, amelynek élén Jan Włodarkiewicz ezredes állt. A vezérkari főnöki tiszttel mellette a negyvenéves Witold Pilecki, a 13. ulánuszred tartalékos főhadnagya töltötte be, aki cserkészként 1920-ban már részt vett a bolsevikok elleni háborúban, s 1939 szeptemberében a szovjetek fogságából szökött vissza Varsóba. Miután hírszerzőiktől tudomást szereztek, hogy Auschwitzban letartóztatott bajtársaiknak koncentrációs táborát állítottak fel, 1940 nyarán Pilecki meglepő javaslattal fordult parancsnokához: önként Auschwitzba megy, s a foglyok körében létrehoz egy titkos katonai szervezetet. Miután Włodarkiewicz meggyőződött arról, hogy az ajánlat komoly, beosztottjával megbeszélte a részleteket, engedélyezte a nem mindennapi katonai vállalkozást.

1940. szeptember 19-én a németek által Varsóban rendezett harmadik embervadászat során, amely egész városrészeket érintett, Pilecki – a hamis igazolványában szereplő név szerint: Tomasz Serafiński – elfogatta magát. Két nappal később csaknem ezredmagával Auschwitzba szállították. Kevés hiányzott ahhoz, hogy tervéből ne valósuljon meg semmi. Október 28-án, egy téliesen szeles, havasesős napon déli tizenkettőtől este kilencig álltak a foglyok vékony ruhájukban apellre felsorakozva az udvaron, mivel egy társuk eltűnt. A kilenc óra alatt kétszáz ember halt meg. A félig megfagyott Pileckit talicskán tolták be az éppen csak működő kórházba. A túlélők közé került.

Pilecki szigorú konspirációs elvek szerint kezdte meg a földalatti hadsereg szervezését. Céljaul bajtársainak életben tartását tűzte ki. Ezt

a gyakorlatban a plusz élelem- és ruhajuttatás ugyanúgy szolgálhatta, mint lélekerősítő hírek terjesztése, a külvilág tájékoztatása a lágerben történekről, s nem utolsósorban az, hogy külső támogatásra számítva ütőképes katonai egység megszervezése révén kellő időben felkészüljenek a tábor elfoglalására. Annak, hogy ezt a pillanatot a fogoly megélhesse, feltétele volt az olyan erkölcsi értékekhez való ragaszkodás is, mint a felebaráti szeretet, a hit, a szabadság ideája, a haza és a család iránti elkötelezettség.

Pilecki megvalósította alapcélkitűzését. Elsősorban egykori bajtársait bevonva létrehozott egy konspirációs hálózatot, amelynek a Katonai Szervezet Szövetsége nevet adta. A hálózat a konspiráció szempontjait szigorúan betartva, öt fős „hálószemekből” állt volna össze. Ez azt jelentette, hogy négy emberrel csak a beszerző tartotta a kapcsolatot, s azokról, akiket a beszervezettek vontak be a konspirációba, legfeljebb csak véletlenül szerezhetett tudomást. Mivel a tábornak ekkor még csaknem kizárólag lengyel foglyai voltak, a szervezetnek lengyel jellege volt, s elvileg az egész táborot behálózhatta.

A fentebbiekből következően arra törekedett, hogy elsősorban azokat szervezze be, akik az átlagos „lapátos fogolynál” több lehetőséggel rendelkeztek. Legelsősorban a szerveződő kórházra irányult a figyelem, mert az védelmet nyújtott a hideg ellen, több, tartalmas ételt, esetenként rejtekhelyet biztosított a rászorulóknak, és így rendelkezett a segítségnyújtás lehetőségével. Ezzel párhuzamosan a munkaelosztó, illetve építési és földmérő irodát igyekezett minél alaposabban feltérképezni. Ennek az irodának a munkatársai ugyanis szabadabb mozgásuk révén kapcsolatot tudtak teremteni a környékbeli lengyel vagy lengyel érzelmű sziléziai lakossággal. Ennek révén nyílt lehetőség a táborba élelmet, ruhát, pénzt és gyógyszert becsempészni.

Pileckinek nagy szerepe volt abban, hogy a tábor megszervezett, és lengyel orvosokkal és ápolószeméllyel működtetett kórháza és patikája révén esetenként le lehetett küzdeni a dühöngő járványokat, s emberek százait lehetett megmenteni. Jan Sikorski, aki patikusként az SS-laktanya gyógyszerárában dolgozhatott, a helybéli készletet dézsmálta meg a foglyok javára. Méregampullákkal is ő látta el azokat, akik szökés esetén nem akartak élve üldözőik kezébe kerülni. Ezzel

párhuzamosan a munkaelosztó, illetve építési irodát igyekezett minél alaposabban felderíteni. Mindenekelőtt azokkal a bajtársaival igyekezett konspirációs kapcsolatot teremteni, akik már letartóztatásuk előtt is tagjai voltak a Titkos Lengyel Hadseregnek. Pilecki az első „ötös” vezetését az építési iroda kommandójában dolgozó Władysław Surmacki ezredesre, „Sławekre” bízta, aki az első varsói transzporttal érkezett Auschwitzba.

Pilecki munkájának eredményességét bizonyítja, hogy két év alatt közel ötszáz embert szervezett be.

Dr. Dering és az erkölcsi megítélés szempontjai

Az első jelöltet, dr. Władysław Deringet, a varsói Titkos Lengyel Hadsereg tagját maga Pilecki ajánlotta Surmacki figyelmébe. Dering útépítésen dolgozott, s vérhassal vitték kórházba, ahol két lengyel orvos, az ápolóként dolgozó Marian Dupont és Edward Nowak vették gondozásukba. Gyógyulófélben itt esett rá Auschwitz főorvosának, a sziléziai származású és lengyelül jól beszélő Max Popierschnek a figyelmébe. A tábor nyomorúságos helyzetén segíteni akaró SS-Sturmabführer megbízta, hogy szervezzon rendelőintézetet a foglyok számára. Az ezzel kapcsolatos formalításokat az 5-ös számú fogoly, Hans Bock, a Krankenbau tábor rangidőse intézte, aki Brodniewiczztől és Wiczorektól eltérően tisztességes embernek bizonyult, s döntő érdeme volt a kórház működőképessé tételében.

Dering olyan helyzetbe került, amelyben embereket menthetett meg. Döntései utóbb perzselő reflektorfénybe kerültek. Vád érte, hogy az embermentés más kárára történt... Sőt, 1947-ben a Józef Cyrankiewicz-vezette lengyel kormány azt kérte Nagy-Britanniától, adja ki Deringet, mivel tizenhatezer-ötszáz kísérleti műtétet hajtott végre. A lengyel orvost tizenkilenc hónapi elzárás után azzal mentették fel, hogy nem találtak olyan bizonyítékot, amely hitelesítette volna a vádat. Mivel a vádat Leon Uris Exodus című könyvében megismételte, jó hírvének megsértése miatt Dering doktor beperelte az író. A bíróság azt állapította meg, hogy Dering a kísérletező SS-orvosok

által röntgensugarakkal elégetett női szerveket távolított el – életmentő műtétként – nyolcvan esetben. Az esküdtszék Urist marasztalta el, és arra ítélte, hogy kártérítésként fizessen Deringnek fél pennyt.

Witold Pilecki szervezésének célja és eredményessége

Az első „ötös” következő embere Jerzy de Virion, a 10. ulánusrezred tartalékos kapitánya, akit Jerzy Hlebowicz álnéven (száma 3507) szerveztek be, s letartóztatása előtt szintén tagja volt a Titkos Lengyel Hadseregnek. Gyakorlati szempontból már az első pillanattól kezdve mozgósítható tagnak bizonyult Alfred Stössel (száma 435), akit 1940 tavaszán Magyarországra menet fogtak el, s Auschwitzban a fertőző beteg kórházbarakkjának volt a blokkparancsnoka.

Azoknak a munkacsoportoknak, kommandóknak a tagjai, akik elhagyhatták a tábor, kapcsolatot tudtak teremteni a környékbeli lakosokkal. Különösen a földmérők kommandója rendelkezett viszonylag szabad mozgással, s tudott könnyebben érintkezni a külvilággal. Ebbe a csoportba a legelső csoport tagjai kerültek. Az építési irodában dolgozó Surmacki több földmérőt beszervezett, így a már említett Janusz Pogonowskit is. Illegális működésük célja élelem-, gyógyszer- és információszerzés. Ekkor már működött az egységes földalatti lengyel hadsereg, a Fegyveres Harci Szövetség Auschwitz Körzete, amelynek élén Alojzy Banaś (fedőneve „Zorza”) állt. Az ő támogatásával alakult meg a Fogolysegítő Civil Akció, amelynek célja élelem, ruha és gyógyszer gyűjtése és bejuttatásuk a táborba. Auschwitz és Krakó között lengyel mozgonyvezetők is biztosították az összeköttetést.

Pilecki minél előbb szeretett volna Varsónak jelentést küldeni. Mivel megbízható kapcsolatot épített ki a központi Schreibstube írnokaival, időben tudomást szerezhetett, kit mikor bocsátanak szabadon. Ha ritkán is, de előfordult, hogy valakit, miután megesküdt ról, hogy a táborban történekről nem beszél, valamilyen oknál fogva szabadon engedtek. Pilecki miután meggyőződött róla, hogy a szabadon bocsátott személyben bízni lehet, bemagoltatta vele a jelentés tartalmát és a jelentéstétel helyszínének címét. Így érkezett meg 1940 november-

rében a varsói központba Włodarkiewicz ezredeshez első jelentése az auschwitzi koncentrációs táborról és az ott szerveződő titkos katonai hálózatról.

Az első letartóztatottak egyike, Władysław Bartoszewski előtt, aki nek varsói bankban dolgozó apja kijárta a pénzintézet pártfogó közbenjárását, 1941 tavaszán nyílt meg az „Arbeit macht frei” felirat alatti kapu: hazatérhetett. Ezt követően azok közé tartozott, akik 1942 őszén Zofia Kossak írónő kezdeményezésére a Honi Kormányképviselő mellett létrehozták a Zsidókat Segítő Tanácsot. (Bartoszewski 1945 után többször megjárta a kommunista börtönöket. A varsói halálgyűrű címmel alapművet írt a háború alatti főváros halállal beárnyékolt mindennapjairól, tanított a lublini Katolikus Egyetemen, a rendszerváltás után pedig volt bécsi lengyel nagykövet, majd külügyminiszter az ezredfordulón működő Busek-kormányban. Ma Lech Wałęsa mellett a világ legnagyobb tekintélynek örvendő lengyele.)

Pártfegyelem a haláltáborban. Langbein és a Kampfgruppe Auschwitz

Az auschwitzi lágerben – Pilecki kezdeményezésétől függetlenül – pártrokonszenv alapján is létrejöttek titkos szervezetek. A Lengyel Szocialista Párt nagy tekintélyű, fiatal aktivistája, Stanisław Duboit (száma 3904) pártja Harci Szervezetét hozta létre, míg az 1941. január 1-jén Auschwitzba hurcolt Jan Mosdorf (száma 8230) az erősen jobboldali Nemzeti Radikális Tábor egyik vezetője is igyekezett szorosabbra vonni párthívei között a köteléket. Mindenesetre az eltérő politikai irányultságú személyek a halál árnyékában már szóba álltak egymással.

A kommunisták ekkor, Hitler és Sztálin összeölelkezése idején Auschwitzban alig hallattak magukról. Megszervezésükbe Hermann Langbein csak évekkel később fogott. A fiatal osztrák kommunista, miután harcolt a spanyol polgárháborúban, éveken át egy francia internálótábor vendégszeretét élvezte. Franciaország náci megszállása után Dachaubá hurcolták, s onnan került 1942-ben Auschwitzba. Befolyása kétirányúnak bizonyult. Azonnal feltérképezte a tábor

baloldali elkötelezettségű tagjait. Így talált Józef Cyrankiewiczre, a Lengyel Szocialista Párt egyik vezetőjére is, aki tisztességesebb, bátrabb fogolynak bizonyult, mint amilyen miniszterelnök volt 1947-től majd huszonöt éven át.

Ahogy a kommunista és a náci mozgalom Lengyelország 1939-es felarabolása során barátian legyezgette egymást, Langbein is megtalálta a hangot a másik oldal képviselőjével, nevezetesen dr. Edward Wirths Obersturmführerrel, aki dachauai állásától megválva 1942 szeptemberétől Auschwitz orvosparancsnoka lett. Titkárnak nem mást vett maga mellé, mint az általa korábbról már ismert Langbeint. Ez a választás mindenkinek a javára vált és végül is a jót szolgálta. Wirths arra kapott ugyanis határozott utasítást Berlinből, hogy a fel-fellobbanó tífuszjárványt mindenáron küzdje le. Langbein viszont a tudomására hozta; ennek az az előfeltétele, hogy a fertőzöttek ne úgy nézzenek a kórházra, mint kivégzőhelyre, hullaházra, ahol az embereket fenolinjekcióval küldik a másvilágra vagy gázkamrába szelektálják. 1941. szeptember 3-án ugyanis Siegfried Schwelli Standortarzt parancsára kétszázötven tüdőbeteget és hatszáz egészségileg leromlott szovjet hadifoglyot beteltek a 11-es blokk bunkerébe, amelynek pinceablakait földdel eltömítették, s az ott bezártakat Ciklon B gázzal megölték. Ekkor használták azt először ember ellen.

Wirths javára írható, hogy a helyzeten változtatott, a fenállal gyilkolókat eltávolította, majd szinte az egész ápolószemélyzetet leváltotta. Az életbiztonságot is jelentő megürült posztokat Langbein a saját politikai pártfogoltjaival, részben francia kommunistákkal töltötte be. Az aktív harc lehetőségéről sem mondott le: 1943. május 1-jén Kampfgruppe Auschwitz néven egy titkos nemzetközi ellenállási csoportot hozott létre, amelynek vezetői közé került Tadeousz Hołuj, lengyel kommunista író és Józef Cyrankiewicz is.

A „halál falánál”

Pilecki, annak ellenére, hogy tevékenységét rendkívüli elővigyázatosság jellemezte, tudta, bármelyik pillanatban letartóztathatják. A tábor-

ban működő Politikai Osztály, amely tulajdonképpen a Gestapo meghosszabbított keze volt, hatalmas besúgóhálózatot működtetett, még a névtelen feljelentőknek is kirakott egy „feljelentő postaládát”, amelybe észrevételeiket bedobhatták.

A Politikai Osztály működésének eredményességét jelzi, hogy 1943 nyarán a szervezet több mint száz tagját felderítette, s közülük negyvenhetet kivégezt. A kivégzések a 11-es blokk udvarán napirinden voltak. Részben azért, mert a belső engedetlenséget torolták meg tarkón lövéssel, részben pedig azért, mert a Politikai Osztály megkapta a Gestapótól azoknak a foglyoknak a nevét, akiket megérkezésük után azonnal vagy néhány héten, hónapon belül agyon kellett lőni. A kivégzések végrehajtója az esetek többségében Gerhard Arno Max Palitzsch volt, aki e célra külön rövid csövű hangtompítós puskát csináltatott magának.

Dr. Bolesław Zbozień sebészorvos így emlékszik vissza egy Palitzsch által végrehajtott kivégzésre. „Egy alkalommal, már nem emlékszem pontosan, mikor, a főtábor utcáján találkoztunk Palitzsch-csal. Egy férfit és egy asszonyt kísért. Az asszony csecsemőt tartott a karján; két nagyobb, egy négy- és egy hétéves gyerek lépkedett mellettük. Az egész kis csoport a 11-es blokkhoz tartott. Társaimmal együtt a 21-es blokkba rohantunk. Az emeleti terem ablakából asztalra állva ráláttunk a 11-es blokk udvarára.

(...) Az asszony és a férfi nem tanúsított ellenállást, amikor Palitzsch a halál falához terelte őket. Minden a legnagyobb nyugalomban folyt le. A férfi a balján álló gyermek kezét fogta. A kisebbik a felnőttek kezét markolva középütt állt. Az anya melléhez szorította a kisdedet.

Palitzsch legelőbb a csecsemő fejébe lőtt. A lövés darabokra tépte az agyvelőt, minden csupa vér lett. A kisded halként rángatózott, de az anya annál jobban szorította magához. Palitzsch ezután a középén álló gyereket lőtte agyon. A férfi és az asszony, bizonyára a szülők, továbbra is szobormereven álltak. Ezt követően Palitzsch a nagyobb gyerekekkel dulakodott, aki nem akarta, hogy lelőjjék. Miután a földre került, Palitzsch a hátára lépett és tarkón lőtte. Azután agyonlőtte az asszonyt, legvégül pedig a férfit.”

Palitzsch azzal dicsekedett, hogy egymaga huszonötezer emberrel végzett. Az biztos, hogy 1943. február 12-én, egyetlen napon kétszázhat halálra ítélt lengyelt lőtt agyon a halál falánál.

A koncentrációs tábor jövője, távlatai

1941 januárjában az IG Farbenindustrie nevű hatalmas vegyipari konszern azzal a tervvel állt elő, hogy az auschwitzi láger szomszédságában, Monowitzben (Monowicében) műgumi- és műbenzingyárt, továbbá fegyverműveket építsenek. A Buna Művek közelében szerveződött meg az Auschwitz III láger. A gyárkomplexum helyszínének megválasztása azt jelentette, hogy a termelést a foglyok rabszolgamunkájára alapozták. Teljesítményükért a konszern fizetett – az SS-nek.

1941. március 1-jén első ízben érkezett Auschwitzba Heinrich Himmler. Megtekintette az IG Farben kezdeti munkálatait, bejárta az elnéptelenedett falvakat, s az egymásba futó sínpárok fölött ívelő auschwitzi hídról hosszan szemlélte a közeli nyírfaerdőt. Az SS-kórház káptalanjában tartott ebéd utáni eligazításon rövid pattogó mondatokban bejelentette, hogy három kilométerre az auschwitzi tábortól, Birkenau területén százezer ember befogadására alkalmas új tábort kell építeni, magát az auschwitzi főtábort harmincezer ember befogadására kell kibővíteni, továbbá a Buna Műveknek tízezer munkáskezelést kell biztosítani. Mindazokat, akik ezt kivitelezhetetlennek tartották, Himmler ingerült mozdulattal leültette. „Uraim, ennek így kell lennie. Az érvek fontosabbak, mint az önök ellenérvei” – zárta le a vitát.

A bírósági vizsgálata során messzemenő együttműködést tanúsító Höss 1946-ban és 1947-ben már lengyelországi börtönében írt emlékirata szerint Himmler 1941 nyarán magához hívatta Berlinbe, s négy szemközt közölte vele: „A Führer elrendelte a zsidó kérdés végleges megoldását. Ezt a parancsot nekünk, az SS-nek kell végrehajtanunk. A keleten felállított megsemmisítő helyek nem győzik a túlméretezett akciót. A végrehajtásra Auschwitzot jelöltem ki...” E találkozóra, amelyről nem maradt fenn írásbeli dokumentum, augusztus végén kerülhetett sor, amikor a Wehrmacht már mélyen benyomult a Szovjetunió

területére, s a terrorkülönítmények (Einsatzgruppék) módszeresen gyilkolták a keleti zsidó lakosságot. Tény, hogy ezt követően kezdik el felépíteni a treblinkai, majdaneki, sobibóri, belžeci, chełmnói haláltáborokat. Miután ezek már készen állnak (vagy hamarosan elkészülnek), hozzák meg 1942 januárjában hivatalosan a döntést a Wannsee nevű tó partján álló SS-vendégházban tartott, minisztériumok közötti konferencián a zsidóság végkiirtásáról.

Himmler említett auschwitzi látogatása után kezdetét vette a világtörténelem embertelenségében legnagyobb szabású vállalkozása. A vonatszerelvények ontották az építőanyagot és a rabmunkásokat. Az első harminc német foglyot nem számítva 1941. június 6-án érkeztek első ízben nem lengyelek és nem lengyel zsidók Auschwitzba. A foglyok brünni cseh politikai foglyok voltak. Ez azt jelentette, hogy a koncentrációs tábor körébe tartozó mintegy negyven tábor közé tartozott a brünni is. A cseh foglyok közül az első a 17065-ös számot kapta.

A birkenai halálgyár felépítése

1941 októberében a táborba érkezett Hans Kammler mérnök és azt az utasítást adta, hogy nem százezer, hanem kétszázezer hadifogoly befogadására képes tábor kell felépíteni Birkenauban. Olyan barakkokat kellett itt kialakítani, amelyek mindegyikében elfér hétszáznegyvennégy ember. A már épülő B I tábor kétszeresére kellett tágítani. A főúttól és a vasúti rámpától jobbra kellett elkezdni a B II, majd odébb a B III tábor építését, a B I tábortól balra pedig a B IV-ét. Mindegyik tábor hatvanezer ember átmeneti befogadására kellett alkalmassá tenni. A kétszáznegyvenezer ember élettere egy 2340 méter hosszú és 720 méter széles terület lett volna. Ezen helyezkedtek volna el a belül egymástól is elkerített „táborrekeszek”, szám szerint húsz. Kammler minden bizonnyal tisztában volt azzal, hogy a tábor nem hadifoglyoknak épül, hanem a végkiirtásra ítélt európai zsidóságnak.

A B I táboron kívül csak a hat részre osztott B II tábor tudták teljesen felépíteni. Az itt elhelyezett első zsidó transzport 1943. február 21-én érkezett a csehországi Teresínból (Theresienstadtból), ezt követte

öt nap múlva cigány családok szállítmánya. A „Mexikónak” nevezett B III táborrészt később kezdték építeni, és soha nem fejezték be. A B IV a náci rendszer összeomlása miatt csak terv maradt.

A tábor építésére 1941. október 7-én kétezer-tizennégy szovjet hadifogoly érkezett a Birkenauban hirtelen felállított „Orosz hadifogoly-munkatáborba”. Számuk november végére elérte a tizenkétezer főt. 1942. március 1-jén már csak kilencszáznegyvenöten éltek közülük.

Az európai zsidóság végkiirtásának kezdete

A tábor kiépítésének kezdetétől női részlegeket is nyitottak. Az első női transzport 1942. március 26-án érkezett Ravensbrückből, s kilencszáz-kilencvenkilenc lelket számlált. Még ugyanezen a napon Szlovákiából is érkeztek női rabok: pontosan kilencszázkilencvenkilencen. Ez volt az első transzport, amely kizárólag zsidókból állt. A nőkre ugyanaz a sors várt, mint a férfiakra. 1942. december 1-jén a női rabok száma nyolcezer-kettőszázharminckettő volt, holott számozásuk alapján huszonhatezren kellett volna, hogy legyenek. Ez azt jelenti, hogy 1942 tavaszától felgyorsult a gyilkolás üteme. Az 1942. április 17-én Szlovákiából érkezett kilencszázhatvenhárom zsidóból százhusz nap elteltével csak nyolcvannyolcan éltek, a két nappal később ugyancsak Szlovákiából érkezett vagon sor négyszázhatvannégy zsidó „utasából” rövid idő múlva már csak tízen.

1942. május 12-én érkezett az az első transzport – sosnowieci zsidó családok – amelynek férfi-, nő- és gyermektagjai a birkenai tábor 1-es számú, gázzal töltött bunkerében haltak meg. Ezt a B III tábor északi-keleti szegletében elhagyott parasztportán alakították ki. Egyszerre nyolcszáz embert lehetett a falai között megölni. A holttesteket ekkor még elföldelték. Ettől a naptól fogva válik az auschwitzi haláltábor az európai zsidóság megsemmisítő táborává.

Himmler 1942 júniusában adta parancsba, hogy a Birodalmi Biztonsági Főhivatal által Auschwitzba küldött zsidókat azonnal meg kell ölni. Adolf Eichmann és hivatala mindent megtett a parancs végrehajtására. Az SS Gazdasági és Adminisztrációs Főhivatala viszont

Oswald Pohlal az élen azt követelte, hogy a munkaképes foglyokat állítsák a hadigazdaság szolgálatába. Az ő álláspontja győzött. Ez a halálba vagonírozottak kis része számára az átmeneti megmenekülést jelentette, töredékének az életet.

Az 1942. július 11-én Szlovákiából érkező transzport volt az első olyan, amelynek tagjait az Oswald Pohl akarata szerinti szelekciónak vetették alá. Száznolcvankettő férfit és száznegyvennyolc nőt válogattak ki munkára, a többieket gázkamrába küldték. Ekkor már annyi volt az áldozat, hogy a holttesteket nem temették el, hanem hatalmas gödrökbe hányva elégették, s a hamvakat szétszórták. A lángok oly magasra csaptak, hogy az a helyi légvédelem tiltakozását is kiváltotta. 1942 novemberéig összesen százezer tetemet emésztettek el a lángok.

A holttestek nyílt téren való elégetése azonban nem emiatt maradt abba. 1943. június 28-án az SS auschwitzi központi építési hivatalának vezetője azt jelentette Berlinnek, hogy a birkenauai tábor területén felépült a négy gázkamra és a hozzátartozó krematóriumok negyvenhat kemencéje, így huszonnégy óra alatt négyezer-hétszázötvenhat tetemet képesek elhamvasztani. Feszítettebb ütemben ennek többszörösét is. A már korábban működő auschwitzi „kis” krematórium kapacitása „csak” napi háromszáznegyven tetem elhamvasztását tette lehetővé.

Artur Liebehenschel lágerparancsnok és a Politikai Osztály

Az az elv, hogy a foglyokat az eddiginél hatékonyabban kell a német hadigazdaság szolgálatába állítani, mivel a munkaképes német férfiakat tömegével hívták be katonának, bizonyos változást idézett elő a régi és a munkára szelektált új auschwitzi foglyok mindennapjaiban. A foglyok – a szovjetek és a zsidók kivételével – csomagot és pénzt kaphattak. De ennél több is történt. A haláltábor éléről távozott Rudolf Höss, aki visszatért Oranienburgba és ismét a koncentrációs táborok főfelügyelője lett. A helyét 1943. november 8-án Rudolf Liebehenschel Obersturmbannführer foglalta el. Mivel az addigi hatalmához és a táborigazgatási módszereihez ragaszkodó Politikai Osztály a legkülönbözőbb módon elszabotálta az új parancsnok rendeleteinek végrehajtá-

sát, Liebehenschel vizsgáló bizottságot hívatott Berlinből. Élt azzal a „kiskapúval”, miszerint az SS-legények arra is esküt tettek, hogy nem lopnak. Márpedig a Politikai Osztály minden tagja lopott, vagyis a III. Birodalommal szemben bűnt követett el, leginkább a könyörtelenségéről hírhedt parancsnok, Maximilian Grabner. Liebehenschel számára ez szolgált ürügyül az eltávolítására. Ezzel párhuzamosan a lágerkórház SS-parancsnoka, Eduard Wirths – mint fentebb említettük – a betegek gyilkolásával leginkább kompromittálódott szanitécektől vált meg, így többek között Mieczysław Panszczyktól, aki azzal hencegett, hogy tizenháromezer embert küldött fenol injekcióval a halálba.

A munkaképes foglyok egy részének helyzete ugyan könnyebb lett, de ez még nem jelentett létbiztonságot, s az újabb és újabb transzportok szelektálása és elgázosítása változatlan, majd fokozódó ütemben folyt.

Janusz Skrzetuski–Pogonowski „lázadása”

1943 májusában három földmérő SS-őrüket olyanmire leitatva, hogy az a másvilágra is szenderedett, megszökött. Emiatt a földmérő munkacsoport minden tagját letartóztatták, s az akkor még Grabner által vezetett Politikai Osztály szigorú vizsgálatot rendelt el, noha a szökések miatti megtorlást ekkorra már eltörölték. Berlin ezúttal hagyományos példastatuálásra adott utasítást. Június 25-én tizenöt földmérőt agyonlőttek. Alig egy hónappal később, július 19-én elrendelték, hogy további tizenkét földmérőt az erre a célra felállított futballkapuszerű bitófára akasszanak fel. A kivégzésre a konyha előtti téren került sor, ahová apellre kivezényelték a foglyokat is. Az ítéletet maga Höss olvasta volna fel, de az első mondat után váratlan dolog történt. Az alig huszonegy éves Janusz Pogonowski, tüntetően kirúgta maga alól a számolyt. Hogy a többiek ne tudják példáját követni, a hóhérok gyorsan kirántottak alóluk a lábtámaszokat. Az ítélet felolvasását befejezni nem tudó Höss zavartan távozott a térről, míg a foglyok lélekben megerősödve tértek vissza barakkjaikba.

Pogonowski utolsó, Auschwitzból kicsempésett levelének keltezése 1943. április 21. Ebben azt írta: „Feltételezésem szerint a háború biz-

tosan nem fejeződik be a jövő ősznél hamarabb. Ha tovább is itt leszek, kibírom...”

Az ellenállás erkölcsileg legmagasztosabb szintjét képviselte Marian Batko, chorzówi középiskolai fizikatanár, aki 1941. április 23-án egy tanítványa helyett vállalta az éhhalált. Példáját követte Maksymilian Kolbe ferences atya (száma 16570), aki 1941. július végén egy munkás-ember, a többgyermekes Franciszek Gajowniczek (száma 5659) helyett ment az éhhalál-bunkerbe. Két hétig tartó haldoklásának augusztus 14-én fenolinjekcióval vetettek véget. Gajowniczek túlélte Auschwitzot és az 1990-es években halt meg. Kolbe atyát a Vatikán 1971. október 17-én boldoggá, II. János Pál pedig 1982. október 10-én szentté avatta.

Witold Pilecki sorsa

Witold Pilecki már nem lehetett tanúja az általa beszervezett Pogonowski hőstettének. Miután tartott attól, hogy hamarosan letartóztatják, a Katonai Szervezet Szövetségének parancsnokságát biztos kezekbe tudva, 1943. április 27-én húsvét hétfőn megszökött. Sikeresen eljutott Varsóba, ahol személyesen számolt be Stefan Grot-Rowecki tábornoknak, a Honi Hadsereg parancsnokának arról, mi történik Auschwitzban. Azt is felvetette, hogy külső fegyveres erővel szabadítsák fel a tábort. Rowecki válasza az volt, hogy egy ilyen akcióval legfeljebb két-háromszáz embert tudnának megmenteni, százezret kitennének az azonnal lemészárlás veszélyének.

Pilecki 1944-ben végigharcolta a varsói felkelést. Fogságba esett. Szerencséjére nem Auschwitzba vitték, mint nem egy bajtársát, hanem előbb a lamsdorfi, majd murnaui hadifogolytáborba. A háború után közvetlenül eljutott Władysław Anders tábornok Olaszországban állomásozó II. lengyel hadtestéhez. 1945-ben elkészítette beszámolóját auschwitzi tevékenységéről. Rádöbbenve arra, hogy a barna okkupációt Lengyelországban felváltotta a vörös megszállás, még az év végén hazatért. Bizonyára bekapcsolódott a kommunista hatalom elleni földalatti harcba, mivel 1948. március 3-án a Körzeti Katonai Bíróságon

több társával együtt megkezdődött a pere. Március 15-én mint „Anders kémiszervezetének fizetett ügynökét” halálra ítélték, majd kivégezték.

Michael Foot angol történész Pileckit a II. világháború európai konspirációjának hat legkiválóbb tagja között tartja számon.

A Leliwa címerrel bíró Pilecki család egyik ága még a XIX. század első felében Magyarországon, Eperjesen telepedett le. Leszármazottai ma Eperjesen, Kassán élnek, Pilecki Marcell Piliscsabán, a Pázmány Péter Katolikus Egyetemen tanít. A kassai Ujlaki Ferenc foglalkozik a család történetével, amelynek tagjai Witold hozzátartozóival sokáig tartották a kapcsolatot.

A zsidó dráma és a szabad világ

A zsidókat, bármely országból is küldték őket Auschwitzba, azzal áltatták, hogy keleten szervezett munkatáborokba mennek, s értékeiket magukkal vihetik. Így az orvosok műszereiket, a fogorvosok fogászati székeiket, a zenészek hangszereiket. A görög zsidók egy részével még szerződést is kötöttek, hogy a befizetett összeg fejében Ukrajnában telket, házat, boltot kapnak. Nyugat-Európában is pénzzé tetették értékeiket, hogy anyagi biztonságban készülhessenek „a nagy utazásra”. A pénz, az ékszer, a tartós élelmiszer, a ruha mind a III. Birodalom vagyonát gyarapította, s azt juttatta anyagi előnyhöz, aki a haláltáborban az így vagy úgy gazdátlanná vált értékek birtokába jutott, lehetett az SS-tiszt, a gázkamrák és a krematóriumok működését biztosító Sonderkommando tagja, vagy a „Kanadának” nevezett hulladékraktárban válogató fogoly.

Milliókat vagoníroztak be a halálba zakatoló szerelvényekbe. Azóta is újra és újra megfogalmazták a kérdést, hogy a szabad világ ne tudta volna, mi történik Auschwitzban? Pilecki jelentései Varsón keresztül eljutottak a londoni lengyel kormányhoz, amely más forrásokból is tájékoztatta a szövetségeseket arról, mi történik a lengyelországi zsidósággal. A Honi Hadsereg Információs és Propaganda Irodájának egyik munkatársa, Jan (Kozielewski) Karski 1942 őszén, miután saját szemével győződött meg, mi folyik a varsói és az Izbica Lubelska-i gettóban,

kijutott Londonba, s nemcsak az emigráns lengyel kormány miniszterelnökének, Władysław Sikorski tábornoknak, hanem az angol kormány munkatársainak és helyi zsidó szervezeteknek is beszámolt a náci tömeggyilkosságokról. Hasonló céllal járt az Egyesült Államokban, ahol maga Roosevelt elnök is fogadta őt. Missziójának nem volt kézzel fogható eredménye. Churchill kijelentette, az a legnagyobb segítség a zsidóságnak, ha legyőzik a III. Birodalmat. Az Egyesült Államokban azzal az indokkal tiltották meg Stepan Wise rabbinak, a Zsidó Világkongresszus elnökének a zsidóság elleni gáztettekről szóló hírek közzétételét, hogy minden erőt Németország és Japán legyőzésére kell összpontosítani. A Vörös Hadseregnek sem szerepelt stratégiai tervei között a haláltáborok felszabadítása. Ha egy-egy az általa elfoglalt területre esett, akkor az természetesen felszabadult. Annak, hogy Sztálin 1944 nyarán leállította Lengyelország területén az offenzívát, s helyette a Balkánon akarva döntést kicsikarni, az átcsoportosított erőket a román fronton vetette be, nemcsak Varsó esett áldozatul, hanem bizonyos tekintetben Auschwitz is.

Az Auschwitzba hurcolt zsidók és nem-zsidók számára az is segítséget jelentett volna, ha a hozzá tartozó SS-laktanyát vagy a krematóriumokat bombázzák. Ha a közeli Buna Művek bombázására az Észak-Itáliában felszálló angol és amerikai gépek képesek voltak, az auschwitzi célpontok lerombolását is meg lehetett volna kísérelni. Ha a légi hadjárat, amelyben Pilecki reménykedett, kivitelezhetetlen is volt, propaganda-hadjáratot még lehetett volna folytatni. Ha a BBC a kicsempészett információk alapján nap mint nap hírt ad arról, hogy éppen mire készülnek a haláltábor vezetői, az nem maradt hatástalan. A világ közvéleményének hírekkel történő szőnyegbombázása is elmaradt. Így azt sem tudhatták meg, amiről a Pilecki által létrehozott szervezet az SS bizalmas adataihoz hozzájutva pontosan tájékoztatta a külvilágot: 1944. augusztus 22-én az Auschwitz I főtáborban tizenöt-ezer-kilencszázhetvenegy fogoly, az Auschwitz II (birkenau) táborban tizenkilencezer-négyszázhuszonnégy férfi és harminckilencezer-kettőszázharmincnégy nő, az Auschwitz III (monowicei) táborban harmincezer-ötszázkilencvenkilenc fogoly van még életben, s hozzávetőleg negyvenezer a magyar... Ugyanekkor a Hitler elleni merénylet

kapcsán ítélkező bíráló, Roland Freisler azt dörögte vádlottjainak, hogy a koncentrációs táborokban csak köztörvényes bűnözők találhatók. Az auschwitzi foglyok szervezett csoportja kijuttatta ez ellen tiltakozó kiáltványát.

Az Auschwitzi jegyzőkönyv. A magyar zsidóság tragédiája

Az Auschwitzról szóló hírek az éteren keresztül Magyarországra is csak szórványosan jutottak el. De 1944 májusában mind a magyar állam, mind a magyar zsidóság felső vezetői közvetlen forrásból szerezhettek tudomást Auschwitzról. Az 1944. április elején a birkenauai táborból megszökött két szlovákiai zsidó fogoly, Walter (Vrba) Rozenberg és Alfred Wetzler már a hónap végén Zsolnán részletes beszámolót készített megdöbbenő tapasztalatairól, élményeiről. Nyilvánosságra hozatalának a magyarországi népiirtás megakadályozása lett volna a célja. Az *Auschwitzi jegyzőkönyv* néven ismertté vált fontos dokumentum, bár eljutott Magyarországra, csak szűk körben, szinte szamizdatként terjedt. Olyannyira, hogy teljes változata csak hatvanegy évvel később látott napvilágot. Ekkor is megdöbbenően visszhangtalanul. A Múlt és Jövő Kiadó által megjelentett dokumentumhoz kísérő tanulmányt író Haraszi György a következőkben látja az *Auschwitzi jegyzőkönyv* lényegét és jelentőségét: „Az Auschwitzi jegyzőkönyv jóvoltából a magyar zsidóság csúcsképviselei (és a legfelsőbb magyar egyházi és világi vezetők!) ... legkésőbb május első felében tudomást szereztek arról, hogy milyen sors vár a magyar zsidókra. A legkülönbözőbb megfontolásokból elmulasztották időben informálni, mozgósítani az érintett zsidó tömegeket, a hazai és nemzetközi közvéleményt, valamint a szövetséges és semleges országok politikai-katonai vezetőit. A jegyzőkönyv júniusi kamarillapolitikai terjesztését tanulmányozva megkezdhetetlen a kérdés, hogy – bár Horthy, a magyar vezető réteg és a diplomáciai testület több tagja 1944-ben már amúgy is ismerte a végső megoldás lényegét – vajon a magyar, de bizonyos vonatkozásban még az ez idő tájt velük szorosan együttműködő zsidó vezetők is, érzékelvén a jegyzőkönyvekben foglaltak igazságtartalmát, a rájuk és közösségük-

re váró borzalmakat, helyesen mérték-e fel annak jelentőségét, hogy a korabeli PR-technika lehetőségeit felhasználva olyan eszköz került a kezükbe, amelynek megfelelő formában (kül- és esetleg belföldön) történő mielőbbi közzétételével talán meggátolhatnák, de legalábbis késleltethetnék a gyilkos tervek kivitelezését.”

1944. május elején Himmler leváltotta a tábor éléről Arthur Liebehenschelt, mert úgy tartotta, hogy tapasztalatlansága miatt nem tud megbirkózni a közeljövőben rá váró feladattal. A feladat a magyar zsidóság kiirtása volt. (Eichmann még februárban, Magyarország német megszállása előtt megjelent Auschwitzban a gyilkolás fokozásának lehetőségét felmérni.) A korábbi posztjára visszakerült Rudolf Höss azonnal rendbe hozatta a 4-es számú krematóriumot és megjavíttatta a 2-es számú már használaton kívüli gázkamrát, továbbá hatalmas vetkőző-barakkot építtetett. Arra számítva, hogy a krematóriumok kapacitása így is kevésnek bizonyulhat, közelükben négy hatalmas gödört ásott a tetemek elégetésére. Adolf Eichmann is Birkenaubra érkezett az úgynevezett „Höss-akció” előkészületeinek ellenőrzésére, míg maga Höss Budapesten személyesen megjelenve kapott eligazítást.

1944. május 16-án futott be az első halálvonat Magyarországról, amelyet személyesen Mengele doktor fogadott a birkenauai koncentrációs tábor kapujában. Az ettől kezdve nap mint nap többször ismétlődő jelenetre így emlékezett vissza a nagyváradi kórboncnok, Nyiszli Miklós a „*Dr. Mengele boncolóorvosa votam az auschwitz-i krematóriumban*” című riportszerű visszaemlékezésében, a voltaképpeni lágerirodalmat megteremtő művében: „A vagonok lakatait nyitják. Az ajtó oldalra gördül és már hangzik is a parancs: csomagokat benthagyni, kézicsomaggal mindenkinek kiszállni! Karjainkban szedjük le a másfélméter magas vagonokról gyermekeinket és nőinket. Már sorba is állítanak bennünket a szerelvény előtt.

Szemben velünk fiatal, lakkcsizmás, aranyozettás SS tiszt áll. Láthatólag utasítást ad a parancsaira váró katonáknak. Az SS. rangjelzést még nem ismerem, de a tiszt karján levő aesculap jelvényéről sejtem, hogy orvos.

Később megtudtam, hogy SS főrohamvezető. Neve: Dr. Mengele és az auschwitzi koncentrációs tábor első orvosa. A rámpán minden sze-

relvény érkezésénél jelen van. Ő a szelektáló orvos. Hogy mi a szelektálás auschwitzi értelemben, annak egyes mozzanatait percekben belül átéltük. A többi mozzanatot csak később, ki-ki végzete szerint ismerte meg.

Kezdődik is! Az SS őrség sietve különválasztja a férfiakat, nőket és a 14 éven aluli gyerekeket. Ezek anyjukkal maradnak.

A hosszú front a vagonok előtt így kettéválk. Nyugtalan érzés fog el bennünket. Már is elszakadtunk családunktól. Az örök megnyugtató hangon válaszolnak aggódó kérdéseinkre: »Semmi az egész«, – mondják. »Fürödni, fertőtleníteni megyünk, itt az a rend, utána mindenki összekerül ismét a családjával.«

A kezdet kezdetén a gyilkológépezet ellenőrzésére Eichmann is Auschwitzban tartózkodott. Május 16-tól kezdve heteken át kettő-öt, egyenként negyven-ötven vagonból álló szerelvény futott be a baljós nevű város határába – vagononként száz emberrel. Így nem egyszer előfordult, hogy egyetlen napon huszonötezer ember vált füstté. Volt, amikor arra se maradt idő, hogy a Sonderkommando és az SS erre kijelölt tagjai eljátsszák a szokásos színjátékot: szappant és törölközőt adjanak a fürdőbe, vagyis a gázkamrába terelteknek. Előtte azonban mintaszerű rendben kell hagyniuk a ruhájukat, cipőjüket. A szokásos forgatókönyv szerint a halálra szántak megnyugtató céljából az utolsó pillanatig a „fürdőcsarnokban” maradt egy SS-katona, s annak villámgyors távozása után zárták le hermetikusan az ajtókat. A plafon fölött a külvilágban kialakított pázsit alacsony betonkéményein át, a fedlapokat leemelve ezután pergetik be Ciklon B-t tartalmazó dobozokból a babszem nagyságú, lila színű szemcséket, amelyek „a föld alatti helység lyukacsos bádogcsövein hullanak le. Ott a csőben maradványok nem szóródnak széjjel. A gáz azonban a lyukacsokon keresztül távozik és pillanatok alatt megtölti az emberekkel telt helyiséget.” A teremben összezsúfolt háromezer ember haláltusája öt-tíz percig tart. (Egyes feldolgozások szerint fél óráig.)

Nyiszli Miklós megörökítette az elébe táruló látványt: „Kinyílnak az ajtók. Már jönnek is a teherautók. Egy Sonderkommandos csoport a ruhákat s cipőket külön-külön kocsikba rakja. Fertőtleníteni viszik! Most már igazi fertőtlenítőbe! Onnan vagonszámra az ország különböző központjaiba kerülnek.

Az exhaustor rendszerű, modern szellőztetők hamar eltávolítják a gázt a teremből, de a résekbe a halottak közzé szorulva, ha kis mennyiségben is, de még jelen van. Fojtogató köhögést vált ki belégzése még órák múlva is. Ezért a gumifecskendővel belépő Sonderkommandos osztag gázmaszkot visel. A helyiség ismét ki van erősen világítva. Rettenetes kép tárul a belépő elé!

A hullák nem fekszenek szerte a terem hosszában és szélességében, hanem emeletmagasan egyhalomban. Ennek az a magyarázata, hogy a lehullott gázszemcsék előbb a betonpadló fölötti levegőréteget árasztják el halálos kigőzölgésükkel és csak fokozatosan telítik meg a helyiség magasabb levegőrétegeit. Ez kényszeríti a szerencsétleneket, hogy egymást letiporják, egymásra másszanak. A magasban így későbbben éri el a gáz őket. Micsoda rettenetes küzdelem folyhat itt az életért, pedig csak egy-két perces időnyerés az egész! Ha gondolkozni tudnának, ők is tudnák, hogy hiába taposnak szüleiken, feleségeiken, gyermekeiken, de nem tudnak! Amit tesznek, a létfenntartás reflexe! Megfigyelem, hogy legalján a hullatoronynak a csecsemők, gyermekek, asszonyok és aggok fekszenek, tetején az erősebb férfiak.

Egymásbafonódva, véresre karmolt testtel, amit a tülekedésben okoztak egymásnak, fekszenek vérző orral, vérző szájjal. Fejük kékre van dagadva, a felismerhetetlenségig eltorzulva! Mégis a Sonderkommandosok gyakran ismerik fel a halottakban hozzátartozóikat. Ilyen vizontlátás borzalmától félek magam is! Nincs itt semmi dolgom, de mégis leszálltam a halottak közzé, mert népemmel és a világgal szemben kötelességfélét érzek, hogy amit józanul nem remélhetek, de egy nagy véletlene folytán a sorsnak, innen mégis kikerülök, ezen sorokat, mint egyetlen élő szemtanú megírhassam!”

Május 25-én és 28-án a gázkamrába kísért magyar zsidók egy nagyobb csoportja megpróbált ellenállni. Velük a helyszínen végeztek.

A legújabb kutatás szerint az Auschwitzban különféle módon meggyilkoltak felső létszámhatára 1.470.000 fő, s közülük 1.363.000 a zsidó. Az alsó határ számadata: 1.100.000 ember, akik közül 960.000 volt zsidó. (Höss a háború után kihallgatásai során hárommillió áldozatról beszélt.) 1944. május 5. és július 8. között 437.402 magyar

zsidót deportáltak Auschwitzba, a magyarországi zsidóság több mint a felét. Közülük húszezren éltek túl a haláltáborban.

1945 januárjában közel hatvanötezen voltak a táborban. A Vörös Hadsereg közeledésére január 18-án a parancsnokság sietve kiűrtette a koncentrációs lágert. Mintegy ötvennyolcezer ember kezdte meg a halálmenetet a szigorú télben. Mindenki halál várt, aki a vánszorogva kígyózó tömegtől lemaradt. Öt nappal később az SS-katonák felgyújtattak harminc raktárbarakkot. Hat, részben leégett raktárban 348.820 férfiruhát és 836.000 női ruhát találtak a január 27-én bevonuló szovjet katonák. És közel hétezer beteget, köztük százötvenhat gyermeket. A Lengyel Vöröskereszt Tábori Kórházában négyezer-nyolcszázan gyógyultak meg, köztük hatszázhetven magyar.

A túlélők egyike

Az Auschwitzban 1944 augusztusában még negyvenezer élő magyar egyike Kerényi Gárcia volt. Tragikus paradoxon, hogy Auschwitz nélkül nem lett volna a lengyel kultúra és irodalom legodaadóbb népszerűsítője hazánkban, de számos kiemelkedő magyar mű, többek között Illyés Gyula és Weöres Sándor válogatott verseskötete és az 1975-ös híres magyar költészeti antológia se látott volna napvilágot Lengyelországban az ő lelkiismeretes kezdeményezése és munkája nélkül. A magyar olvasó többek között Miron Białoszewskit és Maria Dąbrowskát, Sławomir Mrożeket és Igor Newerlyt, Bruno Schulzot és Wiktor Woroszylskit, ismerhette meg fordításai révén.

Kerényi Grácia Auschwitzban tanult meg lengyelül. A „csodálatosan »szép emberektől«, tiszta, töretlen jellemeiktől” – ahogy rabtársainak egy részét jellemezte abban a hozzászólásában, amelyet egy, az éppen akkoriban boldoggá avatott Maksymilian Kolbe atya áldozatvállalását lekicsinylő, Élet és Irodalomban megjelent cikkhez írt 1971 novemberében: „Aki hitt, le tudta győzni halálfélelmét, ott is. A katolikus is, a kommunista is. A katolikusnak könnyebb volt: az örök üdvösség elnyerésének biztos reményében vállalta a halált. Ehhez »csak« hit kellett. De vállalni a kínszenvedést, a test elviselhetetlen, halálbavivó gyötrel-

mét, amit Kolbe atya vállalt: ehhez hősiesség kellett és kell, akkor és ott és mindenkor és mindenütt.”

Akit Kerényi Grácia bizalmába fogadott, tudja róla, hogy 1956 után Budapestre érkező lengyel barátait a „magyar országismeret” bevezetőjeként elvitte gróf Teleki Pál máriabesnyői sírjához. A lengyelek mellett példamutatóan kiálló miniszterelnök emlékének ápolása szinte öngyilkossága másnapjától hozzátartozott Kerényi Grácia magatartásához. Hazafiságát az 1944 márciusában bekövetkező náci megszállás tette először igazán próbára. Annak sikeres kiállása juttatta Auschwitzba. 1944. április 2-án egy Múzeum körúti telefonfülkében beszélte meg barátnőjével a Teleki emléke előtt tisztelgő másnapi találkozás részleteit. (1947-ig a miniszterelnök földi maradványai a Kerepesi úti temetőben nyugodtak.) Ez részéről ifonti elővigyázatlanság volt, miként az is, hogy az előző napokban az egyetemen sem tett lakatot a szájára, ha az országot megszálló németek kerültek szóba, s még április elején is tüntetően hordta a március 15-én gombhajtókájaiba tűzött kokárdát. „Amikor tizennyolcéves az ember, akkor minden sokkal egyszerűbb és egysíkúbb, a fogalmak teljes összhangban vannak saját tartalmukkal, jó és rossz, szabadság és zsarnokság, függetlenség és elnyomás tisztán és egyértelműen kerülnek egymással szembe, s nem ékelődik rés a szándék és a cselekvés, az ok és a következmény közé” – idézte fel akkori magatartásának lényegét egy későbbi visszaemlékezésében.

A telefonfülke közelében ácsorgó, látszólag sorára várakozó kalapos férfiúról kiderült, hogy titkosrendőr. Másnap reggel házkutatást tartottak Kerényi Grácia lakásán, s délután letartóztatták munkahelyén, az Új Idők Rt.-nél. „Ami engem illet, élveztem a kalandot, mert sejtettem se volt róla, mi lesz a vége, vidáman ültem be a zöld autóba, s csak akkor komorodtam el, amikor a Zrínyi utcai Főkapitányság legfelső emeletén az ajtón, amin beléptünk, ez a felirat állt: »Rabfelvételi iroda«”.

A rabság stációi pedig: „...első kihallgatás április 5-én, áthelyezés Kistarcsára április 28-án, a Pestvidéki Törvényszékre május 3-án, június 14-én vittek ki az országból, gyorsvonat, Keleti pályaudvar, amikor a vonat átrobogott a Lajta hídján, úgy éreztem kicsúszik lábam alól a talaj...” És június 20-án Bécsből Auschwitzba szállította a négyszemélyes cellákra oszló vagonokból összeállított rabszerelvény. Hogy oda,

azt a szomszéd cellabeli fiúktól tudta meg, akikkel a falon át levelezett. A helységnév hallatán „csak a lengyel Pomarańcz néni – (Oświęcim?!) – kezdett jajveszékelní”. „Nem tudtam, mi fenyeget, (...), még 1944-ben sem tudtam, hogy vannak koncentrációs táborok és gázkamrák” – jegyzi meg Kerényi Grácia. Ekkor már több mint öt hete folyik a magyar zsidóság Auschwitzba hurcolása és gyilkolása... Többségük pár hónappal azelőtt Kerényi Gráciához hasonlóan nem tudta, hogy „vannak koncentrációs táborok és gázkamrák”.

Kerényi Grácia azonban kivételezett helyzetben volt, anélkül, hogy erről ő maga hónapokon át tudott volna. Igaz, a rabruhájára varrt IL betűk, az Im Lager rövidítése eleve arról rendelkezett, hogy a tábor területét kényszerszermunka indokával sem hagyhatta el. Ez egyszerre tette könnyebbé és életveszélyessé a lágerlét mindennapjait. Felsőbb rendelkezésre ugyanis mint politikai foglyot azonnal ki kellett volna végezni. Erre vonatkozó utasítás azonban nem érkezett. És ebben meghatározó szerepe volt annak, hogy apja, Kerényi Károly, az ekkor már több mint egy éve Svájcban élő világhírű klasszika-filológus mindent megtett lánya megmentéséért. Ennek érdekében még német professzorkollégájával, a náci érzelmű Franz Altheimmel is kapcsolatba lépett, leszögezve: „ha a gyerekek bármi baja történik, a háború elvesztése után gyilkosságban való bűnrészességért bíróság elé állítatlak!!” Altheim sértődötten dohogott ugyan a fenyegetés miatt, de azért kapcsolatba lépett az SS-szel. A német tudományos bölcshésvilág több más ismert személyisége is megmozdult Kerényi professzor lányáért. Ennek nyomán Kerényi Gráciát november 7-én Entlassungs-Quarantäne-be, szabadulás előtti karanténba helyezték. „Alá kellett írnom egy nyilatkozatot, miszerint Auschwitzban jól ment a dolgom, jól ettem-ittam, laktam, ruházkodtam, semmiféle gyógyíthatatlan betegséget nem szereztem, s végül hogy mindarról, amit ott láttam és hallottam, soha senkinek nem szólok egy szót sem” – írta, amikor még a szabadulás lehetőségének reményében élt. Mindennap várta, hogy útra kelhet haza. Szabadon bocsátása azonban rendre elmaradt. Hogy miért, annak okát 1961 júniusában tudta meg. A Jeruzsálemben ekkor folyó Eichmann-perben ismertettek egy dokumentumot, amely arról szólt, hogy Eichmann személyes döntésével megakadályozta „egy

17 éves lány, Grazia Kerényi” hazaengedését azzal a indokkal, hogy „szemtanúja lett az auschwitz borzalmaknak. Végül a ravenbrücki koncentrációs táborba került, ahol nyoma veszett.”

Az állítás első fele igaz volt. Kerényi Grácia december elején érkezett Ravensbrückbe, ahol megszűnt az Auschwitzban kivételezettnek mondható helyzete. Ugyanolyan rab volt, mint bármelyik ravenbrücki társa. Hitének, élni akarásának köszönhető, hogy a szenvedés mindnapjai után megélte a tábor felszabadításának napját, 1945. április 25-ét. Tizenkilenc éves volt ekkor és harminckilenc kiló. Újra kezdhette az életet...

1981 nyarán egyik kezdeményezője és szervezője volt a Szolidaritás szakszervezet által Magyarországra küldött gyerekek nyaraltatásának. Hű maradt ifjúkori önmagához.

Bús Balázs III. kerületi polgármester és Włodzimierz Odojewski lengyel író 2009. április 4-én emléktáblát lepleztek le az 1985-ben elhunyt Kerényi Grácia Óbuda Főterén álló egykori lakóházán.

Utóhang

Stanisława Rachwałowa, aki a háborút az auschwitz poklot megjárva élte túl, nem tudott beletörődni abba, hogy a hitleri rendszert a sztálini váltja fel Lengyelországban, ezért belépett a kommunista hatalom ellen küzdő Szabadság és Függetlenség (WiN) nevű földalatti szervezetbe. Letartóztatása után a krakkói Montelupi utcai börtönbe került. 1946-ban itt, a börtön zuhanyozójában találkozott az egyik leghírhedtebb női káppóval, Marie Mandellel. A kommunista bíróság mindkettőjüket halálra ítélte.

A HALÁLRA ÍTÉLT VÁROS

A varsói felkelés 60. évfordulójára

1944. augusztus 1-jén délután fél öt körül a szokásosnál is élénkebb volt a mozgás Varsóban. A valahová csoportosan igyekvő fiatalok egészen biztosan feltűntek a németeknek. Akkor is, ha ebben az időben a munkaidő letelte után a főváros utcáit mindig ellepte a tömeg. Éppen emiatt ez volt a legalkalmasabb óra ahhoz, hogy a Honi Hadsereg mozgósított katonái harcálláspontjaikat elérjék.

Előírás volt a németeket tíz méteres távolságból mély meghajlással köszönteni. Erre most mintha fittyet hánytak volna a járókelők. Az acélszakos járóőrök zavarba jöttek. Még a gyanúsnak tetsző pakkok miatt sem mertek senkit se igazoltatni.

Valóban. A délután öt órakor a város különböző pontjain eldördült lövésekre a hitlerista megszállók kevély magabiztossága is összeeszlott. Öt éven át voltak élet és halál urai a lengyel fővárosban, amely egy pillanatra sem rettent meg, hanem a földalatti honi ellenállás felszámolhatatlan központja maradt. Hiába rendelte el Franz Kutschera SS-Obergruppenführer, a Varsói Körzet rendőrpáncsnoka 1943-ban a tömeges nyilvános utcai kivégzéseket, amelyek során 4300 embert lövetett agyon. A sortűz előtti pillanat legenda-teremtő demonstráció volt; a halálra ítélt Lengyelországot éltették. Hogy ennek elejét vegyék, a kivégző osztag elé állítottak száját gipszszel tapasztották be, de halált megvető szemvillanásuk vakítóbbnak bizonyult a géppuskák torkolattüzénél. Az ellenállási mozgalom halálra ítélte Kutschert, s hogy tudja, mi vár rá, az übermenschre, eljuttatták neki az ítéletet, amelyet 1944. február 1-jén Varsó központjában, megerősített hivatalától nem messze végre is hajtottak. A sikeres akció a Honi Hadsereg Főparancsnokságának Diverzáns Osztagát dicséri.

Az előbb Franciaországba, majd Angliába menekült lengyel kormány 1939 őszétől kiépítette a föld alatti közigazgatást – beleértve a parlamentet is – és megszervezte hadseregét. A megszállás éve alatt mindkettő működött. A Honi Hadsereg létszáma 1944 nyarán negyed-

millió fő volt. A lengyelek 1939. szeptember 1-jétől számítva egyetlen pillanatra sem hagyták abba a harcot. A nyugati fronton két lengyel hadtest, egy páncélos és ejtőernyős dandár harcolt, a Vörös Hadsereg oldalán pedig két lengyel hadsereg.

Varsót gyűlölték a náciak. Mintha az 1939 novemberében a Hitler és Sztálin által felosztott Lengyelország Németországra eső felének egy részén kialakított Főkormányzóság élére állított Hans Frank megérezte volna, mivel fenyeget Varsó, Krakkót választotta tartománya székhelyül. De a Varsó szó hallatára Sztálin gyomra is összerándult. 1920 augusztusában a világforradalmat az Atlanti-óceánig exportálni akaró Vörös Hadsereg Varsó alatt állt... Augusztus 15-ét követően olyan vereséget szenvedett a lengyelektől, hogy több száz kilométert futott visszafelé. Tuhacsevszij marsall egyértelműen annak tulajdonította a vereséget, hogy a déli frontról nem érkezett meg támogatására a Bugyonnij-vezette lovashadsereg. Aki visszatartotta, az a Lemberget mindenáron bevenni akaró komisszár, Joszif Visszarionovics Sztálin volt. De az ott indított támadás is kudarcot vallott. A lovashadseregre vonatkozó parancs elszabotálása miatt Tuhacsevszki panaszt tett rá a hadseregért felelős Trockijnál. A felelősségre vonás nem maradt el, de a súlyos kihágás nem került Sztálin életébe.

Sztálin nem felejtett: 1927-ben bosszút állt Trockijon, tíz évvel később Tuhacsevszkijen, 1939 őszén Hitlerrel közösen a lengyeleken. 1944. július végén ismét Varsóhoz közeledett a Vörös Hadsereg. A megelőző öt hétben a Kárpátoktól északra húzódó fronton megindított támadásban öt német hadsereget vert szét, s helyenként négyszáz kilométerrel tolta előre a frontot. Napok kérdése volt, hogy Varsóból is kiűzi a náciakat, akik július második felében lázasan pakolva ürítették ki hivatalaikat, s menekültek nyugat felé. Igaz, ugyanebben az időben megindult egy ellenkező irányú mozgás is. A III. Birodalom minden tartalékát mozgósította és a megroppant keleti front megerősítésére küldte. Július legvégén futott be Varsó alá az Itáliából átdobott Hermann Göring SS ejtőernyős páncélos hadosztály, amely „az elitek elitjének” számított. A front mögötti területekre rendfenntartó feladatokkal többek között az Orosz Felszabadító Nemzeti Hadsereg (RONA) hadifoglyokból toborzott alakulatait, az Ostlegion roham-

osztágait, Kaminszkij és Dirlewanger különítményeit küldték, amelyek már korábban kitűntek kegyetlenségükkel. (Augusztus elején Varsó egyik elővárosában, Wolában harmincötezer embert mészárolnak le.)

A londoni lengyel kormány pontosan tisztában volt azzal, hogy 1943 novemberében, decemberében a három nagyhatalom teheráni találkozásán eldőlt Lengyelország és a térség jövője. Legérzékenyebben talán az érintette, Anglia és az Egyesült Államok milyen könnyen belement abba, hogy a majdani Lengyelország keleti határa – Sztálin kívánságára – szinte ugyanott húzódjék, ahol 1939 szeptemberében a Polóniát felosztó két totalitárius hatalom szívókorongjai összetapadtak.

1944 elején a kétségbeesésben fogant meg az a terv, amely a „Vihar” fedőnevet kapta. Eszerint a Honi Hadseregnek a II. Köztársaság keleti területein részt kellett vennie a Vörös Hadsereg csapásai alatt megroppant német csapatok elűzésében vagy megsemmisítésében, a helységek felszabadításában, ezzel jelezve azt a világnak, ki az ellenségtől megtisztított föld igazi gazdája. Sztálin azonban ekkor már ügyet sem vetett a londoni lengyel kormány létezésére, csak annak helyi képviselőivel és földalatti hadseregével számolt. Nem sokat teketóriázott. A Honi Hadsereg számos egységét tárgyalások ürügyén csalták törbe, s lefegyverzett katonáinak tízezreit hurcolták el szovjet lágerekbe, ahonnan a túlélők 1953 után térhettek haza. A kétszáz kilométerrel nyugat felé eltolt Lengyelországban a Vörös Hadsereg előrenyomulásának ritmusában a Moszkvában létrehozott s rövidesen kormánynak elismert kommunista Lengyel Nemzeti Felszabadító Bizottság rendezkedett be – az NKVD egységeire és a frissen felállított lengyel belbiztonsági alakulatokra támaszkodva.

A londoni és honi lengyel politikai vezetés eredetileg azt szerette volna, ha Varsó Rómához hasonlóan épen kerül ki a háborúból. Végül fel kellett áldozni a „Vihar” hadművelet jegyében. A cselekvésre sarkaló érvek között az is szerepelt, hogy ha a szovjetek puskalövés nélkül vonulnak be Varsóba, joggal vádolhatják a Honi Hadsereget tétlenséggel. És a tétlenség adott körülmények között felér az ellenség támogatásával. Varsót egy pillanatra a szabadság igazi városaként kell felmutatni a világnak két totalitárius nagyhatalom között. A pillanat lehet egy óra, egy nap, esetleg kettő-három. A Honi Hadsereg fővárosban

összevont erőinek hozzávetőleg ennyi lőszertartaléka volt: kettő-négy napra elegendő. Többre – ahogyan a főparancsnokság vélte – nem is volt szükség, hiszen a Vörös Hadsereg ennyi idő alatt úgyis bevonul Varsóba (mint ahogy ezt a főváros népét felkelésre buzdító rádiófelhívásaiban július második felében napokon át hangoztatta). Ezalatt a rövid idő alatt azonban, ha a fegyverropogás közepette jelképesen is, de a világ szeme láttára lehet gyakorolni a törvényes hatalmat... És ez a két nyugati szövetséget is nyilván meggondolásra készíti.

A Vörös Hadsereg nem vonult be, s a varsói felkelés nem ért véget három-négy nap múlva. Hatvanhárom napig tartott. Az öt éven át megalázott, nap mint nap rettegésre ítélt, de mégis megfélemlíthetetlen varsóiak az augusztus 1-jén délután öt órakor kibontott lengyel zászlókkal együtt egekig csapó szabadság-mámorban egy emberként álltak a felkelők mögé. Megnyitották lakásaikat, élelmiszerkamráikat, barikádokat építettek és csatornákat tettek járhatóvá, oltották a gyújtóbombáktól lángoló házakat és mentették a romhalmazok alatt légtalmi pincékben rekedteket, sebesülteket ápoltak, harcoltak és meghaltak. Eljutott-e hozzájuk, mit mondott Sztálin a londoni lengyel kormány pont augusztus elején Moszkvában tárgyaló miniszterelnökének, Stanisław Mikołajczykknak a felkelés abszurdításáról? Mivel utasította el Visinszkij külügyi népbiztos-helyettes az USA nagykövetét, William Averell Harrimant, aki Roosevelttel arra vonatkozó kérését közvetítette a szovjet kormányhoz, hogy a Varsó fölötti lángtengerben néha-néha légiküldeményekkel megjelenő szövetséges gépek szovjet katonai repülőtereken leszállhassanak? Tudtak-e Hitler augusztus 1-jén kelt parancsáról, miszerint Varsót a földdel kell egyenlővé tenni?

A lengyel főváros magára maradt, akárcsak 1956 harcoló Budapestje. Kétszázezer lakosa veszett oda, s huszonkétezer felkelő esett el vagy sebesült meg. A varsói csatában a német haderő huszonötezer halottat, sebesültet és eltűntet, valamint több száz tankot és páncélcsoportot veszített. A várost házról-házra módszeresen leromboló nácik azt hitték, hogy a könyvtárak, múzeumok, levéltárak lángjaiban elhamvad a lengyel történelem, a lengyel kultúra is. A romhalmazzá vált Varsó utcáin és terein a hevenyészett sírok és keresztek a lengyel ifjúság XX. századi

emlékművei lettek. Sztálin a Hitler által elvégzett piszkos munka után már jóval könnyebben be tudott rendezkedni Lengyelországban.

Augusztus 1-jén este a Kerepesi úti temetőhöz hasonló Powązki-temető, ahol az elesettek 1945 után végső nyughelyet kaptak, fénytengerben úszik. Mécsesek gyúlnak a kivégzések helyszíneit jelző emlékkeresztek alatt is: az utcákon, a tereken, a bérházak udvarain, az Óváros Szent János katedrálisában, amelynek falai között napokig tartó harcok dúltak... Varsó emlékezik azokra, akik a kegyetlenség, a közöny és a politikai cinizmus áldozataivá váltak.

TÖRTÉNELMI TANMESE A MEGHÍVOTTAKRÓL, A MEGHÍVÓKRÓL ÉS A KÉZMOSÓKRÓL

Számba vette-e valaki, hogy 1956 őszutóján mennyi múltban gyökerző újkeletű legenda kelt életre? Olyanok, amelyek szerkezetükben, valóságtartalmukban és verőeret lüktető reményeikben az 1848–49-es forradalom és függetlenségi háború vagy éppen a Rákóczi-szabadságharc neves alakjaira és névtelen hőseire emlékeztetnek. Elfelejtették-e a magát kézigránátfűzérrel tank alá vető diáklányról és a barikádok tizenéves hőseiről kerengő történetek? „Maléter Pál hatvanezer diákkal bevette magát a Bakonyba...” – terjedt szájról szájra a hír 1956 novemberében. Ez mintha maga alá gyűrte volna azt az ugyancsak múltból táplálkozó, de a ténnyel valóságosan szembenéző összevetést, miszerint az oroszok úgy csalták törbe és tartóztatták le a Maléter Pál vezette tárgyaló küldöttséget, majd foglalták el a fővárost, ahogy 1541-ben Budát megszállták és Török Bálintékat foglyul ejtették a törökök.

A frissen tábornokká kinevezett Maléter Pál bajtársa, Szűcs Miklós *Ezredes voltam 1956-ban a vezérkarnál* című könyvében tömören beszámol letartóztatásukról, amely már az ürügyül szolgáló megbeszélések előtt bekövetkezett: „...kivágódott a hátunk mögött az ajtó, és egy altábornagy vezetésével – később tudtam meg, hogy Szerov, a szovjet állambiztonság főnöke volt – berontott nyolc géppisztolyos állambiztonsági altiszt, oldalunkba nyomták a géppisztolyaikat és elvették pisztolyainkat. Az állambiztonságiak megjelenésére a szovjet delegáció tagjai azonnal elhagyták a termet. Az egész szinte pillanatok alatt zajlott le.”

Szűcs Miklós előzőleg célzott a megbeszélés tárgyának komolyságára – (a szovjet csapatok kivonásának tárgyi feltételeit kellett volna rögzíteni) –, mondván: „Azok az eszközök, amelyeket Malinyin kér tőlünk, három hadsereg igényeit is meghaladják...”

A magyar delegáció nem mérlegelt, hanem hitt. Szerovék praktikusán célratörőek voltak. Nem először. Ivan Alekszandrovics Szerov (avagy Ivanov) tábornok 1945 márciusa elején Varsó környékén ismerkedésre, megbeszélésre invitálta a földalatti polgári lengyel állam

politikai és katonai vezetőit. A meghívók és a meghívottak egyaránt tisztában voltak azzal, milyen döntések születtek Jaltában. Az utóbbiak véleménye szerint Lengyelországot „a három nagy” nem szövetséges, hanem legyőzött államként kezelte. Mi több, a kezeit Pilátusként mosó Egyesült Királyság és az Egyesült Államok cinikusan kiszolgáltatta a sztálini bolsevizmusnak. A kommunista beállítottságú Lengyel Nemzeti Felszabadítási Bizottságot és a hasonló szellemű Ideiglenes Kormányt a bolsevizmus hazai szálláscsinálóinak tekintették. A lengyel társadalom jelentős hányada hasonló véleménnyel volt róluk.

A lengyel kommunisták tömegbefolyásának hiányát azonban hathatósan ellensúlyozta a Vörös Hadsereg jelenléte, amelyről Sztálin találon jegyezte meg a Lengyel Nemzeti Felszabadítási Bizottság küldötteinak 1944 őszén: „Most olyan erővel rendelkeztek, hogy ha azt mondják: kétszer kettő tizenhat, ellenfeleitek készséggel rábólintanak.”

Sztálinnak és a lengyel kommunistáknak az volt a céljuk, hogy eleve fölszámolják azokat az erőket, amelyek a szovjet típusú hatalmi berendezkedést a legcsekélyebb módon is akadályozhatták. Attól kezdve, hogy katonáik Lengyelország 1939-es keleti határát átlépték, tízezer számra internálták a londoni lengyel kormánynak alárendelt, földalatti Honi Hadsereg tisztjeit és közlegényeit. A magára hagyott varsói felkelés 63 napig tartó harcai tovább növelték a veszteségeket. Főparancsnoka 1945 elején feloszlatta a Honi Hadsereget, de tagjai készenlétben maradtak, s a felszabadítókat megszállóknak tekintették. Ráadásul a földalatti lengyel állam jól szervezett politikai pártokkal rendelkezett, amelyek a béke beköszöntével fel kívánták fedni magukat, be akartak kapcsolódni az állam újjáépítésébe, a parlament tevékenységébe, a kormányba. Erre a jaltai egyezmény elvileg lehetőséget biztosított. Az ezzel kapcsolatos részletek megbeszélésére 1945. február 23-án került sor Moszkvában. Az angol és amerikai nagykövet, Clark-Kerr, illetve Harriman ekkor adták át a földalatti lengyel állam azon képviselőinek névsorát Molotovnak, akiket feltétlenül érdemesnek tartottak rá, hogy az Ideiglenes Nemzeti Egységkormánnyal kapcsolatos tárgyalásokra meghívást kapjanak. A névsort Molotov azonnal továbbította Szerov tábornoknak, aki a szerveződő lengyel kommunista biztonszági szolgálattal karöltve rendkívül eredményesen térképezte fel a

földalatti lengyel állam katonai és politikai szervezetét s vette lajstromba a befolyásos képviselőit. 1939 őszétől egyébként is ő számított a lengyel ügyek szakértőjének. 1941 júniusáig az ő irányításával deportáltak több százezer lengyel állampolgárt a Szovjetunió belsejébe.

1945. március 6-án Jan Stanisław Jankowski, a londoni lengyel kormány honi képviselője, másnap pedig Leopold Okulicki tábornok, a Honi Hadsereg utolsó főparancsnoka kapott levelet Szerov megbízottjától, Pimjenov ezredestől, aki ugyanolyan szerepet játszott, mint tizenegy évvel később Malinyin ezredes Budapesten.

„Amit mondani lehet, az csak annyi, hogy az Ivanov vezérezredessel tervezett találkozóznak azokat a kérdéseket kell feltétlenül megoldani, amelyek, kétlem, hogy más úton megoldhatók lehetnének” – írta talányosan Okulicki tábornoknak Pimjenov, aki Malinyintól eltérően, szavatolta a meghívott generális biztonságát.

Pimjenov nemcsak Jankowskival és Okulickival, hanem a különböző pártok – (Néppárt, Nemzeti Párt, Munkapárt, Demokratikus Egyesülés, Lengyel Szocialista Párt) – képviselőivel is felvette a kapcsolatot. A március 17. és 20. között folytatott megbeszélések során a lengyel vendégeknek a pártjukat érintő különféle kérdésekre írásban kellett válaszolniuk – a leendő együttműködés feltételeként. Március 21-én Pimjenov javasolta Jankowskinak, hogy egy héttel később a pártok képviselőivel együtt tartsanak egy közös konferenciát, amelyen Szerov tábornok és esetleg Zsukov marsall is részt venne. Mivel a tárgyalásokba a londoni lengyel kormányt is be kell vonni, a lengyel delegáció tagjai Londonba repülhetnek.

A március 27-én megjelent első öt lengyel küldöttel – köztük Jankowskival és Okulickival – már maga Szerov közölte, hogy nem Londonba, hanem előbb Moszkvába visz az útjuk. A másnap jelentkezők viszont abban a hitben szálltak gépre, hogy Londonba repülnek. Mind a tizenhatan a moszkvai Ljubljanka utcai börtönben kötöttek ki. Júniusban állították őket bíróság elé. Akkor, amikor az Ideiglenes Nemzeti Egységkormányt angol és amerikai statisztálással megalakították. A vádpontok között szerepelt a németekkel való együttműködés, a Vörös Hadsereg elleni diverzáns tevékenység és adó-vevő készülékek illegális birtoklása. A lengyel foglyok fölött szovjet törvények

szerint ítéleztek. A Szovjetunió Legfelsőbb Bíróságának Katonai Kollégiumát Vaszilij Ulrih vezérezredes vezette. Az általa irányított kollégium az 1936. október 1-jét követő két esztendő alatt 30.514 személyt ítelt golyó általi halálra.

A „tizenhatok” ügyében az angolok és amerikaiak alig emelték fel szavukat. Szükségük volt a szovjetek Japán elleni véráldozatára, s az ígért hadbalépést nem akarták az egyre terhebb lengyel kérdés miatt kockáztatni. Lelkiismeretüket azzal nyugtatták, hogy Sztálin enyhe ítéletet helyezett kilátásba. Így viszont az Ideiglenes Nemzeti Egységkormányral kapcsolatban majdhogynem maradéktalanul az ő elképzelése érvényesült.

A június 18. és 21. között lefolytatott koncepció per során a „tizenhatok” többségét rövidebb-hosszabb börtönbüntetésre ítélték. Okulicki kapta a legsúlyosabb büntetést: tíz év börtönt, Jankowskira nyolc évet róttak ki. Sztálini aránnyal mérve ezek valóban enyhe ítéletek voltak. Ki tehet róla, hogy mindketten meghaltak a börtönben?

A per kapcsán egyedül a lengyel kommunisták vezetője, Władysław Gomułka tiltakozott félszegen Sztálinnal. Ő is csak amiatt, hogy a „tizenhatokat” Moszkvában és nem Varsóban állítják bíróság elé, mivel ez – úgymond – árnyat vet az új, népi Lengyelország sokak által kétségbe vont szuverenitására.

Maléter tábornok és Nagy Imre perével nem siettek úgy, mint Okulicki tábornokéval és Jankowskiéval. Hruscsov nem áttatott senkit enyhe ítélettel. Tudta, mi várható Ulrih vezérezredes legjobb magyarországi tanítványától...

Szerov állítólag krónikus alkoholista volt. De kit tölt el ez elégtétellel? Okulickiék és Maléterék tragédiájából jobb levonni a közös tanulságot: a történelmi tények ismerete olykor életmentő lehet. És ne fogadj el tárgyalásra szóló meghívást idegentől. Továbbá ne bízz azokban, akik egyszer önzőn kitaszítottak Európából és most kirekesztettségünket pusztán saját hibánkul és bűnünkül róva fel előbb alig teljesíthető feltételeket diktálnak visszafogadásunkra, majd másodrendű tagoknak tekintenek.

A LENGYEL ÚT
AVAGY AMI LENGYELORSZÁGBAN
1956 TAVASZÁTÓL ŐSZÉIG TÖRTÉNT

1981. június 28-án a Szolidaritás tizenhat hónapig tartó legális működése utolsó egyharmad-időszakának bevezetőjeként Poznańban a Mickiewicz téren kétszázezer ember részvételével felavatták a huszonöt évvel ezelőtt kirobbant munkásfelkelés emlékművét. Az ünnepi eseményhez színházi előadás és tudományos tanácskozás is tartozott. Az utóbbin vetődött fel az az elképzelés, hogy Poznańban utcát nevezzenek el Nagy Imréről, így adózva az 1956-os magyar forradalom emlékének is.

Az adózás, amelyen áttetszik a tartozás fogalma, a fentebbi összefüggésben helyénvaló szófordulat része. 1956 októberének utolsó hetében ugyanis, mind az újsütetű lengyel politikai vezetés, Władysław Gomułka-val az élen, mind a lengyel társadalom tisztában volt azzal, mit köszönhet mindannak, ami 1956. október 23-án és az azt követő két hétben – a Tamási Lajos által is megverselt pesti utcán – majd esetenként nem kevésbé drámai körülmények között a politika kulisszái mögött történt. Azt, hogy a lengyel politikai beszédben és a közgondolkodásban egyaránt a siker, a győzelem, nem pedig a dráma szinonimája lett *október*, amely a sztálinizmussal való gyökeres szakítást és a Moszkva akarata ellenére kikényszerített demokratikus változások megvalósításának lehetőségét jelenti. Köszönheti továbbá, hogy a lengyel politikai szótárban október fogalma egyenlő a megfontoltsággal, a racionalitással, az államérdek szem előtt tartásával és ennek jegyében az értelmes, érzelemmentes cselekvéssel. Hogy ez utóbbi fogalmak az ún. lengyel út jelzőtáblái lehettek, döntő részben az ötven évvel ezelőtti őszi Magyarországon lezajlott eseményeknek köszönhető.

Megfontoltság, racionalitás, az államérdek szem előtt tartása és az ennek jegyében fogant érzelemmentes tett: ez volna 1956 utolsó harmadában a lengyel út? Leszögezhető, hogy ezen útnak a 0 kilométert jelző emlékműve nem a Vörös téri Mauzóleum, amelynek márványtömbjein Lenin mellett Sztálin neve is olvasható lett 1953 márciusá-

ban. Sztálin halála után ugyanis a lengyel sztálinista politika megme-
revedése érzékelhető, s ennek legkirívóbb jele a püspökök ellen indított
koncepciós persorozat, s magának Stefan Wyszyński bíboros-prímás-
nak a bebörtönzése 1953 szeptemberében. De ez az út nem is a Szabad
Európa Lengyel Stúdiójából vezet ki, onnan, ahol 1954 szeptembe-
rétől Józef Światło ezredes, a hírhedt Belbiztonsági Minisztérium X.
Ügyosztályának igazgatóhelyettese, a Lengyel Munkáspárt alapító
tagja, aki 1953 decemberében szökött nyugatra, aprólékos részletesség-
gel számolt be a lengyel államvédelmi hatóság kínzásokat alkalmazó
vallatási gyakorlatáról, áldozatairól – nevek hosszú lajstromát idézve
– az egyház elleni harc módszereiről, a hatalomgyakorlás moszkvai
ellenőrzéséről. Beszámolt a Lengyel Kommunista Párt vezetésének
1937-38-ban bekövetkezett likvidálásáról, Marian Spychalski nemzet-
védelmi miniszterhelyettes 1950-es és Władysław Gomułka 1951-es
bebörtönzéséről is. Ekkor vált nyilvánvalóvá, hogy Lengyelországban
mindenki a Szabad Európát hallgatja. Az adássorozat ugyanis olyan
sokkot váltott ki a párttagság köréből, hogy a Lengyel Egyesült
Munkáspárt vezetése nem térhetett ki az alulról rázúduló kritika elől.
Ennek az lett a következménye, hogy a politikai bizottság előzetes
döntésének eredményeként 1954. december 11-én az Államtanács
határozatot hozott a Közbiztonsági Minisztérium – magyar fogalmak
szerinti Államvédelmi Minisztérium felszámolásáról. Egyes ügyosztá-
lyait a Belügyminisztériumba, másokat pedig a Közbiztonsági Ügyek
Bizottságába tagolták be. Az addigi közbiztonsági minisztert, Stanisław
Radkiewiczet kinevezték az Állami Gazdaságok Minisztériumának
élére. Öt nappal később a jobboldali, nacionalista elhajlással vádolt, s
még 1949 előtt a párt első titkáraként is a kolhozosítás ellen szót emelő
Władysław Gomułkát csendben kiengedték börtönéből.

A szocialista táborban minden út Moszkvába vezetett. A címbe fog-
lalt lengyel út is voltaképpen innen fut ki. Egyrészt azért, mert 1956
februárjában a XX. kongresszus utolsó éjszakai ülészekán itt hangzott
el Hruscsovnak a sztálinizmus bűneit leleplező titkos beszéde, másrészt
azért, mert a lengyel delegáció vezetője, Bolesław Bierut, akit fő felelős-
ség terhelt a sztálini hatalomgyakorlás lengyelországi meghonosításá-
ért, a pártvezetők szokásos moszkvai betegségében, tüdőgyulladásban

március 12-én még a szovjet fővárosban elhunyt. Ez megkönnyítette a lengyel pártvezetés dolgát, hisz a korábbi évtized lengyelországi bűneiért viselt kollektív felelősséget könnyebb volt Sztálin halott lengyel tanítványára hárítani.

E felelősség a lengyel pártvezetésben ekkoriban mind markánsabban körülhatárolható két csoport tagjait egyaránt terhelte. A két csoport a múlttal való leszámolás és a tervezett demokratizálás politikai mércéjének szint-bejelölése szerint kapta a liberális, illetve dogmatikus, más néven beton meghatározást. Találkozási helyük utcai megjelölése szerint a liberálisokat hívták pulavaiaknak, a dogmatikusokat pedig natoliniaknak is. Mindkét csoport érdekelt volt abban, hogy a moszkvai kötelékeken lazítson, de míg a liberálisok a közelmúlttal való gyökeres leszámolást és a politikai élet, a társadalom átfogó demokratizálását hirdették, a natoliniaiak a folytonosságot tartva szem előtt mindkét vonatkozásban csak a feltétlenül szükséges változásokba mentek bele.

A helyzet 1956 tavaszán a pulavaiaknak kedvezett. Bierut március 19-én Hruscsov jelenlétében lezajlott varsói temetését követően a Központi Bizottság addigi titkárát, Edward Ochabot választották – a két csoport és Hruscsov egyetértésével – első titkárrá. Ezzel egyidejűleg döntés született arról is, hogy a titkos beszédet – amelynek titkos voltát Hruscsov a pártszervezetek vezetői számára a Szovjetunióban egy időre feloldotta – Lengyelországban 3000 számozott példányban kinyomtatják s elküldik a nagyobb pártszervezeteknek megvitatásra. Stefan Staszewski, a varsói vajdasági párttitkár meghagyta a nyomdászoknak, hogy az egyes oldalak számozását ötszörözzék meg. Így a beszéd Staszewski utasítása szerint tizenötezer példányban, de az anyagilag érdekelt nyomdászok túlbuzgósága folytán ennél jóval nagyobb számban látott napvilágot. A titkos beszéd, mondhatni, a legkeresettebb piaci dugáru lett, amelyért kétszáz zloty, azaz egynegyed, egyötöd átlagbért is megadtak.

Április folyamán országszerte sor került a beszéd megvitatására, s az erre az alkalomra szervezett gyűléseken a páronkívüliek is nagy számban vettek részt. A sztálini büntettek taglalása alkalmat nyújtott a nemzeti sérelmek – elsősorban a Molotov–Ribbentrop-paktum, Katyń, a szibériai deportálások – felemlegetésére is. Az izzó hangulatú

vitadélutánok, estek azonban automata-szelepül szolgáltak a felgyülemlett feszültségek levezetésére is. A közhangulat enyhített a cenzúra szigorán is: a sajtó bekapcsolódása a gyűlések lefolyásának, tematikájának ismertetésébe az egész országot beavatta mindabba, amiből a megoldandó feladatok és célok is kirajzolódtak. Az egymással birkózó politikai csoportok és a forrongó közhangulat által teremtetett légkörben időszerűek lettek a személyi felelősségre vonások, változások is. Április második felében új emberek kerültek a Közbiztonsági Ügyek Bizottsága, az Igazságügyi Minisztérium, a főügyészség és a katonai főügyészség élére. Azzal egyidejűleg, hogy Stanisław Radkiewiszet az Állami Gazdaságok Minisztériuma éléről is leváltották, a három leghírhedtebb állambiztonsági törzstisztet, Roman Romkowski tábornokot, Anatol Fejgin ezredest és Józef Rózański ezredest tizenkét–tizennégy esztendei börtönre ítélték, s a belbiztonsági (vagyis államvédelmi) erők létszámát huszonkét százalékkal csökkentették. Április 27-én sor került az általános amnesztia kihirdetésére is, amelynek következtében harmincnégyezer embert, köztük hatezer, más források szerint ennél jóval több politikai foglyot engedtek szabadon.

Ezek az intézkedések felszabadítólag hatottak a társadalomra, amely mind tevékenyebben akarta kivenni részét a demokratizálás gyorsítandónak tartott és remélt folyamatából. A žerani autógyár egy nagy tekintélyű, szókimondó fiatal munkása, Lechosław Goździk áprilisban követelte a jugoszláv típusú munkástanácsok felállítását. Általános volt a hatéves terv folyamán megakadt és csökkenő életszínvonal emeléséhez elengedhetetlen radikális gazdasági reformok bevezetésének követelése. A június 7. és 9. között tartott II. Lengyel Közgazdászkongresszuson kétségbe vonták, hogy a nehézipar elsőbbséget élvezzen a szocialista gazdaság fejlődésében, s még az is megfogalmazódott, hogy teret kell engedni a magánvállalkozásoknak – különösen a szolgáltatások terén.

A lengyel szocialista gazdaság katasztrofális állapota, a megoldatlan kérdések halmaza nem várt robbanáshoz vezetett Poznańban, ahol kicsiben az játszódott le, ami Budapesten október 23-án és az azt követő héten – a szovjet katonai beavatkozást nem számítva. A tizenháromezer embert foglalkoztató Sztálin Vagongyár, az egykori híres Cegielski-művek munkásaiban a beálló politikai erjedés tudatosította,

hogy a gyárvezetés mintegy ötezer embernek évek óta tartozik az elmaradt harminc százalék adókedvezménnyel, amely nemcsak a sztahanovistáknak, hanem az akkordbérben dolgozóknak is járt. Az eltagadott összeg egy-egy munkásra vonatkoztatva két havi átlagbért felelt meg, amelyért érdemes volt harcolni. Miután az érintett munkások választott küldöttei mind a gyár vezetőivel, mind a varsói Gazdasági Minisztérium döntéshozóival – beleértve a minisztert is – eredménytelen tárgyalásokat folytattak, június 28-án követeléseik érvényesítéséért sztrájkba léptek és az utcára vonultak. A dátum nem volt véletlen. Ekkor nyílt meg a Poznańi Nemzetközi Vásár – számos nyugati kiállítóval, vendéggel, újságíróval, fotóriporterrel. A voltaképpen hetek óta készülő sztrájkhoz, tüntetéshez több tucat poznańi vállalat, üzem, gyár csatlakozott. Így az egyre növekvő tömeg Poznań központjában már meghaladta a százezer embert.

A demonstráció első békés órái is figyelmeztető tanulsággal szolgáltak. A szociális jelszavakkal – Munkát, kenyeret! Éhesek vagyunk! – induló felvonulás rövid idő alatt nemzeti-politikai követeléseket hangoztató tüntetéssé alakult át. A kettőt összekötő jelmondat a „Kenyeret és szabadságot!” lett, amely „Szabad választásokat – ENSZ-ellenőrzéssel!” feliratról „radikalizálódott”. További jelmondatok voltak: „Le a párttal!”, „Le a kommunistákkal!”, „Le Rokoszoszkijjal!”, „Le a ruszkikkal, igazi szabad Lengyelországot akarunk!” Megjelentek a valálsszabadságra vonatkozó követelések is, s a lengyel himnusz mellett a legismertebb egyházi dalok többszöri eléneklésére is sor került.

A tüntetés jellegeben beállott ún. nemzeti-politikai fordulatnak az is kiváltó oka volt, hogy a munkásság képviselői nem tudtak kompetens állami és pártvezetőkkel tárgyalni, ugyanis mind a vajdasági, mind a városi párt- és tanácsi vezetők elmenekültek, Varsóból pedig hiába várták a miniszterelnököt, Józef Cyrankiewiczet, és a Központi Bizottság első titkárát, Edward Ochabot, nem érkeztek meg. A tüntetők közé csak a Központi Bizottság első titkára, Edward Gierek, a KB majdani első titkára merészkedett be, aki nem rendelkezett, nem is rendelkezhetett felhatalmazással arra, hogy ígéreteivel lecsillapítsa az egyre fékezhetetlenebb kedélyeket. Későbbi visszaemlékezésében bevallotta, hogy megdöbbsentette az a gyűlölet, amellyel az emberek a pártról szól-

tak, mivel meg volt győződve arról, hogy a lengyelek többsége őszinte meggyőződéssel támogatja „a munkásság élcsapatát”.

A tétova hatalom sem tárgyalni, sem a tüntetés ellen határozottan fellépni nem mert. Sem a rendőrségnek, sem a katonaságnak nem engedélyezték tűzfegyver használatát. Ezért az egy-két rajnyi erővel megérkező katonaságot vagy rendőrséget, miután megéljenezték, gyakran le is fegyverezték. A tüntetőkben így gyorsan tudatosodott, hogy íme, elég összefogni, elég egy félig-meddig megszervezett tömegdemonstráció, s a rettegett hatalom összeomlik, nincs mit tartani tőle. Ebben a hangulatban elég volt – egyébként valótlan – hírért kelteni annak, hogy az előző napon Varsóban megfordult munkásdelegáció tagjait letartóztatták, s a tüntetők fékezhetetlenebb része máris a központi börtönhöz indult őket kiszabadítani. Mivel fegyvert a börtönőrség sem használhatott, csak vízágyút, nem volt nehéz az épületbe behatolni, s a 230 köztörvényes bűnözőt a tömeg ovációjától kísérve szabadon engedni. A poznaí Bastille elfoglalásával az elszántabbak tűzfegyverhez is jutottak, így következő céljuk a gyűlölt belbiztonság székhelyének elfoglalása volt. Ez nem bizonyult olyan könnyen feltörhető diónak, mint a városi börtön. Ahol pedig a fegyvereké a szó, ott előbb-utóbb vér omlik. Így történt a belbiztonsági hivatal épületénél is. A jelenet: harminc-negyven ember tűz alá veszi az épületet, s ezt, mint egy élő színházat, több ezren nézik, nem lesz ismeretlen majd Budapesten sem.

Cyrankiewicz és Ochab bűnösen határozatlanok voltak. A miniszterelnök egyébként dél óta a poznaí katonai repülőtéren tétlenkedett, ahelyett, hogy a tüntetés helyszínére sietett volna. Szinte fellélegzett, amikor a nemzetvédelmi miniszterhelyettes, az egyébként orosz származású Szergej Poplavszkij–Grohov tábornok a 19. és 20. lengyel páncéloshadosztálynak parancsot adott, hogy mintegy kétszázötven tankkal nyomuljon be Poznańba és számolja fel a várost elfoglalni akaró nyugat-német diverzánsok, amerikai ejtőernyősök és a hazai reakciós föld alatti bandák akcióit. Az eligazításon ugyanis a katonák egy része ilyen tartalmú és szellemű tájékoztatást kapott.

A lengyel hadsereg elitegységének határozott fellépése másnapra véget vetett a harcnak, amelyben közel ezer polgári személy esett el

és sebesült meg, valamint tíznél több rendőr, katona és ávós vesztette életét. Mintegy hétszázötven embert tartóztattak le. A későbbi nyomozás kiderítette, hogy kisebb csoportokat alkotva hozzávetőleg kétszázötven–háromszáz ember vett részt a harcokban, döntő hányadukban fiatal munkás. Cyrankiewicz a város pacifikálása után rendkívül határozottnak bizonyult: beszédében kijelentette, hogy mindazok kezét le fogják vágni, akik azt a néphatalomra emelik. Az egyetemisták ezért zakójuk egyik ujját szabadon lefegni hagyva jártak-keltek a városban. A kérdésre, mi történt, a válasz: levágták a kezemet.

A poznańi munkásfelkelés híre bejárta a világot. Magyarországon indokul szolgált a Petőfi-kör betiltásához. Júliusi budapesti látogatása során maga Mikojan jellemezte a Petőfi-kört ideológiai Poznańként. A lengyel belpolitikai helyzet számára a munkásfelkelés leverése nem hozott megoldást. A pártvezetésen belül is sajátos patthelyzet alakult ki. Ebből csak egy határozott vezető tudta volna kimozdítani a változást igénylő lengyel politikát. Mindkét csoport Władysław Gomułka-ba helyezte a bizalmát, akit 1956 augusztusában visszavettek a pártba. Ebből az alkalmából Gomułka jövőjének biztos tudatában jelentette ki, hogy a történelem fölülírta önkritikáját, vagyis az ő 1949 előtti magatartása volt a helyes. Szeptemberben, amikor Pekingből visszatérőben Cyrankiewicz és Ochab moszkvai villámlátogatásuk során úgy érezték, hogy szovjet elvtársaik nem ellenzik a reformpolitikát, Gomułka egyértelművé tette: a párton belül számára csak a párt első titkári posztja az elfogadható. Ez esetben viszont a sztálinizmus idején kompromittált személyeknek, mindenekelőtt a gazdasági helyzetért felelős Hilary Mincnek és a szovjet függést jelképező Konsztantyin Rokoszoszskijnak távozniuk kell a vezetésből.

A Gomułka pártba történő visszatérését hathatósan segítő Roman Zambrowskinak, a Központi Bizottság titkárának jellemzése szerint az új első titkár három tekintetben mutatkozott bátornak: nyíltan hangoztatta, hogy a Szovjetunióval az egyenlő partnerség alapján kell újrendezni a kapcsolatokat, továbbra is kiállt amellett a korábbi álláspontja mellett, hogy nem szabad erőszakosan téteszesíteni, s a kezdeti időszakban sikeresen rendezte a hatalom viszonyát az egyházzal.

Zambrowski aláhúzza Gomułka negatív tulajdonságjegyeit is: diktatóri hajlam, autokratizmus és bosszúállás.

A moszkvai pártvezetés nem tudott napirendre térni afölött, hogy a lengyel pártvezetés az első titkári poszt kérdését nem beszéli meg vele. Sőt, amikor ezt megtárgyalandó a Politikai Bizottságot október 17-re Moszkvába invitálta, Ochab a meghívást azzal hárította el, hogy a meghívásnak a választás után automatikusan eleget tesznek. Az addigi szovjet gyakorlatban kizárt volt, hogy rehabilitált személy korábbi vezető posztját elfoglalhassa.

A natoliniak, vagyis a konzervatívok – érzékelve, hogy Gomułka inkább a pulavaiakhoz húz, és attól tartva, hogy kiszorulnak a hatalomból – a szovjet marsallból Bierut kérésére és Sztálin utasítására 1948-ban lengyel nemzetvédelmi miniszterré lett Rokoszoszskijban kerestek pártfogót, s mind sűrűbben hívták fel Gomułka megerősödésének veszélyére Moszkva figyelmét. Ezért amikor híre ment, hogy október 19-re összehívják a Központi Bizottság VIII. plénumát, amelyen eldől az első titkár személye, Rokoszoszskij – Hruscsov jóváhagyásával – október 18-án több orosz és lengyel páncélosadosztálynak parancsot adott Varsó körülvárására. Ugyanebben az időben a Belügyminisztérium egyik tisztje a zserani munkások által kiszivárogtatta, hogy a legközelebbi órákban hétszáz Gomułka-párti személy letartóztatása várható. A villámgyorsan megszervezett figyelmeztetés révén egyikük sem aludt otthon.

Kiderült, Gomułka mögött nemcsak politikai, hanem fegyveres erők is állnak. A börtönből frissen kiengedett Marian Spychalski számíthatott a Varsóban állomásozó lengyel haderőre, míg az ugyancsak a tavasz folyamán szabadlábra helyezett Waclaw Komar tábornok a belbiztonsági hadtest parancsnokaként felkészült a középületek védelmére abban az esetben, ha a szovjet csapatok benyomulnának Varsóba. A különböző gyárak is felkészültek a védelemre, annak ellenére, hogy a főváros még nem épült fel teljesen 1944-es romjaiból.

Amikor a Központi Bizottság kibővített VIII. plénuma összeült, híre kelt, hogy Hruscsov vezetésével váratlanul szovjet küldöttség érkezett Varsóba. A katonai repülőtérré sebtében kiauatózó lengyel pártvezetők, akik között már Gomułka is ott volt, Hruscsovon kívül Mikojant, Molotovot, Kaganovicsot és tizenhárom szovjet tábornokot üdvözöl-

hettek. Jellemző, hogy Hruscsov, aki először tüntetően az érkezésére felsorakozott lengyelországi szovjet tábornokokat ment üdvözölni, öklével megfenyegette Ochabékat, mondván, hogy a készülő csalit nem veszi be.

A Belvederben tartott, szenvedélyes szópárbajoktól sem mentes megbeszélésen csak látszólag sikerült meggyőzni a szovjet elvtársakat arról, hogy Lengyelország nem akar kiválni a szocialista táborból, a Szovjetunió rendíthetetlen barátja marad, s a Vörös Hadseregben látja az Odera-Neisse határ biztosításának zálogát. Másnap, október 20-án azonban, amikor a szovjet delegáció hazaérkezett, Hruscsov már a Politikai Bizottságban tartott beszámolóban kijelentette, hogy fel kell készülni a lengyel helyzet katonai megoldására. Gomułka talán ugyanabban az órában tartotta élete legkeményebb beszédét a hatalomgyakorlás sztálini módszere ellen. Ennek során még a poznańi munkásmegmozdulást is jogosnak tartotta.

Október 21-én Gomułkát a Központi Bizottság első titkárává választották. Hruscsov még aznap bejelentette bizalmasainak, hogy le kell tenni a Lengyelország elleni fegyveres fellépésről. Nem amiatt, mert a világ legnépszerűbb lengyele ekkor Gomułka volt, akinek támogatására még a Szabad Európa is felszólította a lengyel népet, hanem, mert a tervezett intervencióról rutinszerűen tájékoztatott kínai párt- és államvezetés ez ellen hevesen tiltakozott.

A fegyveres beavatkozás ellen azonban nem a kínai vétó mentette meg a Gomułka által vezetett lengyel államot, hanem az október 23-án kirobbant magyar forradalom. A lengyel változások iránti szolidaritást, támogatást kifejező rokonszenvtüntetés, amely a dogmatikus magyar pártvezetés miatt órák alatt forradalommá s a hajnali szovjet intervenció miatt szabadságharcá alakult át, a lengyelekénél is bonyolultabb helyzet megoldását zúdította a hatalmában belülről is fenyegetett Hruscsovra. Gomułka egyszeriben a Gondviselés küldötte lett számára, aki példát ad bonyolult belpolitikai, társadalomlélektani helyzet békés megoldására. Miközben a szovjet katonai vezetés a november 4-én „Forgószél” néven megindított katonai intervenciót készítette elő, Moszkva készséggel belement abba, hogy Gomułka menessze a Szovjetuniótól való függés két lábon járó bizonyítékait, többek között

több száz szovjet katonai tanácsadót – Rokoszovszkij marsallal az élen. A lengyel gazdasági helyzet javítása céljából hajlandó volt 1945-ig viszszamenőleg kiegyenlíteni a szén világpiaci ára és a szovjet fél által valószínűleg fizetett összeg közötti különbözetet. Gomulkrát a magyarországi véres drámai események, a Vörös Hadsereg kíméletlen intervenciói eredményesen segítették abban, hogy a rájuk tett pusztító utalással elejét tudta venni a lengyel tömegmozgalmak radikalizálódásának.

Október 24-én, amikor közel négyszázezer lengyel ünnepelte Varsó főterén Gomulkrát, a titkos beszédet kinyomtatott vajdasági titkárság Jerzy Staszewski is beszédet kívánt intézni a néphez. Gomulka azonban elkérte a szövegét és beleolvasott. A beszédben az állt, hogy a nagy demokratikus változások még csak éppen elkezdődtek, az igazi demokrácia odébb van. A százvezrek által éltetett Gomulka csak ennyit jegyzett meg: „Ezt a beszédet nem mondhatja el.” A saját maga által elmondott beszédben, mintha Staszewskinek célozta volna az alábbi mondatot: „Kergessétek el a provokátorokat és a reakciós harsányakat!” A tömeget pedig felszólította, hogy a továbbiakban már ne gyűlésezzék, hanem térjen vissza napi munkájához. A megújult párt már tudja, mi a dolga. Staszewski későbbi vallomása szerint abban a pillanatban megértette, hogy a demokratikus változások apogeuma és egyben a politikai, gazdasági helyben maradás kezdete október 24-ére datálható.

Másnap kezdetét vette Lengyelországban a történelme során legnagyobb karitatív akció megszervezése. Ennek következtében az 1956 végéig nyújtott társadalmi adományok értéke kétszerese volt annak, amit Magyarország a világ népeinek összefogásaként kapott. November 4-ig már tizenhat lengyel repülőgép landolt Budapest repülőterén – gyógyszert és élelmiszert hozva a szükségét szenvedő harcosoknak és lakosságnak. Rendkívüli jelentőséggel bírt az a tény is, hogy húsznál több lengyel újságíró és tudósító is érkezett légi úton. Nekik köszönhető, hogy a lengyelek valóságghű, megrázó képet kaptak mindarról, ami a magára hagyottan harcoló Magyarországon történt.

A LENGYEL NÉP SEGÍTŐKÉSZSÉGE
ÉS A KÖLTŐ LELKIFURDALÁSA
AVAGY AZ 1956-OS MAGYAR FORRADALOM
LENGYELORSZÁGI VISSZHANGJA

„A magyar témának életemen végighúzódnó fonala azonban, azt hiszem, nem szakad meg soha, bár alig két hétig tartott tehetetlen jelenlétem a szabadságukat és méltóságukat védelmező magyar testvéreink oldalán.”

Wiktor Woroszyński: Magyarországi napló

„A lengyelek azonnal őszinte támogatást és segítséget nyújtottak »Magyar Testvéreinknek« – akkoriban ez a szólás járta egész Lengyelországban. Fél évszázad telt el azóta, s egyre nehezebb olyan tanúkat találni, akik emlékeznek azokra a napokra, amikor nemcsak a harcoló magyarok, de az őket támogató lengyelek is újra jelesre vizsgáztak a történelem színe előtt.”

Andrzej Bratkowski: Fegyvertelen fegyverbarátság

1956. december elején a lengyel rádió egy família mindennapi életét hetente bemutató sorozatot indított *A Matysiak-család* címmel. A majdani Szabó-családra emlékeztető program rövid időn belül páratlan hallgatottságra tett szert. Az első, beköszöntő részben Matysiak úr felesége, Helena asszony szóvá teszi a fizetését a hó elején átadó férjének, hogy a pénz kevesebb a szokásosnál. A szelíd ingerültséggel átitatott válasz: „De Helenka, a különbséget a magyarok megsegítésére adtam...” A cenzúra újbóli megszigorodása idején ennél hatásosabban nem is lehetett volna üzeni a lengyel társadalomnak, hogy az adakozást a magyarok részére ne hagyja abba. Vagyis a magyar forradalom visszhangja Lengyelországban még 1956 decemberében se halt el.

A visszhang a magyar nyelv értelmező szótára szerint átvitt értelemben „másokban keltett érdeklődés, hatás”. A címben foglalt visszhang

azonban ennél is több: a hatás által kiváltott cselekvés. Mondhatjuk azt is, hogy a lengyel romantika felfogásában véghez vitt cselekvés, tett.

Az 1956. október 23-án kirobbant magyar forradalom által Lengyelországban óráról-óra, napról-napra kiváltott visszhangot csoportosítani lehet – azzal a megjegyzéssel, hogy mindegyik áttetszik a másikon, mert a szolidaritás különféle típusairól és módjairól van szó. Ebben a vonatkozásban beszélhetünk

politikai
társadalom-lélektani
történelem-lélektani
tömegtájékoztató
a segítségnyújtás különféle formáiban
valamint a művészetek területén megnyilvánuló
visszhangról.

A politikai visszhang leghatásosabb közvetítője a kezdet kezdetén Adam Willman budapesti lengyel nagykövet volt, aki 1956 elején érkezett a magyar fővárosba, s állomáshelyének elfoglalásától fogva mind nagyobb figyelmet szentelt a magyarországi események ismertetésének és kommentálásának. Megérezte, hogy az 1956. június 28–29-i poznańi munkásfelelést követően – amelynek egyébként részindokul szolgálva, hatása volt a Petőfi-kör betiltására – a magyar és a lengyel belpolitikai fejlemények több vonatkozásban meglepő hasonlóságot mutatnak, már-már áttetszenek egymáson.

Adam Willman a tüntetés lengyel-barát vonatkozásait kiemelte jelentéseiben, amelyek az első pillanattól kezdve Gomulka íróasztalára kerültek. Amikor október 24-én közel félmillió nagygyűlés előtt tartotta híres beszédét a varsói Kultúra és Tudomány Palotája tornyának árnyékában, már érezte, hogy a magyar forradalom kirobbanásáról és a Budapesten dúló fegyveres harcokról érkező hírek révén két szempontból is stabilizálhatja hatalmát. Egyrészt azért, mert a magyarországi események elterelik a szovjet pártvezetés figyelmét arról, hogy a VIII. plénumon a hatalmi váltás akárhogyis, de Moszkva akarata ellenére ment végbe, így annak érvényessége Hruscsovék szempontjából október 23-ig ideiglenesnek volt tekintendő. Másrészt a magyarországi események lengyelországi visszhangja – a stabilizálandó politikai hatalom

igényeinek megfelelően – eszköz lehetett Gomulka kezében ahhoz, hogy a lengyelországi politikai, társadalmi erjedésnek, a követelések radikalizálásának elejét vegye, s a helyzetet pacifikálva Moszkva bizalmát visszaszerezze. Az a mondat, amellyel október 24-i varsói beszédét befejezte, mintegy erre mutató ideológiai és gyakorlati útmutatás is volt: „Most érjenek véget a népgyűlésezések, gyérünk vissza dolgozni.” Ez a mondat csak a későbbi hónapokban, években fedte el a bő lére eresztett beszéd azon utalásait, amelyekből a lengyel nép a rendszer demokratizálását kilátásba helyező és a sztálinizmus bűneivel való következetes leszámolás ígéretét hallotta ki.

A sztálinista diktatúra ellen felkelt magyar nép iránti szolidaritás kifejezéséként a lengyelek cselekedtek leghamarabb: első gépük már október 25-én leszállt a Ferihegyi-repülőtéren. Vért, gyógyszert és kötszert hozott. A villámgyors segítséget az tette lehetővé, hogy a gép rakterét a lengyel hadsereg készleteiből fel lehetett tölteni. Ettől kezdve egymást követték a segélyadomány-szállító lengyel gépek: november 4-ig még tizenöt landolt rakományával Budapesten. Ezek a repülőek már az országos gyűjtés révén befolyt pénzen vásárolt gyógyszert, kötszert, élelmiszert juttatták el Magyarországra. A segélyakciók szerves része volt a véradás. Másfél hét alatt öt-hatezer ember összesen hétszázkilencvenhat liter vért adott. A véradásra jelentkezők száma a fent jelzettnek többszöröse volt, de az állomások e rendkívüli helyzetben szűkösnek bizonyuló kapacitása miatt a jelentkezők gyakran tizenkét-huszonnégy óra múlva kerültek sorra.

A lengyelek a társadalmi áldozatkészség révén nap mint nap befolyt jelentős pénzüsszegek eredményeként november 19-ig kétmillió dollár értékben szállítottak különféle szükséges termékeket – a gyógyszeren és az élelmiszeren kívül építőanyagokat is – Magyarországra. (Ez kétszerese volt az ez idő alatt Egyesült Államokból érkező társadalmi segélyadományok értékének.) 1957 elejéig a Lengyel Vöröskereszt kasszájába harmincegy millió zloty készpénz folyt be, továbbá az élelmiszer, gyógyszer, takarók, ruhaneműk formájában Magyarországnak nyújtott segély értéke meghaladta a tizenegy millió zlotyot. (Az átlagfizetés ekkor 800 és 1000 zloty között mozgott Lengyelországban.) Kiemelendő az is, hogy Gomulka jóváhagyásával a lengyel állam százmillió zloty

értékű vissza nem térítendő áruhitelként szállított Magyarországnak élelmiszert, építőanyagot, tűzifát és szenet. A lengyel nemzet még soha oly nagyszabású humanitárius akciót nem szervezett történelme során, mint ahogy ezt a magyar nép megsegítése céljából 1956 utolsó bő két hónapjában tette. Az egész világtól kapott segélyadományok közel egy-negyed része Lengyelországból érkezett hozzánk.

A magyar október lengyelországi visszhangjának legfontosabb politikai hozadéka a miniszterelnökké lett és a forradalommal közösséget vállaló Nagy Imre számára az volt, hogy Gomułka október 28-án Magyarországra küldte Marian Naszkowski külügyminiszter-helyettest és Artur Starewiczet, a Központi Bizottság egyik titkárát tárgyalni. Ez a Nagy Imre-kormány számára kitörési lehetőséget villantott fel abból az elszigeteltségből, amelybe a szocialista táboron belül került. Egyáltalán ez volt a legmagasabb tisztségű külföldi személy – a szovjet pártvezetőket nem számítva –, akivel Nagy Imre tárgyalhatott. A lépés politikai-lélektani hatása miatt értékelendő. Tömeghatását tekintve ennél is jelentősebb az a felhívás, amely Józef Cyrankiewicz miniszterelnök és Władysław Gomułka aláírásával október 29-én jelent meg több lengyel napilapban és a Szabad Nép hasábjain. Ebben többek között a következő olvasható: „Ismerjük a magyar nemzeti kormány programját: a szocialista demokráciának, a jólét növelésének, a munkástanácsok megalakításának, a szovjet csapatok Magyarországról való kivonásának és a lenini egyenjogúsági elvek alapjára helyezett szovjet-magyar barátságnak a programját.” A felhívás a Nagy Imre-kormány egyértelmű támogatását bizonyítja.

De mi motiválta a lengyel társadalmat, hogy egy másik nép megsegítésére olyan mértékben fogjon össze, mint amilyenre se azelőtt, se azóta nem volt példa. A mozgósításban nem kis szerepe volt a több hullámban Budapestre érkező lengyel újságíróknak és tudósítóknak is. Mivel Lengyelországban 1956 októberében és novemberében alig adott magáról életjelet a lengyel belpolitikai változások miatt megzavarodott cenzúra, a lengyel közvélemény az első pillanattól fogva a magyar forradalom mellett elkötelezett újságírók, távirati irodai és rádiós tudósítók révén hű képet kapott a budapesti harcokról, a felkelőcsoportok elszántságáról, a sztálinizmustól mentes szocializmus és a nemzeti füg-

getlenség melletti elkötelezettségéről, a magyar társadalom lelkiállapotáról és arról a példátlan nemzeti egységről, önzetlen szolidaritásról, amelyet lépten-nyomon tapasztaltak. Szuggesztív beszámolóik révén a lengyelekben az a meggyőződés alakult ki, hogy a magyarok vívják tovább a poznańi munkások által 1956 júniusa végén elkezdett harcot, sőt, mintha az 1944 októberében a totális diktatúrák hitleri és sztálini csizmái által széttiport Varsó támadt volna fel romjaiból a harcoló Budapestben. Vagyis a lengyelek az 1944 augusztusában és szeptemberében a nyugati világ által cserben hagyott Varsó haláltusáját élték át ismét Budapest drámájában.

A lengyel Szabad Európa is objektíven, részben a lengyel újságírók beszámolóira támaszkodva tájékoztatott. Nem véletlenül volt igazgatója a háború alatti legendás lengyel futár, több amerikai elnök majdani nemzetbiztonsági tanácsadója, Jan Nowak-Jęzorański. Társadalom- és történelem-lélektani szempontból tehát meghatározó, hogy 1956 őszének magyarországi visszhangját Lengyelországban felerősítették Varsónak a tizenegy év messzeségéből érkező, s most váratlanul mainak, időszerűnek tetsző segélykiáltásai is. Ugyanazok voltak a tankokat benzines-palackokkal felgyújtó gyermekhősök, a szeretteiket könnytelenül elsirató anyák, a golyózáporban segítségnyújtó, önfeláldozó vöröskeresztes nővérek és a hevenyészett sírhantokról felsebzett parkok.

A lengyel újságíróknak, tudósítóknak tehát a közvélemény alakításában meghatározó szerepük volt. Nem véletlen, hogy Kádár még 1956 novemberének közepe előtt valamennyiüket kiutasította Magyarországról.

Amikor a lengyel belpolitikai helyzet konszolidálásával a cenzúra ismét visszanyerte működési lehetőségét, vagyis többé-kevésbé december második, harmadik hetétől, s ez abban is megnyilvánult, hogy a közölt riportsorozat utolsó része már nem jelenhetett meg, az újságírók, rádiótudósítók gyárakban, kultúrházakban, egyetemeken, főiskolákon tartott nagygyűléseken számoltak be élményeikről. Így lett legendás híre Wiktor Woroszyński *Magyarországi naplójának*, Hanna Adamiecka riportsorozatának, Marian Bielicki rádiós beszámolóinak.

A magyarországi események megítélésében még Hruscsov ellenére is önmérsékletet tanúsító Gomułka – november kezdetén Bresztben

fenntartását fogalmazta meg a készülő szovjet intervenció bejelentésekor – másfél hónap alatt sokat változott. Bizonyosság rá, hogy december 6-án személyesen telefonált be a rádióba, azonnal szakítsák félbe a rádiótudósító Magyarországról sugárzott beszámolóját. Az adás lement, de az ezért felelőséget vállaló főosztályvezetőnek, Krzysztof Pomiannak távoznia kellett posztjáról.

Hamar és – a művészeti ág jellegénél fogva – látványosan reagált a magyar forradalomra a lengyel plakátművészet. Ennek egyik, később világhírnévre szert tett képviselője, Franciszek Zawieyski Picassónak 1948-ban az *Értelmiségiek a béke védelmében* címen megrendezett wrocław-i konferencián rajzolt békegalambját rajzolta át síró galambbá. Ez lett a magyar október legmegrázóbb művészi dokumentuma. Ihletője egyszerre Picasso és az októberi pesti utca, amelynek macskakövein az 1944-ben felkelt Varsó romhalmaz-mozaikja is kirajzolódott. Az 1944-es varsói felkelés lengyel és az 1956-os budapesti felkelés magyar fiatal hőseit, mártírjait egy közösségé tette „a haza iránt érzett viszonzatlan szerelem”. A varsói felkelésben elesett lengyel fiatalok nyírfakeresztjei fölött Picasso galambja siratja Magyarországot. Ez a falragasz volt látható a lengyel utcákon kitett láda-perselyek fölött és a vэрádó-állomásokon. Ez a plakát emelkedett transzparens formájában a magyar nép mellett tüntetők feje fölé... És a róla felszálló galamb nekiütközött a bibliai égnek. És véres könnyei Magyarország szemfedőlapjára hulltak. Feltámadásának néma reményében.

A kevésbé ismert poznan-i grafikus, Jerzy Hofman a budapesti Nagykörút romjai fölé félrevert csorba harangot rajzolt, amelynek nyelve a hátul összekötözött kezű, fejfelé felakasztott magyar felkelő. A Tygodnik Zachodni című hetilap 3. számában megjelent rajzot később illegálisan postai levelezőlap formájában is terjesztettek.

A ma már világhírnű lengyel zeneszerzőket, így Witold Lutowławskit, Krzysztof Pendereckit és Wojciech Kilart is megihlették a magyar forradalom eseményei. Műveiket 2006. október 24-én a Művészetek Palotájában játszották első ízben Magyarországon.

Sajátos módon reagált a lengyel filmművészet arra, ami Magyarországon 1956 őszén történt. 1957-ben forgatta Andrzej Munk *Eroica* című, több nemzetközi fesztiválon sikerrel bemutatott filmjét.

E két önálló részből álló mű egyikének beszédes alcíme: *Magyarok*. Noha ebben arról az 1944. szeptember közepéig Varsó alatt állomásozó magyar hadosztályról van szó, amely kísérletet tett arra, hogy a lengyelek oldalára álljon, amennyiben garantálni tudják, hogy katonái nem kerülnek szovjet hadifogságba, a magára hagyottan küzdő Varsó iránti történelmi töltetű szolidaritás megjelenítése révén az érzelmi, lelki kötődés 1956-hoz nyilvánvaló. Az 1988-ban készült *Piszczyk polgártárs* című filmben, amelynek rendezője Andrzej Kotkowski, jelenetet láthatunk arról, hogy a Varsóban magyaroknak adakozó lengyelek kabáthajtókájára a gyűjtők köszönetképpen piros-fehér-zöld kokárdát tűznek. A *Piszczyk polgártárs* egyébként kései folytatása, a *Kancsal szerencse* című, 1960 tavaszán bemutatott groteszk filmvígjátéknak, amelynek rendezője a már említett Andrzej Munk volt. Ezt a filmet a cenzúra már nem engedte az eredeti forgatókönyv szerint celluloid-szalagra vinni. Jelzi azt, hogy a kezdetben megengedő gomułkai kultúrpolitika néhány év alatt mennyit változott, mennyire visszalépett a sztálini tiltás irányába.

A visszhangnak szintén maradandó formáját jelentették azok az alkotások, amelyek az irodalomban örökítették meg vagy idézték fel a magyar forradalom és szabadságharc emlékét. A korabeli napi és hetilapokban megjelent versek változó színvonalúak. Akadnak köztük olyanok, amelyek nem haladják meg a szokásos politikai töltetű versek jellegét, de vannak olyanok is, amelyek a kor legjelesebb lengyel költőinek – Jarosław Iwaszkiewicz, Julian Przyboś, Stanisław Grochowiak, Adam Ważyk, Mieczysław Jastrun – válogatott kötetekben is helyet kaphatnak. A XX. századi lengyel költészet emigrációban élő óriása, Czesław Miłosz, akinek 1980-ban Nobel-díjjal ismerték el munkásságát, *Antigone* című korábban írott töredékét ajánlotta a magyar munkásoknak, katonáknak és diákoknak. Az ugyancsak leendő Nobel-díjas Wisława Szymborska a Rajk temetése kapcsán a gyilkosok által rendezett katarzis nélküli színjátékot jelenítette meg egyik ekkor írt *Temetés* című versében. Kétségtelen, hogy a magyarokkal szolidaritást vállaló lengyel költészet legkiemelkedőbb darabja Zbigniew Herbert *A magyarokhoz* című verse. Herbert sorait részben az amiatti lelkifurdalás diktálta, hogy a lengyelek által megvívandó harcot is a magyarok vívják – magukra hagyottan.

*Állunk a határon
kinyújtjuk kezünk
s a légből nagy kötelet
fonunk testvérek nektek*

*az elfúló sikolyból
a megfeszült öklökből
harang születik ám nyelve
nem kongat riadót*

*a sebzett kövek kérnek
a kipusztult víz kérlel
állunk a határon
állunk a határon*

*állunk az értelem
megszabta határon
és a tűzvészt szemléljük
és a halált csodáljuk*

Zsille Gábor fordítása

A LENGYEL MUNKÁS-HAMLETEK

A tengerparti dráma harmincötödik évfordulójára

Gdynia, 1970. december 17.: az emeleti ablakból titokban készített fotó, amelyet mintha összekarcoltak volna. Pedig csak a közeli faágak teszik töredezetté a képet. A halálra szánt tömeg előtt hat fiatalember viszi deszkákból hevenyészett proletár-katafalkon lelőtt társát. Mintha Zbigniew Herbertet ennek a munkás-Hamletnek a látványa (pontosabban látomása, hiszen a vers a hatvanas évek közepén született) ihlette volna a Fortinbras siratóéneke megírására. A macskakövek párhuzamos sorai szemfedőlappá összenöve hullámvázban rendeződnek a tüntetők léptei alá...

Mi mindennek kellett történnie ahhoz, hogy az ezüstvasárnapon még karácsonyra készülők emberek harminchat óra elteltével a halálba vonuljanak?

Négy nappal azelőtt, december 13-án, a karácsonyi nagybevásárlás idején emelték fel mindenfajta előzetes bejelentés nélkül a ruhaneműk, építőanyagok, üvegárak, tüzelőanyagok, továbbá negyvenöt fajta alapélelmiszer árát 11–36 százalékkal. Másnap sztrájkba lépett a gdański Lenin hajógyár, s mintegy ezer alkalmazottja a vajdasági pártbizottság székháza elé vonult. A menetet egy fiatal szókimondó villanyszerelő, Lech Wałęsa vezette, aki a tíz évvel későbbi, augusztusi győzelem hőse lesz. Délután egy nyolcezer főből álló tüntető tömeg már összecsapott a rendőrséggel. Egyre több gyár és üzem csatlakozott a munkabeszüntetéshez.

A Lengyel Egyesült Munkáspárt pánikba esett első titkárának, Władysław Gomułkának a vezetésével üléselő Politikai Bizottság december 15-én déltől engedélyezte az éles lőszer használatát. Az erre vonatkozó parancsot a szintén jelenlévő honvédelmi miniszter, Wojciech Jaruzelski továbbította a tengerparton állomásozó csapatok tábornokainak. A szcczecini, gdański, gdyniai és elblági munkásmegmozdulások elfojtására hozzávetőleg harmincezer katonát és rendőrt,

továbbá több száz tankot, valamint közel kétszáz harci repülőgépet, helikoptert és parti naszádot vetettek be.

A legtragikusabb összecsapásra Gdyniában került sor, ahol ugyan már december 14-én központi sztrájbizottság alakult, de a város megőrizte nyugalmát. A Központi Bizottság által a nyugtalankodók lecsillapítására a Hármavárosba (Gdańsk–Sopot–Gdynia) küldött miniszterelnök-helyettes, Stanisław Kociolek december 16-án este 20 órakor tévéadásban szólította fel Gdynia lakóit, hogy másnap reggel vegyék fel a munkát, de ezzel párhuzamosan a rendőrséget és a katonaságot nem utasította, hogy hagyja el az időközben megszállt kikötővárost. Másnap reggel hat óra előtt a gdyniai hajógyárba igyekvő munkásokra figyelmeztetés nélkül tüzet nyitottak a közelben álló tankok. Az állig felfegyverzett katonaság és a halottainak, sebesültjeinek látványától kétségbeesett munkások között egyenlőtlen drámai küzdelem bontakozott ki. A Hármavárosban és Szczecinben augusztus 18-án estig tartó összecsapások során hivatalos kimutatás szerint a rendfenntartó erők, amelyek egy halottat veszítettek, 1200 embert lőttek le vagy sebesítettek meg, továbbá 2989 embert állított elő. Az utcai harcokban 10 tank, 18 páncélozott csapatszállító jármű és 7 katonai gépkocsi semmisült meg vagy vált komoly mértékben harcképtelenné.

Az egyetemes filmtörténetben aligha akad olyan rendező, mint Andrzej Wajda, akinek egy-egy alkotása valamilyen fokon a históriát is közvetlenül alakította. A lengyel történelem huszonöt évvel ezelőtt, 1980 augusztusában kezdődő és közel egy évtizeden át tartó, a Szolidaritás nevével jelzett szakasza elképzelhetetlen A Márványember és a Vasember nélkül. A Márványember, amely kulcsszava lett Lengyelország 1945 és 1970 közötti történetének, tudatformálónak hatott a földalatti kulturális és politikai életet a munkásság és az értelmiség szövetkezésének jegyében apránként kiépítő társadalomra. Az 1981 első hónapjaiban forgatott Vasember összegző krónikája volt mindazon eseményeknek, amelyek Lengyelországban 1968-tól kezdve meghatározónak bizonyultak, így az 1970-es tengerparti drámának is. A filmet – a Cannes-i ősbemutató után több mint két hónappal – 1981 júliusától vetítették a lengyel mozikban. A nézők a pártaktivista Badeckinek a történetet lezáró mondatából, márminthogy a munkások és a kormány között 1980.

augusztus végén létrejött megállapodás semmire se kötelező papírfecni csak, akár az 1981. december 13-i fordulatot, Jaruzelski katonai hatalomátvételének eshetőségét is sejtették.

Wojciech Jaruzelski zárja a kommunista diktatúra irányítóinak lengyelországi névsorát, amely Bolesław Bieruttal kezdődik, majd Władysław Gomułkaval és Edward Gierekkel folytatódik. A lengyel társadalom Bieruthoz nem fűzött illúziót, egyértelműen a sztálinizmus gátlástalan kiszolgálójának, a KGB szovjet érdekeket érvényesítő ügynökének tartotta. Gomułka azonban a legnagyobb reményekre jogosító politikus fényében tűnt fel 1956 őszén, és rövid időre még Giereknek is sikerült – igaz, hitelben felvett pénzért – némi népszerűségre szert tennie.

Władysław Gomułka, a Lengyel Egyesült Munkáspárt 1956. október 21-én Moszkva akarata ellenére megválasztott első titkára nem köznapi alakja a nemzetközi munkásmozgalom és Lengyelország történetének. Az 1956. június 28-i poznaí munkásfelkelést követő drámai hónapokban ő, az 1949-ben nacionalista elhajlás vádjával a párt éléről eltávolított, majd évekig házi őrizetben tartott kommunista vezető a legnépszerűbb lengyel – még az emigránsok körében is. Valóban, 1956 októberének válságos napjaiban talán egy magyarországihoz hasonló robbanástól mentette meg a lengyel társadalmat. Tizennégy év múlva tömeggyilkosként távolítják el a hatalomból, ha a hivatalos diagnózis – legközelebbi elvtársai és Moszkva által kikényszerített lemondásakor – szívbántalom is.

A nevével fémjelzett korszaknak három maradandó dátuma van, olyanok, amelyek nem sűríthetők egyetlen napba. Eseményeik kulcsszavai egy-egy hónapnév: október, március, december, amelyeket a hozzájuk kapcsolódó évszám-neonok világítanak meg hunyorgó szocialista reklámként: 1956, 1968, 1970.

Gomułka korszaka és életpályája nemcsak dátumokkal jellemezhető, hanem tőle származó mondásokkal is. „A dogmatizmus nátha, a revizionizmus tüdőgyulladás” – hangoztatta az 1956-ot követő években, amikor a munkásonigazgatási törekvések erőszakos leszerelése után azokkal is leszámolt, akik őt a hatalomba segítették. E mondatát 1968 tavaszán és nyarán – a diákmozgalmakra, a kultúrpolitikával

szembeni értelmiségi elégedetlenkedésre a legrövidlátóbban és legkényelmesebben reagálva – antiszemitizmustól izzó mellékmondatokkal nyújtja meg, amelyek politikai irányelvvé dermednek. Ennek következtében rövid idő alatt harmincezer ember kényszerül szülőhazája elhagyására.

„A nemesi Lengyelországot az arisztokrácia, a két világháború közötti Lengyelországot a burzsoázia vitte sírba, a népi Lengyelországnak a lengyel munkásosztály fogja vesztét okozni” – hangoztatta élete utolsó évtizedében. E tekintetben látnoknak bizonyult. Történelmi büntetés volt számára, hogy meg kellett érnie az augusztusi eseményeket, vagyis a Szolidaritás 1980-as győzelmét, de némi elégtételt érezhetett, hogy a független szabad szakszervezetek alapításának engedélyezését rögzítő híres augusztus 31-i megállapodás után nem egészen egy héttel Edward Giereket is ugyanazzal az indokkal váltották le az első titkár posztról, mint tíz évvel azelőtt őt: szívbántalommal.

A többször megszalt lengyel társadalom bizalmát ígéretekkkel és nyugati kölcsönökön alapuló életszínvonal-emeléssel visszaszerző Edward Gierek nevéhez csak két dátum, pontosabban két hónap-névvel jelölt eseménysor fűződik: június és augusztus. Az előbbi az 1976-os rلامي és ursusi munkásmegmozdulás, majd az ezt követő megtorlás „fedőneve”, az utóbbi a lengyel munkásság 1980-as győzelméhez vezető eseményeké. 1976 krónikájához tartozik még a Munkásvédelmi Bizottság (KOR) szeptemberi megalakulása is. Ez a kezdete a lengyel társadalom apránkénti föld alá vonulásának, a második nyilvánosság kiépítésének is. Az 1976 nyara és 1980 nyara közötti időszak csak helyel-közzel jegyzett napi aprómunkája és történelmi jelentőségű eseményei – köztük Karol Wojtyła krakkói érsek pápává választása, majd 1979-es első lengyelhoni zárandoklata – nélkül nem képzelhető el a Szolidaritás augusztusi létrejötte.

1970 decemberének néhány napja vérrel itatta át a lengyel történelem lapjait. Ami a tengerparti városok utcáin kezdődött, a varsói pártszékházban fejeződött be. Pontosabban: odázódott el a kialakult helyzet megoldatlansága és a népnek tett ígérek bevéltatlansága révén. Az 1980 augusztusa és 1981 decembere közötti, reményekkel és feszültségekkel, félelmekkel és elszántsággal, nélkülözéssel és a megíz-

lelt szabadság mámorával átitatott időszak minden napjának megvan a maga eseménykrónikája, a jövő ajtajára kifüggeszthető dokumentuma... Vagyis a mából nézve: minden nap évforduló...

Persze a történelmi évforduló által diktált ünnepi megemlékezés nemegyszer olyan, mint a karácsonyfa foncsorozott gömbje: csillogóan torzít és riasztóan törekeny. Mit sem ér anélkül az elgondolkodtató, érzékeny csönd nélkül, amelyben önmagunkra döbbenhetünk és önmagunkon túl fölfedezhetjük a másikunk kézmozdulatát, testtartását, tekintetét, reményteli félelmét és a halált semmibe vevő, örökkévalóságnak szóló mosolyát. A fényképek és filmszalagok tanúsága szerint miért annyi a mosolygó ember a két totalitárius nagyhatalom ellen 1944 augusztusának felkelt Varsójában, 1956 tüntető Budapestjén, 1968 prágai tavaszán, 1980 sztrájkoló lengyel tengerpartján? Megmozdulás csak az lehet forradalmi, amelynek egyetemes jelképe a magát felszabadultnak és társai által megváltónak érző ember mosolya... Az ösztönt árnyékként követi a harag és a gyűlölködés... A mosoly döntéshelyzetben maga a tett... Ahogy a cselekvés szimbóluma a kéz, de nem az ökölbe szorult... A kéz lehet esküre emelt, lehet az ölelésé... és lehet azé a testté, amely a hordágnak összetákolt deszkákról lecsüng... Az ismeretlen Hamleteké... Az ismeretlen Mindnyájunké...

GONDOLATOK A SZOLIDARITÁSRÓL

1980. november 10-én a Lengyel Népköztársaság Legfelsőbb Bírósága bejegyezte a Szolidaritás Független Önigazgatású Szabad Szakszervezetet. A Szolidaritás voltaképpen ettől a naptól kezdhetett meg törvényes működését. A bejegyzési kérelmet az Országos Egyeztetési Bizottság elnökévé választott Lech Wałęsa már szeptember 24-én benyújtotta a varsói Vajdasági Bíróságnak, de az erre szakosodott bírósági bizottság vezetője kifogásolta, hogy a statutumból hiányzik a párt vezető szerepének és a szocialista tábor szövetségi rendszerének elismerése. Két nap múlva a társadalom egyórás figyelmeztető sztrájkkal tiltakozott az augusztusi megegyezés elszabotálási kísérlete ellen. A Vajdasági Bíróság mit sem törődve a protestálással, október 24-én a kívánt változtatásokat maga hajtotta végre a szervezeti szabályzat szövegében. Az Országos Egyeztető Bizottság ez ellen fellebbezést nyújtott be a Legfelsőbb Bírósághoz, s november 12-re sztrájkkészültséget hirdetett. Az újabb erőpróba ezúttal elmaradt: a Szolidaritás győzött, de ezzel még nem ért véget a diktatórikus hatalommal folytatott küzdelme. A harc, amely nemcsak a szocialista tábort, hanem a világot is megrengette, ezt követően még tizenhárom hónapig, majd a hadiállapot bevezetését követően még további nyolc éven át tartott.

A több mint tíz millió embert tömörítő szakszervezet törvényes működésének a hadiállapot 1981. december 13-én történt bevezetése vetett véget. („Végre egy jó hír Lengyelországból” – hajlongott Hajdú János A hét című műsor vezetője a képernyőn, amely abban a pillanatban minden magyar nézőnek szegyeztükre lett.)

A katonai hatalomátvétel ellen legelszántabban tiltakozó katowicei Wujek tárna bányászaival három nappal később, december 16-án könyörtelenül leszámoltak. A munkások még aznap, délután kereszttel állítottak azon a helyen, ahol a tankok a kerítést áttörve behatoltak a bányatelepre. A különleges alakulat katonái hét bányászt lőttek agyon, s közel hetvenet sebesítettek meg, közülük több mint húsz embert géppisztoly- és géppuskagolyókkal. A közösségi karácsonyfa díszítése

akkor ott, a bányaudvaron elmaradt. A kereszt karjára hét bányászlámpát, hét kihunytt örökmécsest akasztottak. Egy hónappal később még két súlyosan sebesült bányász halt meg a kórházban. A gliwicei katonai bíróság ugyanazokban a napokban ítélte jogszerűnek a fegyverhasználatot.

A tehetetlenségnek a bányászok védőszentjét is megbénító döbbenetet legtömörebben az a vers fejezi ki, amelyet Kazimierz Winkor írt a Wujek tárna udvarán történt drámai események visszhangjaként:

*Mikor pedig véget ért a véres valami,
És a bányát
Vasgyűrűbe fogták,
Szent Borbála
A kezében tartott kardra nézett,
És sajnálta, hogy nő,
És sajnálta, hogy szent...*

A magát „munkásnak” hirdető hatalom nem először lövetett a dolgozók közé Lengyelország 1945 utáni történetében. A munkások tömeges legyilkolására Politikai Bizottsági utasításra 1956 júniusában Poznańban, 1970 decemberében pedig Gdańskban, Gdyniában és Szczecinben került sor.

Az 1970 decemberét, a tengerparti munkásmészárlást követő évtizedet, amelyet a Lengyel Egyesült Munkáspárt élén álló első titkár, Edward Gierek neve fémjelzett, sokan a modern lengyel nemzet, a modern lengyel társadalom kialakulása időszakának tartják. Nem a kölcsöndollárokkal finanszírozott modernizációs kísérlet miatt, hanem az 1975-öt követő években a konspiráció és a nyilvánosság minden lehetőségét kihasználó közösségi önszerveződés és ellenállás következményeként.

Kazimierz Wyka, a jeles irodalomtörténész 1945-ben *A látszatélet* címmel írt egy esszékönyvet, amelyben a háború alatti lengyel léter elemezte. Azt a helyzetet, amelyben ahhoz, hogy valaki a mindennapi létszükségletét biztosítani tudja, elképesztően cselekvőkésznek kellett lennie. Például egy szappan beszerzéséhez is hangyabolyszerű mozgás támadt, emberek láncolata mutatkozott hihetetlenül tevékenynek. Ez a látszatélet támadt fel (vagy tartott tovább) a szocializmus hiánygaz-

dálkodásának idején is. Munkahellyel persze mindenki előírásosan rendelkezett a proletárdiktatúrában, de a dolgozók egy része brigádversenyben termelte a hiányt és a kilátástalanságot, miközben a munkásosztály „vezető erejének”, a párttagság-nemességnek legfelsőbb rétege, az Edward Gierek és Piotr Jaroszewicz nevével fémjelzett ún. „vörös arisztokrácia” szépen gyarapodott.

A fenyegető kollektív züllésnek az a szövetkezés állta útját, amely 1976 szeptemberében tizennégy ember mind nagyobb tömegeket mozgósító vállalkásaként létrejött: a Munkásvédelmi Bizottság, amelynek lengyel rövidítése – KOR. Ez azt jelentette, hogy az értelmiség – ellentétben az 1970 decemberét követő közönyével vagy „megvásároltságával” – kockázat-vállalóan kiállt a pár hónappal korábban, a júniusi áremelések elleni radikális tiltakozásuk miatt súlyos börtönbüntetésre ítélt radomi és ursusi munkások mellett. Az értelmiség és a munkásosztály ezt követően kikovácsolódó szövetsége, a földalatt szerveződő civil társadalom fontos szerepet játszott 1980 késő nyarán a Szolidaritás megalakulásában. Ennek tudatában mi sem természetesebb, mint a gdański Üzemközi Sztrájkbizottság 1980. augusztus 20-án munkások által megfogalmazott követeléseinek 4. pontja:

„a.) Visszahelyezni mindazokat korábbi jogaikba

– akiket a munkahelyükről az 1970-es és 1976-os sztrájkok után elbocsátottak;

– azokat a diákokat, akiket meggyőződésük miatt a tanintézetükből eltávolítottak;

b.) Szabadon kell bocsátani minden politikai foglyot;

c.) Meggyőződéséért senki sem vonható felelősségre.”

Andrzej Wajda *Vasember* című filmjében az értelmiség és a munkás-ság e, szinte szakrális szövetségének létrejöttét jelképezi Birkut fiának, Maciej Tomczyknak és a *Márványember* riporternőjének templomi esküvője, amelynek valóságosan szereplő tanúi a gdański események két főhőse: Anna Walentynowicz és Lech Wałęsa.

A szabad szakszervezet a szocializmus időszakában ugyanolyan súlyú és jelentőségű, tiltott fogalom volt, mint a nemzeti függetlenség. A lengyel Szolidaritás fogalma azonban tágabb a hagyományos érdek-védelmi szervezeténél. A Szolidaritás – a szemtanú külföldi történész,

Timothy Garton Ash szavaival – „az első autentikus munkásforradalom a történelemben (hiszen az Októberi Forradalmat nem a munkások vezették, hanem a munkásosztály nevében fellépő bolsevikok)”. A Szolidaritás azonban ennél is több...

Ryszard Kapuściński, aki 1980 augusztusában, a bizonytalanság és a remény heteiben hosszabb időt töltött az események fő helyszínén, a Gdański Lenin Hajógyárban, költőien tömör riportban szól a tengerparti sztrájkok lényegéről: „Tizenkét augusztusi nap a tengerparton – Szczecin, Elbląg, Gdańsk. (...) Ezekben a városokban új erkölcsiség győzött.” Az új erkölcsiség fogalmában ott lüktetett a zagyvaságtól megtisztított nyelv, vagyis az egyértelmű beszéd, a kiegyenesített gerinc, vagyis az emberi méltóság, a tett és a lelkiismeret összhangja.

A küzdelem az 1980 augusztusa előtti és utáni években nem pusztán az üres üzletpolcok, az üres pénztárcák és az üres gyomrok megtöltéséért folyt. A Szolidaritás mozgalma, amelynek létrejöttéhez II. János Pál pápa 1979-es első lengyelhoni zárandoklata is hozzájárult, tudatosan vállalta az egyén erkölcsi megváltásának feladatát azért, hogy a társadalmi közösség üdvözülhessen, azaz morálisan tisztább és emberileg jobb, felkészültebb és együttérzőbb, segítőkészebb legyen, mint azelőtt. A Szolidaritás magától értetődően közösségben gondolkodott és a közösségért cselekedett – a lengyel romantika és a klasszikus szocialista mozgalom eszmei hagyományait valamint a II. világháború tapasztalatait is felélesztve, érzelmi, erkölcsi energiaforrásaiból táplálkozva.

Az 1980 augusztusában győztes majd föld alá kényszerített Szolidaritás erkölcsi ereje és kitartó küzdelme nélkül még az oly páratlanul kedvező világpolitikai helyzetben sem következhetett volna be az 1989-es évek végén térségünkben a rendszerváltoztatás lehetősége. Ez akkor is felmérhetetlen jelentőségű, ha ma már tudjuk, hogy a történelmi változásra csak az addig hatalmon lévő elit készült fel igazán a gyakorlatban, s a társadalom kiszolgáltatott maradt a vele járó szociális és lelki, anyagi és tudati megrázkódtatásnak.

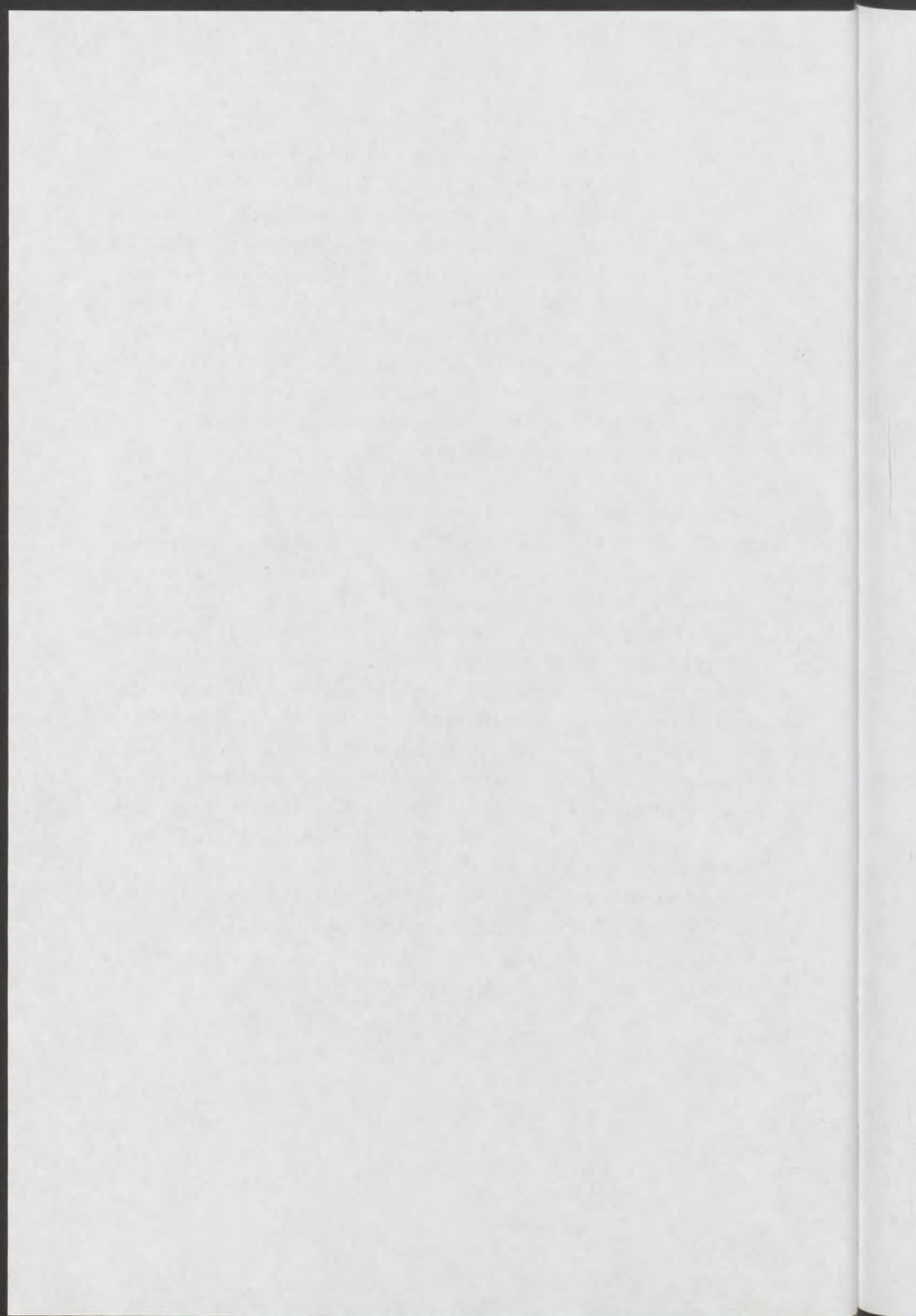
Vajon az ezekre az eseményekre való megemlékezések ürügyül szolgálhatnak-e az igazi számvetésre, a hajdani remények, szándékok, célok és a ma genezisükben hozzájuk kapcsolható változások szembesítésére? Vagy marad a parlamentben kiöblösödött torkok dagályos mondatai-

nak és a fogadásokon „előnyomtatott” pohárköszöntőknek a semmitmondással egymást kioltó visszhangtalansága?

A közvéleményben 1990 előtt kialakult a tisztajellemű ellenzéki harcos képe. Az 1990 után bekövetkezett változások politikai labirintusából visszatekintve ez követhetetlen fantomképnek bizonyult. A hatalom birtokában az egykori hősök markáns arcvonásai megváltoztak. A Robespierre-ek kezdték magukat jobban érezni a nyaktílot elkerülő Danton bőrében és szerepében. Mint Andrzej Wajda híres filmje éppen Jaruzelski hadiállapota idején kinagyította: Danton az élet élvezetének jelképe a nehezen megvalósítható eszmények jegyében folytatott küzdelem aszkézisével szemben.

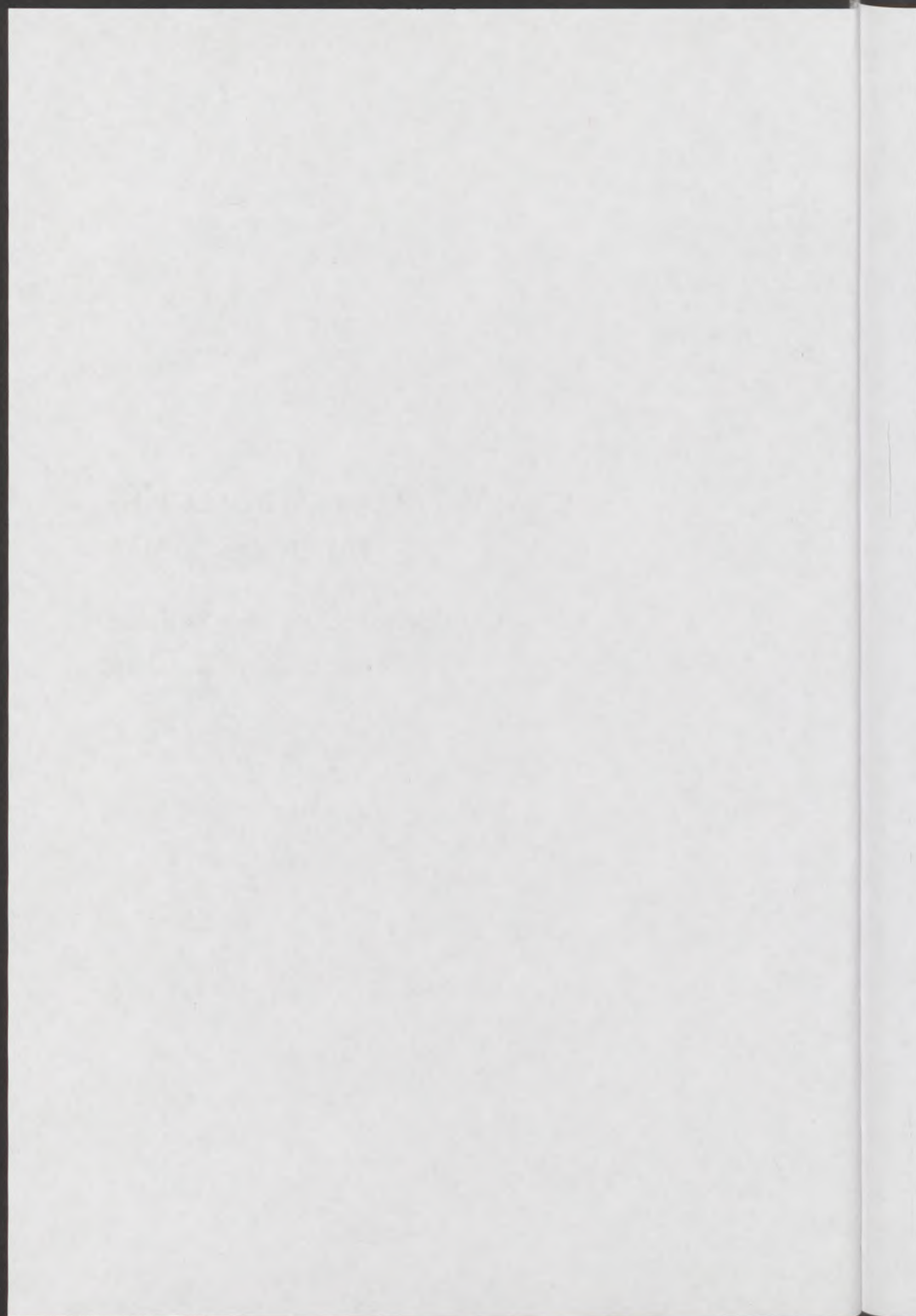
Andrzej Wajda *Hamvak* (A légió) című filmjének főhőse, Gintuľ herceg magyarázza az általa meglátogatott barátjának, a javíthatatlan álmodozóként haldokló légiós tisztnak, hogy a napi nagypolitika „globális” praktikai gúnyt űztek ifjúkorának ideáiból..., hogy ő maga is harcolt a Francia Köztársaság lengyel légiójának zászlai alatt a felosztott Lengyelország helyreállításáért... s a szabadság-eszme iránti rajongásának árulása és osztrák tömlöc lett a jutalma... A fegyverszüneti egyezmény elvárásainak eleget tevő franciák juttatták oda terhessé váló lengyel bajtársaikat Mantovánál 1798-ban. Kiszabadulása óta bő évtized telt el, s most, a napóleoni háborúk új szakaszában jól fizet a búza, s ő, a lengyel Gintuľ herceg, függetlenül attól, hogy porosz, osztrák vagy orosz alattvaló, javaiban szépen gyarapodik. És ez a fontos! A pénz, a gazdagodás, a jólétben tenyészés! Sutba tehát a biológiai és történelmi ifjúkor ideáival!

Feltehetjük a kérdést, hogy nem egy ilyen, majdhogynem váratlanul fellobbant és ellobbant „ifjúkor” volt-e térségünkben az ezerkilencszáznyolcvanas–kilencvenes évek fordulója? A választ ne indulatosan, hanem mindent mérlegelve adjuk meg rá.

KRAKKÓ ÁLOMSZERŰSÉGE ÉS
JELENVALÓSÁGA

A krakkói magyar főkonzulátus
jövőjének bizonyosságában

KRAKKÓ ÁLOMSZERŰSÉGE*

Krakkó, e kattanóan tömör városnév, észrevétlen telepszik meg tudatunk mélyén, még a gyermekkor időhatárain belül. Mintha életünk örökké létező tartozéka, feltárandó titka lenne. Egy olyan térbeli pont, ahol megvethetjük a lábunkat... és ahonnan nekivághatunk a nagyvilágnak. Egymásba metsző idősíkok és történelmi korszakok kaleidoszkópja... Ezüstösen tükröződik benne a Wawel, a lengyel Akropolisz, a piactéri Nagyboldogasszony-templom – koronásan karcsú és behemóton magába roskadt tornyaival – , a Flórián utcát elnyelő őrtoronykapu, s a kapun túl a Körligetre madártávlatból vörös pecsétet ütő Barbakán. A Ferencesek templomának színes üvegablakaiban – Boldog Kálmán herceg özvegye, Boldog Salomea sírja fölött – fölfénylenek a 20. század gyászkeretes évszakai... A Menyegző írója, a krakkói Stanisław Wyspiański álmodta meg őket: ő, aki a lengyel színházat a világ élvonalába emelte.

Az újra és újra vád alá helyezett, de végül felmentett középkor Krakkójában tokaji bort érlelnek az emeletes pincékben, és legendás templomlépcső őrzi az egyetemújító Szent Hedvig királynő lábnyomát. Palástját ő borította arra a négy, egymással szomszédos polgárházra, a Collegium Maiusra, amely ma a krakkói egyetem múzeumának, régi könyvtárának, boltíves ünnepi tanácstermének ad otthont. A Jagelló utcai reneszánsz udvar – kettős, Árpád-házi és Anjou-címerével – az Európa egyik védőszentjének remélt királynő önzetlen csodatételére emlékeztet. Krakkó az 1040-es évektől a 16. század végéig volt fővárosa a Lengyel Királyságnak, de nevében *királyi székesfőváros* mai is. Főterét 1257-ben Szemérmes Boleszló herceg rajzolta meg a mai formájában, és hitvesének, a közeli sóbányákat feltáró Szent Kingának, IV. Béla leányának is köszönhető, hogy a tatár dúlta urbs egykettőre újjáépült.

Volt idő, amikor a királyi várat kaszárnyának és istállónak rendezték be az idegen országrablók, de székesegyházának királysírait nem

*A szerző köszönete, amely elhangzott 2003. június 5-én a krakkói Városházán tartott ünnepi önkormányzati ülésen, a díszpolgári cím átadása után.

tudták eltüntetni. Krakkó a lengyelség Mekkája maradt az 1795-től 1918-ig tartó rabság százhuszonhárom évében.

Krakkó a magyar múlt is. Minden polgárának, utcájának, templomának, temetőjének van magyar vonatkozású emléke, története, legendája. Krakkó Szent László király és Kapisztrán Szent János városa, Balassi Bálinté és Báthory Istváné, Bakfark Bálinté és Pázmány Péteré... a céhlegényekként vándorló szegény pórfiúké... Jókaié, Mikszáthé, Krúdyé..., Molnár Ferencé, Tersánszky Józsi Jenőé, Divéky Adorjáné... Rónay Györgyé, Feledy Gyuláé, Mészáros Mártáé..., az 1956 novemberében tankokkal legázolt Magyarország mellett tüntetőké...

A Buda eleste utáni évtizedekben közel másfélszáz könyvet nyomtatnak itt, s egyetemének matrikulájában jóval több mint ezer diák neve mellett olvasható: „Hungarus”. Mi, kései leszármazottak, az 1960-as, 1970-es években, a város határában autóstopra várva, csak álmodozhattunk arról, hogy milyen jó volna éveket töltve itt tanulni. És ha az álom nem is válhatott valóra, Krakkó a mi személyiségünket is építő valóság lett. Életünk álomszerű elmúlásának valósága. De Krakkó álomszerűségében is megismerhető. Megismerendő.

AMIKOR KRAKKÓ ÁLLAM VOLT

Az ókor és középkor városállamainak torz utánzatai az újkori városállamok. Az előbbieket történelmi korok virágoztatták fel, rétegeztették egymásra anyagi és szellemi kultúrájukat, az utóbbiakat jobbára véres háborúkat lezáró békekongresszusok pecsétjei keltették életre – törekény kényszer-kompromisszumok eredményeként. Hogy milyen életre, azt jól megvilágítja a *Schleswig-Holstein* csatahajó Gdańskra/Danzigra dördülő ágyúinak torkolattüze 1939. szeptember 1-jén. A lengyel múltnak azonban nem Gdańsk volt az egyetlen *Szabad Városa*: Krakkó is közel harmad évszázadon át az volt. Felszámolása, beolvasztása nem kevésbé tragikus körülmények közt ment végbe, mint Gdańsk Szabad Város likvidálása 1939-ben.

Miként szerveződött Szabad Várossá Krakkó, amely Poznań és Gniezno feldúlása után, az 1040-es években lett az első válságos időszakát éppen hogy túlélő lengyel állam fővárosa négy és fél évszázadra? Miként szerveződött olyan államalakulattá, amely az adott politikai helyzetben hatalmas nyeresége volt a lengyelségnek? A krakkói városállam léte a szétszabdalt nemzet kultúrájának, nyelvének, történelmi hagyományainak ápolása, megőrzése szempontjából bizonyult felbecsülhetetlen jelentőségűnek. (Ezzel szemben Gdańsk szabad várossá nyilvánítása 1920-ban azt jelentette, hogy az újjászülető lengyel állam hiába jutott ki a Balti-tengerhez, „vak” maradt, mert nem rendelkezett saját kikötővel. A kis halászfalu, Gdynia, az ezt követő évtizedben épült ki a világ egyik legkorszerűbb kikötőjévé.)

1815 – Bécs: a történelem első kongresszusának dátuma és színhe-lye. Amikor és ahol, mint ilyen összejöveleteken szokás, megkísérlik örökérvényűen átrajzolni Európa térképét. A lengyel–litván Nemesi Köztársaság 1772-es első felosztását ábrázoló allegorikus rajz térképét immár negyedszer állják körbe a Porosz Királyság, a Habsburg Birodalom és az Orosz Császárság urai. Csak a felségek személye változott az 1772-től eltelt negyvenhárom év alatt, a cél változatlan: ki-ki minél

nagyobb területet szeretne birodalmához csatolni a maradék országból. A kard, amellyel II. Frigyes éppen Gdańskra bökött az allegorikus ábrán, 1815-ben átkerült III. Frigyes Vilmos kezébe, s I. Ferenc császár lett a Krakkóra mutató osztrák uralkodó. De – és ezzel fel is borult a hajdani kép kompozíciós egyensúlya – Krakkóra mutatott I. Sándor cár is. I. Ferenc jogi érvekkel hozakodott el: Krakkó 1795 óta Ausztria elidegeníthetetlen része, azt tőle az 1809-es schönbrunni békében Napóleon vette el, és csatolta a lengyelek 1807 óta szerveződő és terebélyesedő új államához, a Varsói Hercegséghez. A cár ezzel azt szegezte szembe, hogy a Varsói Hercegséget 1813 első felében, amikor a semleges Ausztria még csak tétlen nézője volt erőfeszítéseinek, az ő seregei tisztították meg a francia–lengyel–szász hadaktól.

Sándor cárt azonban nem a Varsói Hercegség területén hozott áldozatainak emléke sarkallta Krakkó megtartására, hanem az, hogy e tétlével megőrizze a lengyelek belévetett bizalmát, s a még kételkedők, ingadozók, vele szemben ellenségesek rokonszenvét is megszerezze. Ami Napóleonnak nem sikerült, miért ne sikerülhetne neki? A francia császár birodalmának keleti bástyájává akarta kiépíteni Lengyelországot. Egy részben helyreállított Lengyel Királyság miért ne képezhetné ezentúl nyugati erődtípményét az ő impériumának? Sándor tudta, hogy uralkodásának első szakaszában személyéhez nagy reményeket fűztek a lengyelek. Ezeket szertefoszlatták a Napóleon-ellenes koalíciók összekovácsolása során a lengyelekkel mit sem számoló politikai sakkhúzásai. 1813 elejétől azonban mindent megtett, hogy bizalmukat visszaszerezze. Amikor elfoglalta a Varsói Hercegséget, megígérte, hogy annak területén – „bevezetőként” – kikiáltja a Lengyel Királyságot.

A bécsi kongresszus azonban – részben – keresztülhúzta Sándor számításait, lehűtötte a felforrósodó lengyel reményeket. A porosz király ugyanis visszakövetelte uralkodótestvérétől a Varsói Hercegség nyugati, észak-nyugati területeit, mondván, hogy azokat Napóleon rabolta el országától a tilsiti békében. III. Frigyes Vilmos követelésének az oroszok túlságosan nagy európai térnyerésétől megriadt Anglia, no meg a vesztes, de helyreállított királysága révén ismét feltápáskodó Franciaország adott kellő nyomatékot. Sándor cár emiatt a kudarc miatt ragaszkodott a lengyel rokonszenv utolsó fontos zálogát is jelen-

tő Krakkóhoz. Ferenc császárt viszont stratégiai megfontolások tették makacssá: ha Krakkót átengedi az orosz birodalomnak, akkor annak hadai a kényelmes hídfőálláson bármikor előzönölhetik a Visztula jobb partját, s ha a helyzet úgy alakul, akár Bécs felé is megindulhatnak. A feszültnek váló helyzetben Sándor cár bizonyult bölcsebbnek és nagylelkűbbnek. Kompromisszumos megoldásként azt javasolta, hogy Krakkóból és közvetlen környékéből – a három szomszédos állam protektorátusaként – alakítsanak „független és szigorúan semleges Szabad Várost”. Így, e rövidesen megvalósuló indítványával amellet, hogy lengyeleinek bizalmát megőrizte, Ausztria aggodalmát is sikerült eloszlatnia. Poroszország, mivel nem az ő közvetlen érdekeltségéről volt szó, támogatta a tervet. A három protektor 1815. május 3-án írta alá Krakkó Szabad Városa, más néven a Krakkói Köztársaság alapítóokmányát. Egy hónap múlva a kongresszus valamennyi tanácskozó fele ellátta kézjegyével a dokumentumot, amelyhez a Szabad Városnak adott liberális szellemű alkotmányt is csatolták. Ez utóbbi kidolgozását – minden bizonnyal egykori barátja, Czartoryski herceg sugallatára – szintén Sándor cár kezdeményezte. A konstitúciót három év múlva kiegészítették, egyes cikkelyeit pontosabbá, egyértelműbbé tették.

Krakkó Szabad Városa a csatolt részekkel 1030 négyzetkilométernyi területen feküdt. Kilencvenezer lelket számlált, közülük huszonötezen laktak a „fővárosban”. Számos falu és három kisváros tartozott a Köztársasághoz. Hivatalos nyelve a lengyel volt, „államvallása” katolikus, de valamennyi polgára szabadon gyakorolhatta vallását. A Szabad Város élén végrehajtó szervként a Kormányzó szenátus állott. A szenátus elnökét és nyolc tagját a törvényhozó testület, a képviselők gyűlése delegálta, kettő tagot az egyetem, kettőt pedig a káptalan küldött.

A Krakkói Köztársaságot azonban a szomszédos államok három „rezidense” tartotta kezében: lényegi kérdésekben a királyi, cári és császári megbízott döntött. Az első időszakban mindamellet csak nagyon tapintatosan avatkoztak a Szabad Város belső ügyeibe. Arra azonban ekkor is vigyáztak, hogy a tiltó rendelkezéseket betartassák. A városállam ugyanis nem nyújthatott azilumot menekülteknek, katonaszökevényeknek, nem adhatott otthont politikai összeesküvéseknek, nem vethetett ki vámot, nem tarthatott fenn kapcsolatot idegen országokkal.

A Krakkói Köztársaság a gyors véget hangoztató jóslatok ellenére három évtizeden át fennállott. Sőt első évtizedét gazdasági, második évtizedét kulturális virágzás jellemezte. A prosperitásnak, a közmondásos jólétnek azonban nem volt szilárd gazdasági alapja. Ez a jólét, mint a későbbi – főleg az 1830–31-es novemberi szabadságharcot követő – évek bizonyítják, teljesen a három országrabló szomszéd hangulatának, jóindulatának a függvénye volt.

Poroszország, Oroszország és Ausztria az első időszakban messzemenő kereskedelmi szabadságot biztosított „pártfogoltjának”. A Krakkói Köztársaság például bármelyik országból szabadon behozhatott árut (olyat is, amelyre a cári birodalomban magas vámot vetettek ki). Saját termékeit minden megkötés nélkül vihette szomszédainak. A szabadon behozott nyugati árukat jól szervezett csempészhálózat szállította tovább Oroszországba. Ennek lehetősége hatalmas jövedelmet biztosított a Szabad Városnak és polgárainak, viszont teljesen lehetetlenné tette a helyi ipar fejlődését, amely csupán a középkori regulák alapján működő céhekre korlátozódott. Az ilyen kézművesipar természetesen nem jelentett megfelelő felvevőpiacot a bányászatnak, így a Szabad Város bányái tulajdonképpen a szomszédoknak termeltek, nekik voltak kiszolgáltatva. A jól szervezett kereskedelem mellett a mezőgazdaság jelentette a Krakkói Köztársaság legfontosabb jövedelemforrását. A jobbagság sorsa némileg különbözött a galíciai jobbagyokéitól: Sándor cár utasítására ugyanis reformokat vezettek az állami és egyházi birtokokon, és ezek némileg könnyítettek az itt dolgozók életén, akik lassanként szolgáltatásaikat is pénzzel válthatták meg. Mindazonáltal nem valószínű, hogy a közmondás – „Krakkóban olcsó az élet, és alacsony az adók” – a jobbagság körében fogalmazódott volna meg. Annál is inkább nem, mert a földesúri nemesi birtokokon itt is ugyanolyan kíméletlen kizsákmányolás folyt, mint Galíciában és Oroszországban.

A városállam tudósokból, tanárokból, hivatalnokokból, kereskedőkből és iparosokból álló polgárságát a lengyelek mellett asszimilálódott csehek, osztrákok, zsidók és sziléziai németek alkották. Egyébként bármely bevándorolt, amennyiben nem volt a törvény üldözöttje, öt éven belül állampolgárságot kaphatott. Krakkóban jelentős szerepet játszott a csekély számú arisztokrácia. Tagjai rendszerint télire költöztek

be a városban álló házukba, palotájukba. A legtekintélyesebb tömegű módosabb nemesség szintén hasonló alapon számított krakkóinak.

„Krakkó a lengyel hazafiak Mekkája” – hirdette a másik, a lélek által megfogalmazott közmondás, amelynek 1831 előtt az egyetem adott hitelt és tartalmat. Az 1820-as években Varsóban és Vlnában is működött lengyel egyetem, de a krakkói volt a legősibb és a legszabadabb. Az 1364-ben alapított és a felvilágosodás korában eredményesen megreformált nagy hírű „Akadémia” kiváltságait, autonómiáját az 1815-ös alkotmány megerősítette. Ennek eredményeként elmondható róla: állam volt a városállamban. Az egyetem diákjai vagy tanárai ellen például a rendőrség nem indíthatott nyomozást, nem kezdeményezhetett bünvádi eljárást, csak az egyetem vezető testülete. A három szomszédos ország arra is kötelezte magát, hogy polgárainak engedélyezi a Krakkói Köztársaság iskoláinak szabad látogatását. A színvonalas oktatás, az egyetem híre határokon túlról is a városba vonzotta a lengyeleket. Nem egy család pontosan gyermekeinek jó taníttatási lehetősége miatt telepedett le a Szabad Városban.

Természetes, hogy azok, akik Krakkó viszonylagos szellemi szabadságát nem nézték jó szemmel, először az egyetem ellen indítottak támadást. A szándék – udvari szinten – eredményt is jelentett. Metternich és Novoszilcov közbenjárására már 1822-ben korlátozták az egyetem önállóságát, népszerű rektorát elmozdították, orosz-lengyelországi diákjait visszahívták. Mindennek alapjául egy felfűjt, voltaképpen jelentéktelen rendőri ügy szolgált.

A Szabad Város kulturális életének másik jelentős tényezője a könyvkiadói tevékenység volt. Az egyetem léte ebben is tükröződik, mivel a kiadott művek jelentős része tudományos munka. Közülük több foglalkozik Krakkó históriájával és általában a lengyel történelemmel. Megjelenik egy összefoglaló lengyel irodalomtörténet is. Irodalmi mű azonban jóval kevesebb lát napvilágot, mint Varsóban vagy Vlnában. Ami említésre méltó, az Julian Ursyn Niemcewicz, Ignacy Krasicki vagy Adam Mickiewicz egy-egy munkájának újrakiadása.

Az irodalmi élet jórészt főúri és polgári szalonokban szerveződött. Divatban volt, hogy a házigazdák nemcsak étellel és itallal traktálták vendégeiket, hanem saját „műveikkel” is. A történelmünkől ismert

Henryk Dembiński az 1830-31-es szabadságharc után Krakkóban telepedett le. Édesanyja és felesége is megnyitotta házát a literátorok előtt, lányát, Ludiwka Dembińskát pedig a negyvenes évek Krakkójának jelentősebb írójaként tartották számon. Ezek az irodalmi szalonok azonban szellemükben rendkívül lojálisak voltak. A szenátus elnökénél, Stanisław Wodzickinél például rendszeresen megjelentek Pétervár, Berlin és Bécs krakkói rezidensei is. Sokkal tárgyyszerűbbek voltak az egyetemi professzoroknál rendezett irodalmi találkozók. Ezek azután, hogy 1822-ben, a karbonári mozgalom veszélyeire hivatkozva megszüntették az 1786 óta működő krakkói szabadkőműves páholyt, amelynek az egyetem tudorai majdhogynem kötelező jelleggel tagjai voltak, félig-meddig az ilyen jellegű összejöveteleket pótolták.

A krakkói szalonok és irodalmi fórumok azonban nem tudtak felnevelni igazi alkotó művészt. A város 1831-ig két élvonalbeli literátort mondhatott volna csak magáénak. Az egyiket, Paweł Woronicz krakkói püspököt valóban magáénak is vallotta. Ő azonban 1815 után semmi újat, jelentőset nem alkotott. A lengyel klasszicista irodalom híres idős képviselőjének tevékenysége kimerült a „passzív” kultúra-ápolásban. A romantikus költészet ifjú ígéretét, a Krakkói Köztársaság Mickiewiczének titulált Józef Łapsińskit a város kivetette magából. A Jagelló Egyetem diákja, akinek életében mindössze egyetlen verseskötete jelent meg, 1830-ban szerencsétlen körülmények között távozni kényszerült a városból. A lengyel szabadságharc katonája lett, s annyit se tudni róla, hogy a grochówi vagy az osztrolenkai csatában esett-e el.

A múlt tisztelete, ereklyéinek gyűjtése, hagyományának ápolása állampolgári kötelesség lett Krakkóban, amire a város politikai helyzete, a lengyel történelemben betöltött szerepe is kötelezett. Intő jelképként állandóan erre figyelmeztetett a város fölé emelkedő Wawel, amelynek kriptáiban a hajdani nagyság őrizőiként királyok és hadvezérek aludták örök álmukat. 1817-ben nagy pompával itt helyezték végső nyugalomra Poniatowski Józsefet, a napóleoni lengyel hadak főparancsnokát, aki a lipcsei csatában halt hősi halált. Nem sokkal később itt kapott nyughelyet Tadeusz Kościuszko is. A Krakkó mellett magasodó Kościuszko- és Wanda-halmot is ezekben az években hordták

össze a lengyel nemzet tagjai. Máig vitatott múltrombolás egy esetben történt, amikor lebontották a belvárost övező középkori erődtérnyafalat. A Florian-kaput és szárnybástyáit csak nemzetgyűlési interpelláció révén sikerült megmenteni. Hogy a kőfalgyűrűért mennyire kárpótolt és kárpótolt a helyén támadt sétány, „körliget”, arról ma is megoszlanak a vélemények.

A felosztott Lengyelországnak fontos szellemi, „anyanyelvi” temploma volt a színház. A varsói Nemzeti Színházat 1765-ben alapította Szaniszló Ágost király. 1781-ben már Krakkónak is volt állandó társulata. A Szabad Város vezetői, tisztaiban lévén a jelentőségével, állandóan napirenden tartották egy állami színház létrehozásának tervét. Anyagi lehetőségeikből azonban csak Jacek Kluszewski teátrumának támogatására futotta 1830-ig. Kluszewski repertoárjában természetesen a komédia szerepelt első helyen. Az olyan kiváló drámaírónak, mint a műveiben máig elevenen élő Aleksander Fredrónak, öt komédiáját Krakkóban tűzték először műsorra.

A krakkói irodalmi és színházi életet meghatározta a cenzúra, amelynek enyhesége és szigorúsága a külső politikai nyomás barométeréhez igazodva ingadozott. 1815 októberében valamennyi könyv, újság és színmű cenzúrázását elrendelték. Ennek „munkáját” a Szenátus a rendőrségre bízta, a tudományos publikációkat illetően pedig az egyetemi szervekre. A cenzúra mindamellett nem nagyon hallatott magáról az első években. Az 1818-as módosított alkotmány némi joggal szólhatott a nyomtatott szó szabadságáról. (1819-ig I. Sándor cár Lengyel Királyságában se működött cenzúra.) A képviselőházban az egyik követ erre a tényre hivatkozva kérte a cenzúra eltörlését, javasolva, hogy a nyomtatott szóért annak szerzője tartozzék személyes felelősséggel.

A cenzúra, despotikus hivatásának megfelelően, igazán csak 1832 után kezdett tevékenykedni. Ettől kezdve nemcsak a Krakkói Köztársaságban kiadott könyveket, újságokat vette nagyítólencséje alá, hanem a külföldről behozott kiadványokat is. (1833-ban például hajtóvadászatot rendeltek el Mickiewicz művei ellen. Eredménytelenül.) A színművekből nemcsak a politikailag „kényesebb” részeket húzta ki vagy írta át, az erkölcsileg „sikamlósabb” jeleneteket se tűrte meg a színpadon. (A férj nem tarthatott szeretőt – a szeretőt fivére változ-

tatta a cenzúra; az anya nem szerethetett bele egy harmadik személybe – unokaöcs lett belőle; ha a fiú szembekerült az apjával – távoli rokonná idegenedett stb.) A cenzúrahivatal végül odáig ment buzgóságában, hogy a gyászjelentőket és a temetői sírfeliratokat is ellenőrizte. Nem csoda, ha ezért a sokréttű szellemi munkáért a cenzorokat rendkívül magas jövedelemmel jutalmazták.

Az, hogy a cenzúra sárkánya mind a hét fejét felemelte egyszerre, s mind vesztebb dühvel ontotta a szellemet emésztő tüzet, összefügg azzal a változással, amely az 1831-es lengyel szabadságharc bukása nyomán a Krakkói Köztársaságban is bekövetkezett. A Varsóban 1830. november 29-én kitört felkelést a Szabad Városban is nagy lelkesedéssel köszöntötték. Egyesek azt követelték, hogy Krakkó nyomban csatlakozzék a varsói revolúcióhoz. A diákság nem várt a szenátus döntésére, önkéntes csapatot szervezett és Varsóba ment. A városban pedig megalakult a nemzeti gárda, amelyben sokan máris a leendő krakkói hadsereg magvát látták. A novemberi felkelés által életre hívott nemzeti kormány számára azonban diplomáciai megfontolásokból rendkívül fontos volt, hogy a krakkóiak megőrizzék „szigorú semlegességüket”, s ne kötelezzék el magukat északi testvéreik mozgalma mellett. A Czartoryski herceg által vezetett kabinet ugyanis jó kapcsolatot akart kialakítani Ausztriával, amelynek a „keleti kérdés”, vagyis a nem sokkal azelőtt zajlott orosz–török háború miatt megromlott a viszonya Pétervárral. Azzal is tisztában volt, hogy a Krakkói Köztársaság elsősorban osztrák érdektérlet. A nemzeti kormány számára a krakkói híd politikai híd volt Poroszország és Ausztria felé, de kapocs volt Európa más államaihoz is. Emellett a Szabad Város kereskedőinek közvetítésével a fegyverszállítmányok is ezen a hídon át gördültek a felkelt Lengyel Királyságba.

Czartoryski Krakkóba delegált megbízottjának azonban csalódnia kellett a Bécs iránt táplált reményekben. Az osztrákok egy idő után lefoglalták a felkelőknek küldött transzportokat, elkobozták a varsói diplomáciai futárküldeményeket, végül a Krakkói Köztársaság határát lezárták a Lengyel Királyság polgárai előtt. 1831 szeptemberének végén a Krakkóban meghúzódó menekültek nagy riadalmára Rüdiger tábornok orosz csapatai Paszkevicz utasítására megszállják a „független

és szigorúan semleges” államocskát. Miklós cárnak e tettét Ausztria ugyanolyan ingerült tiltakozással fogadta, mint annak idején bátyja szándékát, aki Krakkót meg akarta őrizni a Lengyel Királyságnak. Miklós azonban nem akarta megbontani a Szent Szövetség egységét, csupán a Szabad Városnak akarta megmutatni, hogy felséges büntető keze mindenhová elér. Két hónap múlva kivonult a köztársaságból.

Ez az okkupációs közbiztonság valóban nem bomlasztotta meg a három országrabló barátságát, a lengyelek megmozdulásától való félelem még inkább szorosabbra fűzte azt. „Vegyes bizottságuk” 1833-ban átszervezi a Szabad Várost, megváltoztatja, „kijavítja” alkotmányát: pontosan meghatározza a „szigorú semlegesség” fogalmát. A semlegesség megsértésének tekint minden olyan nyílt vagy titkos cselekedetet, amely a szomszédos „pártfogó államok” belső nyugalmanak megzavarására vagy – mai kifejezéssel – társadalmi rendjének megváltoztatására irányul. Megtiltja a Szabad Város polgárainak, hogy a szomszédos országokban élő lengyelek ügyébe beavatkozzanak. A szenátust, amelynek tagjai közül kizárják az egyetem képviselőit, teljes mértékben alárendelik a Bécset, Berlint és Pétervárt képviselő rezidenseknek. Ezzel párhuzamosan napirendre kerül az egyetem likvidálásának kérdése is, végül beérik „megreformálásával”: a rektort megfosztják maradék hatalmától, ellenőrzik az előadásokat, a tanszékek vezető posztjának betöltéséhez meg kell kapni a három uralkodó jóváhagyását, s szigorú fegyelmi előírásokkal sújtják a diákságot. A lengyel irodalmi tanszéket csak nagy harc árán sikerül megőrizni. Ennek a szellemi irtóhadjáratnak a következményeként nagyot zuhan az oktatás színvonala, erősen megcsappan hallgatóságának a száma. Az egyetem pusztá léte mégis óriási jelentőségű, mivel a varsói és a vilnai egyetemek megszüntetése után jó ideig Krakkóban működik a lengyelség egyetlen univerzitása.

Az egyetem megszüntetése mellett felvetődik a Szabad Város mielőbbi felszámolásának terve is. Hozzájárulnak ehhez azok a sikertelen partizánakciók, amelyeket Krakkóban és Galíciában szerveztek a cári birodalom ellen. 1833-ban Ausztria és Oroszország egyezményt kötnek a sziléziai Münchengrätzben a lengyel politikai összeesküvések, forradalmi mozgalmak kölcsönös likvidálásáról. A megállapodáshoz hama-

rosan csatlakozik Poroszország is. Az aláírt dokumentum IX. cikkelye szerint: „Amennyiben a Szabad Város kormányzata a hozzá intézett jelentésekre és panaszokra se mutatna hajlandóságot ama fondorkodások felszámolására, melyekre a figyelme irányítva van, avagy nem állana rendelkezésére megfelelő eszköz a bűnösök üldözésére, abban az esetben a megállapodó magas felek fenntartják maguknak azt a jogot, hogy Krakkó Szabad Városát és környékét katonailag megszállják.

Az 1830-as évek jelentik a Szabad Város fennállásának politikailag legválságosabb, kulturálisan leggazdagabb évtizedét. A Lengyel Királyság alkotmányának megszüntetése, politikai, kulturális intézményeinek felszámolása után ugyanis Krakkónak a lengyel kultúrában és politikai életben betöltött szerepe páratlanul megnőtt. A hajdani lengyel államnak valóban egyetlen földdarabja volt, ahol hivatalban maradt a lengyel nyelv, és lengyel állampolgárságú volt a lengyel ember.

Ez persze nem jelenti azt, hogy az évtized legnagyobb lengyel irodalmi művei itt születtek volna. Volt ugyanis egy körülhatárolhatatlan lengyel terület: az emigránsok magasban lebegő hazája – Franciaországban, Angliában, Itáliában, Svájcban, a német államokban. A romantika első nemzedékének legnagyobbjai – Mickiewicz, Słowacki, Krasiński – éppen a lengyel földtől távol alkották kiemelkedő műveiket. Az ugyanennek a nemzedéknek az élvonalába tartozó Seweryn Goszczyńskit és a másodvonal tagját, Wincenty Polt azonban az 1831-es szabadságharc leverése után Krakkóba vetette sorsuk, ahol pezsdítő módon kapcsolódtak be a Szabad Város kulturális és politikai életébe. (Tehetségben méltó társuk lett az ifjú költő, Edmund Wasilewski. Igaz, az ő műveit Moniuszko zenéje tette népszerűvé.)

Mind az emigrációba kényszerült, mind a honi demokraták részéről legsürgetőbb feladat volt az 1830. november 29-én kirobbant szabadságharc kritikáját elvégezni, tanulságait levonni. Az emigrációban alakult Lengyel Demokrata Társaság leszögezte: „Hazánk nem az idegen túlerő miatt, hanem társadalmi állásának hibái miatt bukott el.” Azaz a függetlenségi harc nem párosult társadalmi forradalommal. A nemesség önös osztályérdekéből következően – úgymond – 1830–31

eseményeiből is kizárta a népet, esetleges győzelme pedig a nép helyzetén mit se változtatott volna. Az 1834-ben létrejött radikális emigrációs csoport, a Lengyel Nép pedig egyenesen leszőgezte kiáltványában: „Lengyelországot nem a nemesség, hanem csakis a nép válthatja meg.”

Az 1830–31-es „konzervatív revolúció” ellenében bontakozik ki mind Galíciában, mind a Krakkói Köztársaságban az új irodalmi-kulturális mozgalom: a nép felé fordulás. Népköltészeti gyűjtések, folklór-leírások, -tanulmányok, útirajzok jelennek meg. A nép képviselői irodalmi hőökké válnak. A „népi mozgalom” a szlávság iránti érdeklődéssel is párosult. Krakkóban újra kiadták Chodakowskinak *A kereszténység előtti szlávságról* címmel írt nagy jelentőségű munkáját, amely többek között az egyház bűnéül rója fel, hogy a hajdan virágzó ősszláv kultúra megsemmisült. Megjelentetik az *Igor-éneket*, a *Királyhegyi kéziratot*, nyelvtörténeti, költészettörténeti tanulmányok látnak napvilágot, a cseh történészek, nyelvészek számos munkáját fordítják lengyelre. E munkák megjelenése nagyban köszönhető a Krakkói Köztársaság létének, akárcsak az, hogy az emigrációban élő kiváló történészek és politikusok hozzájuthattak a munkáikhoz szükséges forrásokhoz.

A „lengyel hazafiak Mekkája” a politikai mozgalmaknak is „életteret” biztosított. A városban az emigráció politikai színképének minden árnyalata képviseltette magát – az arisztokrata Aleksander Wielopolskitól a demokrata Szymon Konarskiig, Czartoryski Hotel Lambert-jának konzervatív képviselőitől a Lengyel Demokrata Társaság küldötteiig. Krakkó felé fordították tekintetüket azok, akik a harcot újra akarták kezdeni, és azok is, akik amnesztiáért folyamodtak Miklós cárhoz. A hajdani Lengyelországot jelképező lengyel államocskát Czartoryski politikai ütőkártyaként kezelte Franciaországgal és Angliával folytatott diplomáciai tárgyalásai során.

A szomszédos államok rezidensei – jól kiépített besúgóhálózatuk révén – tisztában voltak az emigráció minden krakkói lépésével. Tudták azt is, hogy a Szabad Városban szerveződött különféle titkos szövetezések közül az 1835-ben alakult s az európai karbonári mozgalommal szoros kapcsolatot tartó Lengyel Népi Szövetségre kell leginkább odafigyelnie. A Lengyel Népi Szövetség a nemesi előjogok eltörlését, a nép teljes társadalmi felszabadítását és Lengyelország helyreállítását tűzte

ki célul. A szövetség az egész hajdani Nemesi Köztársaságot be akarta hálózni sejtjeivel, hogy az összlengyel felkelést a megfelelő pillanatban kirobbanthassa.

A Szent Szövetség három érdekelt hatalma radikális lépésre szánta el magát. 1835-ben újabb egyezményben állapodtak meg a cieplicei kongresszuson. A Berlinben szignált „titkos traktátus”, amely a megszállás feladatával Ausztriát bízta meg, hangot adott annak a meggyőződésének is, hogy kívánatos volna, „ha a várost és a krakkói körzetet saját kifejezett óhajának eredményeként csatolnák valamelyik pártfogó hatalomhoz, ha a Köztársaság maga kérné az ilyen irányú változást. Abban az esetben, ha e kívánság formálisan kifejezésre jutna, a három Udvar megállapodik abban, hogy támogatja azt, s Krakkó meg a környéke hozzácsatolatik Ő Császári, Királyi Apostoli Felseje Államaihoz...”

A Szabad Város megszállása egy esztendő múlva bekövetkezett. 1836. február 9-én a császári, cári és királyi udvarok rezidensei az „elmúlt eseményekre és a szomszédos államok békéjének veszélyeztetésére” hivatkozva felszólították a szenátust, hogy a Szabad Város területéről nyolc napon belül minden emigránst távolítson el. Határátkelőül az Ausztriába vezető utat jelölték ki. Az osztrák sorompónál gyülekező hontalanokat, akiknek tekintélyes része már családot alapított és egzisztenciát teremtett Krakkóban, katonai fedezettel Triesztbe kísérték, ahonnan áthajózták Amerikába. A kijelölt ponton végül hatszázan gyűltek össze. Kevesen ahhoz, hogy a Köztársaság elkerülhette volna az előre eltervelteket: a katonai megszállást. A hatóságok legelőször a Lengyel Népi Szövetségre sújtottak le. Az elkövetkező két esztendőben pedig nemcsak a krakkói földalatti mozgalmat számolták fel módszeres alapossággal, hanem a galíciait és az oroszországit is. Ez lefejezte a hazai irodalmi és kulturális életet is.

A lengyel forradalmi erők csupán a negyvenes évek közepére rendezték soraikat. Az újjáéledő mozgalom vezető és szervező testületei a Lengyel Demokrata Társaság versailles-i Központja és annak Poznańban székelő honi képviselője. Az emigráns szervezet nem volt tisztában a hazai valósággal, azzal, hogy a politikai helyzet semmilyen tekintetben nem érett egy összlengyel felkelésre. A felszabadító háború

hívei a „jó ügyért kiontott vér megváltó szentségének”, a „kisszerűségtől és habozástól megszabadító tett apológiájának”, a „hódító akaratnak és erőnek magát alávétő történelem” napóleoni víziójának romantikus ideológiájára alapozták tervüket; arra, hogy a lengyel ifjúság már érett a Lengyelországot megteremtő véráldozatra.

A mozgalom teoretikusa Henryk Kamiński volt, aki tanulmányokban, brosúrákban fejtette ki demokratikus nézeteit. Elmélete, miszerint a születő politikai forradalmat társadalmi forradalommal kell párosítani, népszerűségnek örvendett a honi összeesküvők körében. Elképzelésük szerint elég kimondani a társadalmi felszabadítás jelszavát, a nép spontán önzölni fog a felkelés lobogói alá, s partizánháborúja győzelmesen megdönti az országrablók lengyelországi uralmát. A társadalmi szabadság jelszávaiban úgy bíztak, mint valami mindent megoldó varázsigében, s majdnem teljesen elmulasztották, hogy a tömegeket felvilágosítsák a készülő mozgalomról. (Ez a fordított struccpolitika tragikus következményekhez vezetett.) Ráadásul a felkelés katonai vezetőjének kijelölt emigráns Ludwik Mierosławski ellenzője volt a gerillaharcnak, elképzelésében csak a napóleoni típusú hadsereg kapott helyet, amelynek tisztikarát az emigráció adta volna. Egy ilyen hadsereg adott körülmények között természetesen csak hagymázos ábrándok szüleménye lehetett.

A felkelés gyakorlati szervezője s a korszak legrokonszenvesebb alakja Edward Dembowski, a „vörös várnagyfi” volt. Költőként is figyelemreméltó képviselője a romantikának: a hegeli történetfilozófia lelkes híve és népszerűsítője honfitársai körében. Ő fontosnak tartotta a felvilágosító munkát azok körében, akikért a harcnak folynia kellene.

A felkelés kirobbantását 1846 elejére tűzték ki. A porosz, orosz és osztrák hatóságok, mint rendesen, most is jól tájékozódtak a készülő eseményekről. Amit a felkelés demokratikus szellemű vezetői elmulasztottak, pótolták a galíciai osztrák hatóságok: a maguk érdekeinek megfelelően „tájékoztatták” a jobbagyság tömegeit arról, hogy mi készül. Az általuk fölroppentett hírek szerint a nemesség arra szövetkezett, hogy az általa megnyomorított népet kiirtsa. Hűségese alattvalóit természetesen csak a császár mentheti meg uraik vérszomjától. A hírek Galíciában szétszóródott szikrái több évtizedes gyúanyagra hulltak.

A földesúri kizsákmányolástól végsőkéig elkeseredett jobbágyság a császárt éltetve fordult szembe közvetlen uraival. Azokkal szembe is, akik éppen a felszabadítására készültek. A február 18-án rétovázva Tarnów ellen vonuló nemesi felkelőket, akik megrettenvén otthonaikba húzódtak vissza, Breinl, a tarnówi sztarosza saját jobbágyaikkal fogatta el. A városba hurcolt nemesekért az osztrák hatóságok „fejpénzt” fizettek. Az udvar emberei szívesen elnézték, hogy „a császár ellen összeesküvő” nemesek udvarházai lángra lobbannak, de később, amikor a jobbágyok már válogatás nélkül irtották uraikat, hiába próbálták a tüzet eloltani. Galícia más tartományaiban is magasra csapott a gyűlölet lángja.

Mindez a krakkói felkelés előestéjén történt, amikor az előző évben Poznań és Krakkó között kidolgozott tervek egy része már amúgy is hamvába hullt. A porosz hatóságok ugyanis az összeesküvésbe beavattak egy némelyikének feljelentése alapján sorra tartóztatták le a készülő felszabadító háború Poroszországban tartózkodó vezetőit, köztük Mierosławskit is. Február közepére a Poznańi Nagyhercegségben szerveződött mozgalom le lett fejezve. Így nem volt erő, amely ura lehetett volna a poroszországi lengyel területeknek, és harcra buzdítón betörhetett volna az apránként már csak a nevében létező Lengyel Királyságba. A poznańi kudarc hírére a felkelés kiobbantására adott utasítást Krakkóban visszavonták, majd utóbb mégis megerősítették.

Elgondolkoztató, hogy bár az osztrákok nagyjából rendelkeztek az összeesküvést szervező vezetők névsorával, mégsem fogták le őket kellő időben, és bár Ludwig Collin császári generális a tarnówi akciót követően bevonult Krakkóba, február 22-én délután mégis elhagyta a várost, holott ura volt a helyzetnek. Magyarázható ez a meghátrálás azzal, hogy a Krakkói Köztársaság területének és környékének jobbágyai és bányászai a felkelés mellé álltak, és megjelenésük a városban ráijeszthetett a szerényebb haderővel rendelkező Collinra. De vajon nem Bécs részéről jól átgondolt provokációról lehetett-e mégis szó? Hogy Krakkó Pétervár és Berlin jóváhagyásával beolvasztható legyen az Habsburg Birodalomba.

Február 22-én, amikor az osztrákok nyomán a szenátus tagjai és a hivatal más képviselői is elhagyják a várost, a hatalmat Krakkóban a

nemzeti felszabadító mozgalom ragadja magához. Megalakul a nemzeti kormány, és kiáltványt intéz a lengyelekhez:

„Ütött a felkelés órája – az egész szétdarabolt Lengyelország egységes életre kel –, felkeltek már testvéreink a Poznańi Nagyhercegségben, s a Kongresszusi Lengyelországban, Litvániában, Ruténiában folyik a küzdelem ellenségeinkkel. Folyik a küzdelem az álnokság és a türelő által eltiport jogainkért.”

A hiba csak az, hogy e fennkölt mondatokból egy szó sem volt igaz. A történelmet alakítani szándékozók – talán a pillanatnyi kényszer hatására – a valóságos helyzetet fölcserélték vágyálmaikkal. És konkrét tetteiket is ez utóbbiakhoz igazították. Márpedig a história tanulságai szerint a tényeknek hátat fordító cselekvésért súlyos árat kell fizetni. Mert Ausztria, Poroszország és Oroszország rendíthetetlen léte és szövetsége tény volt. Az Európát átalakító, oly régóta remélt forradalmi háború pedig még két esztendeig csak álom.

Igaz, a kiáltvány által fellobbantott álom – Lengyelország feltámasztása – nagy lelkesedést váltott ki a Krakko környéki nemesi udvarházakban. Kazimierz Girtler batowicei birtokos így emlékezik vissza a manifesztum által keltett hatásra: „Mindannyian sírnak érzékenyülven a lengyel nemzet leendő létének gondolatára. Nőttön-nő a lelkesedés...” – de a lélekemelő jelenet ellensúlyozására odébb hozzáfűzi: „Néhány paraszt ácsorog a ház előtt. Morognak, sötét, gunyoros pillantással adják egymás tudtára azt, amit nem akarnak kimondani.”

Girtler jelzése tömör és pontos. A kiáltvány hiába hirdette meg a társadalmi egyenlőséget, a jobbágyfelszabadítást. Eszméi nem rázták fel a népet, s ha a szép szavak el is jutottak némelyekhez, hatástalanok maradtak. Sőt. Galíciában feltartóztathatatlanul terjedt a lengyel jobbágyok legnagyobb antifeudális felkelése, amelynek végül 470 udvarház és több mint ezer ember esett áldozatul.

A forradalmi mozgalom több emisszáriusát a jobbágyok ölték meg vagy juttatták az osztrák hatóságok kezére. A nemzeti kormány háborút üzenhetett a három szomszédos hatalomnak, megszüntethette a rendi kiváltságokat, földet ígérhetett a nincsteleneknek, az események menetén ezzel mit sem tudott változtatni. Benedek ezredes gyalogos- és lovasegységei erőltetett menetben vonultak Tarnówból Krakko felé.

Az ő propagandája meglehetősen hatásosnak bizonyult: katonáit a parasztok egyre növekvő táborra követte, hogy a császár megelégedésére hozzájáruljon a „lázadó urakkal” való leszámoláshoz. Az ezredes pénz és sőt ígért a hozzá csatlakozóknak.

Február 24-én a háromtagú kormány egyik képviselője, Jan Tyssowski diktátorrá kiáltja ki magát. Titkára Edward Dembowski lesz, aki a wieliczкаи bányászok élén ugyanezen a napon jelenik meg a városban. Első tetteként újságot ad ki, és forradalmi klubot alapít. Cikkeiben lényeges eszméket hangoztat ugyan, de az események nem igazolják ideáit: „a forradalom és a nép elválaszthatatlan fogalmak”; „szeressétek a népet, és hirdessétek meg neki a társadalmi forradalmat, és ő hinni fog nektek, és még a poklokba is követni fog benneteket.” Ő is földet ígér, de a munkásságról sem feledkezik meg. Fizetésemelést kér, s új munkahelyek alapítását tervezi. De az agitáció éveken át történt elmulasztását pótolni még a tiszta jellemű Dembowski se tudja. Ki törődik azzal, hogy cikkeinek aláírása alatt ez a megjegyzés szerepel: „volt nemes”?

Benedek ezredes, miután jobbágy-önkéntesei segítségével Gdownál szétverte a Bochnia városát megszállni próbáló krakkói forradalmi csapatot, február 27-én a Krakkói Köztársaság kapujában állott. Dembowski fegyvertelen körmenet élén, templomi zászlók és feszületek alatt vonult az osztrákok elébe, bízva abban, hogy a hit erejével maga mellé tudja állítani a félrevezetett parasztoakat. A katonák sortüze nemcsak ebbéli reményének, az életének is véget vetett.

Tyssowski március 2-án leköszönt a hatalomról, és két nap múlva 1500 embere élén a porosz király jóindulatában bízva Sziléziába vonult. A várost még aznap ellepték Miklós cár csapatai. Meglepetésszerűen. Krakkó módosabb polgárai nagy megkönnyebbüléssel fogadták a változást, s köszöntötték a város új gazdáját. Nemcsak amiatt, hogy a társadalmi forradalom veszélye elhárult fejük és javaik fölül, de amiatt is, mert tartottak az osztrákok bosszújától.

A kilenc napig tartó „első lengyel szociális forradalom”, amelyet antifeudális jellege miatt Marx is történelmi jelentőségűnek tartott, véget ért. Tanulsága keserű volt a lengyel forradalmárok számára.

Végérvényesen meggyőzte őket arról, hogy csak egy demokratikus lengyel nemzet harcolhatja ki az ország függetlenségét. Ám a lengyel demokrácia elválaszthatatlan függvénye a feudális kiváltságjogok eltörlése és az agrárkérdés megoldása. Vagyis a népet nem elég hangzatos eszmékkel, elméletekkel felemelni, annak magatartását csak kemény gyakorlati munka határozhatja, változtathatja meg.

Krakkót az osztrákok bosszújától természetesen nem oltalmazta meg Miklós cár. Amit a felkelés kirobbanása előtt Bécs elmulasztott, március 4-e után sokszorosán pótolta: ezerkettőszáz embert tartóztatott le a Krakói Köztársaságban és háromezret Galíciában. Közülük néhányat kivégeztek, több százat börtönöztek be vagy tartottak még két év múlva is vizsgálati fogságban. A tavasz folyamán pedig kíméletlenül elfojtották a galíciai parasztfelkelést.

1846 novemberében sor került a Krakói Köztársaság felszámolására. Pétervár és Berlin jóváhagyásával Ausztria bekebelezhette a Szabad Várost: a Krakói Köztársaság Krakói Nagyhercegség lett.

Czartoryski herceg diplomáciailag hiába követett el minden tőle telhetőt: a hajdani Lengyelország önállóságának jelképes maradéka megszűnt. A lengyel államocska léte mellett kezességet vállaló Anglia és Franciaország figyelméből és felelősségérzetéből ezúttal is csak szerény tiltakozásra futotta.

AKIKET KRAKKÓ EGYETEME ÉS SZÍNHÁZA 1956 UTÁN BEFOGADOTT

Krakkó befogadó város. Falai között nemcsak a történelem számkivetettjei találtak menedéket az elmúlt évtizedek, évszázadok során, hanem azok is, akik iskoláinak, egyetemeinek, művészi intézményeinek, templomainak oltalmazó légköre nélkül tudósként és művészként, de még politikusként is csak ígéretetek maradtak volna. Ígéret – e megismerésített elvont fogalom kalodájába zárt és közszemlére kitett hús-vér emberénél nincs lehangolóbb torzó.

Alább olyan emberekről szólunk – Wacław Felczak, Konrad Swinarski és Andrzej Wajda személyében –, akik Krakkónak köszönhetően lettek azok, akikről az évtizedeken át „polgárinak” bélyegzett város sajátos szellemi ellenállásának ürügyén beszélnünk kell. Közülük Wacław Felczak történészprofesszor élete sok szállal kötődött Magyarországhoz, a magyar históriához. Konrad Swinarski a hatvanas–hetvenes évek fiatal magyar nemzedéke számára azt a színházi-szellemi háromszögelési pontot jelentette, aki miatt érdemes volt éveken át Krakkóba zarándokolni. Ugyanez mondható el a magyar filmesekhez és nézőkhöz szorosan kötődő Andrzej Wajdáról is, aki a Magyar Írószövetség törekvésének eredményeként 2006 tavaszán megkapta a Magyar Köztársaság Érdemrendjét.

Egy magyarbarát krakkói professzor, Wacław Felczak és a Jagelló Egyetem

*...az igazságból egy szemernyit
nem engedek elveszni...*

(Krzysztof Kamil Baczyński:
Ha puskám egy napon leejtem)

Wacław Felczak II. Miklós cár alattvalójaként látta meg a napvilágot 1916. május 29-én, a Łęczycza közelében fekvő Gołbicében – egy

népes középnemesi család legkisebb gyermekeként. Hét bátyja és nővére közül a legidősebb, Wiktor, aki húsz évvel volt idősebb Wacławnál, végigküzdötte az 1920-as lengyel–szovjet–orosz háborút, s a legmagasabb katonai kitüntetéssel, a *Virtuti Militari* érdemkeresztjével szerelt le a hadseregtől. A Lengyelország függetlenségéért hozott áldozatvállalást a család 19. században gyökerező hagyományként kötelességének érezte.

Felczak élete második és egyben utolsó interjújában, amelyet a Tiszatájnak adott 1980 végén, kifejti azt, hogy a magyar történelem iránti érdeklődését népiskolai tanára keltette fel, „aki színes nyomatokat mutatott Árpád országról, s történelmi nagyjairól, köztük Kossuth Lajosról is. A képeket lelkes szavakkal magyarázta, amelyek, ha nem álltak is össze tudományos előadássá, engemet mindenesetre bővöletükben tartottak. Különösen azok, amelyek Kossuthot és az 1848-as magyar forradalmat ecsetelték.” A magyar 1848 iránt ekkor támadt érdeklődését tovább erősítette plocki gimnáziumi tanára, Mieczysław Żywczyński, „aki idővel kitűnő tudóssá nőtte ki magát”. A poznaíni Adam Mickiewicz Egyetem történelem szakán Chodyński professzor arra biztatta Felczakot; tanuljon meg magyarul, ha komolyan akar foglalkozni a magyar történelemmel. A magyar nyelv tanulása 1934-ben vált lehetővé Poznańban, amikor magyar lektorátus nyílt a Mickiewicz Egyetemen. 1936-ban, egy poznaíni diákcsoporttal és szerény magyartudással, részt vett a debreceni nyári egyetem nyelvi kurzusán is. „Debreceni utunk után szerveztük meg egyetemünkön a Magyarbarátok Egyetemi Körét. Alapítója és tanulmányaim befejezéséig vezetője voltam ennek a körnek” – összegzi sorsfordító magyar élményeit Felczak.

1938 őszén, lengyel állami ösztöndíjjal érkezett Magyarországra, s az Eötvös József Collegium diákjaként folytathatta történelmi tanulmányait. A lengyel diák a *bydgoszczi Dziennik Bydgoski* című napilap és a *Zwrot* című politikai hetilap magyarországi tudósítójaként egészítette ki jövedelmét. Az időszak – az első bécsi döntés, Kárpátalja 1939 márciusában bekövetkezett fegyveres birtokbavétele s ezáltal a lengyel–magyar határ létrejötte, az elkerülhetetlennek tetsző európai háborúnak a magyar belpolitikára is előrevetülő árnyéka – pontos elemzésre készítette a 19. századdal foglalkozó történészt. A háború előestéjén a *Zwrot* hasábjain jelent meg beszédes című cikke: *A revízi-*

onizmus és hitlerizmus szorításában. Ebben rávilágított arra a veszélyre, amely Magyarországot fenyegette amiatt, hogy jogos területi igényét Hitler segítségével elégítette ki.

Felczak azzal a szándékkal utazott haza 1939 augusztusában, hogy ösztöndíját megújítva tanulmányait az őszől Magyarországon folytassa. E tervében a háború kirobbanása akadályozta meg. „1940 tavaszán Varsóban, a függetlenségi lengyel politika képviselői, akik elkezdték a hitleristák elleni földalatti hatalmi szervek kiépítését, azzal a kéréssel fordultak hozzám, hogy menjek Magyarországra. »Ön ismeri a magyar társadalmat, ismeri a nyelvet, ismeri Budapestet – mondták –, így Önre bízhatjuk azt a feladatot, hogy megszervezze a mi állandó magyarországi képviselőtünket, amely a földalatti Lengyelország varsói vezetőségének lesz alárendelve..., és amelynek az lesz a célja, hogy állandó kapcsolatot tartson fenn Varsó és az emigráns lengyel kormány között.« Így kezdődött el új életpályám, amely ezúttal már teljesen politikai jellegű volt” – vallott negyven évvel később élete meghatározó döntéséről Wacław Felczak.

1940. május 29-én, éppen a születésnapján érkezett Kassára. Onnan Budapestre nehezebben jutott el, mint a hitleristák által létrehozott Főkormányzóságból Szlovákián át Magyarországra. 1940 nyara és 1944 nyara között a Varsó és Párizs, majd a Varsó és London közötti földalatti futárszolgálat budapesti szervezője, egy ideig parancsnoka volt, így pénzt, jelentéseket, utasításokat, parancsokat továbbító tevékenységével, befolyásos magyar kapcsolataival elévülhetetlen érdemeket szerzett a lengyel ellenállásban. Még a háború alatt, 1944 szeptemberében a legrangosabb lengyel kitüntetés, a *Virtuti Militari* tiszti keresztjének V. osztályával jutalmazták tetteiért. Korábban, 1942-ben pedig azért kapott Vitézségi Érdemkeresztet, mert a Bárdossy-kormány lengyelelzenes intézkedései idején sikeresen föld alá vitte a dekonspirált lengyel futárszolgálatot.

1944 júliusában fontos megbízatással és rádió adó-vevő lámpákkal a csomagjában a felkelésre készülő Varsóba indult. A Budapest–Rozsnyó közötti gyorsvonaton letartóztatták. Megszegte a konspirációs szabályokat. Egy lengyel ismerőseivel az étkezőkocsiban diskurált – lengyelül. Mivel szökést kísérelt meg, ráadásul táskájában megtalálták a rádió

adó-vevő lámpákat, a rozsnyói csendőrparancsnok elrendelte, hogy másnap katonai kísérettel Budapestre szállítsák és átadják a Gestapónak. Ez egyenlő volt a halálos ítélettel. Éjszaka sikerült megszöknie a cellából. Törött lábbal küszört át a magyar–szlovák határon. A varsói felkelés drámai augusztusát és szeptemberét Pozsonyban élte át.

1945 nyara és 1947 tavasza között többször megtette a Krakko és London közötti útvonalat. Odahaza nemegyszer találkozott édesanyjával, Michalina Pelczyńska asszonnyal, aki a háborúban nyolc gyermeke közül négyet veszített el. Ennek ellenére katonai esküjének megtartására biztatta a mesebeli legkisebbik fiút: Jan Wacławot. Talán a családi hagyományok miatt, hiszen Michalina asszony apja és dédapja is, mint az 1831-es, illetve az 1863-as szabadságharc résztvevői, megjárták Szibériát. 1947 márciusa után Wacław Felczak is könnyen odajuthatott volna, mivel a lengyel Biztonsági Hivatal felderítette a személyét és körözést adott ki ellene. Már márciusban nem sok hiányzott ahhoz, hogy a cseh határ mentén fekvő Cieszynben elfogják. Ennek a ténynek is része lehetett abban, hogy 1947 tavaszán felhagyni látszott a politikai tevékenységgel, s beiratkozott a Sorbonne-ra, ahol történelmet tanult.

Felczak 1945 és 1947 közötti működése a lengyel történelem egésze szempontjából is fontos. Ő volt ugyanis, aki 1946 decemberében arról igyekezett meggyőzni a londoni lengyel kormány szocialista párti miniszterelnökét, Tomasz Arciszewskit és azokat a lengyel politikusokat, akik abban reménykedtek, hogy a Szovjetunió és szövetségesei között rövidesen háború robban ki, hogy ennek irreális volta miatt be kell szüntetni a kommunisták elleni partizánharcot, véget kell vetni az 1945 januárjában felosztatott Honi Hadsereg helyében megszervezett Győzelem és Függetlenség (WiN) nevű országos konspiratív szervezet tevékenységének, mert annak a győzelem legcsekélyebb esélyével sem kecsegtető akciói szükségtelenül elvéreztetik a nemzetet. A rendelkezésükre álló pénzt nem újabb földalatti szervezetek létrehozására, hanem a bebörtönzöttek és családtagjaik támogatására, a honi könyvtárak állományának gyarapítására és ösztöndíjakra kell fordítani. Ezzel az ő érvei is hozzájárultak ahhoz, hogy a lengyel emigráció befolyásos körei is a konspiratív harc beszüntetéséről döntsenek.

1948 novemberében Stanisław Mikołajczyk, a koalíciós kormánynak a letartóztatása elől 1947-ben Nyugatra szökött miniszterelnök-helyetese személyesen fordult hozzá, hogy segítsen néhány néppárti politikus Nyugatra szöktetésében. Balsejtelemmel kelt útra Csehszlovákiába...

1949. december 22-én tartóztatták le a csehszlovák biztonsági szervek Moravska Ostravában. Két hónappal később átadták a katowicei Biztonsági Hivatalnak. A magyar Államvédelmi Hatóságnak megfelelő terrorszervezet már két éve körözte Felczakot. Három hónapig tartó, kegyetlen kínzásokkal kísért kihallgatás-időszak következett. A Lengyel Népköztársaság megdöntésére irányuló kísérlet és kémkedés vádjával 1951 áprilisában ítélte a Legfelsőbb Katonai Bíróság halálra, amelyet életfogytiglani börtönre változtatott. Élete korábbi tíz esztendeje a hitleri náciizmus és megszállás, valamint a sztálini kommunizmus és megszállás elleni, megalkuvást nem ismerő harc jegyében telt el – híven a Honi Hadsereg elődjének, a Fegyveres Harci Szövetségnek 1940 tavaszán tett esküjéhez. Az első vádpontot, a szocialista rendszer elleni harcot beismerte, a kémkedés tényét tagadta. A mai lengyel politikai közélet több tagjával ült együtt a hírhedt X. pavilonban, s magáncellában is, évekig. Az 56-os változásokat azért érezte, mert börtönélete utolsó három hónapjában olvasnivalóhoz jutott.

Wacław Felczak sajátos helyzetben találkozott először a magyar forradalom lengyelországi visszhangjával. 1956 október 30-án életfogytiglani szabadságbüntetését – egészségi állapotára tekintettel – megszakították: tizenkét hónap szabadságot kapott. Mivel a szigorúságáról hírhedt wronki börtönbe nem szivárogtak be a külvilág hírei, Felczakot meglepte a börtönigazgatóság irányába hirtelen megváltozott addigi magatartása. Évek óta emésztette a tüdőbaj, de betegségével addig mit se törődtek: legfeljebb hamarabb meghal, s eltartása nem terheli a gazdasági kudarcokkal párhuzamosan apadó szocialista államkincstárt.

Szabادلábra helyezése után egy órával már a Poznań felé tartó vonaton ült. Szerelvénye a vacsoraosztás idején gördült ki az állomásról. A cellaablakaival baljós sakktáblaként világító börtönépület apránként beleveszett az októberi sötétségbe. Wacław Felczak Gołbiciebe, a Łęczyca környéki szülői házba tartott, pontosabban az ahhoz közel fekvő temetőbe. Apja még a háborúban, édesanyja 1954-ben halt meg. Poznańban

több órát várt a csatlakozásra, s ő időtöltés végett félszezen elsétált a belvárosba. Fiatalok hatalmas tömege jött vele szembe piros-fehér-zöld zászlókat lengetve és Magyarországot éltetve. Átvillant az agyán, hogy csakis a belbiztonsági hivatal lehet a demonstráció mögött. Provokatív célból azért szervezhették a gyanús tüntetést, hogy azt egy újabb, nagyszabású koncepció perben majd éppen őellene használhassák fel.

Az 1956 októberében ideiglenesen szabadlábra helyezett Wacław Felczak pánikszerűen elmenekült a magyarok melletti poznaíni rokon-szenvtüntetés színhelyéről... Életében soha addig nem félt úgy, mint akkor. Később kialakult benne az a meggyőződés, hogy szabadságának visszaszerzésében az 56-os magyar forradalomnak is része volt. Mert Hruscsovék ugyan kénytelen-kelletlen tudomásul vették a lengyel pártvezetésben 1956. október 21-én, a VIII. plénumon nem az akaratuk szerint végrehajtott változtatásokat, de csak a három nappal később kirobbant, s átmeneti győzelmet arató magyar forradalom hatására törődtek bele véglegesen. A nagyobb veszélyt – nem véletlenül – a magyarországi szovjet hatalom hirtelen összeomlása jelentette számukra, s nem Gomulka hatalomra kerülése. Nem lehet véletlen, hogy a Legfelsőbb Katonai Ügyészség 1956. október 27-én döntött arról, hogy Wacław Felczakot ideiglenesen szabadlábra helyezi.

1957. október 22-én a tizenkét hónapi betegszabadság elteltével a Legfelsőbb Katonai Ügyészség az ítélet felülvizsgálását kérte. Két hónappal később a Legfelsőbb Katonai Bíróság a kémkedés vádját elejtve Wacław Felczakot tizenegy évi börtönre ítélte, és a büntetést azonnal harmadolta. Így elvileg hét évet és négy hónapot kellett volna leülnie. Ő addigra a büntetése időtartamát már „túlteljesítette”: hét évet, tíz hónapot és kilenc napot töltött börtönben. Sohasem kérte rehabilitálását, mivel a kommunista Lengyel Népköztársaság elleni harcot vállalta, így a kommunista rendszer bírósága által történt elítélésének jogosságát nem vonta kétségbe. „Így mindketten elégedettek lehettünk” – mondta a rá jellemző humorral.

Ügyvédjének segítségével telepedett le Krakkóban, ahol hosszú éveken át az óvárosi Körliget (Planty) egy szejletével határos Basztowa (Bástya) utcában lakott társbérletben.

1958 januárjától a nagy tekintélyű, bár a hatalom által nem kedvelt Henryk Wereszycki professzor meghívta őt a krakkói Jagelló Egyetem Történeti Intézetébe tanársegédnek. Ezzel folytatódott az a hagyomány, amelyet Jan Dąbrowski és Marian Zdziechowski professzorok neve fémjelzett. A két tekintélyes professzor a magyarbarát történészek táborát képviselte a Jagelló Egyetemen.

Lengyelország legrégibb egyeteme, amelyet 1364-ben alapított Nagy Kázmér király és a 14. század végén újjított meg Szent Hedvig királynő és Jagelló Ulászló, 1945 után válságos időszakot élt át. Teológiai fakultását megszüntették, orvsókarát leválasztották. Az ideológia fölébe nőtt a tudománynak és a tudásnak. A história ideológiai tárgynak számított, de hála a háborút túlélte régi történészgárdának, a szakmát nem torzította el a marxizmus–leninizmus mindent vörös csillag alakúvá formázó prése...

Más szocialista országban elképzelhetetlen lett volna, hogy rendszerellenes tevékenység miatt elítélt személy 1958-ban az egyetemi ifúságot oktassa. Ez Lengyelországban is kivételnek számított, ha nem is páratlannak. A tudományos pályáját negyvenkét évesen újrakezdő Wacław Felczak ezek közé a kivételek közé tartozott. Igaz, útlevelet 1965-ig nem kapott, így Budapestre sem tudott utazni, jóllehet hajdani magyar barátai meghívták és ösztöndíjat is kijártak neki. 1962-ben megvédett doktori értekezésének előkészítését is ők (például Borsa Gedeon) segítették azzal, – hogy híján a kutatási lehetőségeknek – mikrofilmre vetették, és személyesen továbbították neki a kért forrásanyagokat a Magyar Országos Levéltárból. Barátainak 1956 után tanúsított segítőkészsége arra a lengyelek iránti odaadásra emlékeztette Felczakot, amit a háború alatt tapasztalt részükről. Talán a háborús emlékek miatt jelentett akkora csalódást számára a több mint másfél évtized múltán, az 1960-as évek közepén bekövetkezett első személyes találkozás.

A hajdani barátok, a háború alatti tevékenységében szövetségeseik, az Ötvös-kollégista társak egy része az 1956 és 1965 utáni hatalom különféle grádicsán foglaltak helyet, s volt, aki valóban magas posztot töltött be, pl. a Magyar Rádió elnökségében. Akadt persze, aki beérte a napi tudományos aprómunkával, s távol tartotta magát a politikai dobogóktól. Háború előtti és alatti ismerősei egy tekintet-

ben egységesek voltak: valamennyien kerülték azt, hogy 1956-ról, a forradalomról beszéljenek. Méltatni félték, pocskondiázni nem merték neki. Kifordított tenyérrel kertelve róla úgy festettek, mint Possevino, az ellenszenves pápai követ Báthory István pszkovi táborában Jan Matejko monumentális festményén...

A csorbult jellemű embereket Waclaw Felczak ki nem állhatta. A lengyel romantika hagyományán nevelkedett és hozzá mindhalálig hű, tudósi pályáját harmadszor újrakezdő negyvenkét éves tanársegéd, majd ötvenegynéhányéves docens a becsületet tartotta a legmagasztosabb emberi értéknek. És az oltalmazandó nemzeti értékek között is ezt tartotta kitüntetetten számon. A hatvanas években tett magyarországi útjai során megriadt attól, hogy az ő korabeli vagy idősebb régi és új ismerősei mennyire személyiségüket veszített, vagy személyiségükben sérült emberek. Általuk annak tekintette az egész magyar társadalmat. Pedig éppen az ő élete bizonyította azt, hogy nem törvényszerű a megtöretettség, hogy az ember megőrizheti legsérülékenyebb értékeit is, mert épen tartva őket sohasem késő újrakezdeni.

A hatvanas évek végén Waclaw Felczak úgy döntött, nem jön többé Magyarországra. Ekkor fejezte be *Magyarország története* című nagydoktori munkáját, s látott volna neki a Kossuth-monográfia megírásának, de budapesti tapasztalatai kedvét szegték. Lehet, hogy elfáradt, de azt, hogy éppen bennünket érintő terveiről sorra lemondott, később negatív magyarországi élményeivel magyarázta.

Az öt Magyarországhoz fűző elszakadt szálakat egy fiatal történész, Petneki Áron csomózta újra össze. 1974 őszén Felczak tanár úr újra Magyarországra jött – ezúttal hosszabb ösztöndíjjal. Voltaképpen ekkor ismertük meg őt Kiss Gy. Csabával személyesen, bár futólag azelőtt én egyszer már találkoztam vele.

Ettől kezdve krakkói útjaim során nála laktam. Nem volt családja. A háború alatt négy testvérét veszítette el. A koalíciós időszakban politikai szerepet vállaló bátyját, Zygmuntot, a Munkapárt egyik vezetőjét, 1947-ben gyilkolták meg a kommunisták. Nehezen nyílt meg, kevés embert fogadott a szívébe. Eleinte újból meg újból meg kellett küzdeni a bizalmáért, mígnem elérkezett a pillanat, amikor egy konyhasarokban egy tea mellé húzódva – a mickiewiczzi éjféli óra táján – beszélni kezdett...

Évek múltán töredékesen arról is, amit húszegynéhány évvel azelőtt a legkegyetlenebb kínzások árán se tudtak belőle kiszedni vallatói. Ezek a rendhagyó történelemórák meghatározó hatással voltak rám, s szerettem volna, ha szűkebb hazai baráti körömnek tagjai is hallgatói lehetnek.

1976-ban jött először hozzánk karácsonyra. Ezt követően nyaranta és telente minden esztendőben nálunk töltött néhány hetet, s 1981 nyarán a budapesti Piarista Gimnázium kápolnájában ő tartotta keresztvíz alá Orsolya lányomat. A szertartást végző idős atya „Éljen Lengyelország!”-gal áldott meg bennünket. Ezen a történelmi nyáron Felczak tanár úr Szegedre a *Tiszatáj* szerkesztőségébe is ellátogatott, hogy személyesen köszönje meg szerkesztőinek, Annus Józsefnek, Olasz Sándornak és Vörös Lászlónak a júniusi számot, amelyért a lap pártközponti fegyelmiben és utolsó figyelmeztetésben részesült. A lengyel professzor, mint említettem, a *Tiszatáj*nak adta élete második és egyben utolsó interjúját.

1979 végéig nem egyezett bele, hogy népeőbb társasággal találkozzék, a szovjetek afganisztáni bevonulását követő napon azonban már vagy tizenöten szorongtunk nálunk, a nevével is karácsonyi hangulatot árasztó Boróka utcában. A fiatal és középnemzedékek határán mozgó történészek, literátorok, irodalomtörténészek alkották rendhagyó szemináriumának tagságát. A „magyar Hamletek”, ahogy bennünket indulatos szeretettel hívott, merthogy a határozottabb politikai cselekvéstől óvakodtunk; haboztunk. Kilenc hónap választott el bennünket a Szolidaritás majdani megalakulásától, három és fél éve működött a Munkásvédelmi Bizottság, a KOR, s vonult apránként föld alá a lengyel társadalom egy része. Az általa személyesen ismert Karol Wojtyła krakkói érsek pápává történt megválasztásában a szovjet birodalom végének kezdetét látta..., az afganisztáni kalandban is. Nyolcvan–száz évvel azelőtt az orosz történészek óva intették a cárt, hogy Afganisztán meghódításába fogjon. A szovjet kommunista vezetők mit sem törődtek a könyvtárpolcon porosodó bőrbe kötött figyelmeztetéssel. Bevonultak... Mint Csehszlovákiába... Aztán kiderült, hogy mégsem úgy. A jövő akárhogy is, de biztatónak ígérkezett.

Wacław Felczakot nemzedékem képviselőin kívül idősebb mestereinkkel-barátainkkal is összehoztuk. Szabad György munkáit a

Kossuth iránti közös érdeklődés miatt jól ismerte, s a magyar–lengyel történész-vegyesbizottsági üléseken személyesen azelőtt is találkoztak. Kötetlenebb eszmecserére a mi közvetítésünkkel került sor közöttük. Göncz Árpáddal és feleségével, Zsuzsa asszonnyal 1979 karácsonyának első napján találkozott nálunk. Szavaik nyomán a Wawel hajdani trónterme áttetszett az 1945 utáni magyar és a lengyel börtönök celláin, akárcsak a jelen és a múlt eseményei. Csoóri Sándorral e karácsony második estjét töltöttük együtt. Még nem sejtettük, hogy ez mintegy bevezetője annak a kapcsolatnak, amelynek eredményeként 1981. június végén Csoóri Sándorral és Zelnik Józseffel együtt Felczak tanár úr közvetítésével vettünk részt Lech Wałęsa krakkói nagygyűlésén, ahol az ötvenezer emberrel közölték a magyar küldöttség jelenlétét. A hazai lengyelelles hullám tetőzésének idején fontosnak tartottuk a magyar szolidaritásvállalás nyilvános jelzését. Találkoztunk a Jagelló Egyetem Szolidaritás szervezetével, a *Tygodnik Powszechny* szerkesztőivel, élén Jerzy Turowicz főszerkesztővel és Maciej Kozłowski szerkesztővel. Az utóbbi a Mazowiecki-kormány belügyminisztere lett 1990-ben.

Csoóri Sándort ez a politikai kirándulás, „Wałęsa-túra” ihlette a *Senkid, barátod* című vers megírására közvetlenül hazatérésünk után. Ki gondolta volna, hogy e költemény alig fél év múlva világlapokban is megjelenik – a szükségállapot bevezetésének hirtelen visszhangjaként. A közép- és kelet-európai fekete karácsony hangulatában tragikus hitelt nyert a bevezető sor:

Lengyelország: villámsújtotta Krisztus-szobor

A verset lezáró *legvadabb reményért* sorban állókat bebörtönözték, internálták.

Wacław Felczak krakkói utunk idején szóba hozta, vajon miként viselkedne a lengyel hadsereg tisztikara egy szovjet intervenció vagy belső katonai puccs esetén. A lengyel történelmi tanulságok optimistább végkövetkeztetésre juttatták 1981. december 13-a valóságánál.

Egy későbbi karácsonyi krónikába került gyermekeink keresztszüleinek találkozója: Wacław Felczaké, Gáspár Judit, Balassa Péteré. A hóhullás mint örökkévaló mennyei sínpárokat fedte be hangszálainkat, megőrizve a beszélgetés hangulatát.

1981 márciusában egyébként Kónya Imrével is megjelentünk Krakkóban, mivel azonban hirtelen utazásunkat óvakodtunk Felczak tanár úrnak bejelenteni, nem találtuk őt otthon, így tapasztalatszerző vállalkozásunk nem járt kellő eredménnyel. Belügyi szerveink félreértelkelhették lengyel útjaimat, mert 1982 májusától 1984 decemberéig nem hagyhattam el észak felé Magyarországot. Kihallgatásom során eszembe jutottak azok a tömény marxista-leninista módszerek, amelyekkel Wacław Felczakot vallomásra akarták bírni. Nem a verések, körömlétevések voltak a legkegyetlenebbek, hanem a vigyázzállás... Ráadásul törött lábbal, mivel az ostravai börtönből végrehajtott szökési kísérlete során bokáját törte, s megtagadták tőle a gyógyítást. Vigyázzállásban ő tartotta rekordot: hat napon, hat éjjelen állt egyfolytában... Újra és újra felloccsolták. Amikor észrevették, hogy már hallucinál s átlép a megtévelyedés határán, következképp értéktelené válik kihallgatói számára, megengedték neki, hogy leüljön. (Felczak egyik diákja, Wojciech Frazik – jó történészként – kiderítette és közölte megkínzó nevét.) Hozzá képest az én kihallgatásom... két óráig tartó ücsörgésem... Erre gondolva szinte elszégyelltem magam a szigorú tanárképi civil tiszt és a teátrális közönnyel újságból olykor-olykor felpillantó munka- és elvtársa társaságában. Csak Amerikába és a Szovjetunióba nem mehetek – közölték velem mérsékelten udvarias, búsképi vendéglátóim.

Wacław Felczaknak a magyarokról a 60-as években kialakított nem éppen hízelgő véleménye a hetvenes évekre megváltozott: felvette eredeti tartalmát, ami miatt a harmincas évek végén magyarul kezdett el tanulni. Ismét visszatért a Kossuth-monográfia megírásának tervéhez.

1985 nyarán elhozta tanítványainak egy csoportját; nyolc diákot. Vendéglátásuk költségeit baráti közadakozás teremtetten elő. Ingyenes szállásukról az Eötvös Kollégium gondoskodott, amelynek az 1938/39-es tanévben Wacław Felczak is diákja volt. Vendéglátásukban, kalauzolásukban Szíjártó István, Für Lajos, Szenyán Erzsébet, Éles Márta, Pálfalvi Lajos, Jeszenszky Géza, Hadik András, Kodolányi Gyula, Nagy József Zsigmond, Kiss Gy. Csaba, Csoóri Sándor és Zelnik József vállaltak szerepet. A rendhagyó történelmi kirándulás sikerét bizonyítja az egykori diákokban – különféle hevülettel azóta

is élő „magyar érdeklődés”. Közülük Wojciech Frazik kiemelkedő szerepet vállalt az 56-os magyar forradalom harmincadik évfordulója alkalmából Varsóhoz közel fekvő Podkowa Leśnában és Krakóban tartott emlékünnepek megrendezésében. Európának ebben a régiójában a Podkowa Leśna-i templom falán leplezték le az 56-os magyar felkelőkre és mártírokra emlékező első emléktáblát. Díszpolgárává is e városka választotta 1994-ben Pákh Tibort, az 1980 őszén az itteni templomban tartott éhségstrájk magyar részvevőjét. Wojciech Frazik az emléktábla leleplezésének alkalmából tartott előadást a világot megrengető tizenhárom napról, előzményeiről és következményeiről. A krakkói dominikánusok templomában is ő nyitotta meg az 56-os dokumentumfotókból álló vándorkiállítást. Hazai és angliai levéltárak dokumentumai és szemtanú-vallomások alapján is ő állította össze Felczak professzor tevékenységének 1940 és 1948 közötti históriáját, s mára már egész életrajzát.

A lengyel diákok 1985-ös magyarországi útja során fogalmazódott meg Kiss Gy. Csabában az az ötlet, hogy Wacław Felczak 1986. május 29-én beköszöntő hetvenedik születésnapjára jelentessünk meg emlékkönyvet, s azt a Jagelló Egyetemen adjuk át az alkalomhoz méltó ünnepség keretében. A kötetnek Klaniczay Tibor pártfogó támogatása révén az MTA Irodalomtörténeti Intézete lett intézmény-gazdája, kiadásának technikai részét a Zelnik József-vezette Selyemgombolyító vállalta, pénzt hozzá Vásárhelyi Miklós közvetítésével az MTA-Soros alapítvány biztosított. Az emlékkönyvet Dobossy László és Szabad György professzorok lektorálták, Kiss Gy. Csaba és Nagy József Zsigmond szerkesztették. Hatszáz példányban *Hungaro-Polonica* címmel látott napvilágot.

Ha végignézzük a tartalomjegyzéket, láthatjuk, hogy az akkori másként gondolkodók minden árnyalata, irányzata szerepel benne Bíró Zoltántól, Bojtár Endrétől Nagy Gáspárig, Szegedy-Maszák Mihályig, Csoóri Sándortól, Göncz Árpádtól Heiszler Vilmosig, Pálfalvi Lajosig, Borsi-Kálmán Bélától, Für Lajostól Gergely Andrásig, Kósa Lászlóig, Bálint Csanádtól a bécsi Deák Ernőig. Így ez a kiadvány a magyar értelmiség – sokak által felejtésre ítélt – egy-egy fellelőjének is egyik dokumentuma.

A kötet átadására 1986. június 6-án, ünnepi kari tanácsülésen, a Jagelló Egyetem ódon dísztermében került sor. A Gergely Andrásból, Kiss Gy. Csabából, Nagy József Zsigmondból, Rosonczy Ildikóból, Engelmayer Ákosból, R. Takács Olgából, Kertész Noémiből és Szíjártó Istvánból álló magyar küldöttséget Józef Gierowski rektor úr köszöntötte a mintegy 300 főnyi közönség előtt. Az ünnepelthez Kiss Gy. Csaba fordult néhány latin bevezető mondat után lengyel nyelven. Felczak tanár úr, akinek egyetemi professzori felterjesztését kétszer is visszautasította a Közoktatási Minisztérium, lengyelül és magyarul tartott kiselőadást a közép-európaiságról. Kutatásaiban fontos helyet foglalt el a térség XIX. századi nemzetiségi kérdése – doktori értekezését az 1868-as magyar–horvát kiegyezésről írta –, s ő, a derék lengyel hazafi magát közép-európai polgárnak tartotta. Az ünnepség legmegindítóbb pillanata az volt, amikor az idős mester, a kommunizmus alatt mindvégig mellőzött kiváló tudós, Henryk Wereszycki professzor köszöntötte a fiaként szeretett Waclaw Felczakot, akit mint politikai börtönviseltet – az egyetemi pártvezetés ellenállásával mit sem törődve – 1958. január 1-jével felvett tanszékeire tanársegédnek. „Örülünk, téged legalább a magyarok ünnepelnek és megbecsülnek” – kezdte laudációját. De ünnepelték tanárukat szép számmal megjelent lengyel tanítványai is...

Felczak tanár úr a magyar történelem és kultúra lengyelhoni képviselőjének, népszerűsítésének utánpótlását is szívügyének tekintette. 1986 júniusában a krakkói születésnap ünnepségen felhívta figyelmünket a Varsói Egyetem magyar szakának egyik első éves hallgatójára, Maciej Szymanowskira. Ő azok közé a diákok közé tartozott, aki katowicei gimnáziumban magyar nyelvet tanult, vagyis a magyar kultúra iránti érdeklődése már a középiskolában fellebbant, s hogy érettségi után magyar szakra felvételizett, az a lángok maradandóságát bizonyította. Ajánlatára Szíjártó István igazgató szerény ösztöndíjat és szállást adott neki az Eötvös Kollégiumban. Felczak tanár úr megnyugodhatott, esély volt rá, hogy valaki az örökébe lépjen.

Az eltelt harminc év alatt Felczak tanár úr a történelmi érdeklődés területét új régióval kitágító, ideológiai kötöttségektől mentes, a tudományosságra és tudásra alapozó, jellemformáló iskolát teremtett és tartott fenn a Jagelló Egyetem ifjúságának. Nemesyszer elmesélte, milyen

előszeretettel idézte, s diákjai milyen lelkesen fogadták Kossuth 1831. június 23-án Sátoraljaújhelyen, Zemplén vármegye közgyűlésén tartott beszédének a Szolidaritás és a hadiállapot alatt és azt követően változatlanul időszerű gondolatait a lengyelek harcának céljáról: „Küzdvé ama rettenetes hatalommal, mely az esméretes világnak egyhatod része felett nyújtja ki autocratori vaspálcáját, a kétségbeesés viadalmában hullanak egyenként hazájokért, – de nem – nemcsak hazájokért, egész Európa szabadságáért, melyet az északi colossus bilincsel fenyeget, a civilisatio diadalmáért, melyet az északi barbarizmus vadságra kárhoztatott.”

1986 még a letargia időszaka volt Lengyelországban, így különös súlya volt annak, hogy lengyel résztvevői az ünnepséget a „lélekemelő” jelzővel méltatták. Felczak tanár úr vallomása szerint: magyar tanítványainak gesztusa fél évtizeddel meghosszabbította az életét. A rendszerváltozás után hozzájutott a személyét érintő vaskos belügyi aktákhoz. Ezekből megtudhatta, hogy a krakkói lengyel–magyar születésnap-i ünnepség kapcsán készültek róla a Belügyminisztérium illetékes ügyosztályának címzett utolsó jelentések. A jelentést tevők személye őt magát is meglepte. Talán ezért döntött úgy, hogy dossziéját csak harminc évvel a halála után lehet felnyitni a kutatók előtt. Vagyis a 2020-as évek elején.

Szíjártó István, az Eötvös Kollégium igazgatója az 1987/88-as tanév őszi szemeszterére meghívta Felczak professzor urat hajdani alma máterébe vendégtanárnak. A professzor úr a lengyel történelemről tartott előadásokat az érdeklődőknek. Egy alkalommal a Ménesi út túloldalán álló jogász kollégium két diákja jelentkezett Felczak professzor úrnál: Orbán Viktor és Kövér László, akik a Bibó István Szakkollégium képviselőiként mutatkoztak be. Megkérték, hogy tartson a szakkollégium hallgatóságának előadást a Szolidaritásról. A professzor úr örömmel tett eleget kérésüknek. Sikerét jelzi, hogy az előadást „megduplázza”. A második találkozást követő beszélgetés során felmerült a jövőbeni cselekvés kérdése is. Felczak professzor a következő javaslattal állt elő: „alakítsatok politikai pártot. Valószínűleg lecsuknak benneteket érte, de minden arra mutat, hogy kell sokat ülnőtök. Pár hónap múlva megalakult a FIDESZ. Felczak tanár úr jóvoltából lett néhány hétre az Eötvös Kollégium vendégtanára a tőle egy nemzedékkel fiatalabb

lengyel történész, Maciej Koźmiński is, akit a rendszerváltozás után a Mazowiecki-kormány a Lengyel Köztársaság budapesti nagykövetévé nevezett ki. Skubiszewski külügyminiszter először Wacław Felczaknak ajánlotta fel ezt a posztot, aki korára és egészségi állapotára hivatkozva elhárította a kérést, s maga helyett Koźmińskit ajánlotta.

1986-ban ilyesfajta közeli változásokra aligha gondolt volna valaki. Maciej Koźmiński ekkor a varsói akadémiai Történettudományi Intézet főmunkatársa volt, s magyarországi pályafutását legfeljebb az fémjelezte, hogy 1987 elején Orbán Viktor révén került be a Századvég munkatársai közé. A kiadvány félig-meddig konspirációs körülmények között megjelent 1987. évi összevont (4–5.) számában az ő *Bevezetés egy magabiztos magyarázkodáshoz* című tanulmányával látott napvilágot V. A. Molotovnak 1939. október 31-én *A Szovjetunió külpolitikájáról* tartott híres-hírhedt beszéde. Ez a – pártközpont és a kulturális tárca illetékesei körében nem kis zavart okozó – „lengyel blokk” voltaképpen az 1939. augusztus 23-án megkötött ún. Ribbentrop–Molotov-paktum valóságos történetébe avatta be a magyar olvasót. A tanulmány 20. lábjegyzete a titkos záradékot is szemelvényezi – az Elbától keletre eső térségben itt, Magyarországon, a *Századvég* hasábjain először. „Azt a problémát, hogy valamiféle független lengyel állam fenntartása, valamint esetleges határainak kijelölése érdekében áll-e az érintett feleknek, a további politikai események döntik majd el. Mindenesetre ezt a kérdést a két kormány baráti egyetértésben fogja megoldani.”

Wacław Felczak sorsáról is „a két kormány baráti egyetértése” döntött. Ez a döntés azután is érvényben maradt, hogy a két totalitárius diktatúra szembefordult egymással, és a két kormány egyike az anti-fasiszta szövetség vezetője lett. Jelképesen sokatmondó bizonyítéka ennek az, hogy az NKVD ugyanazzal a fényképpel körözte Wacław Felczakot 1947 után, mint a Gestapo 1945 előtt...

A FIDESZ vezetői egyébként nem feledkeztek meg egyik legelső pártfogójukról, s 1991 áprilisában Felczak tanár urat ünnepi határozattal a Fiatal Demokraták szövetségének tiszteletbeli tagjává választották.

Döntésük sokkal gyorsabb volt, mint a hosszan elhúzódó professzori kinevezés, amelyre a rendszerváltozás után még több mint három évet kellett várnia. Az erről szóló díszes dokumentumot ugyanis csak 1993.

október 4-én nyújtotta át Lech Wałęsa köztársasági elnök. Elégtételt csak a vele való találkozás jelenthetett Felczak professzor úrnak. Tudta-e Lech Wałęsa, hogy a feltűnően fiatalos arcú ősz úr, akivel kezét szorít ugyanolyan élő legenda, mint ő? Hogy a professzori kinevezés átnyújtása ürügyén két történelmet teremtő férfiú találkozik... Akkor is, ha egyikük alighanem csak a történészek számára lesz ismert forrás. De éppen maga Felczak tanár úr vallotta, hogy források nélkül nincs történelem...

A múlt század magányos lengyel költőóriása, Cyprian Kamil Norwid, akivel Waław Felczak távolságtartó, különös szellemi rokonságot érzett, vallotta egy másik számkivetett lengyel poétára, Juliusz Słowackira emlékezve: „Én senki előtt meg nem hajlok, ezért hajthatok fejet a száraz ágakból hevenyészett egyszerű kereszt előtt és haladhatok el fedett fővel az érintetlen amerikai erdők őshonos tölgyei és hatalmas cédrusai között... (...) ...csakis a források forrása előtt hajlok meg... (...)...aki forrásból iszik, annak le kell térdelnie, fejet kell hajtania”. Lengyel tanítványain kívül így gondolnak, így emlékeznek Felczak tanár úrra a „magyar Hamletek” is.

Waław Felczak professzor a varsói Belveder palotában tartott ünnepi fogadás után soha többé nem tért vissza Krakkóba. 1993. október 23-án egy varsói kórházban hunyt el. Halálának dátumával is a magyar történelemhez, hozzánk kötődik.

Julius Słowacki volt a legkedvesebb költője. Gyakorta idézte *Végrendelet* című versét:

*Mondjátok el majd, akik ismertetek engem:
ifjúságom éveit a hazámnak adtam.
Ott örököttem a hajón a veszedelemben,
és amikor elsüllyedt, helyemen maradtam.*

Konrad Swinarski, Andrzej Wajda és a „Régi Színház”

„A krakkói színház aranykorának csaknem hetven éve vége. Azóta sem volt ilyen jelentős színház a világon” – összegzi e meglepően határozott állítással *A krakkói színház nagy korszaka* című esszé tanulmányát Spiró György. Írása a Tiszatáj 1981. júniusi „krakkói” számában jelent meg.

A Spiró-tanulmány színtere a „Régi Színház”, illetve az 1893-ban átadott Városi Színház. A „Régi Színház” ma is ezen a néven működik, míg a Bécsi Burgtheater mintájára felépített Városi Színház megőrizte az 1908-ban felvett nevet: Słowacki Színház.

A 18. század utolsó évtizedének derekán Európa térképéből kiradírozott Lengyelországban két hivatalos helyen lehetett lengyelül beszélni: a templomban és a színházban. Persze, mint minden nagylegzetű állítás, ez sem igaz. Éppenséggel a kapuit 1799 első napján a Jagelló utcai új épületben megnyitó városi színház esetében sem az, ahol öt éven át kizárólag német nyelvű előadásokat engedélyeztek, s az azt követő fél évtizedben is csak hetente egy lengyel társulati fellépést. A napóleoni korszak Varsói Hercegségének néhány krakkói esztendeje helyreállította az 1788 előtti lengyel színházat.

1815-ben a három felosztó hatalom protektorátusa alatt megalakul a Krakkói Köztársaság. Színháza a Jagelló Egyetemmel együtt kiemelkedően fontos nemzeti-kulturális intézmény. Ezt a *Kronika Krakowski* címmel 1906-ban megjelent többkötetes híryanag 1816 utáni másfél évtizedben kelt újságcikkszemelvényei is beszédesen illusztrálják: a színháznak szentelik a legtagabb teret. A magyar olvasó érdeklődését, a címe miatt, eleve felkeltheti az a tragédia – *A nagyszebeni rengeteg betyárja* –, amelyet 1816 júniusában játszott a Krakkói Színház. 1826 márciusa elején a *Hamletet* mutatják be Wojciech Bogusławski fordításában, s a hónap végén már a *Lear Királyt*. Shakespeare ettől kezdve lesz jelen állandóan a Krakkói Színház műsorában. És egy ugyancsak színházzal kapcsolatos meglepő hír 1830. március 21-ről: I. Miklós cár „a nemzeti színház volt igazgatója özvegyének, Augusta Bogusławska asszonynak, az iránta érzett különösen nagy kegye folytán, tekintettel férjének a honi dráma művészet fejlesztése érdekében fáradhatatlan buzgalmára, nyugdíjat kegyeskedik folyósítani”. I. Miklós cár nagylelkűsége

ge kapcsán megjegyzendő, hogy neki, mint megkoronázott lengyel királynak – a bécsi kongresszus rendelkezései értelmében – különleges jogai és kötelességei voltak a Krakkói Köztársaságban.

1830-ban tulajdonváltás és anyagi okok miatt a színház átköltözik a Jagelló utca és a Szczeпаński tér sarkán álló polgárházból a Szent János utcai, használaton kívüli templomba. Az elhagyott épületet ettől kezdve hívják *régi színháznak*. A városállam 1841-ben megvásárolja a „régi színház”-at, mi több, kibővíti a szomszédos polgárházzal. A korszerűen átalakított színház két évvel később nyitja meg újra kapuit. A romantika korszelleméhez igazodva műsorprogramjában Mickiewicz *Ősök* című drámájának bemutatása is szerepel. A színház büszke rá, hogy lengyel földön ő vitt először színre Juliusz Słowacki-drámát. A *Mazepát* adta elő 1851-ben... (Tegyük hozzá: öt évvel a darab győri előadása után.)

Miután Krakkót az 1846-os felkelés utána az osztrákok megszállták, majd a cár és a porosz király jóváhagyásával beolvasztották a Habsburg Birodalomba, szép lassan a Régi Színházban is a német nyelv lett az uralkodó. A széthullott lengyel színház – mint erről Spiró György idézett tanulmánya beszámol – az 1989-es gyökeres politikai-közjogi változásoknak köszönhetően indul virágzásnak. Nem pusztán azért, mert Galícia politikai és kulturális autonómiát kap, hanem azért is, mert 1871-ben, Stanisław Koźmian személyében egy kiválóan felkészült ember a vállalkozás igazgatója, irodalmi vezetője és rendezője. Ő az, aki azt vallotta, hogy „a színház nem templom, nem egyetem, még csak nem is patika”. A színház – színház. Társadalmi kötelességének minél magasabb művészi színvonalával és az élet sokoldalú bemutatásával tesz legjobban eleget. A színésznek nem érzelmősnek, hanem hitelesnek kell lennie – hirdette. Ennek jegyében ő alakította ki a korszerű színészvezetés és színjáték „krakkói”-nak nevezett iskoláját. „Sem az igazgatóság, sem a rendezőség nem tud lángelméket vagy akárcsak tehetségeket teremteni. De a jó vezetőség felszínre hozhatja az igazi tehetséget, s megfelelőképpen bánni vele pedig egyenesen kötelessége: a jó, tökéletes egészet, a kerek, színvonalas, tisztességes, mi több, elégszámú játékot minden színház elérheti” – fogalmazta meg máig érvényes ars poeticáját. Mivel a látványosságnak is rendkívüli jelentőséget tulaj-

donított, díszlettervezőknek olyan jelentős képzőművészeket nyert meg, mint Jan Matejko és Juliusz Kossak.

A krakkói színházi élet súlypontja az ezer nézőt befogadó modern Városi Színház 1893-as átadása után a Régi Színházból az újba tevődött át. A külsőleg szecessziós stílusban átalakított Régi Színház az elkövetkező fél évszázadban koncert- és táncterem.

1945 januárjában, alighogy a hitlerista megszállók pánikszerűen elmenekültek Krakkóból, mit sem törődve az ötven évig tartó szünettel, egyik napról a másikra életre kel a Régi Színház. Az igazi, a máig ható jelentőségű újjászületés azonban az 1960-as évek középső harmadától számítható. 1963-ban kerül igazgatóként a színház élére a kiváló színész, Zygmunt Hübner. „Nincs Lengyelországban még egy olyan színházi város, mint Krakkó. Van kinek dolgozni” – szögezi le beköszöntőjében. Terve egyszerű: jó darabokat korszerűen, a nézők és a színházi szakemberek tetszését egyaránt megnyerve előadni.

Ennek az egyszerű és becsvágyó tervnek a megvalósításában – a színészekén túl – több szövetségesre, köztük két rendezőre számíthat: Jerzy Jarockira és Konrad Swinarskira. További nagy tekintélyű munkatársai a zeneszerzők: Krysztof Penderecki, Zygmunt Konieczny és Stanisław Radwan.

Jarocki elsősorban – az akkor még különösen az avantgárdnak számító lengyel szerzők – Sławomir Mrożek, Tadeusz Różewicz, Stanisław Ignacy Witkiewicz (Witkacy), Witold Gombrowicz – darabjait állította színpadra, de a Kafka- és Csehov-bemutatók is az ő nevéhez fűződnek. Az 1965-öt követő évtized azonban – visszatekintve – Konrad Swinarski nevével fémjelezhető.

Hübner nem véletlenül hívja meg 1965-ben Swinarskit Krakkóba. Az ekkor harminchat éves rendező komoly hírnévnek és szakmai tekintélynek örvend. Társalapítója például a nyugat-berlini Schaubühne am Halleschen Ufer színháznak, amely Peter Stein idején Európa egyik legjobb színháza lesz. Swinarski éppen e színházban állította színpadra Peter Weiss *Marat halála* című darabját. Ennek visszhangjaként hívták meg egy évvel később ugyancsak a nyugat-berlini Schiller Színházba, a darab újbóli megrendezésére. Teljesítményét jelzi, hogy 1964-ben a

német kritika az ő Schiller Színház-beli *Marat halálát* tartotta az év legjobb előadásának.

Swinarski a német és a lengyel kultúra, történelem egymáson tragikusan átszőtt határvidékén nevelkedett. Ennek tragikus voltát az tette még személyesebbé, hogy anyja, a két világháború közötti lengyel hadsereg többszörösen kitüntetett őrnagyának özvegye – sziléziai származására tekintettel –, a megszállás alatt feliratkozott a népi németek listájára. Ennek következtében egy lengyel internálótáborban halt meg 1945 végén, míg Konrad bátyja, Henryk, a Wehrmacht katonájaként esett el – ugyanennek az évnél az elején.

Amikor 1965-ben Swinarski Krakóba érkezett, már lepattintgatta magáról a brechti eszmerendszer és dramaturgia abroncsait, amelyek a világot ideologikusan, megmagyarázhatóan egybefogták. A színháznak meg kell rendítenie a nézőt..., nem azért, hogy lelkiismeret-furdalása, netalán büntudata legyen. Mindez kevés, ha a megrendültség nem késztet gondolkodásra, s a gondolkodás nem a színházi élménnyel inspirált cselekvés energiaforrása – foglalta össze dramaturgiai ars poeticáját Swinarski. Vagyis azt kell elérnie, hogy a darab akkor is folytatódjék a nézőben, ha a függöny már régen legördült, s a színház fényei kialudtak. E cél elérésének alapfeltétele az odaadó színész, aki nem *játssza* vagy *átéli* a szerepet, hanem *megéli* azt. Swinarski ki nem állhatta azt a színészt, aki csak fellépett, s a bemutató, a társai és a saját maga hitelét kockáztatva mindenáron a közönségnek akart tetszeni.

Rendezői energiájának nagy részét a színészekkel való foglalkozás, a szerepekkel és a szereplőkkel való együttélés emésztette fel. Addig tartottak az olvasópróbák, míg el nem érték azt az állapotot, hogy a szerep kezdte el „olvasni”, megfejteti a reá kiosztott színészt. A színészekkel való foglalkozás, az alkotás nemcsak életének értelme, hanem életmódja is volt. Ebből eredendően az *Ősök* bemutatására fél évig készültek, a *Hamlet*ra még tovább. „Akkor vagyok boldog, ha valaki azt írja, hogy úgy játszunk, mintha egyetemi színpad volnánk, mert ott az emberek biztos, hogy hisznek abban, amit csinálnak, másként képtelenek volnának fellépni” – vallotta.

Swinarski életrajzírója, Joanna Walaszak így jellemzi a Régi Színháznak a jelzett évtizedben uralkodó légkört: „Swinarski rátalált

azoknak az embereknek a közösségére, akikkel dolgozni akart. Nem rögtön, s nem is mindenki vel találta meg a hangot. De csakhamar kiderült, hogy a színház művészei képesek magukat átadni az igazi színházi alkotómunkának, mégpedig sokkal elkötelezettebben, mint az szakmailag elvárható. Ennek számtalan oka volt. A krakkói színészek jóval kisebb lehetőséggel rendelkeztek színházon kívüli munkára, mint a varsóiak, így a színház bizonyult életük és tevékenységük központjának. Ráadásul egy részük a színház melléképületének nyomorúságos padlásszobáiban lakott. (...)

A színházban szép számmal dolgoztak idősebb művészek, akik beléplántálták a fiatalokba a színészet etikai alapelveit. Ám a legfontosabb az, hogy e színház művészei tökéletesen megértették, hogy erejük a közösségükben rejlik. Szó sincs arról, hogy a színház a sztárok színháza lett volna, de sok remek színésszel rendelkezett. Igaz, a gyengébb, de használható és tisztességes színészek voltak többségben. Swinarski előadásai nélkülük elképzelhetetlenek lettek volna, mivel számára a művész játéka, színpadi jelenléte volt a fontos, függetlenül attól, hogy fő- vagy epizód szerepet játszik.”

Swinarski nekilátott rendezői álma lengyelországi megrendezésének. Két régóta érlelődő terve volt. Az egyiket, Zygmunt Krasiński *Istentelen színjátékának* színpadra állítását már Krakkóba érkezésének első évében megvalósította. Georg Büchner *Woyzeck* című drámáját – másik tervének beteljesüléseként – egy évvel később vitte színre. A *Woyzeck* pszichológiai tárháza mindannak, amit Swinarski képtelen volt elviselni: a nagyvilágban uralkodó durvaságnak és igazságtalanságnak, az emberi sérelmeknek és szenvedéseknek, a hitványságnak és kicsinyességnek, amely csak kicsinyességet szülhet.

Az *Istentelen színjáték* bemutatását lelkes, a *Woyzeck*et hűvös fogadtatásban részesítették a krakkóiak, s bizonyos fokig a lengyel kritikusok is. Az utóbbit megvalósító rendezői felfogását egyenesen erkölcsellenesnek minősítették. Némi elégtétellel szolgálhatott Swinarskinak a Régi Színház kölni vendéjátéka által aratott szakmai és közönségsiker, amely az ő *Woyzeck*-felfogását igazolta.

Miközben Swinarski Santa Fe, Darmstadt, Zürich, Hamburg, Moszkva, Tel Aviv, Bécs, Düsseldorf, Helsinki színházzaiban rendezett,

mint egy békésebb, nyugodtabb forgalmat biztosító kikötőbe, újra és újra visszatért a krakkói Régi Színházba. Wyspański és Shakespeare két-két, Słowacki és Ireneusz Iredyński egy-egy darabját állította színpadra – vitathatatlan sikerrel.

A hetvenes évek elején azonban több ízben előfordult, hogy külföldi vendégrendezéseit félbeszakítva, egyszerűen faképnél hagyta meghívóit, mondhatni megszökött tőlük.

1972 nyarán a színház új igazgatója, Jan Paweł Gawlik – terápia céljából – azt javasolta a kórházba vonult Swinarskinak: gondolkozzék azon, vállalná-e Mickiewicz *Ősök* című drámájának megrendezését. Ez többszörös kihívás volt, s benne nem elhanyagolható a politikai. Ugyanis az *Ősök* volt az a varsói Drámai Színházban Kazimierz Dejmek rendezésében előadott mű, amelynek 1968. január végén történt betiltása kiobbantotta a tragikus végkifejletű márciusi varsói lengyel diákmegmozdulást.

A hatás – mint Gawlik vallotta „minden képzeletet felülmúl... [Swinarskit] teljesen elbűvölte az *Ősök* szövege. Sohasem láttam oly felvillanyozottnak. Kijelentette, hogy ez egy zseniális mű, és nyomban elárasztott ötleteivel. Lázos izgalommal sorolta elképzeléseit. Tollat és papírt ragadott, és máris átalakította és átrendezte a Régi Színházat.”

Zygmunt Konieczny szerzeményeként a nyár folyamán megszületett a kísérőzene – egy körmenet élő hangfelvételétől körítve. A színházi próbák ősszel kezdődtek el. *A Kiáltás és kiáltás* című filmből a magyarok által is ismert Jerzy Trela játszotta Gustaw-Konrad főszerepét. Színházi pályája ettől a fellépéstől ível magasra. A próbák valóságosan éjjel-nappal tartottak a színpadon, a nézőtérén és az előcsarnokban, a folyosókon, a tornateremben, a rendező lakásán, a színészek padlásszobáiban. A főpróba hajnali négykor ért véget.

Az utolsó héten egész Krakó együtt élt a Régi Színházzal, s lélegzetvisszafojtva várt a nagy eseményre. 1973. február 18-án került sor az első, rögtön utána a második bemutatóra. A hatás minden elképzelést felülmúlt. A közönség nem akarta elhagyni az egyébként színpaddá átalakított nézőteret, ahol senkinek nem volt előre számozott helye. Az *ősök* misztériumát megelevenítő I. felvonás különben a színház előcsarnokában játszódtott, s a néző észrevétlenül résztvevője, szerep-

lője lett a szertartásnak. Erre sokan a felvonás végén dőbhenhettek rá, amikor – mintha egy körmenetben – a népes színésszereg után tódulva egyszeriben ellepték a nézőteret. A *Drezdai ősök* börtönjelenetében már mi sem természetesebb, hogy a T alakban meghosszabbított színpad toldalékrésze mólóként osztja ketté a nézőteret, amelyet az tesz még nyomasztóbbá, hogy egyszeriben szuronyos orosz katonák veszik körbe. A közönség a darab végén úgy érezhette: hőse a drámának. És a néző, a befogadó az maradt akkor is, amikor kábultan hazatért.

Az *Ősöket* összesen kétszázhatvankilencszer játszották. Csak egy esztendőre előre lehetett a darabra jegyet kapni, mivel a Régi Színház éveken át össz Lengyelországi szellemi zarándoklat célállomása, színhelye volt. Magyarországról is sokan éppen az *Ősök* miatt utaztak Krakkóba.

Swinarski korának legnagyobb színházi rendezője lett. Még három darab színrevitelére kapott lehetőséget a sorstól. Közülük Stanisław Wyspiański *Felszabadulás* című remekművét a Régi Színházban állította színpadra – az *Ősök*ére emlékeztető sikerrel.

1975. augusztus 19-én Swinarski Iránba repült, mivel ajánlatot kapott az *Ősök*nek az ott rendezendő színházi világfesztiválon történő bemutatására. A csehszlovák légiforgalmi társaság gépe – egy másik kiváló művésszel, Vujicsics Tihamérral a fedélzetén – másnap Damaszkusz közelében lezuhant.

1974-ben a *Felszabadulás* színrevitele mellett még egy nagy sikerű előadást könyvelhetett el a Régi Színház. Andrzej Wajda rendezésében, mintegy újévi beköszöntőül mutatták be Wyspiański *Novemberi éj* című darabját, az 1830–31-es lengyel szabadságharc kirobbanásának számos időszaki kérdést felvető drámáját. Nem lehetett véletlen, hogy a giereki politika sikerének vagy sikerpropagandájának a csúcspontján a Régi Színházban egyetlen évadban olyan nemzeti sorskérdéseket felvető, megfogalmazó klasszikus darabokat játszottak, mint az *Ősök*, a *Novemberi éj* és a *Felszabadulás*.

Ebben az évben fogalmazódik meg a lengyel értelmiség egy befo lyásos részének tiltakozása a lengyel alkotmánynak szovjeteket majmoló, hübéres szellemben történő átalakítása ellen. Két év múlva az ursusi és radosi munkásmegmozdulások után megalakul a KOR, a

Munkásvédő Bizottság. Lengyelországban egy új, folyamatos történelmi dráma veszi kezdetét, amelynek mind nagyobb tömegek lesznek tevékeny szereplői, s amelynek végkifejlete a szocialista tábort alapjaitban megrengető Szolidaritás létrejötte.

Wajda kapcsolata a Régi Színházzal jó egy évtizeddel korábbi a *Novemberi éj* bemutatásának dátumánál. Ötödik színházi rendezéseként 1963 őszén állította színpadra Wyspiański *Menyegzőjét*. Nyolc évi szünet után jelentkezett ismét a Régi Színházban. Ekkor, 1971 áprilisában Dosztojevszkij *Ördögökét* vitte színre – nagy sikerrel. Később – más-más módon – mindkét darabhoz visszatért. Az *Ördögöket* három év után az USA-ban New Havenben is megrendezte, majd 1988-ban francia pénzen – pazar szereposztásban – filmet készített belőle. A *Menyegzőt* közel harminc év múltán ismét a Régi Színházban keltette életre. Mind a salzburgi színház, mind a Magyar Színház ezt a színrevitelt adaptálta – a krakkóinál összehasonlíthatatlanul szerényebb teljesítménnyel, sikerrel és visszhanggal.

Az 1992-es *Menyegző*-előadás azzal lep meg, hogy Wajda teljesen alárendeli magát Wyspiański szövegének. Rendezői felfogása annak nyelvi szépségét húzza alá, gondolati gazdagságát. Lenyűgöző egyszerűséggel. Ez a Régi Színház művészei teljesítményének köszönhető: tudnak beszélni és mozogni, és természetes gesztusokkal mozogva beszélni – közel három órán át. Mintha híres filmjének egy-egy jelenetét játszotta volna előttünk – lassítva.

A nyolcvanas években Wajda hét darabot rendezett a Régi Színházban. (Ekkor már életét, munkáját megosztotta Varsó és Krakkó között.) Közöttük az *Antigonét*, a *Bűn és bűnhődést* és a *Hamletet*. Az utóbbi címszerepét női színész, Teresa Budzisz-Krzyżanowska játszotta. A színpad központi terét tükrök „terelték be” a mellékszíntérnek számító öltözőbe.

A Régi Színház Swinarski és Wajda révén olyan színművészeket indított el a hírnév felé, mint Wojciech Pszoniak, Jerzy Trela, Jan Nowicki, Jerzy Stuhr vagy a *Márványember* és a *Vasember* főszerepét játszó Jerzy Radziwiłłowicz, a színpadi *Bűn és bűnhődés* főhőse.

„– *Miért rendez színházban? Azt szokás mondani, hogy a filmben sokkal több elbeszélhető* – teszi fel a kérdést a *Márványember* sikere után Wajdának egy újságíró. S az újabb kérdéssel folytatódó válasz:

– Azért, mert a film csak folt a celluloidszalagon és árnyék a vetítőképernyőn.

– De mégis mennyire tartósabb a színháznál...

– Ellenkezőleg. A tartósság mértéke számomra a nézőtér élménye. A film nagyobb hatású, de hatása rövid életű, a színház kevésbé ráz meg, de mélyebben.

– Ezért rendezte meg a *Menyegzőt* színházban és moziban is?

– Nem. Egyszerűen, amikor ezt a darabot színházban rendeztem, úgy éreztem, hogy filmforgatókönyv, amikor filmet forgattam, pont az ellenkező meggyőződésre jutottam. Most ismét színházban szeretnék dolgozni a *Menyegzővel*."

Erre a „mostra” tizenöt évet kellett várni.

Ezalatt Wajda kultúra-szervező és kultúr-diplomáciai munkájának eredményeként Krakkó kiemelkedő intézménnyel gazdagodott. Az életművéért 1989-ben Kyotótól kapott nagydíjból megalapította a Japán Kulturális és Műszaki Központot. A Wawellel szemben a Visztula túlsó partján emelt hullámmzó tetejű épület 1994 decemberében nyitotta meg kapuit a látogatók előtt.

Wajda mellett továbbra is Jerzy Jarocki a nyolcvanas évek meghatározó rendezőegyénisége. Tehetségével, örök újat keresésével, bátor darabválasztásával, színvonalas előadásaival voltaképpen ő a folytonosság jelképe a Régi Színházban. A hadiállapot alatt vitte színre Eliotnak a 20. században megírt középkori darabját, a *Gyilkosság a székesegyházban* című drámát. Jarocki a drámát két nem mindennapi, jóllehet természetesen színhelyen mutatta be: a varsói Szent János-katedrálisban és a krakkói Wawelben. A Jarocki által 1983-ban színre vitt másik darab Calderonnak *Az élet álom* című színműve, Sigismundo herceg önazonosságának lázas keresésében benne lüktet a megzavarodott lengyel társadalom dilemmája is: a tudat szárnyalása és bukása.

A politikai erjedés csillogó jele Sławomir Mrożek *A portré* című színművének bemutatása 1988-ban. Amikor már a börtönbe csukottak is szemrehányást tehetnek az istenségként fölébük akasztott Sztálinnak.

1990 nem hoz oly radikális változást a színházban, mint a közéletben. A demokratikus szabadságjogokért folytatott két évtizedes harc győzelme egyszerre tágítja és szűkíti a színház lehetőségét. Tágítja, hiszen véget ért a cenzori mindenhatóság, de vége a politikai áthallás, a demonstrációnak számított jelképrendszer színészt és nézőt egymáshoz delejező mágneses terének is. (Vagy annak, amikor a hadiállapot bevezetése után a Jaruzelskinek hízelgő és a „hazudós” televízióban fellépő színészeket le lehetett tapsolni a színpadról.)

A Régi Színháznak egyébként szerencséje van: azon négy, nemzeti intézménynek számító színház közé tartozik, amelyet a Kulturális és Művészeti Minisztérium közvetlenül finanszíroz.

1990-ben Tadeusz Bradecki személyében új igazgatót választ a színház. Bradecki színműíróként és rendezőként nyerte el munkatársai bizalmát. Witold Gombrowicznek az általa rendezett *Operett* című darabja az évad kiemelkedő színházi eseményének számított. Ő állította színpadra *Jan Potocki* címmel a 19. század zseniális történetfűzését is. (Jan Potocki könyve magyarul a *Kaland a Sierra Morénában* címmel jelent meg.) A színház ezzel a darabbal szerepelt 1993-ban Milánóban, az Európai Színházak Uniójának fesztiválján.

Ványa bácsi; Ahogy tetszik; Szentivánéji álom; Venezia, Venezia – íme, a világirodalom klasszikus darabjai a Régi Színház kilencvenes évekbeni repertóriumában. Lengyel szerzők közül pedig visszatérően Gombrowicz, Słowacki, Witkiewicz – és szinte minden évben új darabbal Mrożek. Nagy szakmai vitát váltott ki a *Krími szerelem* című színműve, amelynek alcíme a darab tartalmára is utal: *Hogyan látná Csehov Oroszország átalakulását Szovjetunióvá, majd ennek visszaváltozását Oroszországgá...* Sokan erőltetett aktuálpolitikai vállalkozásként értékelték a lengyel szerző darabját. Az elmúlt évek eseményei azonban bebizonyíthatták, hogy a helyenként abszurd látomásnak tetsző jelenetek sora maga a valóság. Vagy a világ, amelyben élünk, lenne egyre abszurdabb?

Az ezredfordulón biztató lelki felüdülést jelentenek a Régi Színház művészei által szervezett vasárnapi költői szalonok, ahol az ember verseket hallhat. Költeményeket egy olyan korban, amelyről azt próbálják elhíttetni, hogy sem az irodalomnak, sem a színháznak nem kedvez...

Ha ez igaz, folytathatjuk a sort azzal a fordulattal, hogy sem az embernek nem kedvez.

Egy ilyen korszakban Krakkó, Krakkó léte, jövője is elképzelhetetlen.

NAPLÓ A KRAKKÓI BALASSI-EMLEKTÁBLA ÁLLÍTÁSÁRÓL

Ma már Krakkóba magyar ember nem látogathat el Petneki Áron *Krakkó* című könyve nélkül, amely az Enciklopédia Kiadó *Magyarok nyomában külföldön* sorozatában látott napvilágot. Ebből megtudható, hogy amikor Báthory Istvánt lengyel királlyá választották, Krakkó még éppen a Lengyel Királyság fővárosa volt. A *Krakkó története* című fejezet tájékoztat arról, hogy miután a cseh Břetislav fejedelem az addigi fővárost Poznańt és Gnieznót 1038-ban elpusztította, lett Újító Kázmér alatt Krakkó Lengyelország fővárosa. Hogy milyen ceremóniának lehetett részese a Krakkóba bevonuló Báthory Istvánnal együtt Balassi Bálint is, arról a kortárs Stanisław Sarnicki a következőképpen számol be: „Midőn a legfenségesebb I. István, Isten kegyelméből király bevonult Krakkóba a koronázásra 1576 húsvét hétfőjén, felette díszes és számos kísérettel mutatkozott; és hogy a kíváncsi emberek, ahogy szokták ne tudják megszámolni és hogy nagyobbnak lássék hosszan, hatonként vonultak a Flórián utcán, és az utolsó század olyan kunsztot csinált, hogy akik a házakban állva elkezdtek számolni, a végén úgy összekavarták a rombusz miatt, hogy senki sem tudta eltalálni a számukat, csak az, aki járatos volt Polybios művészetében.”

Nincs még egy külhoni város Bécsen kívül, amely annyira kötődne a magyar művelődéshez, mint Krakkó. A XVI. században játszott, minket érintő kulturális szerepe, politikai jelentősége miatt akár magunkénak is vallhatnánk – főként a szétdúlt Magyar Királyság lármafáinak lángjai mögül nézve.

Kiss Gy. Csaba – mióta Lengyelország eszmélkedésünk közös színtere lett, s ennek idestova harminc éve – catói makacssággal hajtogatta, hogy Krakkó főterén jelezni kellene a hajdani magyar jelenlétet, s erre a Potocki-palotát díszítő emléktábla lenne a legméltóbb. Ennek helyén állt ugyanis az a fogadó-szerű ház, amelyet Báthory István 1578-ban alvezérének, Bekes Gáspárnak adományozott. A kosos háznak hívták épületet, amelynek udvarára a vásárolók juhaikat is beterelhették,

Bekes halála után, özvegye Szárkány Anna örökölte. Amikor 1994 elején a varsói magyar nagykövetség három éve tartó igekezte, hogy – a régió egyik legfontosabb központjává váló – Krakóban magyar főkonzulátus nyíljk, megvalósulni látszott, kísértetként rajzolódt ki előttem Balassi domborműve a Potocki-palota falán. Talán a jubileumi Balassi-év miatt nem tudtam elriasztani. Pedig szívesen megtettem volna...

1991 szeptembere és 1993 szeptembere között varsói nagykövetségünk három emlékművet és tizenegy – részben kétnyelvű – emléktáblát állított, és három magyar, illetve magyar vonatkozású utcanévet adott Lengyelországban – úgymond egyetlen fillér központi támogatás nélkül. Így riasztóan tisztában voltam vele, esetenként micsoda útvesztő-kön kell átvergődni addig, amikor már csak amiatt kell izgulni, hogy a lepel egyetlen rántással lehulljon az emléktábláról, és megnyugodjunk: a magyar felirat ékezetekai mind a helyükön vannak.

Hallottam azt is, hogy az emlékmű-, emléktábla-állítás meg az ehhez hasonló, múltat tapogató tevékenység csak nagy jóindulattal tekinthető „napi diplomáciának”. Ez érvül, mármint hogy ne ártsam bele magam Balassiba, nekem is kapóra jött. De ha e felmentő érv egyenlő a személyes mulasztással? Még ha csak én tudok róla, akkor is... Arról, hogy nem tettem meg, amit esetleg mégiscsak megtehettem volna...

Akadtt egy másik, Balassival kapcsolatos függő ügy is, amelynek elintézése nemcsak a kulturális tanácsosi tevékenység tágan értelmezett fogalmába fért bele, hanem eleve feltétele volt a Balassi-emléktábla állításának...

Arról volt szó, hogy a krakkói Irodalmi Könyvkiadó addig húzta-halogatta az 1984 óta nyomdakész Balassi-versválogatás megjelentetését, míg a rendszerváltoztatást követően tönkre nem ment. A kötet anyagát ismertem: a fordítások – az egy Antoni Lange-átköltés kivételével – kitűnőek, a jeles irodalomtörténész, Jan Ślaski alapos utószava pedig bármely magyar Balassi-kötetnek a javára válnék.

Teresa Worowska, a kötet gondozója, a versek válogatója és egyik fordítója Jerzy Litwiniukkal, a megbízható, jó költővel és műfordítóval együtt felkeresett, és meggyőztek róla, hogy a varsói Burchard Kiadó – kétszázezer forintnak megfelelő zlotyért – vállalja a könyv két hónapon belüli megjelentetését. A régi személyes ismeretség haszon-

elvétől vezérelve a Művelődési és Köznevelési Minisztériumban dolgozó Gáspár Györgyhez fordultam tanácsért, segítségért. Ő a Balassi Emlékbizottságtól kijárta a kért összeg felét, míg ötszáz dollárt a varsói Magyar Kulturális Intézet adott a Mohamed koporsójaként lebegő Hedvig Királynő Magyar–Lengyel Kulturális alapítványból, ötszáz dollárt pedig a diplomatarások adtak össze. Meglepett, hogy azok is az első szóra kinyitották pénztárcájukat, akiknek meggyőződésére három mondatot szántam.

A könyv kiadásának összes további gondját Bárkányi Teréz igazgatóhelyettes személyében a Magyar Kulturális Intézet vállalta magára. A Balassi-kötet *Poezje – Költemények* – címmel 1994 májusában látott napvilágot – ezerkétszáz példányban és valóban gyönyörű kiállításban. Az utóbbi tény az is bizonyítja, hogy Marburgban a Szlovén Kultúrák Intézete (!) a „szép könyv” címmel tüntette ki. A példányszám arányát érzékeltető pedig megjegyezhetjük, hogy ezer darab könyv már a lengyel költészet közismert képviselőinek esetében is magasnak számít.

A megjelent kötet akaratlanul kezembe került az a kulcs, amelyre kinyílt a Potocki-palota falán felállítandó emléktáblához vezető labirintus bejárati kapuja. Semmiképpen sem akartam átlépni rajta. De múltóban volt a jubileumi év, s a következőre, az emléktábla-állításnak esélyt adó négyszázötvenedik születésnapra tíz évet kell várni. Állásomat tekintve bizonytalan helyzetbe kerültem, de nem emiatt húzódoztam az első lépés megtételétől... Arról volt szó, hogy nem tudtam elképzelni, honnan teremtem elő az emléktábla és a leleplezésével kapcsolatos rendezvények költségeit. Se az Illyés Alapítványt, se a Pro Professione Alapítványt nem terhelhettem velük, mert ezek már több folyamatban lévő lengyelországi kulturális és oktatási kezdeményezésemet, programomat támogatták. A családi nagyvonalúságnak pedig már nem volt a takarékkönyvben fedezete...

1994 júliusában Gáspár György beajánlására, krakkói főkonzuli kinevezésem még megerősítésre váró „menlevelével” a zsebemben felkerestem Praznovszky Mihályt, a Petőfi Múzeum főigazgatóját. Addig még sohasem találkoztam vele, de úgy vágtunk neki a beszélgetésnek, mintha egy tegnap félbeszakadt diskurálást folytatnánk... Neki volt egy Krakkóban bemutatható kiállítása, nekem krakkói főkonzuli

kinevezésem. Tudtuk: a cél a Balassi emléktábla – város egyik leg-szebb, legforgalmasabb helyén. Ez egyben a szerveződé főkonzulátus bemutatkozása számára is jelképes, nagy lehetőség lehetne. A kiállítás azonban nélkülözhetetlen társrendezvénye az emléktábla avatásának. Persze, a kiállítás nem kiállítás vonzó katalógus és plakát nélkül...

Képzetelemben megjelent a jól ismert Balassi-portréval tarkított ősi város, a Potocki-palotán pedig az emléktábla, amelyről fogalmam se volt, hogyan fog festeni, de mintha már akkor olyannak láttam volna, mint amilyen később lett... Természetes konokság vett rajtam erőt. Magam is meglepődtem hangom határozottságán: tudok a katalógushoz, a plakáthoz és az emléktáblához pénzt szerezni. A főigazgató úr a kiállítás lengyel változatának összeállítását és kiszállítását vállalta, valamint azt, hogy kinyomtatja a lengyel nyelvű katalógust és plakátot.

A Krakóba tervezett kiállítás a Petőfi Irodalmi Múzeum Balassikiállításának válogatott tablómásolataiból állott volna. Három hónappal később megállapodtunk abban, hogy a Balassi-tablókat eredeti kiállítási tárgyakkal is gazdagítjuk. Erre Engel Mayer Ákos nagykövet adott lehetőséget, aki hungarica-gyűjteményének XVI. századi darabjait felajánlotta „köszemlére”.

Októberi budapesti megbeszélésünk után novemberben Varsóban és Krakóban találkoztunk Praznovszky főigazgató úrral. Ekkor állapodtunk meg a kiállítás megnyitásának és az emléktábla leleplezésének napjában. Mivel a Lengyelek Világszövetségének krakkói székháza, a főtéri Dom Polonii csak januárra tudta rendelkezésünkre bocsátani a galériáját, az új esztendő tizedik napját tűztük ki a kettős, sőt hármas ünnepi rendezvény időpontjául. A harmadik rendezvény ötletét az adta, hogy az Európai Utas szerkesztőinek krakkói útja során megismerkedtem a város legrégebb és leghíresebb kávéházának, a Jama Michalikának a tulajdonosával, Jerzy Kuliś úrral, aki készséggel megteremtette annak feltételeit, hogy egy magyar reneszánsz zenei műsor keretében nála mutassuk be a tavasszal megjelent Balassi-verseskötetet.

Két hónap volt hátra a jelzett napig. Noha még egy vasam se volt a rendezvények fedezésére, vakon hittem a sikerben. Istennek tetszhetően tevékeny voltam ahhoz, hogy cserben ne maradjak. Ezért – noha látszólag véletlen volt – nem tekinthető véletlennek, hogy alka-

lom kínálkozott a Batthyány Alapítvány igazgatójával, Oberfrank Ferencsel a személyes megismerkedésre. Tíz előszóban előadott mondat után tízmondatnyi papíron megfogalmazott pályázatot kért. Pár nap múlva mind a katalógusra és a plakátra, mind az emléktáblára megkaptuk az anyagi támogatást.

Ennek tudatában kerestem fel november közepén Bronisław Chromy professzor urat, Lengyelország – mérvadó vélemények szerint – legjobb szobrászművészt. Ő alkotta a Gellért-hegyi sziklakápolna lengyel oltárának bronzplasztikáját. Egyik leghíresebb munkája az auschwitzi Halál Falának emlékműve. Krakkóban is több szobra, szobor-együttese, emléktáblája látható. Amit minden, a Wawelben megforduló magyar turista ismerhet, az a várhegy barlangja előtt lángot vető legendás sárkány.

Az örökké derűsnek tetsző, de egy észrevétlen határon túl megközelíthetetlen művészt – aki hetven évéből egy évtizedet letagadhat – a Balassi kötet átadása után rövid idő alatt sikerült megnyerni az ügynek. A palota tulajdonosát és az önkormányzat műemlékhivatalának vezetőjét kellett már csak meggyőznöm. Az utóbbitól tartottam kevésbé. Egy napon látogattam meg őket. Névjegyemhez természetesen mindkét esetben mellékeltem a Balassi-kötetet.

A tarnówi származású, egyébként rendkívül szigorú és akkurátus szakember hírében álló mérnök úr Bemre hivatkozva rögtön feloldotta találkozásunk kezdeti feszültségét. Röviden és tömören tudtomra adta: Chromy professzor eleve biztosíték arra, hogy az emléktábla méltó lesz a költőhöz és a városhoz... A végső és mindenható döntés azonban a palota tulajdonosáé. Ha beleegyezik, ő megadja az engedélyt. Kérésemet hivatalos formában is beterveztettem neki.

„A palotán, mint látható, egyetlen emléktábla sincsen, pedig nem egy jeles államférfit látott vendégül. Király is több lakott falai között... Kezdve Báthory Istvántól a szász dinasztiából választott Ágostokig. Pont Balassi... Miért éppen ő?” – hallhattam a tulajdonosnak, Adam Potocki úrnak tömör, már-már elutasító véleményét.

„Ha, mondjuk, Jan Kochanowski, a lengyel reneszánsz legnagyobb költője esetleg Sárospatakon megfordul, biztos, hogy lakóhelyét ural-

kodókat megelőzve emléktáblával jelöljük” – fogalmaztam meg akadozva egyetlen ellenérvem.

Tíz napot kellett várnom az ősi család új keletű döntésére. Annál értékesebb volt a beleegyezés. A meggyőzésben segítségemre volt Marek Rostworowski professzor, a Czartoryski Múzeum híres művészettörténész igazgatója, akivel még mint a Bielecki-kormány kulturális miniszterével kerültem megtisztelő barátságba. Hajdani padtársának, Adam Potockinak szinte utasításszerűen hagyta meg: a Balassi-emléktáblának állnia kell. A korábban oly merev palotatulajdonos még aznap telefonon kérdezte – feszélyező udvariassággal –, hogy a bronztábla pontos helyét illetően mikor tartjuk a közös szemlét.

Pontosan egy hónap volt hátra 1995. január 10-ig.

A szentestét családommal együtt Chromy professzoréknál töltöttem: litván hagyományok szerint terített aszalnál. Karácsonyi ajándéknak tekinthettem, hogy másnapra elkészült az emléktábla dombormű részének gipszváltozata: voltaképpen a jól ismert és mégis mennyire más Balassi-portré. A domború homlok sejtelmes ívei, a nyitott könyvre horgadó ujjak, mint letördelt és egymás mellé rakott csillagágak, s a kardmarkolaton halálba dermedő kézfej... És a költő időtlenségbe révedő szomorúságában is magabiztos tekintete... Chromy professzor remekművet alkotott.

„Várjunk még a végeredménnyel. Igaz, most már minden az öntésen múlik” – hűtötte le elismeréssel egyes lelkesedésemet. Ha láttam a Rubljov-filmet, tudhatom, mekkora szükség van a szerencsére is. Ezzel aztán – az idő satujában – úgy rám ijesztett, hogy megkértem az öntő mestert, a szakmájára nevével is rávalló Boruta (*Ördög*) urat, értesítsen az öntés időpontjáról.

Elbűvölt a piros minden árnyalatában fortyogó bronz. Az öntőmester és segédje egyszerre határozott és kíváncsi mozdulattal billentették meg a vassajtárt... Mintha az emberiség őstörténeti korszaka látázott volna bele sisteregve a téglalap alakú forma szembogarába...

A Schiller által megénekelt szerencse nem kedvezett: csak a költő arca, szíve felőli oldala, no meg a könyve és a kézfejjel óvott kardmarkolat maradt ép. A test jobb felét mintha ágyúgolyó repeszei szaggatták volna ki és sodorták volna nyomtalanul el – az Esztergom vára

elleni rohamot is megidézve... Mindez azért, mert a bronz nem forrt fel eléggé, a portré formájának pozitív része vékonynak bizonyult, no és... hát, az öntésnél nő is jelen volt. Mármint a fényképeket készítő Elzbieta Orman, aki egyébként történész és Balassi költészetének nagy tisztelője. Fotói bizonyítják, hogy művésznek se akárho.

A csonka, még izzó emléktáblát kiállítottuk az udvarra. Hullott a hó. Egy pillanatra eszembe villant: talán ez lehetne Balassi Bálint igazi emlékműve. A roncsolt méltóság, amely a három részre szaggatott haza jelképe is. Róla írta Illyés Gyula a *Kormos képek a magyar múltból* egyik „betétversében”:

I.

Havas mezők. Hajnali holdvilág.

*Balkéz felől – húnyt szemmel látni csak –
Erdély vörösen lángol.*

*A sötét völgyön át
puhán
csöngéseim szalad csupán a szán.*

*Nyomán
bátorság és pálinkaszag
dőlt ki Lengyelországból.*

S egyszerre más a Közel és a Távol.

*Török hadak Tokaj alatt:
karnyújtásra Konstantinápoly*

Itt a határ.

II.

„A gránic!” „A határ!”

Szót intézni, valami szépet
a kedves, jó nyanyához,
gyeplővel kezében föláll,
Bálint, Balassi.

Mit kiáltoz?

Álltában látni csak, mennyire részeg.

Ihletet és hányingert érez.

„Igyál!”

De egyszerre elég a bor.

Kinéz ragadó pillái alól.

Lent a síkon már várja jöttét

egy még személyes,

vakaródzó, szegény-legény halál.

Nekünk azonban a valóságban teljes reneszánsz embert kell megmutatni, az utolsó nagy költőnket, akinek számára oly természetes egység volt a hit, a hazaszeretet és a szerelem... A kultúrájában európai férfiút – a romlás honi századában –, aki hazájáért és hitéért életét áldozni képes. Ahogy a krakkói emléktáblán a lengyel és magyar nyelvű felirat – BALASSI BÁLINT, A MAGYAR RENESZÁNSZ LEGNAGYOBB KÖLTŐJE AZ ITT ÁLLÓ HÁZBAN LAKOTT 1590-BEN – alatt életvének szentenciája hirdeti: VITA, QUAE FATO DEBETUR, PATRIAE SALUTI SOLVATUR. (Életünk, amellyel a sorsnak tartozunk, a haza üdvére fordítandó.)

A második öntés sikerült. És ettől kezdve minden úgy, ahogy elképzeltük. Január 10-én a nap három egymást követő rendezvényének több mint négyszáz résztvevője, látogatója volt. Hírt adott róluk a krakkói televízió, rádió és sajtó is. A Főpiac tér és a Szent Anna utca sarkán mintegy százötvenen gyűltek össze. Kecskés András együttesének két

reneszánsz zeneszámát és énekét követően a Jagelló Egyeteme magyar tanszékének diákjai – köztük Joanna Buczulka – szavaltak el egy-egy verset – magyarul és lengyelül. Én az alábbi beszédet mondtam el:

*„Tisztelt Főpolgármester Úr!
Hölgyeim és Uraim!*

Stanisław Pigoń professzor jegyezte meg az 1944-es varsói felkelésben elesett kiváló költő, Krzysztof Kamil Baczyński halálával kapcsolatban: „tragédiánk, hogy gyémántokkal vagyunk kénytelenek az ellenségre löni.” A XVI. században ilyen gyémánt volt Magyarországon Balassi Bálint. A halálos sebet kapott poéta utolsó szavai: „Tuus miles fui Domine. Tua castra secutus sum.” – Katonád voltam, Uram. Táborodba megtérek.

A nyolc nyelven beszélő költő a reneszánsz kor magyar nyelvű költészetének megteremtője és legkiválóbb művelője volt. Lengyelországot tekintette második hazájának. Nem véletlenül kelt útra 1589-ben Polóniába annak hírére, hogy a lengyel–litván állam délkeleti részét tatárok dúlják.

Az emléktábla, amelyet egy pillanat múlva leleplezünk, nemcsak a költő krakkói tartózkodását örökíti meg. Bronisław Chromy professzor szép munkája a költőn és a katonán kívül annak az embernek is emléket állít, akivel ama nagy táborban mindnyájan egyek vagyunk.

Krzysztof Görlich főpolgármester-helyettes szavai után lehullt az emléktáblát lepelként eltakaró nemzetiszínű zászló. Balassi Bálint negyedszer jött meg Lengyelországba, Krakkóba, s remélhetőleg évezredekre.

A KRAKKÓI „MAGYAR KÁPOLNA”

2004. október 9-én délelőtt 10 órakor került sor a krakkói–łagiewniki Isteni Irgalmasság Bazilikájában készült Szentek Közössége Kápolna, nem hivatalos nevén: Magyar Kápolna megáldására.

Az Irgalmasság Anyja Nővérei Kongregációjának kolostora, amelynek területén a Bazilika felépült, Szent Fausztina (eredeti nevén: Helena Kowalska) isteni irgalmasságot hirdető küldetése, életpéldája nyomán lett zarándokhely a nővér 1938-ban bekövetkezett halálának szinte már másnapján.

Maga a łagiewniki kolostor Aleksander Lubomirski herceg kezdeményezésére és alapítványi támogatásával 1891-re épült fel. Szent Józsefről elnevezett kápolnájának megszentelésével egyidőben jelölték ki a kolostor épületegyüttesének egyik szárnyát az Irgalmasság Házául, amely az erkölcsi segítséget és lelki megújulást igénylő leányok és asszonyok menhelye lett. A nővérek a körükben végzett nevelőmunkát az emberi méltóságérzet és az Isteni Irgalmasságba vetett bizalom felkeltésére, valamint a keresztény értékek megértetésére és tisztelésére alapozták. A gyakorlatot a családi légkör közös megteremtése, az anonimitás és tapintat, a munka és az imádkozás jelentette.

Az Irgalmasság Anyja Nővérei Kongregáció lelki társalapítójának, megújítójának Fausztina nővért tekintik, aki 1925-ben kezdte meg a rendi próbát, s a háromnegyed évvel későbbi beöltözköskor kapta a Maria Faustyna rendi nevet. Örök fogadalmát 1935 májusában tette le. Szakácsnőként, kertészként, kapusként szolgált tizenhárom éven át. Lelki küldetése az Isteni Irgalmasság hirdetése volt – új kultuszformák meghonosítása révén is. Ezek éltető alapja az Isten akarába és szeretetébe vetett mély bizalom. Ezt fejezi ki tömören a Megváltó képe alatt hirdetett ige: „Jézusom, bízom Benned.” „Az Irgalmasság cselekedeteit várom tőled, amelyek forrása az Irántam való szeretet” – olvasható biztatása Szent Fausztina nővér magyarul is kiadott *Naplójában*, amelynek 1931. február 22-i dátuma alatt a festmény keletkezéstörténetének leírása olvasható: „Este, amikor a cellámban voltam, megpil-

lantottam az Úr Jézust fehér ruhában. Egyik kezét áldásra emelte, a másikkal megérintette mellén a ruháját. Melléből a ruha nyílásán át két hatalmas sugár tört elő, egy piros és egy halvány. Csendben néztem az Urat, a lelkem eltelt félelemmel, de nagy örömmel is. Kis idő múlva azt mondta Jézus: »Fess egy képet annak alapján, amit itt látsz, ezzel az aláírással: Jézusom, bízom Benned. Azt kívánom, hogy tiszteljék ezt a képet, először a ti kápolnátokban, aztán az egész világon!

Megígérem, hogy az a lélek, aki ezt a képet tisztelni fogja, nem vész el. Megígérem azt is, hogy már itt a földön győzedelmeskedni fog ellenségei felett, főként pedig halála óráján. Magam fogom védeni, mint saját dicsőségemet.«

Ma már szinte minden lengyel templomban látható Jézus, aki jobbát áldásra emeli, s szíve, amelyen bal kezét tartja, piros és áttetsző sugárküllőket lövell fordított V-alakban. Az egyik szín a lelkek életét jelentő véré, a másik a lelkek megigazulását jelentő vize.

A kolostor, amelynek kertje Fausztina nővérnek nyughelyet adott, a II. világháború kezdetétől egyre nagyobb tömegeket vonzó zarándokhely lett. Karol Wojtyła krakkói metropolita Fausztina nővér életét és szent erényeit – az információs eljárás kezdeteként – már az 1960-as években tudatosította érsekségében. (Földi maradványait is az ő rendelkezésére 1966 novemberében helyezték át a kolostor temetőjéből a rend kápolnájába.) Mint II. János Pál pápa 1993-ban a Boldogok, 2000-ben pedig a Szentek sorába emelte Fausztina nővért.

Az ezredforduló táján az ide zarándoklók száma évente már az egy milliót is meghaladta. A kolostor temploma kicsinek bizonyult. Franciszek Macharski krakkói metropolita kezdeményezésére 1996-ban létrejött az Isteni Irgalmasság Kegyhelyének Alapítványa azzal a céllal, hogy az új székesegyháznak és a zarándokhely kiszolgáló épületeinek – az Isteni Irgalmasság templomának, az Irgalmasság Apostoli Központjának és a kilátóul is szolgáló különálló toronynak – tervezését intézze és az építkezést megszervezze, ellenőrizze, anyagi feltételeit – főként a hívek adományai révén – megteremtse. A Szentatya az Alapítvány minden egyes zlotyjához hozzá tett még egyet. A tervek elkészítésével Witold Cęckiewicz professzort bízták meg.

Az építkezést 1999. szeptember 8-án kezdték el és jelképesen 2002. augusztus 17-én fejezték be, amikor II. János Pál pápa ötödik lengyelhoni zarándokútja során felszentelte a hatvanöt méter hosszú és negyvenöt méter széles ellipszis alakú Bazilikát. A Bazilika felső megemelt szintjén kétezer ülőhely és kétezer-ötszáz állóhely van, s tizennyolc ponton gyóntatószék áll a hívek rendelkezésére. A bejárat fölötti karzaton ezer ember fér el. A templomhoz tartozó kettőszáznegyven személy befogadására alkalmas terem színházzá alakítható át. A különálló torony hetvenhat méter magas, a 42. méter szintje kilátóhelyül szolgál, ahová két lift, illetve háromszáztizenöt lépcső vezet fel.

Az alsó szint százhatvan négyzetméteres kör alakú központi kápolnájából – az odavezető folyosó két oldalán párosával – négy, egyenként száz négyzetméteres oldalkápolna nyílik. Már az építkezés kezdetén megfogalmazódott az a gondolat, hogy a négy alkápolna berendezését külföldi katolikus egyházakra bízzák. A Szent Fausztina lelkiiségének elkötelezett Antalóczi Lajos atya törekvésének eredményeként az egyik kápolna művészi kialakítására a magyar katolikus egyházat kérték fel. Az ezredfordulón elhunyt Antalóczi atya közvetítő munkáját – a maga világi eszközeivel – a krakkói Magyar Főkonzulátus vállalta át.

A „magyar kápolna” fölött Lévai Anikó vállalt védnökséget. Nyers falainak mozaik-díszítésére Puskás László görög-katolikus atya és képzőművész, a Lembergi Képzőművészeti Akadémia egykori növendéke és tanára kapott megbízást, akinek mozaik-freskói számos magyar, ukrán, szerb és kanadai templomot ékesítenek. Lengyel nyelvismerete megkönnyítette a feladat elvégzését, amely közel másfél évig tartott. A kápolna hosszanti falainak felső síkjain az összes magyar szentek és boldogok mozaikokból életre keltett alakjai alkotnak a lengyel, horvát, szlovák továbbá görög-katolikus ukrán és román szentekkel, boldogokkal sajátos közép-európai közösséget. Kivételes helyet foglal el közöttük a boldoggá avatására váró Mindszenty József, a nevével összeforrott magyar forradalom jelképével, a lyukas mozaikszárlócskába illesztett 56-os számmal. Nem túlzás azt állítani, hogy művészi szempontból a „magyar kápolna” a Bazilika legvonzóbb pontja, amelyben a Szentek látványa és lelkiisége az örökkévalóság nyugalma és bizonyosságát sugallja.

A „magyar kápolna” méltó az ereklyéhez, amely Szent István királyunk ujjcsontjának egy darabkája. Az eredeti ereklyetartó a relikvia egy szilánkjával visszakerült oda, ahol eddig őrizték: a leżajski bernardinus kolostorba.

A Szentek Közössége Kápolna a Krakkóba látogató magyaroknak idővel olyan zarándokhelye lehet, mint Szent Hedvig királynő márványszarkofágja és Báthory István sírja a Wawel Székesegyházában.

1999. június 15-én este nyolc óra tájban érte el a szlovák–lengyel határt a nedeci átkelőhelyen a Pázmány Péter Katolikus Egyetem tanár- és diákküldöttséget szállító mikrobusza. A lengyel vámos, miután megtudta, hogy úti célunk Ószandec, kötelességszerűen, de őszinte szomorúsággal közölte: a Szentatya aznap rosszul lett, elesett, kórházba került, s a krakkói Nagyréten nem ő celebrálta a misét. Ebből következően bizonytalan, hogy IV. Béla magyar király lányának, Kingának másnapi ószandeci szentté avatásán részt tud-e venni. Akkor éreztem II. János Pál hiányának lehetőségét az ellene elkövetett merénylet után először. De most személyesebben... és kicsit önzőbb módon. Hiszen már állt a Kinga által alapított kolostort övező úton a magyar nemzet ajándéka: a sepsiszentgyörgyi és gelencei mesterek által faragott székelkapu, amelyet a lengyel pápának a másnapi szertartás bevezetőjeként kellett volna megszentelnie. És magyar zarándokok ezrei keltek át a Kárpát-medencét felszabdalo határokon, hogy Kinga oltárra emelésének tanúi legyenek. Remélhettük, hogy e – részben lengyel–magyar – történelmi ünnepnek ezúttal nagyobb visszhangja lesz Magyarországon, mint két évvel korábban, amikor a Wawel szomszédságában Nagy Lajos leányát, Hedvig királynőt avatta szentté II. János Pál.

Több mint hatszázezer ember gyűlt össze az Ószandec és a gurál ácsok által erre az alkalomra épített, nyitott, „szabadtéri” templom között elterülő mezőn. A távoli Beszkidek teremtés után égbe kövesedett hullámvonulatán kirajzolódtak a városka templomtornyokkal csipkézett körvonalai, amelyeket mintha időnként el-elmosott volna a hol csendesedő, hol nekieredő eső.

A bizonytalan várakozásban maradt időm elgondolkodni azon, hogy Karol Wojtyła pontosan húsz évvel azelőtt, 1979. június 2. és 10. között látogatott először II. János Pálként a szülőházába. Akkor töltötte be az ötvenkilencedik életévét. Ez a, nemcsak a világ lengyel-ségét mozgósító, hanem a térség népeinek figyelmét is felkeltő honi zarándoklat, amelynek hét vagy nyolc városában több mint négymil-

lió ember vett részt az általa celebrált szentmiséken, fordulatot hozott Lengyelország történetében, s kihatott mindarra, ami a nagyvilágban ezt követően történt. E zárandoklat az egyéni méltóság és közösségi szolidaritás képességére döbbsített rá a lengyeleket. A „Ne féljete!” és a „Ne adjátok fel lelkileg!” biztatás 1980 augusztusában a tengerparti városokban és Szilézia bányáiban, gigantikus kohóműveiben a politikai cselekvés hajtómotorja lett. A távolból keresztek formáló hajógyári daruk karjai alatt létrejövő öngazgató, szabad szakszervezet nem véletlenül vette fel a *Szolidaritás* nevet.

A kommunista diktatúra ellen újra és újra lázadó lengyel társadalom számára meghatározó próbát jelentettek az évszámokkal és hónapnevekkel jelzett drámai események: *október* 1956-ot, a poznańi munkásfelkelést, *március* 1968-at, a nagyvárosokon a kultúra, a nyomtatott és kimondott szó szabadságáért végigsöprő diákmegmozdulásokat, *december* 1970-et, a véres tengerparti munkástüntetések, *június* 1976-ot, a közép-lengyelországi munkástiltakozásokat hívta elő az emlékezetben. Az 1980 augusztusa és 1981 decembere közötti hónapokat a szabadság „legvadabb reményének” egyetlen időszakává olvasztották a *Szolidaritás* jegyében zajló események. A nemesfém-próbát rajta azoknak a munkásoknak, diákoknak és papoknak nevei jelentik, akik életüket áldozták azért, hogy embertársaik kiegyenesített gerincel, felemelt fejjel: az önfeladás lelki kényszere nélkül élhessenek.

Az 1938-ban a Jagelló Egyetem Bölcsészettudományi Karának lengyel irodalom szakára beiratkozó Karol Wojtylának a lengyelséget fizikai létében fenyegető II. világháború jelentette a próbatételt. Ez az ő személyét illetően azzal kezdődött, hogy szülővárosát, a Krakkótól nem messze fekvő Wadowicét 1939 októberében beolvasztották a III. Birodalomba. Ettől kezdve csak a hitlerista hatóságok által kiállított úti okmánnyal látogathatott el oda. Az állami lététől, középiskolától, egyetemeitől, kulturális intézményeitől megfosztott lengyel nemzet Wojtyła nevű tagja, a Főkörmányzóság harmadrendű lakosa 1939 őszétől a Solvay szappangyár zakrzóweki kőbányájában dolgozott egészen 1941 nyaráig. Közben esténként egy föld alatti színház Hamlet előadására készült. Színész szeretett volna lenni.

1942-ben részt vett egy háromtagú częstochowai zarándoklaton. Jelképesen az egész krakkói diáktársadalmat képviselték, mivel a hitleristák semmiféle csoportosulást nem tűrtek meg. A Jasna Góra-i kolostor templomában, a Hedvig királynő révén Magyarországról Lengyelhonba került Fekete Madonna képe előtt a Honi Hadsereg főkaplánya, Tadeusz Jachimowski ezredes misézett. Az istentisztelet esküvétellel zárult. A nácik által legázolt Európa közepén Karol Wojtyłát különös erő töltötte el: más emberként tért vissza Krakkóba. 1942 októberében a földalatti Érseki Szemináriumban elkezdte teológiai tanulmányait.

1946-ban pappá szentelték. 1948-ig a római Aquinói Szent Tamás Pápai Egyetemen tanult. Hazatérése után néhány évvel ő maga is tanított: a krakkói Jagelló Egyetem Teológiai Karán és a Lublini Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Karán. 1956-tól az utóbbi egyetemen professzorként az Etika Tanszéket vezette. Két évvel később Krakkó püspöke, majd 1963-tól érsek-metropolita lett. E magas poszton is megmaradt közvetlennek, természetesnek, mindennapinak. Kapcsolatteremtésében a beszélgetéseken kívül meghatározó szerepet játszott sportszeretete: a sízés, kajakozás, kerékpározás, hegymászás, focizás. A legenda szerint valamikor a hetvenes években a hazánkban, Kabán cukorgyárat építő lengyel vendégmunkásokhoz is elkerékpározott.

A szeretet és az emberi személyiség méltóságának teológiai, filozófiai kérdései érdekelték leginkább. A méltóság meghatározó része az életszeret, amelynek alapja a boldogság. A mindennapi boldogság elsősorban a családon belül valósítható meg, amely az élet örökkévalóságának is világi kerete. E kérdések elemzésének több könyvet szentelt. Az, hogy 1978 októberében pápává választották, szellemi teljesítményének is köszönhető.

Nem hittem volna, hogy felszáll a köd, eláll az eső és még a nap is kisüthet azon a napon, 1999. június 16-án. Az oltárhoz közeli zászlóárbocon az Árpád-ház címerével díszített lobogó csattogott a szélben. Először csodaként éltem meg, aztán a világ legtermészetesebb dolgának tartottam, ahogyan a „pápamobil” az ünneplő tömeg sikátorain át a szertartás színhelyéül szolgáló templom mögé gördül. Még egy kis idő, s a Szentatya elfoglalta helyét a gurálok által faragott „trónuson”. A szeme fölötti kis sebtapasz jelezte, hogy az előző napon valami

történt... És az, hogy a pápa Kingát méltató szentbeszédét Franciszek Macharski bíboros olvasta fel.

Kingát és Hedviget már életében szentként tisztelte a nép. Mindkettejük tevékenységében meghatározó szerepet játszott a kultúra támogatása. Nem véletlen, hogy az ószandeci kolostorban született az első lengyel nyelvemlékek egyike a XIII. század közepén, s Hedvig a krakkói egyetemet emelte fel romjaiból adományaival és kiállításával az 1300-as évek végén. Mondhatni azzal, hogy személyüket a lengyel pápa a szentek sorába emelte, csak a nép tévedhetetlen emlékezetének és akarátának tett eleget. Ha idejéből és erejéből futotta volna, bizonyára Kinga nővérét, Boldog Jolánt is szentté avatja. Nem véletlenül emelte ki szentbeszédében, hogy a katolikus egyháznak és az egyetemes történelemnek „a nemes magyar nemzet”, az Árpád-ház adta a legtöbb szentet és boldogot. Ezt a déli harangszó után hetente legalább egyszer el kellene mondani idehaza is.

A Szentatya, legyőzve szenvedését, megszólal: „Most pedig nyelvecke következik” – mondja s magyarul üdvözlí a Hungáriából érkezett zarándokokat. Nyolc évvel korábban a Hősök terén szinte az egész misét magyarul celebrálta. Most egy mondatra futja erejéből... Igaz, ez a mondat – változó megszólítással – elhangzik szlovákul, csehül, horvátul, románul, ukránul, beloruszul, litvánul, oroszul is. Kiderül, II. János Pálnak sokkal többre futja erejéből, mint hogy nyelvi és földrajzi tájékozottságából „vizsgát tegyen”. Helikopterre szállva aznap még látogatást tesz szülővárosában, Wadowicében, Krakóban pedig nemcsak a Mária-templomban, valamint a dominikánusok templomában jelenik meg, hanem késő este a püspöki palota ablakából – kárpótlásként az előző napi szentmiséért – rövid beszédet mond az őt ünneplő ezreknek... Ráadásként még meg is énekelteti őket... Végül pedig azzal búcsúzik a makacskodóktól: „A pápának is aludnia kell. Jó éjszakát!” Most, halálhírét hallva mi magunk mondhatjuk utána: „A pápának is aludnia kell...”

KRAKKÓ ÜNNEPE

a meghívott magyar városvezetők nélkül

A Wawelt a lengyel Akropolisznak hívta a világirodalom egyik legjelentősebb drámaírója, Stanisław Wyspiański. Ebből következően Krakkó a lengyel Athén, bár e címért több lengyel helység is versengett. Mi hívhatnánk a lengyel Budának, többek közt azért is, mert miután az igazi törökké lett, néhány évtizedre Krakkó vette át a magyar kultúra ápolásának feladatát – legalábbis a könyvkiadást illetően.

A későközépkori krakkói egyetem magyar diákjai hajdan előszeretettel emlékeztek meg a városban zajló ünnepekről. Krakkó ma is kihasznál minden alkalmat, hogy emlékezhessen, s az egyetemes kultúrának is hódoló ünnepeivel az európai érdeklődés középpontjába kerüljön. A nemzetközi és hazai figyelemből 1991-ben egy hónapig, 2000-ben – lévén Európa egyik kulturális fővárosa – egy évig futotta. (Magyarország ugyanekkor mindent megtett azért, nehogy világi kiállítás, nagyszabású millecentenáriumi ünnepelés vagy valaha is olimpia színhelye legyen.)

Az emlékezésre júniusban több napon át az szolgáltatott ürügyet, hogy hétszázötven éve lett magdeburgi jogon város Krakkó. Hagyományos értelemben azonban az volt már a X. századtól. A tatárok 1240-ben huszonnyolc templomát pusztították el lakóházaival együtt. A Krakkó környékét magába foglaló Újlengyelhon (Małopolska) hercege, Szemérmes Boleszló élt a lehetőséggel, hogy nemcsak utcáinak, tereinek kijelölésével, hanem jogállását tekintve is korszerű európai városként építse újjá Krakkót. A magdeburgi jogállás köteleességeket és privilégiumokat is magába foglalt, ami kiolvasható az 1257. június 5-én kiadott oklevélből. Ebben a herceg hatalmának egy részét átengedi a város arra méltó tagjai közül választott városi tanácsnak és bíróságnak. Előírja azt is, hogy a Nagypiac téren városházát és posztócsarnokot kell építeni, mázsálót kell felállítani. Ekkor teremtdődött meg annak is a kerete, hogy a következő évszázadban egyetem alakuljon. A tudomány- és kultúrapártolás természetes feladata lett Polónia fővárosának. Jacek Majchrowski főpolgármester június 5-i ünnepi beszédében

leszögezte, hogy ez a mai városnak is kiemelt feladata, mert Krakkó a tudomány és a kultúra révén az, ami.

A város gyors felépítése 1257-et követően a közeli sóbányák fejlődelmének köszönhető, amelynek egyharmad része Krakkót illette. A bochniai és wieliczкаи sóbányák megnyitása Szemérmes Boleszló feleségének, Szent Kingának a nevéhez fűződik, aki IV. Béla királyunk lánya volt, s már életében Újlengyelhon Patrónájának tekintették. Szent Kinga révén a mostani júniusi ünnepség lelkiségében, szellemiségében – hagyományos értelemben – akár magyar jellegű is lehetett volna. Kár, hogy éppen a magyar testvérvárosok, Budapest és Pécs (fő)polgármesterei hátrították el a meghívást úgy, hogy még helyettesüket se delegálták. A magyar városvezetők hiánya csak az első pillanatban tűnhetett fel, mert Krakkó testvérvárosai egyébként népes delegációkkal képviseltették magukat Zágrábtól, Pozsonytól Bordeaux-ig, Firenzétől, Bécstől Nürnbergig, Sevilleig. Mi több, Szentpétervár és Moszkva is elfogadta a meghívást, s magas rangú küldöttséggel tette tiszteletét abban a városban, amely ma Lengyelország szellemi-kulturális metropoliszának tartja magát.

Az évszázadokon átívelő megemlékezéseknek akkor van igazi értelmük, ha az érintett település polgárait be tudják vonni, meg tudják mozgatni, mind gazdasági, mind lelki vonatkozásban. Személyes ügyek, érdekek, hagyománytisztelet, lelki hozzáállás révén kapcsolódik a közösség. A közösségi ügy természetes módon jelent napi feladatot és jövőbeni célt.

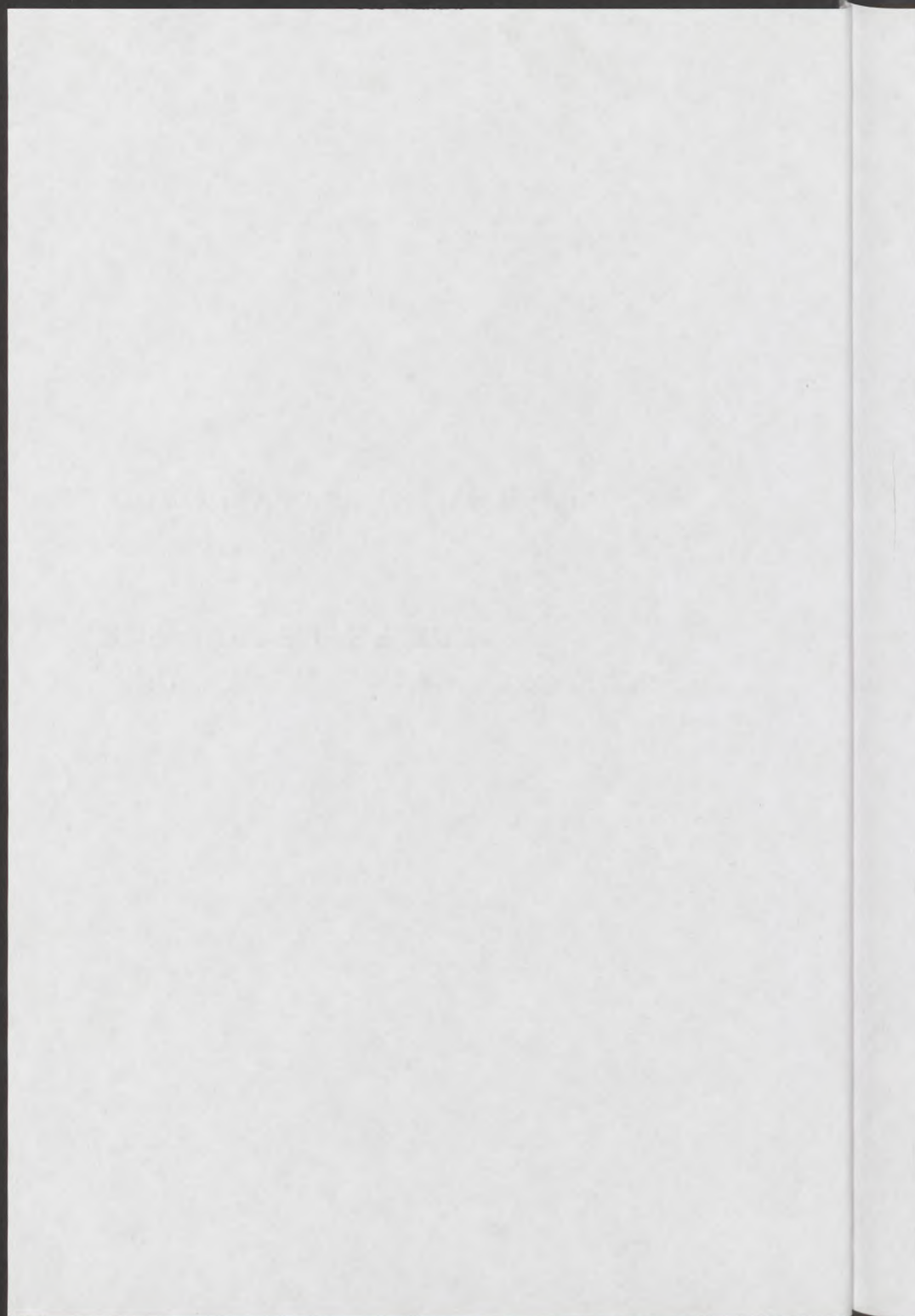
A június 3. és 6. között zajló ünnepségsorozat nem csupán azzal vált személyessé, hogy ezrek vehettek részt szabadtéri koncertjein, előadásain, kiállításain. (A legnagyobb sikert Dariusz Rogucki ez alkalomra írt „Cracovia est” című oratóriuma aratta.) Személyessé az éveken át tartó, építkezésekben is megnyilvánuló előkészületek tették. Aki ma Krakkóba érkezik, már fogalmat alkothat magának a Főpályaudvar mellett emelkedő új Belváros központjáról. Arról a városrészről, amely csak a Körliget választ el az Óvárostól. A Körliget pontosan ott övezi az Óvárost, ahol kétszáz éve még a középkori várfal húzódott. Az omladozó falakat 1815 után a város merészen döntő önkormányzata elhordatta. A krakkóiaknak – hagyománytiszteletük mellett – ma is

van bátorságuk az újítsra. Ez az újítás azonban mindig a továbbépítést jelenti – a régi és új harmóniája jegyében. A tervekről, elképzelésekről nem beszélnek harsányan. Az, ami megvalósul, úgyis magáért beszél.

Amihez a krakkóiak megkérdőjelezhetetlenül ragaszkodnak, az az, hogy a királyi székesfővárost továbbra is az 1257. június 5-én kijelölt Piactér uralja, a kissé odébb fölémelkedő Wawellel együtt.

BALASSI BÁLINT ÉS A BÁTHORYAK
NYOMÁBAN

KULTURÁLIS UTAZÁSOK
LENGYELORSZÁGBAN ÉS LITVÁNIÁBAN

Naplókiegészítés

A javasolt dél-lengyelországi „Balassi-útvonal”

Balassi Bálint hozzátvetőleg összesen öt esztendő telt el Lengyelországban, pontosabban a Nemesi Köztársaság Korona-részen, vagyis a Lengyel Királyságban. Ehhez képest kevésbé ismertek életrajzá-
nak lengyelhoni fejezetei. Ami dokumentált útjai által kirajzolható, annak alapján is könnyű megállapítani, hogy nagy térségeket járt be. A Rymanów–Krakkó–Dancka háromszög négyzetkilométerben véve vetekszik egy német fejedelemséggel. Nincs róla írásos bizonyíték, de lehetetlen, hogy ne járt volna például Zamośćban, Báthory István király bizalmasánál, Jan Zamoyski kancellárnál, akihez közeli ismeretség fűzte. 1576 tavaszán Báthory kíséretének tagjaként az Erdélyi Fejedelemségből a Magyar Királyságot kikerülő „bejárt” útvonalon jöhetett Krakkó: a Radnai-szoroson át Lembergbe, onnan pedig a Jaroszlón (Jarosławon), Tarnówon át tovább. Vagyis az említett háromszög átfogóját akár Lemberig megnyújthatjuk.

Balassi dél-lengyelországi útját követve ürügy kínálkozhatna a mai lengyel Kárpátaljai és Újlengyelhoni (Małopolska) vajdaságok részletes útikönyvének megírására. E történeti földrajzi tájnak egy szeletét választottuk ki, ügyelve rá, hogy Dél-Lengyelországról minél érzékeltesebb kulturális, etnikai, vallási keresztmetszetet adjunk – időben visszafelé is. Magyar vonatkozásokban, emlékekben a két vajdaság, az egykori Nyugat-Galícia rendkívül gazdag. Krakkói főkonzuli kiküldetésem alatt 1999 és 2003 között több mint húsz magyar vonatkozású emlékművet, emléktáblát állítottam, s a négyszázötven I. világháborús temető közül a legnagyobbak százharmincegy magyar sírját sikerült az eredeti formájában rendbe hozni. Róluk a katona-költő Balassi ürügyén szólni azért is kötelességemnek tartom, mert a Galíciában nyugvó hatvankétezer honvéd emlékezete teljesen kiesett a köztudatból az elmúlt kilencven év során.

A Balassi-emléktáblákkal megjelölt helyeket tehát olyan vonatkozósi pontoknak tekintem leírásomban, ahová a teret és az időt – a költő szelleméhez igazodva – szabadon kezelve lehet eljutni.

A tájak, városok, községek, műemlékek, kiemelkedő személyiségek hagyományos jellegű, „útikönyves” leírását személyes naplókkel, beszámolókkal társítom, olyanokkal, amelyek a tárgyalt események idején vagy közvetlenül megtörténtük után születtek.

A Balassi-túra lengyel útvonalának kiindulópontjául a Duklai hágót javaslom, s a Rymanów–Krosno–Biecz–Tarnów–Dębno–Krakkó útvonalat bejárva a Jablonkai-hágón átkelve a magyar emlékekben gazdag orawkai templom megtekintése után a chyżnei (hizsnyai) határátkelőhelyen keljünk át – Balassi lengyelországi emlékezetétől gazdagabban. Másik változat szerint Észak-Szepességet bejárva és annak „fővárosát”, a nedeci várat megtekintve és Szczawnicába is kirándulva hagyjuk el Lengyelországot.

A lengyelországi „Magyar utcákban” és magyar borpincékben Balassi Bálinttal

Dél-Lengyelországban ma is szinte minden város, nagyobb község délnek mutató útját „Ulica Węgierska”-nak – „Magyar utcának” vagy „Magyarországi utcának” hívják. Nyilván így volt ez azokban az egykori galíciai városokban is, amelyek ma Ukrajnában találhatók. A Lengyel Királyságot több fontos kereskedelmi útvonal is összekötötte a Magyar Királysággal. Az egyik Krakkót egyfelől a Jablonkai-hágón át, illetve Nedec közelében kapcsolta Magyarországhoz. Keletebbre a legfontosabb kereskedelmi útvonalat „Magyar országútnak” – „Trakt węgierskinek” hívták. Déli irányban ez legalább olyan fontos volt, mint a Lengyel Királyságot délen keresztülszelő „Borostyán út”. A lengyel–litván állam első felosztása után, amikor a Nemesi Köztársaság déli részét Mária Terézia – a középkori magyar királyok jogaira hivatkozva – Ausztriához csatolta, az egész Habsburg Birodalomról katonai térképszelvények készültek. A Kárpátok átkelőit is feltérképező dokumentumokon jól kivehető, hogy a Magyar országút a Duklai-hágótól

még keletebbre húzódott, s Rymanówot kötötte össze az egykor virágzó kisváros, Jaśliska érintésével a Beszkidi vagy más néven a Jaśliskai-hágón át – amelyet Magyar-hágónak (Przełęcz Węgierska) is hívtak – Mezőlaborccal. Onnan az út Homonnán át Kassára és Miskolcra vagy Sátoraljaújhelyre, a tokaji borvidékre vezetett. Feljegyezték, hogy Jagelló Ulászló király, Szent Hedvig királynő férje, 1419-ben ezen az útvonalon tért vissza Kassáról Lengyelországba, és Zbigniew Oleśnicki krakkói püspök, aki 1440-ben I. (Várnai) Ulászló magyar királlyá választásának legfőbb támogatója volt, szintén ezen az úton közlekedett.

Balassi Bálint korában a Magyar országút – a Trakt Węgierski – ismertebb és jobb, használtabb volt, mint a tőle nyugatra fekvő Duklai hágón át húzódó útvonal. Részben erre szállították a tokaji bort, s ennek köszönhetően Jaśliska, a ma jelentéktelen település, a XVI. században virágkorát élte. A XIX. század elejétől a duklai útvonal átvette a Magyar országút szerepét és jelentőségét. A század második felében ugyan még mérlegelték, hogy a Budapest–Przemysł útvonalat a Jaśliskai-hágón át vezessék, de végül a Mezőlaborc–Łupkówi-hágó vonalát találták kedvezőbbnek. A lengyel és a szlovák államvasutak a vonalat elsősorban áruszállítási és idegenforgalmi céllal néhány évvel ezelőtt felújították. A Rzeszówot Kassával összekötő vonal hatalmas kacskaringókat – Jasło, Krosno, Sanok, Zagórz – téve Łupkównál hagyja el Lengyelországot, s Kassánál várja, hogy a vonalat akár Miskolcig, akár Budapestig is meghosszabbítsák. A Mezőlaborcra Jaśliskába vezető „Magyar országútnak” ma már csak emléke él a Kárpátokban, az egykori határátkelőhelyi településeknek még láthatók a fundamentumai.

A Makovicából útra kelő Balassi-család mind a Duklai, mind a Magyar hágón át eljuthatott Lengyelországba. Mivel útjuk 1570 tavaszán Rymanówba vezetett, feltehető, hogy inkább a hagyományos Magyar országutat vették igénybe. Balassi Bálint első lengyelországi tartózkodásának helyszíneit meglátogatandó a magyar turista számára kínáló Barwineknél vagyis a Duklai hágón átkelni. Ez leggyorsabban a Miskolc–Tornyosnémeti–Kassa–Eperjes–Svidnik útvonalon érhető el. (Hacsak nem akarja alkalomhoz illő módon Sárospatakot is útba ejteni.) Innen a Sátoraljaújhely–Tőketerebes–Homonna–Sztropkó út visz Barwinekig.

A hágónak nevet adó városka, Dukla tizenhat kilométerre fekszik a határátkelőhelytől. Időnk se marad betelni a lengyel oldalon zölden aláhullámzó Kárpátok látványával, máris Duklában vagyunk. Aligha gondolnánk róla, hogy a felvilágosodás korában Varsó és Pulava után néhány éven át a Nemesi Köztársaság legfontosabb kulturális központjának számított. Tartós hírnevét és utóbb egyre növekvő hírét nagy szülöttjének, Duklai Szent Jánosnak köszönheti. Az őt 1997-ben a szentek sorába emelő II. János Pál pápa szobra hívja fel a figyelmet arra az országút menti emlékmű-együttesre, amelynek másik alakja éppen Duklai Szent János, míg a kezek koszorújával övezett hatalmas bronzkereszt az I. és II. világháború idején a Dukla környékén dülő öldöklést és a megbékélés szükségességét jelképezi. 1944. szeptember 8. és november 30. között itt, a térséget a Kárpátok innenső és túlsó oldalán bekeretező véres sokszögben zajlott a II. világháború legtovább tartó és leggyilkosabb hegyvidéki hadművelete, amelynek során a szemben álló felek közül százharmincötezer ember hullott el vagy sebesült meg. Igaz, Dukla már szeptember 20-án a Vörös Hadsereg kezére került, de kilencven százalékban romhalmazzként.

Duklai Szent János 1413-ban vagy 1414-ben született. Ifjúkorának két legendáját – márminthogy a krakkói Akadémián tanult volna teológiát illetve, hogy éveken át a Ceregowai hegy vagy a Trzciana menti Zašpit hegység egyik sziklabarlangjában remetéskedett, mi sem bizonyítja. Ha csak nem az, hogy mindkét barlang, hozzátartozó csodatévő forrással, kápolnával együtt ismert zarándokhely. Tény, hogy Duklai Szent János előbb a krosnói, később a leMBERGI (közben egy ideig a poz-nani) ferenceseknél szolgált, majd egy látomás hatására csatlakozott a bernardinusokhoz (obszervánsokhoz). Hatásos prédikátor és gyóntató hírében állott, s már életében szentként tisztelték. Számos legenda keringett róla. Az egyik szerint, amikor rendfőnöke megkérte, hogy menjen Lembergbe misézni, a Krosno melletti Komborniából angyalok repítettek egy óra alatt oda, s még arra is volt ideje és lélekjelenléte, hogy a Przemyśl melletti Praslówice mezőn dolgozó, s neki integető földműveseit megáldja. A másik legenda szerint, amikor 1473-ban a Lemberg városfalába illeszkedő megerődített bernardinus kolostort a tatárok ostrom alá vették, hogy ott törjenek be a városba, a harc döntő pillanatában,

rendfőnökként az oltáriszentséget magasba emelve sietett a védők lelkesítésére, akik újult erővel vetették be magukat a küzdelembe... És győztek. Ettől kezdve „a pogányok mennyköve” jelzőt illesztették nevéhez. Ennek a történetnek ismeretében az is természetes, hogy ismerte a bernardinus rendet Lengyelországban megalapító Kapisztrán Szent Jánost.

Élete utolsó éveire látását elveszítette. A vakságát azonban Isten ajándékának tartotta, mert úgy érezte, hogy ezáltal finomodott ki a csak a lényegre összpontosító belső látása. 1484 őszén halt meg. Sírja nyomban zarándokhellyé vált, s Lengyelország és Litvánia patrónusaként tisztelték annak ellenére, hogy boldoggá is csak 1733-ban avatták. Nem sokkal ezután bernardinus kolostort alapítottak Duklában. Templomát és épületeinek együttesét az 1760-as években emelték. A háromhajós két tornyú templomban egy főoltár és hat mellékoltár található. A keleti oldal hajójának meghosszabbítása a Szent János kápolnába torkollik. Itt található az a kis koporsó formájú ércládika, amely Duklai Szent János a Szovjetunióhoz csatolt Lembergől 1946-ban elhozott ereklyéjét tartalmazza. Ez csak 1974-ben került Duklába. (A kolostorban 1743-ban már elhelyezték a tíz évvel korábban boldoggá avatott János egyik ereklyéjét.) A templomot díszítő monumentális freskók 1900-ból származnak és Duklai Szent János életének egy-egy közismert jelenetét ábrázolják. A templom harangjait Eperjesen öntötték.

Dukla nevezetességei közzé tartozik még a Mniszek-család által a XVII. században emelt (többször leégett és újjáépített) palota, amelynek egy részét 1945 után Történelmi Múzeumnak rendezték be. Fénykora a hatalmas parkkal övezett palotának a Lengyelország első felosztását (1772) megelőző évekre esik, amikor színháza, zenekara volt és külön svájci testőrgárda szolgált a falai között.

1849 tavaszán a Magyarország ellen készülő orosz intervenció s hadsereg óriási élelmiszerraktárakat állított fel Duklában. A Mniszek család tagjaival, akik közül egy (Władysław Mniszek) a magyarországi lengyel légióban harcolt, úgy bántak, mintha orosz alattvalók lettek volna. A palota intarziás falburkolatát a főzni akaró katonák tüzelőnek használták.

Valamikor Dukla legszebb műemlékének a Mária Magdolna plébániatemplom számított, amely a XVIII. század középső harmadában

épült rokokó stílusban. A szentélyt az egykor Mátyás hadai által felégetett gótikus fatemplom helyén emelték. Az 1944-es háborús pusztítás után a templomot későbarokk stílusban állították helyre, de ahol lehetett, meghagyták a rokokó elemeket. Többek között az 1764–65-ben épített rokokó kápolnát is, ahol Maria Amalia z Brühlów Mnischowa impozáns síremléke látható. A fekete márványalapzaton, fehérés színű derékaljon pihenő, arányaiban valóságos nőalak mintha egy pillanatra szenderedett volna csak el. Egyik kezével megtámasztja fejét, másikkal behajtott könyvet tart. A néző várja, hogy az alvó alak szeme megremegjen és folytassa az olvasást.

A XVII. század elejéről származó városházát a XIX. században teljesen átépítették és abban a formában állították helyre.

A Rzeszów felé vezető főúton Duklától 13 kilométerre fekvő Miejsce Piastowe fontos közlekedési csomópont. Jobbra Przemyśl felé vezet az út, balra kanyarodva Újszandecen, Nowy Targon a messzi Wadowicébe, a pápa szülővárosába juthatunk el. Egyenesen továbbhaladva Rzeszówon át Lublinba érünk, ahonnan Varsóba vagy Białystokba lehet továbbmenni. A XIV. századi települést egyetlen mondatral intézik el az útikönyvek: több, a XIX. század második felében épült parasztporta valamint egy átépített, de eredetileg a XVIII. század végén emelt nemesi udvarház – a hozzátartozó gazdasági épületekkel és parkkal – található a településen. Egy kicsit itt időzve megtudjuk, hogy található itt egy kolostor is, amely a XVIII. század végén a XIX. század elején épült. Bronisław Markiewicz atya itt alapította az első lengyel szaleziánus fiúotthont 1892-ben. Hírnevét a 2005-ben boldoggá avatott Markiewicz atya nem az évtizedek múlva is működő nevelőintézetrel alapozta meg, hanem azzal, hogy 1911-ben kiadott egy könyvet, amelyben részletesen leírta, hogy mi történik majd a XX. században. Többek között arra is kitért, hogy Rómának lengyel pápája lesz, aki a kelet birodalmának is veszét okozza majd. Voltaképpen a többségükben beigazolódott jövődölések miatt lett Miejsce Piastowe újabban ismertebb hely. Balassi idejében nem volt az, ellentétben a tőle tíz kilométerre kiemelkedő hegyhátára épült Rymanówval, amelynek templomtornya szinte beleékelődik az ég boltozatába.

Opuliai Ulászló herceg, Nagy Lajos király kancellárja alapította a várost magdeburgi jogon 1376-ban. 1420-tól vászon-, bor- és marhahúskárosokat tarthatott. Meggazdagodását annak köszönhetette, hogy a Magyarországra vezető kereskedelmi útvonalon feküdt. 1565-től a reformáció egyik legfontosabb lengyelországi központja. Nem véletlen, hogy a kálvinista Balassi család 1570 tavaszán a falai között talált menedéket, ahol a Sienieńskieiek pártfogását és vendégszeretetét élvezte. Jan Sienieńskinek fivérével, Zbigniewvel közös reneszánsz síremléke 1580 tájáról a XVIII. század végén épült későbarokk Szent Lőrinc plébániatemplomban látható. Balassi Bálint feltehetően itt fordította magyarra a *Beteg lelkeknek való füves kertecskét...*, amely életében egyetlen nyomtatott műként 1572-ben Krakkóban látott napvilágot.

Rymanów a galíciái városok szerencsésebbike: azok közé tartozik, amelyeket évszázadokon át elkerültek a háborúk, s hosszú időn át szücs munkáiról és a bőrcserzésről volt híres valamint arról, hogy a határában ásványvízforrásokat tártak fel a XIX. század második felében. 1939 szeptemberében azonban az előterében heves harcok folytak a visszavonuló lengyel csapatok és a Wehrmacht erői között, amelyek következtében a város egy része elpusztult. Ami belőle megmaradt, aköré is a halál font koszorút. A mintegy kétezer lelket számláló zsidó lakosságát szinte az utolsó emberig megölték. A németek által a közelében felállított szovjet hadifogolytáborban tízezer ember pusztult el.

1945 után a szomszédságában található gyógyfürdőtelepen hét kórházat építettek fel, többségükben gyerekstanatóriumokat.

Balassi minden bizonnyal megfordult a másik, a maga korában gyógyhatásáról ismert fürdőhelyen, a Rymanówtól néhány kilométerre fekvő Iwonicz Zdrójben. A gyógyforrásoknak az antik világban széles körben ismert, de a középkori Európában elfelejtett jótékony hatását a reneszánsz korban fedezték fel újra. Szapolyai János apósának Öreg Zsigmondnak és sógorának, Zsigmond Ágostnak orvosai már programszerűen ajánlották a melegfürdőket. Báthory István udvari orvosa, Wojciech Oczko könyvet is kiadott róluk 1578-ban *Melegforrások* (Cieplíce) címmel, s benne Iwoniczról is beszámolva kiemeli, hogy annak fürdővize „minden betegségen segítő orvosságnak tekinthető...”

Egy 1639-ből származó iwoniczi plébániai bejegyzés szerint „külhonnál legtöbbsen Magyarországról látogatják az [iwoniczi] forrásokat”.

Iwonicz Zdrójt tulajdonosaik, a Załuski-család tagjai a XIX. század első felében mind jobban kiépítették. 1838-ban már 300 gyógyulni vágyó látogatta meg fürdőházait. Számuk évről évre növekedett. 1848-ban Karol és Józef Załuski, akik mindketten részt vettek az 1830–31-es lengyel szabadságharcban, a Népek Tavaszának galíciai mozgálmaiban is elkötelezték magukat: a helyi és a környékbeli nemzeti gárdákat szervezték. Hogy a Magyarország ellen vonuló cári hadak mennyire alaposan felkészültek a feladat végrehajtására, ezt az a tény is jelezheti, hogy Józef Załuskit, aki lengyel hadsereg hírszerző tábornoka volt, s részt vett az 1830–31-es szabadságharcban, mint orosz állampolgárt, I. Miklós cár parancsára letartóztatták, s elhurcolták Varsóba, jóllehet iwoniczi birtokán osztrák alattvalónak számított. Bécs tiltakozott az önkényes eljárás ellen. Ez azonban nem zavarta I. Miklós cárt, hogy egykori tábornokát felségárulásért ne állítsa hadbíróság elé, amely annak rendje és módja szerint halálra ítélte. Załuski csak a kivégzőhelyen tudta meg, hogy kegyelmet kapott, s azonnal kitoloncolják az Orosz Birodalomból.

A fürdőhely központi része mai formájában a XIX. század második felében épült ki. Nemzetközi hírnevének megalapozásában nagy szerepet játszott Józef Dietl orvosprofesszor, a krakkói Jagelló Egyetem rektora, „a kárpáti gyógyfürdőhelyek feltámasztója”, aki Iwoniczot a „jódforrások fejedelmének” keresztelte el.

A Balassi-túra résztvevői is kényelmes, olcsó szállásra találhatnak Iwonicz Zdrójban, s a fürdőhely sétányain korzózva, az ivócsarnokban a különböző összetételű gyógyvizekből fogyasztva egyszeriben a Monarchia hangulatában találhatják magukat.

Iwonicz Zdrójból visszatérőben megállhatunk Iwonicz(ófalú)ban is, mivel érdemes megtekinteni a fából épült XVI. századi katolikus templomot és a XIX. századi udvarházat.

Miejsce Piastowét immáron az ellenkező irányban elhagyva hat kilométer után jobbra bekanyarodhatunk Krosno központjába. Az első emlékmű, amely még Miejsce Piastowe felől közeledve Krosno határában feltűnik, II. János Pál pápa 1997. június 10-én itt celebrált szent-

miséjét idézi meg, amelyen Duklai Boldog Jánost hétszázezer ember jelenlétében szentté avatta.

A feltehetően már a X. században létező településről a XIII. században történik említés. Városi jogot Nagy Kázmér királytól kap. Gazdagságát kedvező fekvésének köszönhetette; a Borostyánút és a magyarországi kereskedelmi útvonal kereszteződésének vonzáskörzetében élt. A gyorsan fejlődő várost csak a gyakori pusztító tűzvészek vetették vissza. (De ezek nemcsak Krosnót sújtották.) Részben emiatt engedélyezte Jagelló Kázmér király vízvezeték hálózat kiépítését 1461-ben. A fatörzscsövek maradványait az utódok büszkén mutogatják a Vároštörténeti Múzeumban.

Miután 1474-ben Jagelló Kázmér fia, Kázmér herceg – a magyar főurak egy részének támogatását bírva – Kassánál vereséget szenvedén sikertelen kísérletet tett a magyar trón megszerzésére, Mátyás öt üldöző hadai betörnek Lengyelországba, s a „megtorló hadjárat” során kis híján Krosnót is elfoglalják. Csak a környezetét fellármázó őr éberségének köszönhetően nem tudtak a falakon belültre jutni. A külvárost a Szent Lélek kórházzal és templommal együtt felperzselik. A krónikaíró szerint „a templomot egy Tarczay Tamás nevű magyar gyújtotta fel. Ez magára döbbenvén és haragja miatt bánkódván, márminthogy annyit ártott a kórház szegény lakóinak s mérlegelvén elméjében, hogy a jótett nem marad jutalom nélkül, s a rossz cselekedet bosszulatlanul és büntetlenül nem múlik el, kétszáz arany dukátot adott a tanácsosoknak, hogy a károkat kijavítsák”. 1498-ban a tatárok pusztították egészen Pílnóig végig a vidéket.

A krosnóiak büszkéek rá, hogy volt idő – a XVI. század második fele és a XVII. század első harmada – , amikor városukat, miként ezt a Kölnben kiadott *Civitas orbis terrarum* XVI–XVII. századi színezett metszete is tanúsítja, a Lengyel Királyság első városai között tartották számon. A hajdani nagyságát, pompáját a Píactér mérete és az azt övező polgárházak némelyike is őrzi.

Az új évezred küszöbét Krosno városa felásott piactérrel, de növekvő önbizalommal lépte át. Sikerült ugyanis feltárni a XIV. századi vízvezeték-hálózatot – (gyantás fenyőfatörzsekből kivájt csövek, fémcsatlakozókkal). Ehhez hasonlóan fontos volt a reneszánsz városháza alapjainak

és a gótikus bíróháza fundamentumainak feltárása. A téglából és homokkőből épült városháza 21 méter hosszúságban és 14,5 méter szélességben a Piactér központi részét foglalta el. Nemcsak hivatali helyiségek, börtön, tanácsterem, bíróság kapott helyet a falai között, hanem üzletek és raktárak is. Az 1340-t követően épült bíróháza egyemeletes, boltíves, gazdagon díszített kőépület volt. Az 1500-as tűzvészt követően ennek lebontott elemeit használták fel építőanyagként a reneszánsz városházához, amelyben minden bizonnyal Balassi Bálint is megfordulhatott.

Anyagiak híján a két feltárt épületet a krosnóiak még nem tudták rekonstruálni, a kutatógödröket visszatemették, de remélik, hogy majdan annak a piacternek is ékességei lehetnek, amelyet a régi nagyságról árulkodó épületek öveznek. Hajdan valamennyi gazdagon tagolt, esetenként emeletes pincerendszer fölé épült. A pincék többsége tokaji bor tárolására szolgált. A Piactér 7-ben áll Krosno legelőkelőbb épülete, az ún. Bírólakház, amelyet a XV. és a XVI. század fordulóján emeltek. Reneszánsz portálja és az árkádokba beépült ion-oszlopfők ma is érzékelik hajdani méltóságát. Pincéjében a régi korok hangulatát idéző étterem működik.

A XVI. század első felében épült a Bírólakházzal szomszédos Długosz-ház is, amely ma a Nemzeti Banknak ad otthont. A Rynek 27. műemléképületét (eredetileg a Hesner-család lakhelyeként), a majdani ún. Portius-házat szintén a XVI. században emelték, s a XX. században alakították át.

A lengyel történelemben aranyévszázadnak hívják a XVI. századot. Krosno krónikájában ez átnyúlik a XVII. század első évtizedeire. Kezdetén talán arra az évre esik, amikor Zsigmond Ágost lengyel király és litván nagyfejedelem (az első erdélyi fejedelem, János Zsigmond nagybátyja) 1559-ben rendeletet adott ki arról, hogy „magyar kereskedők és fuvarosok nem kerülhetik el Krosnót, a bort, vasat és más árukat itt kötelesek raktározni, s értük vámot és pénzt fizetni, ellenkező esetben az árukat fele részben a kincstár, fele részben a város javára el kell kobozni”.

1578-ban Báthory István király engedélyezi, hogy az utak és a hidak javítására a város határsorompóinál pénzt szedhessenek, majd azt is elrendeli, hogy Krosnóban csak helyben főzött sört lehessen árusítani. Ennek jótekony következtében rövidesen 30 serfözde működött a

városban, s a krosnói „márciusi ser” oly hírnévre tett szert, hogy szerdánként és szombatonként kocsisorok szállították Krakába.

1589-ben III. Zsigmond adott ki általános rendelkezést arra vonatkozóan, hogy „a borokat Magyarországról más úton, mint a Jaśliskaba, Duklába, Rymanówba, Újszandecbe, Bieczbe, Nowy Targba, Krosnóba, Samborba, Leskóba, Sztrijba vezetőn, szállítani nem lehet, s erre a sztarosztaságoknak és a városi hivataloknak ügyelniük kell”.

Ez utóbbi rendelkezés alapján is elképzelhető, micsoda gazdagságra tett szert a protestáns hite miatt Skóciából a Nemesi Köztársaságba menekülni kényszerült Robert Portius, aki szerencsés házassága és kereskedelmi vállalkozásai révén mind III. Zsigmondtól, mind IV. Ulászlótól és János Kázmértól kizárólagos jogot szerzet a tokaji bornak a Lengyel Királyságban és a Litván Nagyfejedelemségben, vagyis a csaknem egymillió négyzetkilométert számláló Nemesi Köztársaság területén történő forgalmazására.

A becsületességére és gazdagságára vonatkozó legismertebb legendát a nevét néhány éve felvevő Robert Wojciech Portius Társaság kötelességének tartja mindenkivel megismertetni. Eszerint egy alkalommal magyarországi borszállítmány érkezett a Portius-ház pinceraktárába. A kirakodásnál az egyik hordót szerfelett nehéznek, tartalmát illetően túlságosan tömörnek érezték. Felnyitották és döbbsenten látták, hogy színültig tele aranydukátokkal. Portius a tévedésről nyomban értesítette a tulajdonost, mire azt a választ kapta, amit eladott, így a kérdéses hordót is, azt egyszer és mindenkorra eladta. Az ügy bíróság elé került, amely azt az ítéletet hozta, hogy mivel a pénzre egyik fél sem tart igényt, azt jótékonyági célra kell fordítani. Tény, hogy Portius vagyonának tekintélyes részével valóban közösségi vállalkozásokat támogatott, többek között meghatározó módon járult hozzá az 1638-ban tűzvész sújtotta város helyreállításához. (Igaz, egyes korabeli megjegyzések szerint Portius visszaélt kizárólagossági kereskedelmi jogával, s ezt a város jövedelme sínylette meg.)

Krosno legértékesebb műemléke a Szentháromság nevet viselő kettős plébániatemplom. Eredetileg a XIV. század utolsó harmadában és a XV. század elején épült, de a század folyamán folyamatosan bővítették. 1638 után újjáépítését Robert Portius és a plébános Kasper Rożyński

atyja finanszírozták. A központi hajó ekkor kapott korabarokk jelleget. A figyelmet az aranyozott főoltár vonja magára, amely a Mindenszentek által imádkott Szűzanyát ábrázolja. Feltehetően a Vasa dinasztia szolgálatában álló velencei festő, Tomaso Dolabelli munkája. Az oltár közvetlen szomszédságában, a presbitérium két oldalán – jobbra Jan és Zofia Skotnicki síremléke, balra Stanisław Tarło przemysli püspök sírfedőlapja látható. A fal menti díszesen faragott stallumok sem kerülhetik el a figyelmünket, akárcsak a Szűzanya megkoronázását ábrázoló gyönyörű kép, amely feltehetően egy Jan Willent nevű mester alkotása az 1480-as évekből. A festmény az Atyát és a Fiút ábrázolja közöttük a Szentlelket jelképező galambbal, amely mintha a központi figuraként előttük térdelő Szűzanya feje fölött lebegne. A főoltár kápolna árkádján az utolsó ítélet képe látható. A főhajó pilléroszlopait számos epitáfiumszerű kép díszíti.

A baloldali mellékoltár mellett található a Portiushoz kötődő Szent Adalbert kápolna, amely a közvetlenül a Nepomuci Szent János kápolnával szomszédos. A Szent Adalbert kápolnából díszesen festett ajtón lehet a csodálatosan szépen faragott szószékre feljutni, amelynek létrejötté Anna Portius anyagi támogatásának köszönhető. (Portius különös kötődését Szent Adalberthez az is magyarázhatja, hogy a protestáns skót Lengyelországban tért át a katolikus hitre, s a keresztségben az Adalbert vagyis a Wojciech nevet kapta.) Anna Portius révén viszont az vehető természetesnek, hogy a szentély északi részének utolsó kápolnája Szent Anna nevét viseli. A templom túlsó végét a gazdagon díszített kórus zárja le, de itt áll a Portiusok zárt imapadja is. A kórus melletti déli oldalon az egykori erődtorony előcsarnokába jutunk. Szomszédságában a Szkaplerzi Szűzanya kápolnája a jellegzetes Memento Mori képpel, amely Robert Portius számára is intelmül szolgálhatott. A kép a német Christoph Schwarz és a németalföldi Jan Sadeler hatását viseli magán. A középpontban a bíró, Krisztus ül, balra a kárhozottak, jobbra az üdvözültek láthatók. Az előcsarnok utolsó szentélye a Portiusok Szent Péter és Pál nevét viselő családi kápolnája. Az eredetileg a XV. és XVI. század fordulóján épült Szűzanya és Szent Péter és Pál kápolnákat a XVII. század negyvenes éveiben némileg átépítették. Megmaradtak a XVI. század derekáról származó faliképrészletek.

Krosno nem hivatalos jelképe a templomudvar túlsó felén álló, 38 méteres magassága ellenére is tömzsinek ható torony, amelyben három harang lakik. Közülük az Urban nevet viselő ma nagyságban a krakkói Zsigmond harang után következik Lengyelországban. Kerülete közel öt méter. A harangokat Portius Eperjesen önttette.

A régi Przemyśli Püspökök Palotájában kapott helyet a Kárpátaljai Múzeum (Muzeum Podkarpackie). (A meg-megismétlődő tatár támadások veszélyének jobban kitett San menti Przemyślből – a veszedelem hírére – az onnan 120 kilométerre nyugatra fekvő Krosnóba menekültek a przemyśli püspökök s ezért ott is palotát tartottak fenn maguknak – innen az elnevezés.) A XVII. században keletkezett épület mai formáját az 1987 és 1995 között végzett felújítás során nyerte el. A Múzeum állandó kiállításon mutatja be a lengyel Kárpátalja őstörténetét, valamint Krosnónak és környékének történiáját, a kárpátaljai üveggyártás fejlődését, s az egyik legnagyobb és legszebb európai petróleumlámpa-gyűjteményt. Különleges látványosság az épület pincéjében feltárt és bemutatott várfalmaradvány.

A ferencesek templomának légkörét egyszerre hatja át a lét titokzatosságának és a lélek és a szellem felszabadultságot sugárzó felemelő hangulata. Tény, hogy otthonosabban érzi magát az ember a falai között, mint a Portius kézjegyével megjelölt templomban. Az 1399-es nagy tűzvészt követően, a XV. század kezdetén Jagelló Ulászló anyagi támogatása tette lehetővé a templom építését. Utolsóként az Úr Színeváltozásának kápolnája készült el az 1450-es évek táján. (Duklai Szent János e templom kolostorához kötődött, mint rendfőnök.) A XVII. században a templomtömb oldalfalához három kápolnát, egy harangtoronyt és a nyugati homlokzat felől még egy kápolnát építettek. Belőlük kettő: a Rózsafüzér Szűzanya és az Oświęcim-család kápolnája maradt fenn napjainkig, mivel az 1872-es tűzvész alaposan megrongálta a templom tetőzetét és a presbitérium boltozatát. A helyreállítás során a templom gótikus jelleget kapott.

A főoltárra a *Szűzanya a kiseddel* kép vonzza a figyelmünket. Az első feljegyzések 1657-ben keletkeztek róla. A polgárok hozzá fohászkodtak, amikor II. Rákóczi György hadai a várost be akarták venni. Az erdélyi fejedelem csapatai csak a külvárost tudták felperzselni, a

várfalakkal nem bírtak. Emiatt úgy tartották, hogy a Szűzanya ijesztette, úzte el az ostromlókat a város falai alól. Ettől kezdve ő a város patrónája, akit megkülönböztetett tisztelet övez. 1681-ben külön kápolnát emeltek tiszteletére. Ez csodatevő zárándokhely lett, emiatt került a kép a főoltárba.

A főoltár szomszédságában jobb oldalt, a presbitérium északi része felől látható az 1560-ban elhunyt Jan Kamieniecki, podóliai vajdafi síremléke. Ugyanaz az olasz művész, Giovanni Maria Padovano faragta ki, aki a krakkói szoknyásház (Posztócsarnokot) reneszánsz stílusban átépítette. Dédunokájának, Jadwigának mellette található síremlékét egy másik olasz művész, a luganói Jan Lucian Reitino alkotta. A szemben lévő monumentális síremlék Jan Kamieniecki nővéréé, az 1569-ben elhunyt Barbara Mniszchównáé, aki a híres orosz cárnő, Marina Mnyiszhovna nagyanyja volt.

A templom legismertebb és leghíresebb kápolnája a bejáratától balra található Óświęcimiek kápolnája, amelyet Stanisław Óświęcim z Kunowa építtetett az 1640-es évek végén. Stanisław húga, Anna emlékére emeltette a kápolnát, miután váratlanul elhalálozott. Lenyűgöz az oldalfalakra csorgó kupola-stukkók szépsége. (Annak a Giorami Battista Farconinak a munkáját dicséri, aki a krakkói Szent Péter és Szent Pál templom stukkódíszzeit is készítette.)

A kápolnában Stanisław és Anna életnagyságú portréi hívják magukra a figyelmet. A kisebbek az Óświęcim-család további tagjait ábrázolják. Stanisław kiváló katona és diplomata volt, s 1657-ben bekövetkezett halála után az általa emelt kápolnában Anna mellé temették. A legenda szerint ugyanis a csodálatos szépségű Annába Stanisław annyira beleszeretett, hogy hosszas kilincselés után sikerült Rómában a házassági engedélyt kijárnia. Anna azonban néhány nappal azelőtt, hogy bátyja a jó hírrel megérkezett, elhalálozott. A legenda egyes részleteit a kápolnában látható festmények is megörökítették. Persze a valóság az, hogy Anna, aki valóban elbűvölő szépségű volt, 1646 karácsony előtt súlyosan megbetegedett. Stanisław a varsói országgyűlésről hazatérve talált rá haldokló hűgára.

A templom udvarát övező ferences kolostort Szent Hedvig királynő és Jagelló Ulászló alapította, mai formáját a XX. században nyerte el.

Krosno egyik legimpozánsabb épületegyüttese a Jezsuita Kollégium, amelyet az 1660-as években emeltek, jóllehet a jezsuiták több mint fél évszázaddal korábban telepedtek meg a városban. Ma Felsőfokú Szakiskola működik falai között. Figyelemre méltó a XVIII. század utolsó harmadában épült kapucinus templom és kolostor is, amelyet a híres lengyel festő, Antoni Smuglewicz faliképei díszítenek.

A város egyik leghíresebb szülötte Krosnói Pál (Paweł z Krosna, Paulus Crosnensis, Paulus Ruthenus), aki a XV. század második felében született, s a latin nyelvű humanista költészet kiemelkedő európai képviselője. Nagy érdemei voltak Janus Pannonius költészetének népszerűsítésében is. 1508-ban Nagyváradra költözött, s ott írta meg első verseit. Többek között Báthory István budai várnagy és Szent László király tiszteletére. 1508 őszén Perényi Gábor meghívására Nagyszőlőstre költözött, aki bőkezű mecénásának bizonyult, s versei krakkói kiadását is segítette 1509-ben.

A hagyomány szerint Krosnónak a XVI. és XVII. században magyar kolóniája volt. A Piactér egyik háza állítólag Dobó István tulajdona volt. A helyi hagyományok szerint Eger hős védője itt halt volna meg 1583-ban.

A Balassi család, mint említettük, a Rymanówban megkötött üzlettel a Krosnótól északra hat kilométerre fekvő kamienieci vár és a hozzátartozó Odrzykoń falva birtokába jutott, míg Sulyok Anna a Krosnótól délre húsz kilométerre fekvő Żmigrod mezőváros felének lett a tulajdonosa. Azon a sziklás hegytaréjon, amelyen a XIV. és XV. század fordulóján Klemens z Moskrzewa, királysági főkancellár kővárat épített, azelőtt fából emelt határőrtorony állott. Ennek korábbi szerepe, miután az utolsó halicsi fejedelem kihalása után Nagy Kázmér a Vörös Ruténiát a Lengyel Királysághoz csatolta, megszűnt.

A kamienieci vár, sajátos módon, lefelé ereszkedve és terjeszkedve épült fel. A hegy legmagasabb pontján előbb a fellegvár készült el a kápolnával egyetemben, ezt követően a XV. század elején a középső vár épült fel, majd az odrzykoni alsóvár – külön bejáratral dél-kelet felől, és a korczynai alsóvár – külön bejáratral kelet felől. Az odrzykoni alsóvár területén álló gótikus kútból lehetett csak ivóvizet meríteni. A vár joghatóságilag Odrzykon és Korczyna községek területén feküdt. Elnevezésének bonyodalmai is többek között ebből erednek: hívják

odrzykoni várnak, kamienieci várnak, odrzykoni–kamienieci várnak, de még korczynai várnak is.

E bonyodalmak a Balassi családot az 1570-es években még nem zavarták a vár megvételeiben, amelynek három tulajdonosa volt: Wojciech, Jan és Stanisław Kamieniecki. Az 1590-es években Balassi András és Ferenc a várat Mikołaj Siemieńskinek, Rymanów földesurának, a sanoki alkamarásnak adták el.

Ezt követően egymást követték tulajdonosai. 1657-ben II. Rákóczi György hadai próbálták bevenni. Sikertelenül. A XVIII. század közepő harmadától tulajdonosai már nem laknak állandóan a falai között. A várkápolnák állapota is rohamosan romlik. A XIX. század elején a korczynai alsóvárat elbontják, s köveiből építik fel a község templomát. A vár azonban romló állapotában is méltó jelképe maradt a hajdani lengyel–litván államnak, amely 1795-ben eltűnt Európa térképéről. Hogy a nagyság szimbóluma lehetett a Balassiak korában, azt a vár imponáló méreteket sugalló makettje is bizonyítja. A valóságos romok közül csodálatos kilátás nyílik Krosnón túl, szép időben egészen a Kárpátokig. A várat észak felől karéjozó hegyekből kísérteties kőalakzatok szöknek az ég felé. A legenda szerint elátkozott udvarhölgyek, akiket így, sziklává válással büntettek azért, mert vasárnap is a guzsalyuk mellett ültek.

Minden május első hétvégén több tucat léghajós méri össze tudását, ügyességét, bátorságát egymással. A Krosno fölötti égboltot ellepik a formájukat, nagyságukat illetően hasonló, de más-más módon kifestett kérdőjelek. Péntektől vasárnapig mintha az egész város lebegne. A léghajósok fölülről gyönyörködhetnek a Kamienieci vár romjaiban. A magyar résztvevőknek – 2004-ben több mint tízen voltak – a látvány bizonyára Balassi Bálintot is eszükbe juttatja.

Feltétlenül érdemes megnézni a Krosnótól tizenhárom kilométerre fekvő Bóbrka határában álló kőolajipari skanzen és múzeumot. A XIX. század második felében mind Nyugat-Galíciában – Krosno, Jasło, Gorlice térségében –, mind Kelet-Galíciában, Borysław körül – jelentős kőolajmezőket tártak fel.

Az első kőolajkutat Galíciában a bóbrkai erdősgben fúrták 1854-ben. A világ első kőolajfinomító lepárlóját Ignacy Łukasiewicz építette Jasło közelében. Az első biztonságos petróleumlámpa elkészítése is az ő

névéhez fűződik egy évvel korábban. (Ez utóbbi találmányáért állítottak neki szobrot Krosnában.) A kőolaj iparszerű kitermelése Bóbrkában 1861 áprilisában kezdődött, s hamarosan napi öt tonna olajat tudtak felszínre hozni. Łukasiewicz a Bóbrkához közel eső Chorkówkában építette fel azt a kőolajfinomítót, amellyel évente 3034 tonna különböző minőségű kőolajat tudott lepárolni. A bóbrkai skanzenben láthatók az első még megszimatolhatóan és láthatóan fortyogó olajkutak, s a különféle időszakokból származó fúróberendezések: a *Franek* nevű kutat 1860-ban tárták fel, s belőle ötven méteres mélységből emelték ki az olajat. A *Janina* kút mélysége százharminckét méteres: 1864-ben ásták. A skanzen külön látványossága Łukasiewicz múzeumnak berendezett irodaháza, amely a petróleumlámpát és kőolajlepárlót feltaláló és a meggazdagodását az olajiparban játszott úttörő szerepének köszönhető patikus életét mutatja be. A különféle típusú, formájú és díszítésű petróleumlámpák két teremben láthatók. Kiállításuk mintha a Kárpátaljai Múzeum lámpagyűjteményével vetélkedne.

A Kőolajipari és Gázipari Skanzen húsz hektáron terül el, ahol, ha szerény mennyiségben is, de még ma is termelnek olajat. (A hazai kőolajkutak egyébként hat százalékát fedezik a lengyel kőolajszükségletnek. A krosnói múzeum részeként működő, 1964-ben létrejött skanzen különleges jellegét az adja, hogy a legrégebb bányák eredeti objektumait, fortyogó kútjait, fúróberendezéseit, szállítóeszközeit, építményeit mutatja be. A bejáratnál látható a 2000-ben átadott korszerű kiállítási csarnok.

Bóbrkából a kertek alatt Chorkówkán vagy Kobylanyan át juthatunk el Nowy Żmigródba. Kobylanyban érdemes egy pillantást vetni a XIX. század második felében félig fából, félig kőből épült nemesi udvarházára, amely a szocializmusban leromlott állapotában is imponáló. Nowy Żmigród az Alacsony-Beszkidek lábánál fekszik, tőle északra Krosno térségében terül el a Jaskói dombhátság. Az Alacsony Beszkidek egy részét a Magurai Nemzeti Park foglalja el – védett állat- és növényvilágával. A Nowy Żmigródot a Kárpátokhoz szíjazó Wisłoka folyó forrásvidéke varázslatos táj, vonzó kirándulóhelyek tárata.

A Żmigród név egyes felfogások szerint a „harangozó város” lengyel szavainak (dzwoniący gród) összeolvadásából keletkezett. A határvidéken fekvő helységben félrevert harangokkal figyelmeztették

a lakosságot a közeledő ellenségre. Más tudós vélemények szerint a Żmigród jelentése: „kígyók városa” (gród źmii) s az esetleg kegyetlen tulajdonosának ragadványnevére vagy a valóságos kígyók iránti kultikus tiszteletre is utalhat. Ennek bizonyosságául hozakodnak elő a nowy żmigródiak a Piactér sarkán álló talpazatba vésett címer látványával, amely a templom egyik kápolnájának színes üvegablakában is megtekinthető: három farkú arany sárkány égszínkék címermezőben. Noha Nowy Żmigród ma már község, egy 1566-ból származó dokumentum pecsétkörirata bizonyítja, hogy amikor Balassi Bálint édesanyja, Sulyok Anna társbirtokosa lett, akkor még város volt. (1579-től Balassi András lett Żmigród és az odrzykoni malom tulajdonosa.)

Żmigródról 1325-ben történik először említés, de nem lehet tudni, hogy az „Űj” vagy a félreeső helyen fekvő „Ó” (Stary) Żmigródról van-e szó a dokumentumban. Nagy Kázmér pár évtized múlva már kiváltságokkal ruházza fel Nowy Żmigródot, amelynek jelentősége azzal is nő, hogy a király által kijelölt Dukla–Biecz–Krakkó kereskedelmi útvonalon feküdt és szoros kapcsolatot tartott Bártfával, ahová sót és heringet szállítottak kereskedői. 1474-ben Mátyás hadai foglalták el s rendezték be falai között központi bázisukat, ahonnan kiindulva Duklát, Dębowiecet, Kołaczycét, Fryszakot, Piżnót feldúlták. Ettől az időtől fogva honosodott meg a vidéken a „kocsi vár” – „koci zamek” fogalma. A lengyel átértelmezés szerint ez „macska várat” jelentett. Valószínűbb azonban, hogy a Mátyás csapatai által huszita mintára alkalmazott szekértáborról, szekérvárról lehet szó.

Mátyás hadainak dúlása ugyanúgy nem él az itteniek emlékezetében, ahogy II. Rákóczi György erdélyi–havasalföldi–moldvai–kozák csapatainak pusztításai is csak a történeti krónikák lapjain rögzített tények. A magyar–lengyel barátság pozitív sztereotípiája a rosszat törölte a közösségi emlékezetből. A gyakori tűzvészek, járványok egyébként Nowy Żmigród történetében is maradandóbb nyomot hagytak. Nem is beszélve a II. világháborúról. 1942-ben a város és környékének összes zsidó lakosait – ezerkettőszázötven embert – agyonlőtték a németek. 1944 szeptember elejétől pedig Nowy Żmigród öt hónapon át frontváros volt, s kilencvennyolc százalékban elpusztult. A lakosságot kitelepítették s csak 1945 januárjának második felében térhetett vissza. Emiatt

a városnak alig maradt műemléke. Talán a harangtorony... Esetleg a Községi Kulturális Központ szecessziós épülete... Vagy a szecessziós bírósági épület, amelyben ma a líceum működik... A zsmigródiak a múlt minden tárgyi emléket különös gonddal őrzik. A szellemet is; ezért vállalták büszke örömmel Balassi Bálint emlékezetének ápolását is.

A XXI. század három napjának és három emléktábla állításának krónikája

Az 1994-ben Balassi életéről készült dokumentumfilm irodalmi szakértője, Szentmártoni Szabó Géza krónikaszerű részletességgel tájékoztatott arról, hogy a jól ismert és szintén emléktáblával jelölt dębnói palotán kívül a Krosno mellett fekvő kamienieci vár és környéke adott először otthont Lengyelországban a fiatal magyar poétának.

2000 szeptemberében a krakkói Nemzetközi Kulturális Központ közép-európai vándorszemináriumának előadójaként jutottam el Krosnóba. Piacterén éppen ekkor tárták fel a középkori városháza fundamentumát. Alaposabban megnéztük a XIV–XVI. században, eredetileg gótikusnak épült plébániatemplomot, amely a XVII. század harmincas éveiben részben kiegészített, de egy évtizeddel később pár esztendő alatt újjáépítették – a kordivatnak megfelelően belsőépítészeti elemeiben barokk jelleget adva kibővített hajóinak.

2002 januárjában felkeresett egy krosnói építési vállalkozó, Zbigniew Ungeheuer úr, s ajánlást kért a Portius Társaság bírósági bejegyzéséhez. Mint megtudtam, Robert Portius protestáns vallásüldözöttként menekült Skóciából Lengyelországba, s feltehetőleg 1623-ban telepedett le Krosnóban. Négy évvel később elvette egy szíjgyártó nála tizenegy évvel idősebb özvegyét, Anna Hesnerównát, s áttért a katolikus hitre. Meggazdagodását azonban nem elsősorban házasságának köszönhetette, hanem annak, hogy a lengyel–litván állam területén szinte kizárólagos jogot kapott a tokaji borral való kereskedésre. Krosno alig 150–160 kilométerre fekszik a tokaji borvidéktől, s mint a tokaji borúton fekvő árumezgállító joggal rendelkező város, a XVI–XVII. században az aszú-

nak, a „węgrzynnek” köszönhette gazdagságát, akárcsak Jasło, Biecz, Tarnów vagy a tőle északra található Visztula-menti Sandomierz is.

Kiderült, Zbigniew Ungeheuer úr és társai azzal a szándékkal alapították meg és kívánták bejegyeztetni a Portius Társaságot, hogy a gazdaságban egykor Krakó mellett emlegetett Krosno visszanyerje hajdani rangját, fényét, tekintélyét. „Ennek egyik feltétele a tokaji borkereskedelem felélesztése” – bizonygatta mély átéléssel Ungeheuer úr. Ennél érzékenyebb pontot aligha érinthetett volna, mert ha volt valami, amit gazdasági diplomáciánk a rendszerváltoztatás után csak szerényen tudott elősegíteni, az a magyar bor számottevő jelenléte a lengyel piacon.

Az Ungeheuer úrral történt megállapodás szerint 2002 áprilisában ellátogattam a ma közel félszázezer lakost számláló, üveghutáiról híres Krosnába, s a Portius Társaság vendégeként tartottam előadást a XVI–XVII. századi magyar–lengyel kapcsolatokról. Meglepett a – lengyel mérték szerint – kisváros pezsgő kulturális élete. Ekkor ismerhettem meg a Portius Társaság alapító tagjait: Maciej Syrek szobrászművész és Zdzisław Gil műemlékvédőt. A társaság tagjaként Andrzej Kolder vállalkozót és műgyűjtőt is bemutatták, akiről kiderült, hogy az államkincstár tulajdonában lévő kamienieci várat 1995-ben húsz évre bérbe vette, s falai között folyamatosan gyarapodó múzeumot rendezett be. Elmondtam neki a Balassi család kötődését Kamieniechez, s megajándékoztam őt a költő válogatott verseinek 1994-ben kiadott kötetével, amelynek utószavában Jan Ślaski, neves lengyel irodalomtörténész részletesen szól a magyar poéta életének lengyelországi epizódjairól.

Egy hónappal később a várat bemutató lengyel és angol nyelvű ismertetőt Robert Portius mellett már Balassi Bálint portréja is díszítette, feltüntetve rajta a várat meglátogató Szapolyai János magyar király nevét is.

2002. május elején, amikor fél Európa léghajósai napokon át a krosnai táj fölött parádéztak, hosszabb időt töltöttem a városban – kiruccanva a kamienieci vár impozáns romjai közé is. A megszelídült, de olykor vad sziklalángokkal égbe kapó Kárpátok csodálatosan tagolt tájképébe intarziászerűen beillesztett bástyák lenyűgözők. Milyen lehetett fénykorában a XVII–XVIII. században az akkor még több szintes várpalota, amelyet háromnegyed részében széthordtak az elmúlt

több mint két évszázad során? Az első említés 1384-ben esik róla mint király várról, amely a XIV. század végétől lett egymást követő lovagok, főurak tulajdona; Mikołaj Kamieniecki királysági főhetman után a Bonereké, a Firlejeké, a Skotnickiaké, Kalinowskiaké, Jabłonowskiaké. Jabłonowski leányát, Zofiát a XIX. század híres drámaírója, Aleksander Fredro vette el feleségül, miután tíz évig várta, hogy – a szülők tiltása ellenére is – elváljon férjétől. Zofia asszony hozományának egy részét a vár levéltára képezte. Ezt aligha tudta volna más jobban értékelni, mint Fredro, aki az iratcsomók között található pereskedés dokumentumait feldolgozva írta meg *A bosszú* című vígjátékát. (Andrzej Wajda 2002-ben vitte filmre – Roman Polański, Andrzej Seweryn, Daniel Olbrychski főszereplésével.)

Májusi látogatásom során, amikor a várban a lovagterem helyén a miskolci Garadna együttes húzta a talp alá valót, említést tettem Kolder úrnak, hogy majdan érdemes lenne a magyar poétának emléktáblát állítani a kamienieci várban... El is feledkeztem volna róla, ha amolyan karácsonyi ajándékként be nem jelenti nekem Ungeheuer úr, hogy a Portius Társaság 2003 tavaszán fel kívánja állítani az emléktáblát. Ilyenkor felelős diplomata, némi költői fantáziával megáldva, akkor is reflexszerű ígéretet tesz, hogy a bronzdombormű elkészítését ezer euróval támogatja, ha tudja, hogy erre a célra egyetlen vasa sincs. Pár nap múlva, de még szilveszter előtt, a társaság elnöke zavart, de egyben lelkes megindultsággal közölte: egy, Balassi zmigródi kötődésével tisztában lévő helytörténész, tudomást szerezvén a kamienieci kezdeményezésről, rávette a körjegyzőség előjáróit, hogy a költő zmigródi emlékezetét ércdomborműben örökítsék meg. Akarva-akaratlanul félreértettem a több lélegzetvételnél hosszabb csendet. Hallgattam. Aztán egyszeriben mégis úgy éreztem, illő bejelentenem, hogy ezt az emléktáblát is ezer euróval támogatom. Kimondtam. Kiderült azonban, hogy beszélgetőtársam más miatt tartott több gondolatjelnyi szünetet. Hogy miért, az egy-kettőre nyilvánvalóvá vált, mert így folytatja: a Krosnótól húsz kilométerre fekvő 1376-ban alapított Rymanów Városszépítő Egyesülete, amely rendkívüli tettekkészségéről híres, tudja, hogy a magyar főúri család az ő városukban talált egy időre menedéket és ott kötötte meg a kamienieci vár birtoklásáról szóló szer-

zódést, Vagyis ebből természetesen következik, hogy Rymanów jövője Balassi Bálint emléktáblája nélkül elképzelhetetlen. Olyan mindegy, hogy ezer euró van vagy háromezer... „magyar részről természetesen a rymanóvi emléktáblát is támogatjuk – ezer euróval...” – nyugtáztam Ungeheuer úr bejelentését magamban hálát adva a Teremtőnek, hogy a Balassi családnak nem volt több Krosno környéki településsel kapcsolata, mert akkor könnyen előfordulna, hogy most egyszerre négy-öt emléktábla anyagi támogatása miatt fájna a fejem.

Az emléktáblák állításának akkor lehet igazi értelme, ha nem csak egy szűk társaság tudja lexikonszócikk-szerűen azt, ki volt Balassi Bálint, hanem az érintett települések tágabb közösségei is. Az emléktáblákhoz ívelő szellemi híd a költő verseskötetének újrakiadása révén építhető meg. Támogatásért Ujváry Gáborhoz, a Balassi Intézet igazgatójához fordultam, s Szalai Attila, a varsói Magyar Kulturális Intézet igazgatója is szövetségeseim lett.

A rendezvénysorozat szervezése hónapokon át tartott. Része volt a *Magyar lengyel két jóbarát...* címen a lengyel óvodásoknak, valamint a magyar és lengyel általános iskolásoknak az Európai Unió zászlaja alatt meghirdetett rajzverseny és a *Ki tud többet Magyarországról* címen a krosnói járási gimnáziumoknak kiírt szellemi vetélkedő. Amikor tudomásomra jutott, hogy Zalaegerszeg a megyét bemutató műsorokkal támogatja a rendezvényt, megnyugodtam.

Teresa Worowska, a Balassi-kard pár évvel ezelőtti jutalmazottja több számítógépes levelet küldött arról, hogy egy Balassi-rendezvényen megismerte a XVI–XVII. századi magyar dalokat előadó Misztrál együttest, amely – pusztán útiköltség-térítés fejében – kijönne Krosnóban és több Balassi-verset előadna lengyelül is.

Közben rendületlenül az emléktáblák általam megígért támogatási összegeinek előteremtésével voltam elfoglalva... És még valamivel: Ungeheuer úr közvetítésével jelentkezett nálam négy krosnói költő azzal a javaslattal, hogy mindegyiküktől fordítsak le tizenegy verset magyarra, s a magyar kultúra napjaira kiadnak egy kétnyelvű antológiát. Gyanakodtam... De azért beleolvastam a kapott anyagba. Kiderült, hogy jó költők verseiről van szó. A mentőövet Zsille Gábor jelentette, aki „önfinanszírozó” ösztöndíjasként már több éve Krakkóban él,

s elképesztő munkabírással, imponáló színvonalon fordítja magyarra a lengyel költészet általa kedvelt poétáit. Segítségül hozzá folyamodtam. Miután meggyőződött róla, hogy valóban jó versekről van szó, a kapott anyag kétharmadát rekord idő alatt átültette magyarra. Az egyharmad fordítására én áldoztam fel a hajnalaimat... Ettől azonban még nem lett pénz az emléktáblákhoz. Leveleim, kéréseim nyomán e vonatkozásban is biztatón alakult a kora tavasz.

Az első emléktábla finanszírozására Demeter Tamás, a Demko Feder Polska Vegyesvállalat elnöke tett ígéretet, aki 2001 májusában a tarnówi Bem–Petőfi emlékpark megépítését is támogatta. A második emléktábla ügyében Magyar Bálint miniszternek írtam levelet... Postafordultával választ kaptam, s ezzel a második emléktábla ügye is megoldódott. A harmadik emléktábla sorsa úgy alakult, mint a mesebeli legkisebbik fiúé, kicsit bonyolultan, de végül sikeresen – a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériumának köszönhetően, amely a rendezvények költségeihez is hozzájárult.

És elérkezik május 9., péntek. A startpisztoly eldördül. Délelőtt több kiállítás nyílik Krosnában. Többek között fiatal debreceni festők tárlata is. 10-kor én nyitom meg a *Budapest '56* dokumentum-fotókiállítást a Művészeti Kiállító Iroda nagytermében. E kiállítást a lengyelek kifejezett kérésére rendeztük meg. Rövid előadást is kell tartanom a forradalom magyar–lengyel kapcsolatairól. Körbenézek a zsúfolásig megtelt teremben... Bekerít a történelem. A dokumentumfotókon magyar és lengyel zászlók, jelszavak alatt vonulnak a budapesti diákok... Bem tér... Adam Ważyk verse... Tengerszinti tömeg a Parlamentnél az októberi sötétségben.... Nagy Imre fénycsóvával megvilágított arcképe mögött egy táblán Kossuth, Petőfi, Bem neve... Egy másikon a bátor lengyel ifjúságot éltetik... Szinte életnagyságúra kinagyítva Nagy Imre áll bíráló elött... Egy aljas indokokból forgatott dokumentumfilm magasztos kockájának fényképe. Azzal zárom előadásomat, ami mindig döbbenetet kelt a lengyelekben. 1958. június 18-án, két nappal Nagy Imre és társai kivégzése után a Budapesti Honvéd barátságos mérkőzést játszott az egyik legjobb lengyel csapattal, a Ruch Chorzówval... A sziléziai Chorzów városában... És a tizenötezernyi néző kikényszerítette, hogy egyperces néma vigyázállással tisztelegjenek a két nappal korábban

felakasztott magyar mártírok emléke előtt. A lengyelek e tekintetben is mindenkit megelőztek a világban. Ők voltak az első nyílt tisztelet-adók... Harmincegy évvel előzték meg Magyarországot.

Két óra múlva Szalai Attila beszédet mond az új-źmigródi I. világháborús temető magyar sírjainál. A Balassit röviden méltató Szentmártoni Szabó Géza és Magi István, a NEKÖM főosztályvezetője leleplezik a líceum falán lehelyezett Balassi-mléktáblát. A Misztrál együttes több száz lengyel diáknak énekel Balassi-verseket lengyelül. Aki kíváncsi a szövegekre, elolvashatja az aznap megjelent Balassi-verseskötetben...

Másnap Rymanów város vezetője és Csabai Lászlóné, Nyíregyháza polgármestere leplezi le a líceum falán elhelyezett emléktáblát Rafał Skapski lengyel kulturális miniszterhelyetttessel együtt, aki fontosnak tartotta, hogy jelen legyen a Balassi-ünnepségeken – függetlenül attól, hogy a magyar társmínisztériumot ki képviseli. Az általam adott fogadáson kapjuk a hírt, hogy Krosnóban évtizedek óta nem tapasztalt csoda történt. Több ezer ember fordult meg a Píactéren. S tömve a tér éjjel 11-kor is... A magyar vendégek száma meghaladja a százat.

Vasárnap délelőtt. Ragyogó napsütés. Az irodalmi matinét, amelyen a négy krosnói poétának *Az aszú aranya* című kötetét mutattuk be, idő előtt abba kellett hagynunk. Híre érkezett annak, hogy már a Píactér felé tartanak a zalaegerszegi Császár-huszárok. Szerencsére nem késtük le őket. A huszárok nyomán a nézőközönség tetszésnyilvánítása közepett feltűnnek Somogyi Győző salföldi kopjásai is, majd őket követve a Mikołaj Kamieniecki királysági főhetman nevét viselő reszówi hegyivadászok, nyomukban pedig a helyi cserkészcsapatok. Ők innen mind a hat-hét kilométerre fekvő kamienieci vár felé vonulnak. Ott ér véget az ünnepség Balassi Bálint emléktáblájának leleplezésével. Jelen volt Piotr Przytocki úr, Krosno tavaly ősszel megválasztott polgármestere és Gyimesi Endre Zalaegerszeg polgármestere is, akik a magyar kulturális napok fő támogatói voltak. A dombormű kissé idealizált Balassi-portróját Vologya Romaniv ukrán szobrászművész készítette. Vallomása szerint hónapokig olvasta Balassi Bálint 1994-ben lengyelül megjelent verseskötetét. Terve, hogy megfesti a költő portróját is. Hogy ne csak egyetlen festmény által legyen ismert. A korhű zenét a

Misztrál mellett a Kecskés együttes szolgáltatja. Nyolcvan kilométert tettek meg Tarnówból, hogy ingyen játszhassanak...

Jan Zych úr, a korczynai körjegyző unszol: menjek vele, nézzem meg egy magyar katona sírját, amelyet ők hoztak rendbe. Hatodik érzékem diktálja, hogy úrrá legyek a fáradtságomon... Megállok a korczynai régi templomkertben. Nagy része most is gazos. A templom közeli szegletben rendbe hozott sír. A márványtábla szerint Kozák Miklósé, aki 1880-ban született és 1915 tavaszán esett el. Tiszt volt. Márványtábláját darabokra törve találták a gazban. Zdzisław Gil műemlékvédő ragasztotta össze.

Egyszeriben magamra maradok.

A jegyző a járás önkéntes tűzoltóinak központi ünnepségére siet. A távolban kirajzolódnak a kamienieci vár romjai. Alkonyodik. Véget ért egy nappali álom. De – hogy Adam Ważyk 56-os versének parafrázisát idézzem – Balassi emléke él. Hála érte mindazoknak, akiknek ez köszönhető.

Szent Hedvig királynő „kis Krakkójába” a Kárpátok megritkult népű falvain át...

Ha Bóbrkából nem Chorkówkán, hanem Kobylanyn át igyekszünk Nowy Żmigródba, érdemes továbbmennünk Teodorówkába, majd onnan egy tanulságos kisebb körutat tenni a Kárpátokban. Nemcsak azért, hogy ízelítőt kapjunk a Magurai Nemzeti Park természeti szépségeiből, hanem azért is, hogy fogalmat alkothassunk a Kárpátok egy részét hajdan belakó egyik hegyi nép, a lemákok múltjáról, kultúrájáról, emlékezetéről.

A Barwinek felől érkező figyelmes szemlélőnek Dukla felé haladva mind Tylawában, mind Trzcianában szembeszökő lehet a templom apró hagymakupolás tornyai által jelölt sajátos hármas osztata. Ez jelzi, hogy voltaképpen nem katolikus templomról van szó. E falu lakóinak történetéből is érzékelhető a Kárpátok lemákjainak (vagy ahogy magukat közülük sokan nevezték: rusznýákjainak) históriája. A Kárpátok félkörívén évszázadokon át vándorló oláh (vlach) pásztornépről van

szó, amely az északi hegyvonulat lankáin és völgykatlanaiban megtelepedvén nyelvében szláv, hitében görögkatolikus vagy pravoszláv lett. Sokan a lengyel görálokat is e nép leszármazottainak tartják.

Galícia nem lengyel szláv lakosságának vallása görög katolikus vagy pravoszláv volt. Őket a lengyelek általánosságban ruszinoknak (Rusin) hívták, Ukrajnát pedig Ruśnak. A XIX. század lengyel nemzeti mozgalmait azt vallották, hogy jövőjük a lengyelekbe történő beolvadás, hiszen ők úgymond „ruszinul beszélő lengyelek”. Az ukránoknak azonban eszük ágában sem volt lengyellé lenni. Görög katolikus értelmiségük hasonló szerepet játszott a nemzeti tudat kialakításában, mint Erdélyben a román görög katolikus elit. Az osztrák hatóságok az 1860-as évekig a lengyel nemzeti mozgalmak ellensúlyozására támogatták az ukrán görög katolikus törekvéseket, amelyek átmenetileg beérték kulturális és vallási egyletek, folyóiratok alapításával. Nemzeti ébredésük sajátos katalizátora volt az 1849 tavaszán Magyarország ellen vonuló orosz hadsereg – élén személyesen a cárral – megjelenése a Kárpátokban. A Kárpátok hágóinak többsége Piwniczna és Łupków között arra a területre esett, ahol a hegyvonulatnak mind a lengyel, mind a magyar oldalán a lemákok éltek.

Az I. világháború kirobbanása után a lemák lakosság barátsággal fogadta a benyomuló cári hadsereget, s 1915-ben nem kevesen voltak, akik követték a visszavonuló orosz csapatokat. Megtorlásul az ukrán mozgalmak lemák származású vezetőit is (elsősorban papokat és tanítókat) az osztrák–magyar katonai hatóságok letartóztatták és a Graz melletti thalenhofi lágerbe zárták. 1919-ben, 1920-ban a lengyel oldalon fekvő határ menti lemák falvak egy része Csehszlovákiához akart tartozni.

A két háború között legálisan és föld alatt működő ukrán szervezetek vallási, kulturális, politikai csatornákon a legkülönbélebb etnikai csoportokban – lemákok, bojkók, huculok, völgyvidékiek, Sanmentiek körében – erősítették az ukrán nemzeti tudatot. Hozzájárult ehhez a lengyel kormányoknak a különösen az 1930-as években egyre türelmetlenebb, s mind inkább a megtorlás eszközeivel élő nemzetiségi politikája. A két világháború között sajátos vallási–nemzeti radikalizálódás indult meg a görög katolikus lemák lakosok körében, akik nemzeti különállásukat azzal is kifejezték, hogy tömegesen tértek át

a pravoszláv hitre. Ezzel mintegy azt is kifejezni kívánták, hogy aki görög katolikus marad, az nemzetiségéről is lemond.

A II. világháború éveiben a hitleri megszállókkal együttműködő ukrán politikai és egyházi szervezetek, a lemákokat is az ukrán nép részének tartva, számos hegyvidéki lemák faluban ukrán nyelvű iskolákat, kulturális intézményeket hoztak létre. A lemákok, mint ukránok, a németek részéről a lengyelekkel előnyös, kedvező bánásmódban részesültek.

1944 szeptemberében a lengyel kommunista kormány az ország új keleti határainak tudatában megállapodott a szovjet (belorusz és ukrán) kormányokkal az önkéntesség elvén alapuló lakosságcserében. Az ezt követő hónapokban a lemák falvak lakosságának egy része a Szovjetunióba költözött.

1945 elejétől a hátszágban, így Szovjet–Ukrajna nyugati részén – (azokon a területeken, amelyek a két háború között Lengyelországhoz tartoztak) – és az új Lengyelország dél-keleti szegletében kirobantak (vagyis inkább átterjedtek rá) a harcok az 1943-tól etnikai tisztogatásokat folytató banderista Ukrán Felkelő Hadsereg földalatti fegyveres csoportjaival. Bieszczady vidékének, a San folyó völgyének ukrán falvai közül sokan tevékenyen támogatták a banderistákat, de voltak olyanok is, amelyek közönyösen vagy egyenesen ellenségesen viszonyultak hozzájuk. Ugyanez vonatkozik – kisebb arányban – a lemák településekre is. A nemzetvédelmi miniszter helyettese, Karol Świerczewski tábornok ellen a Bieszczadyban elkövetett sikeres merénylet ürügyül szolgált a térség ukrán (bojkó, lemák, San-menti, völgyvidéki) lakosságának részben a Szovjetunióba történő kényszerű áttelepítésére, részben a „németektől visszanyert” nyugati és északi területeken történő szétszórására. Bieszczady vidékének ukrán, bojkó falvai és a Kárpátok lemák települései elnéptelenedtek. A görög katolikus és pravoszláv templomok egy része a katolikus egyház kezelésébe került, más része az enyészeté lett. 1956 után lehetőség nyílt az esetenkénti visszaköltözésre. A rendszerváltozás után pedig erőteljes (és eredményes) törekvés tapasztalható a görög katolikus templomok, temetők, kulturális tárgyi emlékek megmentésére.

A tylawai és trzcianai egykori görög katolikus templomok közül az utóbbi az érdekesebb, mivel az eredetileg a XVII. század harmadik negyedében épített, de a XVIII. és XIX. század fordulóján jelentősen

kibővített templomnak a XIX. századból származó neobarokk ikonosztáza épségben megmaradt. (Temetőjében régi lemák sírkövek is találhatók.)

Teodorówkából Krempna felé kanyarodva Chyrówa az első falu, ahová érünk. Temploma a II. világháború előtt még közismert zárándokhelynek számított. Egy kiderítetlen módon Magyarországról idekerült csodatevő Mária-képpel vált azzá a XVII. és XVIII. század fordulóján. Annak a fának a helyén, amelynek törzse az ikon természetes oltárának számított, az 1770-es években templomot építettek. E falu lakóinak kétharmada a két világháború között áttért a pravoszláv hitre, s külön cerkóvot épített magának. A lakosság kitelepítése után a pravoszláv templomot lerombolták. Az erősen romos görög katolikus templomot 1990 után sikerült megmenteni, rendbe hozni.

A vidék legnagyobb üdülőfaluja és körjegyzőségi központja Krempna. Évszázadokon át kőfaragó műhelyeiről volt híres: sírkereszteket, határvigyázó feszületeket, sírköveket és építési köveket készítettek nagy műgonddal. A falut az I. világháború első szakaszában súlyos pusztítások érték. Lakói a II. világháború alatt és után osztoztak a lemákság sorsában. 1782-ben épült háromosztatú temploma a falu közepén áll, s ma a római katolikus egyház működteti. 1835-ben készült rokokó ikonosztáza épségben megmaradt. Az előcsarnokban, a freretróban a Szűzanya figurája látható – igazi hajjal és ruházattal.

A falu mögött magasodó dombon elterülő I. világháborús temető ma már művészettörténeti látványosságnak is számít, amelyet akár emiatt is érdemes megnézni. A legnagyobb szlovák építész, Dušan Jurkovič tervezte. Az évtizedeken át elhanyagolt temetőt az Osztrák Fekete Kereszt, a gráci 51. Honvédő ezred törzsszászlóaljának katonái hozták rendbe 1991-ben. Felirata szerint: „Szemtől-szembe viaskodtunk, kéz a kézben feltámadunk”. Ha az idő engedi, további rövid kitérőt lehet tenni Świątkowa Małába és a vele szomszédos Świątkowa Wielkába is. Ezek templomai külsőleg épek, vadregényes környezetben állnak. Kertjükben még több sírkő egészben megmaradt, a falvakban pedig hagyományos lemák házak is láthatók.

Krempnából Nowy Żmigródba kanyarodva a Hlabowai-hágó buszmegállójához közeli temetőben nyugszik az az ezerkettőszázötven

nowy żmigródi és környékbeli zsidó, akiket a hitleristák 1942. július 7-én lőttek agyon.

Nowy Żmigródból Jaslóba vezet az utunk. Odajuthatunk jól járható mellékúton is, ha Dębowiecben, a híres katolikus zarándokhelyen meg akarunk állni. Jasło a lengyel kőolajipar egyik fontos központja volt. Az 1366-ban városi rangot kapott települést 1944 őszén ugyanolyan módszeres alapossággal rombolták le a Wehrmacht különleges alakulatai, mint az elnéptelenedett Varsót. A II. világháború idején becsavágó német polgármestere, Johann Bahr Jasłót német mintavárossá akarta varázsolni, s a rendkívüli viszonyok ellenére is óriási pénzeket fektetett bele a város műemlékeibe. A front közeledtével elrendelte az általa rendbe hozott (és más) épületek tervszerű lerombolását. Jasło kilencven százalékban romhalmazzá vált. Ami megtekinthető, az az 1466-ban épült gótikus templom megmaradt késő gótikus portálja és néhány, lángokat túlélte régi freskórészlet... Semmi több? Jasło Makó testvérvárosa. A lengyel polgármester makacs törekvése, hogy a makói „Hagymaház” mintájára egy Makovecz Imre által tervezett házzal tegye építészetileg vonzóvá a várost. (1999 októberében Makovecz Imre, akiről több tucat lengyel építészhallgató és művészettörténész diák ír szakdolgozatot és doktori értekezést, óriási érdeklődéstől kísért előadást tartott Jaslóban.)

Jaslóból két úton lehet eljutni Tarnówba, és a Tarnówon túli Dębno-ba: az egyik Piłznón, a másik Biecz-en illetve további kitérővel (és kerülővel) Gorlicén át vezet.

Biecz határában a Gromnik felé vezető úton jobbra érdemes néhány kilométerre letérni, hogy Lengyelország egyik legszebb római katolikus fatemplomát megcsodálhassuk Binarowában. A falut magát Nagy Kázmér király alapította 1348-ban, temploma (feltehetőleg már a második) 1500 körül épült. Toronnyal a XVI. és XVII. század fordulóján egészítették ki, és ekkor kapott szignatúras tetőzetet is. Mai alakját, beleértve a belső dekorációt is, 1650 körül nyerte el.

A templom egyhajós, három osztatú, pillérei lapos mennyezetet tartanak. A hajóban két XVII. századi barokk mellékoltár is található: a baloldali oltárképe a Szűzanyát ábrázolja a Kisdeddel (a hagyomány szerint az 1648 és 1668 között uralkodó János Kázmér király aján-

déka), a jobboldali oltárkép a megkorbácsolt Krisztust jeleníti meg – fölötte Szent Miklóssal. A templom összhatásában az orawkai templomra emlékeztet, de annak festményei fél évszázaddal fiatalabbak. A binarowai templom legrégibb kulturális–egyházi műemlékei: a XIV. század végéről származó gótikus szobor, amely a kezében a Kisdedet tartó Madonnát ábrázolja, ugyanebből az időből valók a szent Szüzeket – Margitot, Dorottyát, Katalint és Borbálát – ábrázoló gótikus faszobrok is. A főoltár XV. századi.

Az egész templomot festmények díszítik. A kápolnát, a hajót és a presbitériumot – többségükben újtestamentumi és allegorikus jelene-
teket ábrázoló faliképek borítják. Közülük a mennyezetet és a presbitériumot ékesítők a legrégebbiek. A faragott padok, gyóntatószékek és imazsámolyok szépségükkel, színeikkel összhatásukban egységes egész-
siet alkotnak a falfestményekkel és a szívérványgerendán megfeszített Krisztussal és a Szűzanya és Szent János öt közrefogó szobraival.

Elmerülhetünk a részletekben. A szószékre vezető lépcsősor betáblázott védőkorlátján a szentbeszédet tartani készülő pappal együtt angyalok lépegetnek fölfelé az égbe vezető lajtorján. Közvetlenül a szószék szomszédságában egy felismerhetően hajdúruhás római katonavesszőzi Krisztust. A kóruson szomorúan sorakoznak az egymás melletti kazettákban a Főangyalok.

A templom egyik, mennyezet alatti részén a XVI. századi Biecz látképe fedezhető fel.

Míg Krosno arra büszke, hogy volt időszak, amikor alig maradt el Krakkó mögött és még a fővárosi teendők intézése is ráhárult, addig Bieczet mindig is „kis Krakkónak” – Parva Cracovia – tartották. A várost feltehetően Szemérmes Boleszló, Szent Kinga férje alapította magdeburgi jogon – ugyanakkor, mint Krakkót: 1257-ben. A szomszédságában emelkedő hegyen ekkor már hatalmas vár állott. Csaknem mindig a királyi birtok része volt, s ahogy a biecziek büszkén vallják: Szent Hedvig királynő legkedvesebb városa. Szerintük az 1384-ben Magyarországról érkező tízéves uralkodó itt találkozott lengyel híveivel először, miután az utazás fáradalmait kipihente. Hogy mennyire otthon érezte magát a városban, azt az is bizonyíthatja, hogy több mint

tízszor látogatta meg, és kötődésének, törődésének bizonyságául kórházat alapított a szegényeknek, amelyet a Szent Lélekről nevezett el.

A város alapításáról szóló legendának is van magyar vonatkozása. Eszerint egy Becs nevű magyar betyár alapította volna... rablott pénzből. Hogy bűneit levezelje. Lehet, hogy a krosnói Tarczay-adományban gyökerezik a legenda eredete.

Bieczet az aránytalanul magasba szökő városházatorony uralja, ahonnan gyönyörű kilátás nyílik a százhetven lépcsőfokot megtenni eltökélt turista szeme elé. Ezután jobban esik a városháza gótikus földszinti termeinek és pincebörtönének megtekintése. Egy vállalkozó szellemű újságíró addig erősködött, míg éjszakára be nem zárták a tömlöcverembe. Szerencsére magánál tartotta maroktelefonját, így éjszaka a polgármester segítségével vacoghatott, mert kis híján megfagyott, noha az eset egy meleg nyári napon történt.

A ma négyezer lelket számláló város rendkívül gazdag látnivalókban. A városháza tornyán kívül az Isten teste gótikus templom uralja aránytalanul nagy és jellegzetes alakzatával a várost. Templomkertjének szobrait – amelyek jól láthatók Gorlice felől a városkapuhoz érkezőben – magyar zárandokok fundálták. A háromhajós, oldalkápolnákkal is tagolt, 1440 előtt épült templom egyike Lengyelország legértékesebb szakrális műemlékeinek. Érdeemes részletesebben szólni róla.

Berendezései, díszítő elemei – származási helyüktől és idejüktől függetlenül – gótikus, reneszánsz és barokk jellegűek. A főbejáratnál balra a kórus alatt reneszánsz stallum látható 1594-ből, fölötte közvetlenül négy polgári epitáfium a XVI. és XVII. század fordulójáról.

A hajó két oldalán négy-négy kápolna sorakozik. Az első a város legnagyobb szülöttjéé, a történész és diplomata püspök Marcin Kromeré, aki szülei emlékére építtette 1557-ben. A kápolnában 1616-ból származó késő reneszánsz oltár áll. A következő kápolna építését a vargák vállalták – oltára rokokó jellegű.

A harmadik kápolna az asztalosoké és a rézmetszőké. A sorban az utolsó – a Szent Mihály és Szent Katalin nevét viselő – kápolna a takácsoké volt. Ez a XVIII. század második feléből származik és rokokó jellegű. Az északi templomhajó keleti szegletében a Rózsafüzér Szűzanya késő reneszánsz oltára áll. Az oltár mellett Piotr Sułowski, a

XVI. században élt biecki bíró – aki a lengyel–litván uniót megújító 1569-es lublini szejmnek is követe volt – síremléke. A bírót megjelenítő szobor a reneszánsz korszak kiemelkedő alkotása. Hasonló rangú az oltár másik oldalán látható Mikołaj Ligeza, biecki sztarosza gyönyörű márvány- és alabástrom síremléke – 1578-ból.

A presbitérium szírványgerendájába az 1488-as dátumot vésték. Az öt díszítő alakok a késő reneszánsz időszakából, 1639-ből valók. A presbitérium boltíves mennyezetét – és részben falát – Władysław Tetmajer – szecessziós hangulatú festményei díszítik. Az egyik gótikus hálópárban két nagy király: Nagy Kázmér és Szent Hedvig láthatók. A főoltár középső képe olasz mester munkája: Krisztus keresztről történő levételét ábrázolja.

A bronz keresztelőmedence 1450-ből származik, a szószék XVI. századi. A déli hajó kijárata felé haladva az első kápolna a Ligeza, a Boner és a Wielopolski családoké. 1870-ben készült neogótikus oltárában az Ecce homo jelenetet ábrázoló kép látható. A festmény a XVII. században készült, de a következő században ezüst köpenyt borítottak Krisztus alakjára. A második kápolna a Sułowski-családé. Az 1670-ből származó oltáron Kanti Szent János képe. E kápolnában a másik oltár reneszánsz, amelyet Szent Szaniszló figurája díszít – háttérében a mártírhalt krakkói püspök festménye. A Sułowski kápolnában áll az az 1633-ból származó zeneállvány, amelynek nincs párja Európában. A négy oldalról kottatartásra szolgáló állványládika alsó és felső része gazdagon faragott dombormű, pontosabban négy-négy dombormű.

A harmadik kápolna a mészárosoké: oltára a XVIII. század második feléből származik, rokokó Szent Tekla-kép ékesíti. A negyedik kápolna a kovácsoké. Oltára a XVIII. század derekáról származik – Szent János képével együtt.

A templomtól nem messze, az út túloldalán a reneszánsz bástyamaradványokhoz tapadó házakban rendezték be a Városi Múzeumot. Díszes portálok, oszlopfők, ablakok, gazdag csempegyűjtemény, szenteket ábrázoló gótikus szobrok láthatók falai között. Kijövet egy pillantást vetetünk a város legnagyobb szülöttjének, Marcin Kromernek a szobrára. A kiváló történész, író és diplomata Báthory István lengyelhoni uralkodá-

sának idején Warmia püspöke volt. Nincs kizárva, hogy Balassi Bálint ismerte őt, akit a warmiai püspöki székhelyen Báthory András követett.

Az első patikát a lengyel Kárpátalján Marcin Barian Rokicki alapította 1549-ben. Több mint négyszáz éven át folyamatosan gyógyszer-tárként működött és gyarapodott berendezéseiben, tárgyi emlékeiben. 1963-ban a Járási Nemzeti Tanács megvásárolta az elaggott tulajdonosoktól és átadta a biecki múzeumnak. A reneszánsz patikaházat a bástyatoronnyal együtt rendbe hozták és az egész egybenyíló ikerobjektumot berendezték múzeumnak. A patika mellett a helyi kézművesipart is bemutatják. A ház egyik szobáját polgári szalonnak, két kisebb helyiséget pedig a zeneeszközök bemutatására rendezték be. A magyar turista figyelmét nyilván nem kerüli el a Múzeum udvarán álló óriási hordó. Ez eleve jelzi azt, hogy Biecz is a magyar borkereskedelem egyik fontos központja volt. (Mint mondják, a Píactér házai mind alapincézettek.) A patikamúzeumban külön felhívják a magyarok figyelmét egy tokaji borospalack címkéjére. Ezzel azt is jelezni kívánták, hogy hajdan a tokaji aszút, mint gyógyszert, patikákban is árusították.

Megtekinthető a Megreformált Ferencesek kolostora és temploma is. Középkori hangulatot áraszt a Píactér és a főút sarkán álló étterem. (A bieciek régi vágya, hogy a várost kímélendő, elkerülő út épüljön.) Alapos renoválásra vár a Szent Hedvig által alapított Szent Lélek kórház épülete, amely tulajdonképpen az 1990-es években vált romossá.

A Gorlice felé vezető út baloldalán, a város bejáratától mintegy 500 méterre emelkedő hegy Szent Hedvig nevét viseli. A középkorban itt álló hatalmas királyi várat Jagelló Kázmér bontatta el 1475-ben. Maradványai még álltak a XIX. század elején, de ma már csak a föld alatt, ásatások révén lehet fundamentumaira bukkanni.

Az I. világháborút a galíciai fronton végigharcoló nagyapáink emlékezetében Gorlice ugyanolyan helyet foglalt el, mint Limanowa vagy Przemyśl. Igaz, a keleti fronton vívott legnagyobb ütközet a központi hatalmak számára győzelemmel végződött 1915 májusa és szeptembere között.

A várost 1355-ben alapították, s gazdagságát ugyanúgy a Magyarországgal és az orosz fejedelemségekkel folytatott kereskedelemnek köszönhette, mint Biecz, Krosno, Dukla vagy Rymanów. A XIX. század

második felében Gorlice válik a galíciai kőolajkitermelés legfontosabb bázisává. Ignacy Łukasiewicz itt építette fel Galícia korabeli legnagyobb olajfinomítóját. A város 1945 után – olajipara mellett – bányagépgyártásáról volt híres. Miután 1915 májusában nagy részében elpusztult, eredeti műemléképülete alig maradt. A város történelmileg főként I. világháborús temetőiről híres. Legérdekesebb és legrégebbi objektuma a jellegzetesen lejtős alakú piactér közelében álló Karwacjan Ház.

Ugyancsak a Piac tér közelében található a Łukasiewicz nevét viselő helytörténeti múzeum, amelynek egyik termét a budapesti Hadtörténeti Intézet és Múzeum rendezte be 2003-ban. A négy nyelvű „magyar kiállítás” középpontjában a gorlicei áttörésre vonatkozó fénykép- és térképdokumentumok tablói állnak. Az időszaki kiállításoknak is helyet adó múzeum egyik legizgalmasabb látnivalója az 1915. május 2-i csata, a sorsdöntő áttörés óráról órára változó fázisainak terepasztalon történő bemutatása. 1995 májusában a nyolcvanadik évforduló alkalmából Gorlice nemzetközi rendezvénysorozattal emlékezett meg a XX. századi népek csatájáról. 2005-re még nagyobb szabású megemlékezéseket valósítottak meg, amelyeken többek között a testvérváros Pápa hagyományőrző huszárezrede is részt vett.

A gorlicei áttörés egyik legkritikusabb helyszíne a Łuzna helység fölött emelkedő Pustki hegység volt. Itt található az egyik legnagyobb I. világháborús temető is, amelyben több mint 130 honvéd nyugszik. Biecz felől érkezve nem kell Gorlicébe bemennünk ahhoz, hogy eljussunk Łuznába. Balra Zborowice felé kanyarodva mintegy tizennégy kilométer megtétele után elérhetjük a łuznai körjegyzőséget. (Előtte pár kilométerre, ha valóban monumentalitásában is ízléses újonnan épített templomra vagyunk kíváncsiak, kis kitérőt tehetünk az 1340-es években alapított Moszczenicába, amelynek büszkesége és méltó látványossága az 1986-tól 1996-ig épített Szent Kereszt templom. (Szobrait egy kiváló gorlicei művész, Zdzisław Thol készítette.) A hadiállapot 1981 decemberében történt bevezetése után, amikor ráadásul a nagy áruhiány miatt mit se lehetett a pénzzel kezdeni, az emberek szellemi-lelki ellenállásukat bizonyítandó, szívesen adakoztak templomépítésre. A jelzett időszakban rengeteg templom építésébe kezdtek. Azok, ame-

lyeket a rendszerváltozásig nem fejeztek be, később már komoly anyagi gondokkal küzdöttek.

Łuźnába érve nem tévedhetünk el. A községen túl húzódó temető-höz jellegzetes „egyentáblák” igazítanak el – lengyelül, németül.

„Mikor jártam Galícia felé...”

Elfelejtett katonatemetők

Ahhoz a korosztályhoz tartozom, amelynek tagjai négy–hat–nyolctízévesen a nagyapák, a közeli és távoli nagybácsik első világháborús katonatörténeteit úgy hallgatták, mint a mesét. A véres történetek és dalok Galíciája az Óperenciás tengeren túli elvarázsolt birodalomként elevenedett meg tudatunkban. Térképét rögzítő rajzszojgként három név piroslott rajta: Limanowa, amelynek egyik magaslatát huszárok vették be gyalogsági rohammal, Gorlice, ahol géppuskás Laci nagybátyámnak ellőtték a hüvelykujját, Przemyśl erődje, amelynek védői az végső napokban a megadás, a fogságba-vonulás előtt az ellenségén kívül az éhséggel is kemény küzdelmet folytattak..., de a helyőrségi zenekar az utolsó pillanatig játszotta a térzenét, mint az elmerülő Titanic muzsikusai a szalonzenét...

Amikor négy évtizeddel később, a rendszerváltoztatás kezdetén nagy-néném megtudta, hogy diplomataként hosszabb ideig Lengyelországban fogok dolgozni, lelkemre kötötte, hogy kutassam fel Kovács Tibor honvédtizedes sírját, aki 1915 májusában esett el Cieřkowice közeleiben. Ekkor villantak fel bennem újra a gyermekkor galíciái meséinek torkolattüzei. Ugyanis az I. világháború, mint tananyag teljesen kifakult a tudatunkban. A lenini ismérvekbe csomagolt imperialista hatalmak egymás közötti leszámolásának bélyegét sütötték rá. Csak Belgiumot és Szerbiát nem ültették a história szegyenpadjába. Az ő harcuk, úgymond, igazságosnak bizonyult. A legbalekabbak természetesen a magyarok voltak. Az I. világháborús emlékművekről egyelőre csak a turulmadarat és az országcímert szedték le, a szobrok, az obeliszkek csendben meghúzhatták magukat a szovjet hősök árnyékában...

vagy odébb. De mindenki tisztában volt vele, hogy sorsuk menthetetlenül az enyészeté.

Az I. világháború egyetlen emlékműve élt bennem a maga méltóságában. Nagynéném férjének testvéréé a mezőcsáti temetőben. Talán azért, mert szabályos sírhantja és sírköve volt – halott nélkül. Erről a fekete márványban aranyló verssorok beszéltek:

*Csak emlékkövem van a temetőkertben
De a testem nyugszik messze idegenben.
Vigaszul hön lelkem hozzád visszaszárnyal,
Hazámért haltam meg hősi szép halállal.*

Az I. világháború kirobbanásától kezdve a francia és angol hadvezetés óriási reményeket fűzött az orosz katonai gőzhengerhez. Hónapokon át úgy tetszett, hogy joggal, hiszen II. Miklós cár Galíciába betört hadserege feltartóztathatatlanul nyomult előre, s 1914 decemberének elején megközelítette Krakkót. A központi hatalmak csapatainak a december 3. és 14. közötti, Limanowa térségében összpontosított támadással az ellenséget mintegy 40 kilométerrel sikerült visszavetniük. 1915 elején a Szcucin–Tarnów–Gorlice–Konieczna vonalon megmerevedett a front. Az orosz hadsereg harci morálját némileg helyrebillentette, hogy a hónapok óta körülzárt Przemyśl erődítménye március 22-én megadta magát, de a Kárpátok északi, északkeleti vonalán Magyarországra betört cári erőket a lengyel légiós egységekkel megerősített osztrák–magyar csapatok ugyanebben az időben üzték a határon túlra.

A tavasz folyamán jelentősen megerősített és a nyugati frontról átdobott XI. német hadsereggel támogatott osztrák–magyar csapatok 1915. május 2-án és az azt követő napokban Gorlicénél és a tőle északra húzódó vonalon áttörték a frontot. Radko Dimitrov tábornok hadtestei tíz nap alatt száznegyvenezer foglyot, száz ágyút és háromszáz géppuskát veszítettek. A megroppant orosz hadsereg sietve visszavonult, az üldöző osztrák–magyar és a német seregek június közepén elérték Przemyśl romjait, s szeptemberre csaknem egész Galíciát és a tőle északra eső területeket elfoglalták. II. Miklós cár hadereje négy hónap alatt kétfélmillió kétszáz-ezer embert veszített a keleti hadszíntéren halottakban, sebesültekben,

foglyokban és eltűntekben. A nagy terv, hogy Krakkó elfoglalása után az orosz hadsereg a Morva-medencén áthatolva birtokba veszi Bécset, s nyugat felől özönlí el Magyarországot, kudarcba fulladt. Arról, hogyha ez sikerül, mit jelentett volna, nem beszéltek az iskolás tankönyvek. Így fogalmunk se lehetett arról, hogy azok, akik Przemyszt, Krakkót, vagyis Galíciát védték, egyben Magyarországot is oltalmazták.

A galíciai harcokban a német és az osztrák–magyar seregek is több százezer halottat és sebesültet veszítettek. A halottakat a csatatéren vagy a csatater közelében hantolták el. Miután Galícia és a tőle északra fekvő területek felszabadultak, 1915 novemberében a bécsi Hadügyminisztériumban IX. sorszámmal létrehozták a Hadísírok Osztályát – a hadtestekre bontott alosztályokkal együtt. Az ő feladatuk volt a hadműveleti területeken elesettek exhumálása, azonosítása és elszállítása a végleges nyughelyül kijelölt területekre. Nyugat–Galíciában megalakult a Krakkó Hadtestparancsnokság Cs. és Kir. Hadísírosztálya. Parancsnokaivá Rudolf Broch őrnagyot és Hans Hauptmann századost nevezték ki. Az előbbi építész, az utóbbi kereskedő és költő volt, és mindketten kitűnő szervezőknek bizonyultak. Beosztottaik a harcvonalból kivont építészek, szobrászok, festők, rézmetszők, kertészek lettek. A temetők építésében a polgári alkalmazotakon kívül mintegy háromezer orosz és olasz hadifogoly vett részt. (Az oroszok elsősorban ács-, az olaszok kőművesmunkát végeztek.)

A sírkertek tervezői az Osztrák–Magyar Monarchia és Németország legkiválóbb építészei és képzőművészei voltak, mint például később a szlovák nemzeti architektúra megteremtőjének tartott Dušan Jurkovič, a lengyel Jan Szczepkowski, az osztrák Gustav Ludwig, a magyar Szabolcs Ferenc, a német Hans Mayr. Legtöbbjük a bécsi Műegyetem Építészkarának növendéke, s néhányuk Otto Wagner tanítványa. Tárgyukhoz mély empátiával közelítettek, mivel maguk is megjárta a frontot, s tudták, mi a történelemnek kiszolgáltatott ember szenvedése, árvasága.

Nyugat–Galíciát tíz temető-körzetre osztották fel, s mindegyikben több tucat temetőt alakítottak ki. Az ekkor ötvenéves Jurkovičot, az 1-es számú, a žmigródi körzet vezetőjének nevezték ki. Harmincegy temetőt épített. A tíz körzetben háromszázhatvanöt temető készült el

1918-ig. Több tucatot később fejeztek be. A munkálatokat irányító építészek és szobrászok művészi elképzeléseik megvalósításához szabad kezet kaptak. Csak a soknemzetiségű Ausztria–Magyarország katonahalottakra vonatkozó filozófiája volt kötelező. Vagyis minden azonosított tetemet megilletett a külön sír. És minden halott, függetlenül attól, hogy saját vagy ellenfél, hősnek tekintendő, aki esküjéhez híven, nemzetének szolgálatában esett el. A katonatemetőt annak a hálának emlékműveként kellett felépíteni, amellyel a nemzet hősi halott fiainak tartozik. Emiatt a sírkertnek időtálló kulturális értékként kellett életre kelnie, amely művészi kifejező erejével erkölcsi példát sugall annak, aki oda mint a hősök szentélyébe lép be. A példaadás független az életét áldozó hős nemzetiségi hovatartozásától. A temetőben nincs ellenség, a halálban mindenki megbékél a másikával. Ezt a sírkertek bejáratánál, központi emlékművein elhelyezett versek, aforizma-tömörségű mondatok is sugallták. Többségüket a költő Hans Hauptmann százados írta. Az egyik legszebb a biesnai katonatemetőben olvasható: „Ne koszorúkkal jöjjetek, hanem nyitott érzellemmel, hogy szívetekbe fogadjátok e sírok intelmeit. Legyetek erősek, összetartók, törekvéseitekben konokok, híján önzésnek, félelemnek.”

Az építészek nagy körültekintéssel választották meg a sírkertek helyét, amelyet rendszerint a hegygerincekkel, dombháttakkal, folyó- és patak-völgyekkel rendkívül tagolt galíciai tájban általában a csatatérhez legközelebb eső magaslaton, dombháton, hegycsúcson jelöltek ki. A látogatónak felfelé, szinte az égbe kell kapaszkodnia a temetőbe menet, míg a holtak szinte a mennyországból néznek szét a világon. A sírkertből való-ságosan is a hősök hazája felé vezet az út. A tervezők a természeti környezeten kívül az adott körzet építészeti kultúrájához is alkalmazkodtak. Ezért volt a temetőkápolnák többsége zsindeletetős faépítmény. Ezek legfantáziadúsabb megálmodóját, Dušan Jurkovičot „a faanyag költőjének” titulálták. A kötengerszerű staszkwkai temetőből, amelynek négy, hatalmas kardokban végződő, terméskövekből épített pylonja mintha a felhőkbe hasítana, szép időben egészen a sziklabérces Tátráig látni.

A temetőkben szembeszökően uralkodó volt a monumentalizmus és a sírok szimmetrikus elrendezése, míg a bejáratokban, emlékművekben felfedezhetők a gótika és a román stílus, valamint a bécsi szecessz-

ziót követő klasszicizmus és eklekticizmus jegyei. Különböző stílusjegyei vannak a sírkereszteknek is, amelyek fából vagy kőből készültek, de nagy számban találunk bajor, tiroli, salzburgi eredetű, „stílusú” öntöttvas-kereszteket is. A századforduló Monarchiája kulturális sokszínűségének a galíciai katonatemetők az utolsó monumentumai.

A temetőkeretek növényzetét is körültekintő gondossággal tervezték meg, kiszámítva, mérlegelve azt is, hogy az elültetett fák 1960 táján milyen díszleteit adják a síroknak. Addig negyven évnek kellett volna elmúlnia... Ahhoz, hogy a lengyel állam is rádöbbenjen, micsoda páratlan kulturális értéket jelentenek a galíciai katonatemetők, hetven évnek kellett eltelnie... és össze kellett roppannia a diktatórikus rendszernek. Mondhatni, szinte az utolsó pillanatban következett be általános szemléletbeli változás a hivatalnokokban és a magánszemélyekben egyaránt. Az 1918-ban megalakult független lengyel államban ugyanis „idegen testnek”, az országrabló hatalmak emlékműveinek tartották az I. világháborús temetőket, függetlenül attól, hogy több ezer lengyel nyughelyeül is szolgáltak. Rendben tartásukkal nem törődtek, pusztulásukat, rongálásukat nem akadályozták... 1945 után pedig mintha siettettek volna. Jurkovič monumentális kápolnáját a Pustki-hegyen 1985-ben gyűjtötték fel. Az általános közönyt nem ellensúlyozhatták lelkes, lelkiismeretes helytörténészek, mint például a nemzetközi hírű újszandeci svejkológus, Antoni Kroch vagy a Lengyelországban hazára talált néprajzos, később magyar nagykövet, Engelmayer Ákos. Az utóbbiak a hatvanas évektől fotódokumentációt készítettek a galíciai katonatemetőkről, s olyan félre-eső sírkerteket is megörökítettek, amelyek azóta eltűntek.

Lengyelországban a rendszerváltozás előszelét jelentette, hogy az 1980-as évek második felétől az egyes helységek az Osztrák és a Német Fekete Kereszt támogatásával nekiálltak rendbe hozni a temetőket. E folyamatot a gorlicei csata 80. évfordulójára való megemlékezés gyorsította fel. 1995 februárjában, lévén fél éve krakkói főkonzul, a Zdzisław Thol szobrászművész által vezetett Gorlicei Csata Emlékbizottsága finoman felhívta rá a figyelmemet, hogy a német főkonzulátus tízezer márkát adományozott a Gorlice környéki temetők rendbe hozására, míg a magyarok nyolcvan éve mintha tudomást se akarnának venni arról, hogy Nyugat-Galíciában több tízezer hősi halott honvéd nyugszik.

A Hadisírgondozó Iroda vezetőjéhez, Erdős László ezredeshez fordultam, akinek segítségével 1991-ben Batorzban, 1993-ban pedig Zwierzyniecben állítottunk emlékművet az 1863–64-es „januári” lengyel szabadságharc magyar önkénteseinek. Erdős ezredes három tisztiiskolás századot szervezett meg és utaztatott ki Gorlicébe. A kadétkok öt gorlicei, illetve Gorlice környéki temetőt hoztak rendbe. Részt vettek a május 3-i lengyel nemzeti ünnep díszszemléjén, s munkájukkal elismerést és tiszteletet vívtak ki.

A galíciai katonatemetők közül a Łuzna mellett emelkedő négyszáz méter magas Pustki-hegyen alakították ki az egyik legnagyobb sírkertet, ahol ezerkettőszáz (többségében lengyel) katona, köztük 130 honvéd nyugszik. A sírkert tervezője, a łuznai körzet főépítésze, Jan Szczepkowski volt. A Pustki magaslatra ráterülő temető lengyel sást formált, tetejében koronaként egy kilátótoronyul is szolgáló kápolnával. A kápolna alatt közvetlenül gyöngysorszerűen húzódó sírsorokban nyugszanak a magyar katonák. Név szerint tudjuk, kik. A parcellát két szélén Szent Koronával díszített terméskőoszlopok strázsálják. A temetőhegyet benőtték a fák, bokrok, bozótos cserjék. Amikor 1995 májusában a magyar tisztiiskolások a 123-as számú temető rendbetételére megérkeztek, a sírkert alsó részét, azt, amelyik a magaslat lábánál húzódott a lengyel hősök nyughelyeként, teljesen elrendezetten találták. Arra maradt lehetőség, hogy a magyar parcellákat megtisztítsák a bokroktól, husángoktól, aljnövényzettől, a hantok peremeit kővel körberakják és a sírsorok közötti mezsgyét murvával felszórják. Ezt minden évben meg kellett volna tenni.

A pustki temető magyar részének rendbetétele hét évvel később, 2002. április 29-én folytatódott. A vállalkozás előzményeként a Hadtörténeti Intézet és Múzeum főigazgatója, dr. Holló József tábornok vezetésével, Lugosi József ezredes múzeumigazgató, Ravasz István alezredes, a Hadisírgondozó Iroda vezetője és több hadtörténész részvételével 2001 októberében kisebb delegáció tett látogatást a gorlicei, przemysli, jarosławi és tarnówi múzeumokban, hogy tájékozódjanak az együttműködés lehetőségéről és hogy a Gorlice és Przemysl környéki katonai temetőket feltérképezzék. Ekkor született döntés arról, hogy a pustki temető eltűnőben lévő magyar parcelláit teljes egészében rekonstruál-

juk. E munkára fél évvel később, 2002. április végén került sor. Ekkor a Hadtörténeti Intézet és Múzeum, a Hadimúzeum Alapítvány a CE-KA Bt. és dr. Miltényi Dénes anyagi támogatásának jóvoltából hatvannégy honvéd kapott fém-névtáblával ellátott fejfákat. A tölgyfakereszteket és a névtáblákat Magyarországon készítették el. Először húszegynéhány darabot. Kiderült azonban, hogy a kisiparosok, miután szembesültek a táblácskákon szereplő nevekkal, adatokkal, nem fogadtak el a munkájukért pénzt. A megmaradt munkadíjért így további anyagot lehetett vásárolni, amelyet ingyen munkáltak meg az asztalos Varga testvérek és a fémszerkezetet elkészítő Dienstenam Tamás. Munkájával hozzájárult a vállalkozás sikeréhez a grafikus Szeberényi András és a szervező Somody Sándor. Anyagi áldozatot hozó, segítőkész vendéglátónak bizonyult Kazimierz Krok, Łuźna körjegyzője és lakossága is. Krok úr egyébként nyaranta nemzetközi ifjúsági tábornak ad otthont a łuźnai iskolában. A környékbeli katonatemetőket így ma már középiskolás diákok és egyetemisták hozzák rendbe évente egyszer. A körjegyzőség költségvetéséből ilyen munkákra egyébként nem futná.

A fejfák beton tartótalpait łuźnai kőművesek készítették el. A kereszteket háton kellett felcipelni a magaslatra. E vállalkozásban Holló tábornok úr igyekezett példát mutatni, s a főkonzul se maradhatott el mögötte. Mindegyikünkre öt-hat kereszt jutott. Így valamennyire fogalmat alkothattunk arról, micsoda erőfeszítésbe került honvédeinknek a magaslat megmászása. Ráadásul bennünket nem géppuskáztak, nem fogadtak kézigránátzáporral.

Május 1-jére, a gorlicei csata előestéjére a magyar parcella sírjai megközelítően úgy festettek, mint nyolcvanegynéhány évvel azelőtt. Elvonulhattunk a sírkeresztek előtt. A névtáblák révén mintha feltámadtak volna az elfelejtett katonák: Gubancsik András, Adler Alfréd, Szilágyi Sándor a 9. honvéd gyalogezredből, Serédi András, Lakatos Lajos, Mester Jakab a 10. honvéd gyalogezredből, Kovács György, Polska György, Muzsay Gusztáv a 11. honvéd gyalogezredből, Nagy József, Szarvas András, Verebélyi Pál a 16. honvéd gyalogezredből... És a többiek... az ismeretlenek is.

A további hatvanegynéhány honvédsírnak a rendbe hozására és rekonstruált egykori keresztekkel, névtáblákkal történő megjelölésére

2003. áprilisában került sor. Ekkor mondhattuk el, hogy a négyszáz galíciai temető közül az egyik magyar sírjait rendbe tettük. Úgy, ahogyan ez egy magára valamit is adó nemzetnek erkölcsi kötelessége.

A Pustki-hegy tetején teremtés előtti a csend, s a lángok martalékává lett kápolna kőalapzatáról csodálatos kilátás nyílik a dombhátaival végtelenbe hullámzó tájra. Több olyan útikalauz is megjelent lengyelül, amely az egyes körzetek katonatemetőit mutatja be különböző változatú gyalogtúra-útvonalakat ajánlva. Ezek hálója, mintha Pilinszky János verséből hullott volna alá, s borította volna be az I. világháború Galíciáját.

Łużnától Tarnówig

Łużnából a hegygerincen húzódó útvonalon majd hullámvasútszerűen alábukó szerpentinén jutunk el Zborowicébe. A táj látványától annyira eltelünk, hogy szinte fel se figyelünk a nyeregretetős későgótikus templomra, amely 1530 és 1540 között épült.

A Grybów és Tarnów közötti útvonalra kijutva hamarosan Ciężkowice peremén haladunk végig. Érdemes azonban bekanyarodni a domboldalban fekvő település Piacterére. Ez úgy is magával ragad sajátos hangulatával és szépségével, hogy jóllehet részben eredetileg XVIII. század végén épített házak övezik, ezek azonban alig őrzik jellegüket a későbbi átépítések miatt. Legeredetibb még a Piactér közepén álló Városháza, amelyet a XVIII. század végén emeltek, de a XIX. század második felében átalakították. A városban tett sétánk nyomán rábukkanhatunk még néhány műemlék jellegű házra. A XX. század elején épült hatalmas neogótikus templomot nem kell külön keresnünk. Ezzel együtt a település, amely 1934-ben elveszítette város rangját, vonzó, rokonszenves benyomást kelt. Nem véletlen, hogy Ignacy Paderewski, a világhírű zongoraművész és kiemelkedő államférfi Kaśna Dolnán telepedett le. Az ide három kilométerre fekvő faluban megtekinthető az udvarháza. A környék rendkívül gazdag természeti szépségben. Különösen a Ciężkowicétől mindössze egy kilométerre fekvő „Megkövült Város” hatalmas kőfiguráit érdemes megtekinteni, de látható itt egy negyven méter magas vízesés is.

Cieřkowieéből Gromnikba jutunk, amely kistrégios szempontból fontos közlekedési csomópont. Tulipánszerűen szétnyílik a Cieřkowiec felől központba befutó út. Balra a babtermesztéséről és hangulatos központjáról ismert Zakliczynbe kanyarodhatunk, s onnan a Dunajecen átkelve már Melsztynnél jobbra letérve eljuthatunk Dębnóba. Gromnikból egyenesen tovább Tarnówba vezet az út, de a város határában jobb kéz felé Bieczet mutatja az irányjelző tábla. Gromnik központjában, közel a körforgalmi csomóponthoz áll az a három műemlék, amelyet érdemes megnézni. A legértékesebb a Szent Márton püspök nevét viselő fából épült templom, amely a XVIII. században nyerte el mai formáját. Ebből az időből származik barokk főoltára és szószéke is, míg a reneszánsz keresztelőmedence egy évszázaddal korábbi. A templomban ma már évente csak egyszer miséznek. Az új templom hatalmas méreteivel a domb tetejéről uralja a települést. A régittől elindulva a modernsége ellenére is a lelket megszólító keresztút vezet a bejáratához.

A két templomtól szinte egyenlő távolságra álló Dzwonkowski-udvarház ma a körjegyzőségi önkormányzat székhelye. A falu egyik földesura, Edward Dzwonkowski 1849-ben Magyarországon harcolt a IV. hadtest vezérkari tisztjeként honvéd őrnagyi rangban, s vitézségéért Kossuth III. osztályú érdemjellel tüntette ki. Unokatestvére Władysław Dzwonkowski, a Vilmos huszárezred kaptányaként 1849. július 13-án a csornai csatában halt hősi halált. Sírját ma is gondozzák Téten. 1867 után Edward Dzwonkowski a Galíciai Szejm képviselőjeként sokat tett szűkebb pátriájáért. A láncsal körbevett kettős síremlék: a feleségéé és az övé már a parkolóból látható. A gromniki plébánia temetőjében külön parcella őrzi az I. világháború halottait. A település határában létrehozott 146-os számú katonatemető sírjaiban az 1914 karácsonyán itt vívott harcok magyar és osztrák hősei nyugszanak.

Bármely irányból érkezünk Tuchówba, szembeszökő a kolostor-épület-együttessel a városka fölé magasodó Szűzanya templom, amelyet 1665 és 1682 között emeltek, s a későbbiekben építettek ki a mai méreteiben. A Magyarországra vezető kereskedelmi útvonal mentén fekvő település kedvező fekvésének köszönhetően 1340-ben kapott városi rangot. Nagy Kázmér király a tuchówiaknak keddenként enge-

délezte vásár tartását. Ennek hagyománya hat és fél évszázadot túlélt: Tuchówban ma is kedd a vásár napja.

Ciężkowicéhez hasonlóan Tuchów is a Tynieci kolostor tulajdona volt. Hírnevét az itt kialakult Mária-kultusznak köszönhetette. Az ismert zarándokhelyet különösen a július 2. és 9. közötti nagyböjt és a szeptember 8-i kisböjt idején lepik el hívők ezrei, tízezrei. A „Tuchówi Szűzanyának” a főoltárt díszítő, XVI. századi csodatévő képét 1904-ben koronázták meg. A város másik nevezetes egyházi műemléke a Szent Jakab apostol plébániatemplom. Az eredetileg már a XI. század első felében épült fatemplomot többször pusztította el tűzvész. A ma is álló templomot a XVIII. század végén építették. Rokokó stílusú oltára az ismert krakkói művész, Józef Brzostowski munkája az 1860-as évekből. A feszület a korábbi templomok tűzvészeiből megmenekülve került ide. Egyszerű eleganciájával tűnik ki a hatalmas főteret magához rántó klasszicista városháza, amely a XIX. század kezdetének hangulatát idézi. Hogy a tér nem billen el a városháza felé, az két műemlék jellegű polgárháznak köszönhető: mindkettő a XVIII. és a XIX. század fordulóján épült. Jellegzetes az általánosan „Sólyom” (Sokół) elnevezésű paramilitáris testegylet vöröstéglás székháza, amely az önkéntes tűzoltóság és a vízművek épületéhez hasonló. A városban két, egymástól jól elkülönülő múzeumi gyűjtemény látható: az egyik a kolostor melletti Missziós Múzeumban, a másik a Néprajzi Múzeumban. A tuchówiak méhészetükre, önkéntes tűzoltóegyletükre és kórusaikra egyaránt büszkék. A városka két szülötte is honvédtisztként küzdött végig a magyar szabadságharcot: a Bem mellett adjutánsként szolgáló Władysław Jordan honvéd őrnagyként, öccse, Zygmunt századosként.

„Add vissza a bajszomat!” avagy bajuszfesztivál egy községben

Ha Krosnóból a legrövidebb úton akarunk Tarnówba, Dębńóba eljutni, akkor Jasłóból északnak kell fordulnunk, s így Piłznónál kijutunk a kijev–drezdai (przemysli–krakkói) nemzetközi útra. Előbb azonban Jasłótól tízegynéhány kilométerre különös városba, Kołaczycébe jutunk. A különleges jelleget nem műemlékei miatt kapta. (A közepén

kiemelkedő, XIX. század végén épült neogótikus templomhoz hasonló több tucat áll a környéken.) A településnek egy sajátos história alapozta meg a hírnevét. Történt valamikor a XIX. század második felében, hogy egy Bécsből érkezett vándorcirkusz ütötte fel a sátrát Kołaczyce határában. A nézőtér zsúfolásig megtelt a helybéliekkel és a környékbeliekkel. A nagy tetszést aratott cirkuszi műsorszámok végén az igazgató produkciója következett. A porondra kéretett egy bátor férfi nézőt... Ösztökélésül felmutatott egy arany ötkoronást, mondván, hogy ez az illető tulajdona lesz... Ha megengedi a bajszát levágni. Hogy a nyereséges „megkopasztás” szándéka komoly, a direktor egy nagy szabácsolót csattogtatott a kezében. A kołaczyceiek büszkesége a bajusz, de az öt korona az öt koron. Hogy nem hamis-e, arról a fogával győződött meg a bajszát feláldozni kész legény. Az igazgató levágta a bajszot, s megcsupaszodott képű tulajdonosának adta az öt koronást. Majd hozzátette, hogy aki holnap reggel saját bajuszát a kezében tartva a cirkuszi sátor bejáratánál jelentkezik nála, annak mind arany ötkoronás üti a bajszot tartó markát.

Másnap reggel több százan gyűltek össze. A csupaszképűek mind döbbeneten szorongatták bajszukat. A döbbenetet az okozta, hogy a cirkuszi sátnak, a vándorcirkuszosoknak hírük-hamvuk sem volt. Már hajnali négy órakor elporoszkáltak Jasło felé. Ettől kezdve a bátrabbak azzal bosszantják még ma is a kołaczyceieket, hogy elkiáltják magukat: „Add vissza a bajszomat!” Emiatt az érintettek ölni tudnának. Gyakran előfordult, hogy megállt egy kocsi a főtéren s miután a „varázsmondator” kiordították a letekert ablakon, nyomban gázt adtak remélve, hogy megússzák az utána záporozó köveket.

A két éve megválasztott polgármesternek eszébe jutott, hogy miként tudna a szegényből vagy mondhatnánk – az anyagi helyzetet figyelembe véve – a szűkségből erényt... vagyis tőkét kovácsolni. Az ötletet tett követte, s 2003 májusban nagy érdeklődés mellett megrendezte Kołaczyceben az első bajuszfesztivált.

Konstanty Saski, aki 1848-ban a kołaczycei nemzetőrség parancsnoka volt, s 1849-ben honvéd századosként Magyarországon harcolt, a róla fennmaradt fénykép szerint a győztes esélyével pályázhatna a bajuszfesztiválra. Mindenesetre azoknak, akik az európai bajuszver-

senyre beneveznek, előzetes megmértetésre lehetőséget biztosít a kołaczycei fesztivál.

Egy magyarrá lett földesúr utazása Galíciában

Gróf Leiningen-Westerburg Károly tábornok majdani segédtszjtje, a porosz származású Seherr-Thoss Artur, a porosz hadsereg kilépett hadnagya, aki házassága révén magyar honos birtokos lett, 1846 februárjában a Tarnów melletti híres mościskói lóvásárra szándékozott utazni. A császári-királyi határ-vámhivatalban figyelmeztették, ne menjen Galíciába, mert a legközelebbi napokban ott forradalom tör ki. Az intést nem vette komolyan. „...én folytattam utamat; lovamat Duklában hagytam és február 18-án egy külön szánpostát fogadtam s másnap délelőtt kilenc órakor Pilsno városkába értem – emlékezik vissza a hátborzongató utazásra – Az országút a főpiacon megy keresztül; itt mintegy 500–600 parasztból álló csapatot láttam, akik lándzsával, kaszával, szénahányó villával és cséppel voltak fölfegyverkezve. Eszembe jutott a vámhivatalnokok intése s bizonyos kellemetlen érzés fogott el. De már késő volt. A parasztok megállították szánomat. Kiszálltam s megkérdeztem tőlük, hogy mit akarnak? De ők csak szitkozódásokkal és fenyegető mozdulatokkal feleltek. Szerencsémre nem beszélek tiszta nyelven, hanem inkább ruthénes dialektusban. E körülmény meggyőzte a parasztokat affelől, hogy nem vagyok lengyel s ez által a szorult helyzetben mégis nyertem egynéhány percet. De azért a parasztok csak mind jobban nekitüzesedtek. »Üssük agyon a kutyát«, hangzék egyszerre minden oldalról. Már emelkedtek a szénás villák és a cséphadarók: de hátulról egy férfiú elkiáltja magát: »Megállj« s erős karjaival utat tör magának a tömegben. Az itt közönségesen viseletes bunda helyett katonaköponyeg volt rajta, kezében egy kardot tartott, s ezen valamint a ruháján is friss vércseppek voltak láthatók. Megáll előttem, kardjával tiszteleg s kérdi tőlem: »Uram! kicsoda ön?« Élet vagy halál függött a feleletemtől. De, mit is mondjak? Azt sem tudtam, hogy a fölkelés ki ellen irányult, a kormány ellen-e? a nemesség ellen-e? vagy más valaki ellen? (...) Ha azt mondom, magyar vagyok, földbirtokos vagy lovag: e feleletek bárme-

lyike a nép dühének áldozatává tesz. »Én katonatiszt vagyok« mondám erős hangon. »Jaj nektek, ha hozzám mertek nyúlni!«

Seherr-Thoss csak a lélekjelenlétének köszönhetette, hogy nem vált a mészárlás áldozatává, mint sok más úton lévő ember. A piactéri mészárlást azonban nem tudta megakadályozni. A fogadóban hallhatta, hogy éjjel a piłznói polgármestert megölték és a környékben lévő urasági kastélyokat felgyújtották. Seherr-Thost megdöbbenette annak bizonygatása, hogy „mindezt kormányzati parancsból teszik, amely a nemesek birtokait nekik szándékozik adni”. Tarnówban beszámolt élményéről Breinl sztarosztának, aki képmutatóan „sajnálkozását fejezte ki a történetek fölött, de egyszersmind kinyilatkoztatta, hogy a dolgon nem segíthet semmit”.

Breinl nagyon is jól tudta, miről van szó, hiszen az arra vonatkozó, Bécsből kapott sugallatnak, hogy parasztokkal kell leveretni a galíciai nemesek szerveződő függetlenségi felkelését, a tarnóvi sztarosztá tett legbuzgóbban eleget. Például azzal, hogy elfogott felkelőért öt aranyat adott, de halottért tizet fizetett, arra sarkallva így a jobbágyokat, hogy a lázadókat vagy lázadógyanúsokat agyonverjék. Annak számított minden „nadrágos ember”. Hétszázötven és ezer között volt a császárpárti galíciai parasztfelkelés áldozatainak száma, s felgyújtott, kirabolt nemesi udvarházaké meghaladta a négyszázötvenet.

1846 késő telének drámai eseményeiről az érintett környékbeli települések mind beszámolnak krónikáikban. Piłzno történetéből megtudhatjuk, hogy a Piac téren nyolc embert öltek meg kegyetlen kínzások közepette. Persze Piłzno, amely Mátyás király és II. Rákóczi György hadainak jelenlétét is megszenvedte, nem erről híres manapság. Sokkal inkább az országos hírű Baba Múzeumáról.

A tájból kiemelkedő települést, amely 1326-ban kapott városi rangot, s létét a XIV. században már álló Keresztelő Szent János plébániatemplom tornya vaskos felkiáltójelként jelzi a messzeségnek. A templom berendezéseinek többsége a XIX. századból, a XX. század elejéről származik, de a szószék és az orgona XVIII. századi, míg a késő barokk Szent Péter és Szent Pál oltár XVIII. század eleji. Jellegzetes a templom szecessziós jellegű polichromiája, amelyet a krakkói iskolából száрма-

zó Karol Maszkowski festett 1909-ben. A Krakkóban készült vitrázsok egy évvel későbbiek.

Megtekinthető a karmelita kolostor, amelyet Jagelló Ulászló alapított 1403-ban az Ágoston-rendieknek. Az 1811-ben leégett templomot a karmeliták építették újjá. Mai épülete az 1848-at követő évekből való.

A várost, amely késő újkori, koraközépkori gazdagságát a kereskedelmét felvirágozó kedvező fekvésének köszönhette, a XVI. század első harmadában fallal vették körül. 1939 szeptemberében a németek bombázták. A ma keringő legenda szerint, egy régóta befalazott ajtajú pince is találatot kapott, amelyben tokaji bort találtak a bombatölcséren át behatoló legények, s nyomban önfeledten kanalazták a megkocsonyásodott aszúbort. A hasonló tartalmú legendákból könnyű kitalálnunk, hogy mennyire megrészegettek tőle.

A város kulturális szempontból arról a leghíresebb, hogy itt működik az ország egyetlen (mágán) babamúzeuma (és babavarró műhelye). A főtér mögött, a Grodzka utca 24-ben áll a „Kasia” nevű múzeumnak és a műhelynek egyaránt helyet adó épület. (A Grodzka utcába természetesen a Magyar utcán át lehet eljutni.) Lengyel és közismert mesetörténetek, mesejelenetek, mesefigurák szerepelnek az állandó kiállításai között. A meséléssel egybekötött vezetés nemcsak a gyermekeknek okoz örömet. A bejárati kiállító teremben látható, művészi fantáziával és ízléssel készített babák megvásárolhatók.

A Múzeum részét képezi az a „Váracska” (Zameczek) is, amelyet Piłznót Krakkó felé elhagyva jobb kéz felé láthatunk. Itt állították ki az árpádházi Szentek „megbabásított” történetét is 2003 júniusában, amely valójában a Magyar Királyság történiáját mutatta be Szent Istvántól Szent Hedvigig. (A kiállítás azóta Lengyelországban vándorol.) Legérdekesebb itt a japán babák kiállítása, amelyek közül a legrégebbiek a XVIII. századból származnak, legnépszerűbb azonban kétségtelen a lengyel politikusokat mesefigurákként bemutató kiállítás, ahol a legradikálisabb politikai párt, az Önvédelem elnökét, Andrzej Leppert a negyven rablót vezető Ali babaként ábrázolták. A külsőleg jellegtelen épületben, amelyet annál vonzóbb, meseszerűen kialakított kert övez, ólengyel ételeket lehet enni a hangulatos étteremben.

Piłznóban az embereket „kulináris sorompók” tartóztatják fel a városból kivezető utak mentén. A helyi húsüzem gyorséttermeiről és üzleteiről van szó, amelynek országos híret a pultjain kapható főtt csülök alapozta meg.

Az új évezredbe vezető kapu Bem szülővárosában

Tarnówban életemben először mintha az 1848 tavaszán és őszén Kelet-Galíciából, Csehországból, Ausztriából megszökött huszárok tartaléklóván jutottam volna el 1976 májusában. És nem abból a célból, hogy az itt született Bem József emléke előtt tiszteljek. Sára Sándorral és Ordódy Györggyel kerestünk helyszíneket az 1848-as és 1849-es huszárszökéseket egyetlen históriába ötvöző filmhez: a *Nyolcvan huszár*hoz.

A jelenetek döntő hányadát a tervek szerint Lengyelországban kellett volna felvennünk. Azt hittük, túl vagyunk az eleinte reménytelennek tetsző vállalkozás nehezen azzal, hogy engedély kaptunk a Tátrai Nemzeti Parkban történő forgatásra. Apránként kiderült, bonyolultabb feladat olyan hiteles helyszínt találni, ahol a császári hatóságokkal 1848 áprilisában szembeforduló lengyelek tüntetése lejátszható. A véres összetűzésbe torkolló demonstráció eredetileg Stanisławówban zajlott. Stanisławów 1945 után Ivanovo-Frankovszk néven szovjet város lett az Ukrán SzSzK területén, s átléphetetlen határ választott el tőle bennünket. Joggal vélhettük, hogy piacterét elpusztította a háború vagy a háborúval felérő szocialista városrendezés.

Egy épen maradt középkori vagy koraújkori, de legalábbis XIX. század eleji óvárosi piactérre lett volna szükségünk valahol Dél-Lengyelországban, nem messze a Tátrai Nemzeti Parktól. Ilyet találni az I. és II. világháborúban végigpusztított Galíciában nem volt könnyű.

A Duklai-hágón átkelve Jarosławba utaztunk, hogy onnan nyugat felé visszakanyarodva vegyük számba a térképen bejelölt helységeket. Nem volt nehéz felmérni, hogy a Rákóczi-emigráció központjaként számon tartott híres hajdani vásárváros általunk elképzeltnél tágasabb piacterének csak egyik fele jöhet szóba. Tovább mentünk Sanokba. Mivel ezt a várost erősen megtépázta a II. világháború, a kitérőnek rám nézve az volt a leg-

nagyobb haszna, hogy megismerhettem a híres festőművészt, Zdzisław Beksińskit. Krosno piactere is túlságosan tágas volt és üres, Jasło pedig teljesen újjáépített központtal fogadott, amelyet a szocialista bevásárlóközpontok uraltak fenyegetően, mivel a kirakatok ölteteres uborkás- és mustárosüvegekkel vicsorogtak ránk. Az első kisváros, amelynek főtere végszükség esetén megfeleltethető, Biecz volt. Az impozáns városházához képest azonban túl szegényesnek hatottak a piactér polgárházai, ráadásul téglalapalakjának foghíjait modern épületekkel plombázták, amelyeket díszletekkel álcázni rendkívül költséges lett volna.

Gorlicében meg sem álltunk. Az I. világháború keleti frontjának legnagyobb ütközetére emlékeztettek az akkor fél évszázada újjáépített „óvárosi” házak. A piactere pedig? Mintha meghasadt volna: közepén kettévágta az egyre mélyebben aláereszkedő főút. Újszandecről gigantikus főtere miatt mondtunk le, csupán a határában épülő skanzen kunyhóit jegyeztük meg. Ószandec ugyan arányaiban megfelelt, de falusias piacterén nem állt városháza. Az, hogy a klarissza-nővérek patrónájának, Boldog Kingának segítségét kérjük, eszünkbe se jutott. Nem tudtunk róla. (Aligha sejtettem, hogy 1999. július 16-án majd részt fogok venni a szentté avatásán, s az általa 1280-ban alapított klarisszák kolostorának templomában láthatom meg a világ talán legszebb szószékét.)

Visszafordultunk és Újszandecen át Tarnównak vettük az utunkat. Mintha haladásunkat expedíciónk addigi kudarcának nyomasztó súlya lassította volna, nem pedig az a meredély, amelyre a Ladánk kapaszkodott. Nem tudott lenyűgözni az alattunk hosszan elnyúló tóvá duzzasztott Dunajec szépsége sem. Szabálytalan alakzatával úgy csillogott, mint a Luca-napi jóslás alkalmából öntött ólom.

Később megtudtam, hogy a mesterséges tó fürdésre alkalmatlan a duzzasztás miatti szennyezettsége, eliszaposodottsága miatt. A vitorlások ettől függetlenül tihanyi hangulatot villantottak felénk...

A híres tuchówi zárandokhelynek a táj fölé magasodó templomát magunk mögött hagyva gördültünk be Tarnówba. Toronyiránt haladva értünk el a központba. „...szép ugyan az situsa, de minden épülete csak fából vagy, vagy egész óra benne, kívül a város előtt egy nagy klastrom, távol pedig egy hegyen vára is vagy...” – rögzítette első benyomását az 1610-es évek közepén erre járt Szepsi Csombor Márton.

Megálltunk az Óvárost és a Belvárost összekötő országút láthatatlan sorompójánál. Haditudósítóként hat évtizeddel azelőtt Molnár Ferenc is innen szemlélhette a Tarnówon át Przemyśl felé masírozó bakákat. A környező bérházak kopottságukban is a XIX. század második felének Monarchia-hangulatával töltötték el a Krakkói utat. Beléptünk az Óvárosba és harminc–negyven lépés után egy kis téren találtuk magunkat. Mellszobrok komolyságával ki más is köszönhetett bennünket, mint Mickiewicz?

Egy újabb terecske a székesegyház előtt, amelynek tornya iránytűnkül szolgált. Az eredetileg 1400 körül épült kettős plébániatemplomot többször átépítették, utoljára a XIX. század végén neogótikus stílusban. Olvasmányaimból emlékeztem rá, hogy benne található Serédy Zsuzsanna és Janusz Ostrógski késő reneszánsz síremléke. Azt azonban akkor még nem tudtam, hogy az életnagyságú szoboralakban megformált Serédy Zsuzsanna Balassa András mostohalányaként együtt nevelkedett Balassi húgaival, s Dobó Jakab menyasszonya volt, mielőtt 1582-ben férjhez ment a lengyel főúrhoz. A helyszínt keresve szinte semmit sem láttunk. És egyszeriben kirajzolódott előttünk az, amit megálmodtunk.

Mintha a forgatókönyv vonatkozó jelenetei a tarnóvi Óváros piacterének ismeretében születtek volna. A teret a középen álló, eredetileg XV. századi városháza uralta: nem a környező házakhoz, hanem önmagához mért arányaival, szelíd reneszánsz vonalaival. Olyan hangulatot árasztott, mint a Posztócsarnok Krakkó főterén. Kör alakú óratornyának tetején pléhlovas ágaskodott az égnek. Ez mintegy jó ómennek tetszett a huszárjelenetek forgatásához.

A forgatókönyv szerint a Városháza ereszcsonatarnáján a tüntető tömegből kiszakadt utcagyerek kapaszkodik fel az osztrák generálist gúnyoló bábbal. A császári katonák lelövik, mint sem törődve az egykor a város törvényeinek betartására ügyelő bírák épületet körbelengő szellemével. Feljegyezték, hogy volt idő a XVII. században, amikor a Városháza falai között törvényt ülöket az az elv vezérelte, hogy „inkább tíz vétkesnek megkegyelmezni, mint egy ártatlant elítélni”. Lengyelország első, 1772-ben bekövetkezett felosztása következtében Tarnów mint az újonnan támadt osztrák tartomány, a Galíciai Királyság területén fekvő város, a

Habsburg-birodalom része lett, s autonómiája megszűnt. Az új közigazgatási felosztáskor még járási székhelyként se vették számba.

Szerencsére pár év múlva már az egész kerület székhelye lett, sőt II. József császár a krakkói egyházmegyéből leválasztott önálló egyházmegye székhelyévé tette, amellyel megalapozta a város fejlődését.

Ott, ahol hajdan üzleteket kötöttek, tanácskoztak és ítékeztek, ma egy díszes reneszánsz kapun átlépve, múzeumban találja magát az ember. Szinte természetes, hogy az első terem a város legnagyobb szülöttének, Bem tábornoknak az életét mutatja be. Magyarhon és Lengyelhon hőseinek szellemi támogatását nyilván nem kellett különösebben kérnünk a múzeum falain túl 1848 eseményeit megidéző film forgatásához.

A teret uraló másik épület, az ún. Lábasház – édesbátyja lehetett volna a sepsiszentgyörgyi Lábasháznak – központi objektuma a múzeumnak. A filmbeli históriában az osztrák generális kvartélyául szolgált. Első emeleti ablakait, ahonnan rálátás nyílt a tüntetésre, mintha az épület hatalmas külső freskó-díszé, az elefánt tartotta volna a hátán. A Lábasházat a lengyelek valójában Elefántos háznak hívják. Földszintes folyosóin ma részben az Erdélyi csatakörképnek azon részleteit tárolják, amelyek az elmúlt másfél évtizedben a Tarnóvi Kerületi Múzeum tulajdonába kerültek. Köztük van a rohamra vágató magányos huszár festménye is, amely ma már mintha a téren menekülő tömeget soraik közt oltalmazón átengedő huszárok emlékét őrizné.

1977 júliusában, amikor a *Nyolcvan huszár* városi jeleneteit Tarnówban forgattuk, a múzeum szakembereinek bizonyára fogalmuk se volt Jan Styka, Vágó Pál és társai monumentális festményének létezéséről, XIX. század végi keletkezéséről, XX. századi sorsáról.

1894-ben a Kościuszko által vívott győztes raławicei ütközet századik évfordulója alkalmából a legkiválóbb lengyel festőművészek által Galíciában vászonra vitt százhuszszor tizenöt méteres csatakörképnek óriási híre támadt Magyarországon is. A Galícia fővárosában, Lembergben külön erre a célra épített Körpavilon magyar turistautaknak is célpontja lett annak idején. Megfogalmazódott a terv, hogy a szabadságharc ötvenedik évfordulója alkalmából – a raławicei körkép alkotóinak bevonásával – magyar csatakörképet fessenek. A lengyel részvétel eleve sugallta, hogy annak főhőse Bem legyen, a jelenet pedig

végül az Erdély felszabadítását jelképező 1849. március 11-én vívott nagyszebeni csata. A körkép elkészült, Budapesten, Lembergben, Varsóban egyaránt sikerrel mutatták be. Ezt követően azonban nem került vissza Magyarországra.

A festőközösség vezetőjének számító Jan Styka arra hivatkozva, hogy a körkép elkészítését intéző magyar társaság nem tett eleget anyagi kötelezettségvállalásának, 1908-ban több mint hatvan darabra szabdalta a festményt, s az egyes részleteket önálló festményekként szignálta.

A tarnówi múzeum az 1980-as évek közepén célul tűzte ki, hogy az erdélyi csatakörkép nagyvilágban szétszóródott darabjait felkutatja, lajstromba veszi és anyagi lehetőségei ritmusában megvásárolja. Ma már tizenhat kép van a tulajdonában. Terv született arra nézve is, hogy elkészítsék a festmény egyhatodára kicsinyített másolatát, s azt állandó kiállításon mutassák be az eredeti részletek társaságában. A történelmi galéria létrehozása céljából már kiszemelték az ennek megfelelő épületet. Már csak az átépítés költségeit kellene előteremteni. Az erdélyi csatakörkép felkutatásának ötlete voltaképpen Lippóczy Norberttől származik...

Ha Tarnów Bimmel ajándékozott meg bennünket, elmondhatjuk, hogy őt a magyarság Lippóczy Norberttel viszonozta, aki magyar létére a XX. század legérdeműsabb tarnówi polgárának bizonyult. Nevét ma már utcanév és emléktábla és kopjafa őrzi.

Lippóczy Norbertet 1978 őszén a *Nyolcvan huszár* tarnówi díszbemutatóján ismertem meg személyesen. Mint polonista történész már halottam róla azelőtt. Ő volt az, aki annak hatására, hogy 1956 őszén a tarnóviai két nap alatt két vagon élelmiszert és ruhaneműt, százhuszonhat liter vért és többszázezer zlotyot gyűjtöttek össze a levert magyarságnak, december elején megalapította a Bem József Magyarbarát Társaságot. De nemcsak ezt tette. Évtizedeken át a Kárpátokban összeszedgetett népi üvegfestmény-gyűjteményét a Tarnówi Egyházmegyei Múzeumnak ajándékozta. Ez ma a katedrális mögött Tarnów legrégebb középkori polgárházában látható – a környékbeli falvak középkori szobor- és oltár-, faliképgyűjteményével együtt. Lippóczy Norbert legkedvesebb alkotása a tartásában kecses Szűzanya volt, akinek kezéből az idő kiemelte a Kisdedet.

Lippóczy Norbert a *Nyolcvan huszár* díszbemutatója idején töltötte be a hetvenhatodik életévét. Küllemét tekintve a szovjet börtönökben és lágerekben eltöltött tizenhárom év dupláját eleve letagadhatta volna korából. Szellemét illetően az egyik legfiatalabb ember, akivel valaha találkoztam. A másikunk iránti megbecsülést és az előítéletekkel való feltétel nélküli leszámolást nem kis részben az ő példáján tanultam. Jó lett volna, ha a konok napi aprómunkát is egy életre elsajátítom tőle. Soha egy rossz szót nem ejtett orosz rabtartóiról. Nekik, lágerlakóknak legalább megvolt a mindennapi betevő falatjuk, ellentétben a Szovjetunió „szabad” polgáraival. Ő, aki múzeumokat, állandó kiállításokat hozott létre, közgyűjteményeket alapított, talán rászolgált arra, hogy életét és tevékenységét bemutató múzeum alakuljon szülőhelyén, Tállyán.

Az általa alapított Bem József Magyarbarát Társaság eltökéltségét, céltudatosságát jelzi, hogy gondoskodik az előregedő társaság utánpótlásáról. Az egyik általános iskola vállalta a magyar nyelv, irodalom, történelem tanítását, a magyar kultúra ápolását. Néptáncegyüttese több ízben vett részt magyarországi fesztiválokon. A lengyel iskolások magyar társaiktól nemigen maradnának le, ha Petőfi-versek szavalóversenyét szerveznék meg közöttük.

A Társaság konokságára jellemző, hogy 1981 után, a hadiállapot éveiben is ki tudta harcolni Bem tábornok szobrának társadalmi ada-kozásból történő elkészítését és leleplezését. A Krakói utca belvárosi szakaszának egyik térszerű beszögellésén állították fel a Tarnóvvval testvérvárosi kapcsolatban álló kiskőrösiek ajándékát, Petőfi mellszobrát.

A Krakói utcával párhuzamosan ezt a teret zárja le a „Bem–Petőfi emlékkapu”, s a székeklykapu és a Petőfi-szobor között kokárdaként kerekülő kopjafasor, amelyen csaták dátumai és csataterek nevei hirdetik tömören Bem tábornok erdélyi hadjáratainak krónikáját.

A kapu felállításának kívánságával a tarnóviai álltak elő, miután még 1999 júniusában meglátták Kinga szentté avatása alkalmából az ószandeci kolostor szomszédságában emelt székeklykaput, amelyet Zakariás Attila építész tervezett és háromszéki mesteremberek faragtak ki. Ezt a kaput is ő tervezte, s az ő sepsiszentgyörgyi műhelyében formálódott valósággá a lengyeleket is megigézö látvány.

A kapu nemcsak egy út és egy tér határán áll, hanem – ahogy a tarnóviai mondják – szemöldökfája alatt egy új évezredbe léphet az ember.

Dębnón innen és Dębnón túl – Wieliczkaig

Tarnówot elhagyva a hagyományos út Dunajecen átívelő, autósstrádának épült széles hídjára ereszkedünk alá. Wojnicz határában jobbra kis I. világháborús sírkertet láthatunk, s kissé odébb Szent Leonárd XVII. századból származó, s a XIX. század végén felújított fatemploma áll. Vele átellenben az országút túlsó oldalán húzódik Wojnicz régi temetője, s főbejáratának közelében nyugszik Władysław Jordan 1849-es honvédőrnagy.

A kedvező fekvése miatt a XIII. században városi rangot kapott település középkori központja nem a mai piactéren helyezendő el, bár itt is látható néhány ház a XVIII. és XIX. század fordulójának egymásba szöggelő évtizedeiből. A déli irányba, Újszandec felé kivezető út mentén méreteivel szembeszökő, többször átépített, felújított Szent Lőrinc templom legrégebbi része a XV. századi gótikus presbitérium. Oltára és berendezése többségében XVIII. századi barokk. Falai nagy részét J. Neydörfer rokokó festményei borítják. A közelben álló harangtornyot 1564-ben állították, majd a XVIII. században részben átalakították, a kissé távolabbi neoreneszánsz plébániát az 1860-as években építették. Ezt félkörívben a középkori földsáncmaradványok övezik.

Balassi Bálint 1589 és 1591 között leggyakrabban Báthory István titkárának, Wesselényi Ferencnek dębnói kastélyában és krakkói házában vendégeskedett. Mondják, a szép Szárkándy Anna kegyeit keresve, aki az orosz hadjáratokban jeleskedő alvezér, Bekes Gáspár halálával megözvegyülve ment férjhez Wesselényi Ferenchez.

Dębnót időnként összekeverik a hajdani lengyel–magyar határ lengyel oldalán, a Nowy Targtól huszonöt kilométerre keletre eső Dębnóval, amelynek XV. század elején épült páratlanul szép fatemploma sok látogatót vonz. Feljegyezték, hogy a német lovagrend ellen háborúra készülő Jagelló Ulászló király is imádkozott az oltára előtt.

A Balassi Bálint életéhez kötődő Dębno a Dél-Lengyelországot átszelő, Drezdát Lvivvel (Lemberg), Kijevvel összekötő E–4-es úton mentén fekszik, Krakótól hatvenkét kilométerre keletre. A helységnevtáblát elhagyva Tarnówból jövet bal felé kell kanyarodnunk, hogy a közeli magas fák közül elővillanó pirostetős palotához eljussunk. A középkorban a vizesárokmal körbevett halmon épített cölöpvárnak a híres kereskedelmi útvonal, a Borostyánút őrzése volt az legfőbb feladata. Korszerű késő gótikus stílusú erődcastélyt Jakub z Dębna (Dębni Jakab) krakkói várnagy emelt itt 1480 előtt. Ezt az ő távoli oldalági leszármazottaitól vásárolta meg 1583-ban a Báthory István oldalán Lengyelországban szolgálatot vállalt és érdemeiért bárói rangot kapott Wesselényi Ferenc. Az ő idejében élte virágkorát a kastély, ő építtette át reneszánsz stílusban, amelynek eredményeként mai szerkezetét – a XVIII. században lebontott kápolnát kivéve – elnyerte.

1608-ban Ferenc fiai, István és Pál eladták a falut és a várat, amely az 1630-as évektől a Tarłów család tulajdona, majd tőle a Lanckorońskiak, s később a Rudnickiak birtokába került. A II. világháború éveiben teljesen kirabolták. 1945-től berendezkedett itt rendőrség és szakiskola, majd műemlékhivatal is, mígnem 1976-tól kezdve a Tarnówi Kerületi Múzeum része lett. A régmúlt századok hangulatát főként letétben kapott, eredeti kiállítási tárgyaival sikeresen megteremtő, népszerű múzeum, hála lelkes igazgatójának, Irena Krupińska asszonynak, a kezdetektől vállalta Balassi várbeli emlékezetének megőrkötését, ápolását. A Tarnówi Bem József Magyarbarát Társaság a felejthetetlen emlékü Lippóczy Norbert elnökségével 1988-ban emléktáblát állított az impozáns udvar bejárat melletti szegletében. Az állandó kiállítás része a Balassi Bálint életét és lengyel tematikájú verseit bemutató fotóanyag. Lenyűgöző az eredeti freskómaradványait őrző lovagterem, reneszánsz erkélyfülkéjével, amelyben Balassi is kellemes órákat tölthetett. A tárlatvezető a koncerteknek is helyet adó bálteremben a szolgalegény iránti szerelméért befalazással vezeklő szép Tarłówna kisasszony történetét is elmeséli a látogatóknak.

Szeptember utolsó szombatján–vasárnapján a dębnoi vár látványos kulturális rendezvények színhelye. Nemcsak reneszánszkori zenével, táncokkal és étkekkel szórakoztatják itt a több ezres közönséget, hanem

a *Tarlówna kisasszony aranyvarkocsáért* megrendezett lovagi tornával is, amelyet rendre a visegrádi Szent György lovagok nyernek meg.

Dębńóból Krakkó felé haladva tíz kilométeren belül elérjük Brzeskót. A harmadik évezred első építménye, amelyet e kisvárosban átadtak, a központot elkerülő út. A levegőt olykor-olykor telítő malátaszagból is arra lehet következtetni, hogy itt sört főznek. Valóban itt, a hajdani Okocim nevű helységben, amely ma már Brzesko része, található Lengyelország közel négyszáz sörgyára közül az egyik legnagyobb és legrégebb is. A F. Goetz által 1845-ben alapított sörgyár több épülete és a fél évszázaddal később neorokokó stílusban épült palota is áll még, a parkot és az udvart övező kissé omladozó bástyás kőkerítéssel együtt. A modern csarnokokkal is kiegészített sörgyár megtekintése több szempontból is tanulsággal szolgál. Ennek élvezeti része az, hogy leginkább még mindig a hagyományos módon főzött sör ízlik.

A várost magát Szent Hedvig királynő alapította 1385-ben. 1904-ben tűzvész pusztította el a központját, amelynek házsorait a középkori városszerkezetet megőrizve egységes, helyenként díszítményeivel a szecesszióra emlékeztető stílusban állítottak helyre. Az itt emelkedő, eredetileg a XV. század derekából származó Szent Jakab templomot fél évezreddel később átépítették neogótikus elemekkel elegyítve a gótikus részeket.

A krakkó–przemysli nemzetközi út pár évtizede elkerüli Bochniát, pedig érdemes a városba betérni, amelyben százhetvenhét műemlék jellegű épületet tartanak számon. Szemérmes Boleszló herceg, Szent Kinga férje volt, aki a város alapításához bevezetőként kijelölt egy 250 x 350 méteres piacteret a központban. Itt álltak a sóraktárak és sorakoztak a sótárnák. A középkorban a só volt a fehér arany, s kedvező fekvése mellett Bochnia is ennek köszönhette gazdagságát. Mai formáját a város Nagy Kázmér idejében nyerte el, aki az 1340-es években elrendelte, hogy falakat és kapukat emeljenek a település köré.

Legjelentősebb műemléke a „Sópark” közelében álló Szent Miklós templom, amely kétszáz évig állt épen. 1665-ben tűzvész pusztította el. Barokk stílusban építették újjá, de meghagyták nyugati gótikus homlokzatát. Berendezési tárgyai a XVI., XIX. és XX. századból származnak. Falfestményeinek egy része XVI. századi, más része Jan Matejko munkája. A templom mellett álló sátozottós barokk harangtorony

1609-ben épült, a javításához használt deszkákon XVIII. századból származó festményrészletek láthatók. A város nevezetesebb épületei közül megemlíthetjük még a régi dominikánus és bernardinus kolostorokat, a XVI. századból származó, de a XIX. század második felében átépített, boltívesen alápincézett „Sóvár”, valamint a Piac tér több, kétszáz évvel ezelőtt emelt háza – köztük a fogadó. A Monarchia hangulatát idézi a XX. század elején épült eklektikus pályaudvar.

A bochniai sóbányának is vannak látogatható termei, de ezek, ami a látványosságot illeti – hacsak nem számítjuk a sportpályát és a szanatórium körtermet – összehasonlíthatatlanul szerényebbek, mint amit a tőle harminc kilométerre fekvő sóbánya Wieliczka-ban nyújtani tud. Hogy e két bánya sórétegei valahol összeérnek, azt az is bizonyíthatja, hogy a középkortól 1772-ig egy bányavállalkozást alkottak.

Felfedezésük a legenda szerint Szent Kinga nevéhez fűződik, akinek a máramarosi (vagy a tordai, de lehet, hogy a parajdi) sóaknába dobott gyűrűjét Wieliczka-ban egy sókristályba foglalva találta meg a helybéli lakos. A valóság az, hogy lepárlással már egy-két évezred óta termeltek ki sót azon a vidéken. A XIII. század végétől viszont már dokumentálható, hogy vágatokban kő sótömböket bányásztak. Nem lehet véletlen, hogy Wieliczka ebben az időben, 1289-ben kapott városi rangot. És ekkor kezdték el építeni a huszonegy bástyás védfalát is. Legszebb temploma a XVIII. század utolsó másfél évtizedében és a XIX. század elején klasszicista stílusban épült Szent Kelemen templom, amely déli oldalán ráépült a Morsztynok 1693-ból származó gyönyörű barokk kápolnájára, s „szervesítette” a XIV. század eleji gótikus presbitériumot. Egyházi kincsgyűjteményében öt gótikus és tizenhárom barokk aranykelyhet láthatunk. Az úrfelmutató a XV. század végéből származik. A későbarokk harangtornyot 1685 táján építették. A Piac tértől délre emelkedik a Ferences Kistestvérek barokk temploma és kolostora. A dombon álló, XVI. század végén mocsári tölgyfából épített templom Szent Sebestyén nevét viseli. A falfestmények három évszázaddal későbbiek: a maga korában híres Władysław Tetmajer munkái.

A középkori Lengyel Királyság kincstári jövedelmének egyharmadát a só forgalmazása adta. Háromszáz–háromszázötven bányász évente hét–nyolcezer tonna sót termelt ki. (A Monarchia idején, a XIX. és XX.

század fordulóján ezerhatszáz ember évi hatvanöt–nyolcvanötezer tonna sóot bányászott.) Jövedelmezősége miatt a bányászmesterség, mint priviligium, örökölhető állásnak számított a középkorban. Egy bányász évi jövedelme esetenként egy-két falu árával felért. A kincstári jövedelem még a XVII. században is olyan jelentős volt, hogy János Kázmér király wieliczkaik sóval fizetett Ausztriának azért a katonai segítségért, amelyet az 1655–1660-as svéd–lengyel háború idején a lengyeleknek nyújtott – II. Rákóczi György erdélyi fejedelemmel szemben is.

Az 1850-es években viszont Ausztria törlesztette a wieliczkaik sóbánya jövedelmével azt az adósságát, amellyel Oroszországnak tartozott a Magyarország elleni katonai segítség költségeinek fejében.

A sóbányászatot a lengyel–litván állam 1772-es felosztásáig a krakkói sóispánság irányította. Működését a krakkói Sóispánok Múzeuma mutatja be, amely a helyreállított Sóispánság Várában kapott helyet. A várat eredetileg a XIII. században építették, majd a XVIII. század végéig folyamatosan bővítették. A II. világháború szerencsére nem súlyos rombolásai után 1966 és 1981 között részben helyreállították, részben rekonstruálták. Legértékesebb, legreprezentatívabb helyisége az északi szárnyban található egyetlen központi oszlopra támaszkodó gótikus terem. Megcsodálhatjuk itt a gótikus ablakszemeket és ajtóportálokat is. A kiállításon korabeli bányászszerszámok, díszöltözetek, díszkardok, fokosok, lámpák, oklevelek, térképek, metszetek, festmények. Több művész is megörökítette Szent Kinga alakját. Így Jan Matejko is. Szemére vetik, hogy matrónaként mutatja be a halála után már nyomban szentként tisztelt Árpád-házi hercegnőt, aki a Szent Kinga kápolna főoltárának képén, a megtalált gyűrűt átvevő fejedelemasszony világiasabb pózában sokkal szebb.

A wieliczkaik sóbánya látogatható részének, közlekedő folyosókkal, lépcsősorokkal összekötött különböző méretű termei sajátos skanzent alkotnak. Több hatalmas terem és gigantikus kápolna is látható a százhamincöt méter mélységbe lenyúló múzeumban, ahol – a jellegűktől függően – koncerteket, társasági összejöveteleket, találkozókat és szentmiséket is tartanak alkalmanként. A XVII. században több mint negyven kisebb-nagyobb kápolna, imahely is volt a bányában,

mivel minden munkanap szentmisével kezdődött. 1772 után az oszt-
rák hatóságok ezt évi két-három alkalomra csökkentették.

A sókristályokba vont termek, szobrok, só-domborművek, az idő
cseppkő-veretdíszei lenyűgözik a látogatókat, akik előtt már 1744-
ben megnyílt a bánya. A kősbányászatot Wieliczka-ban 1964-ben
hagyták abba.

Krakkótól Árváig és a Szepességig

Krakkót elhagyva néhány kilométer után Świątniki Górne felé térhe-
tünk le balra, majd a gyorsutat átívelő hídon át jobbra. A szép fekvésű
település elsősorban a magyarok számára érdekes, akárcsak az ennek
közelében fekvő Gaj. Gajban Bem töltötte a gyermekkorát, s erre len-
gyel és magyar nyelvű márványtábla emlékeztet a gimnázium udvarán.
Świątniki Górne történetének kezdete Szent Hedvig királynő uralko-
dásával kapcsolatos. Kíséretének magyar tagjai telepedtek itt meg,
akik részben kovácsokként, részben a Wawel szolgálíként dolgoztak.
Balassi idejében még híresek voltak az általuk kovácsolt hidegfegyve-
rek. Később lakatokat, láncokat, záratokat készítettek. E portékáikkal,
melyeket putnyákban (puttonyokban) a hátukon cipeltek, bejárták az
egész Monarchiát. Eljutottak a debreceni vásárookra is. A debreceni
nagytemplom annyira megtetszett nekik, hogy az 1850-es években,
mit sem törődve annak református jellegével, ennek kicsinyített mását
építették fel Świątniki Górnében.

A gyorsút, amely néhány éven belül eléri Zakopanét, jelen-
leg Lubieńnél ér véget. Az első utunkba eső város Myślenice: mag-
ját a XIII. században emelt őrtorony jelentette, amelynek feladata a
Magyarország felé vezető kereskedelmi útvonal ellenőrzése, őrzése volt.
A település 1342-ben kapott városi jogot. A következő helység elneve-
zésében is beszédesen benne van a funkciója: Stróża, azaz Őrfalva. A
tovább fölfelé majd alábukó és ismét magasba ívelő út az újabb völ-
gyet uraló helységben Rabkában ágazik ketté. Rabka üdülőtelepülés,
egészségügyi és turisztikai központ volt már a XIX. század második
felében. Az 1920-as évek közepétől a Regionális Múzeum működik a

városkában, amely kulturális hírnevét inkább annak köszönheti, hogy 1948 óta Bábszínháza – „Rabcio” – is van, ahol időnként nemzetközi bábszínházfesztiválokat rendeznek.

A benzinkútnál jobb felé kanyarodva harmincegynehány kilométer után a chyžnei határátkelőhelyhez érünk. Ha azonban Rabkán egyenesen átvágunk, s továbbhaladunk az egyre meredekebb kaptatókon, egyszerre a Tátra-aljának, Podhalének a fővárosába, Nowy Targba lyukadunk ki. A település 1346-ban kapott városi jogot. Az első pillantásra nehezen hinnénk, hogy hét és fél évszázados múltra tekint vissza. Legrégibb temploma Szent Katalin nevét viseli: presbitériuma gótikus, 1346-ból származik, hajója 1606-ban épült, barokk belseje a XVIII. században. A XXI. század elején emelt legújabb temploma Szent Hedvig nevét viseli. Eredetileg Makovecz Imre irodája tervezte, de a terv adaptálása oly bonyolult és drága volt, hogy a krakkói püspökség nem tudta kivárni és helybeli lengyelekre bízta az újabb terv elkészítését.

A nagy útkereszteződésben balra kanyarodva arra az országútra jutunk, amely Újszandecen, Gorlicén, Krosnón, Miejsce Piastowén át Przemyślbe vezet. (Vagyis négyórás út után visszatérhetnénk a Duklai-hágóhoz.) Ezen az úton haladva tizenhat kilométer után jutunk el a Dunajec partján fekvő podhalei Dębno-ba. Először 1254-ben történik róla említés. Hírnevét az XV. század elején épült fatemplomának köszönheti. Gazdag falfestményei 1500-ból származnak a hármassoltárral együtt.

A két szomszédvár egyike

Dębnot elhagyva a Białka folyócska hídján – s egyben a hajdani lengyel–magyar határon – átkelve érünk a Magurán túli Szepességbe vagy másfelől nézve: Észak-Szepességbe. Máris Frydmanban, Frigyesvágáson vagyunk, amelynek temploma, attikásan csipkézett tornyával, alapjaiban a XIII., XIV. századból származik. Erre hajójának gótikus portálja a bizonyíték. Erődített udvarában többszintes, hatszáz méter hosszú borospince húzódik. Falsztyn üdülőfalut elhagyva a szelíden kanyar-

gó szerpentin egyik pontjáról úgy tetszik mintha a festői méltóságban megjelenő Nedec vára évszázadok óta éppen reánk várna...

Felső-Árva és Észak-Szepesség területi hovatartozása 1919 elejétől bizonytalan volt; a szerveződő Csehszlovákia és az Európa térképére visszakerült Lengyelország egyaránt igényt tartott rá. A két terület megosztásáról Párizsban 1920. július 28-án a nagykövetek konferenciája döntött, s ennek értelmében tizenhárom szepességi helység nyolcezer-ötszáz lakossal Lengyelországnak jutott. A határkérdést csak négy évvel később a „Krakkói jegyzőkönyvek” rendezték el véglegesen.

A vár ma a Szepesföldi Múzeum és Művészettörténészek Társaságának tulajdonában van. Restaurálását, helyreállítását a Vízügyi Igazgatóság végzi amely a Dunajec folyó felduzzasztásával Lengyelország egyik legnagyobb víztározóját hozta létre – nem kis társadalmi tiltakozás ellenére. Tény az, hogy a szabályozható víztározó megépítése óta megszűnt a Tatra-vidéken az árvízveszély. A lankás hegyhátak közé simuló tó látványa barátságos – a duzzasztógátat kivéve. Nedec tövéből nézve is jól kivehetők a túlparti Csorstin romjai. Vörösmarty Mihály állítólag erről a két, egymással farkasszemező várról írta a *Két szomszédvár* című versét. Amilyenek a költő leírja őket az utolsó szakaszokban, olyan lehetett a II. világháború végén a nedeci vár, miután teljesen kirabolták.

A kiállítótermek a történelmi hűségnek megfelelően mutatják be a históriáját a Berzeviczyek által a XIV. században épített gótikus felsővártól kezdve a Pálóczy Horváth György által teljesen kiépített várig. Állítólag Jagelló Ulászló 1412-ben ebben a várban adta át Luxemburgi Zsigmondnak az elzálogosított szepességi városokért járó harmincegynéhány ezer prágai ezüstöt. A XIX. század közepén támadt tűzvész pusztítása nyomán már a Salamonok állították helyre a várat, amelynek udvara a zsindeleysisakos zömök óratoronnyal szinte sugározza a történelmi múlt, a ködbe vesző legendák és a Jánosiktömlőc, a várkápolna és a feleséget elnyelő, de visszhangjával tovább feleselő kút által is gazdagabb mesék hangulatát. A legmerészebb legenda arról szól, hogy az egyik Berzeviczy valamikor az 1600-as években a távoli Peruba vetődött, ahol egy inka-lánnyal kötött házassága révén mesés kincsek és egy titokzatos testamentum birtokába

jutott... Erre ma is idegborzolóan tudnak utalni az idegenvezetők... A látogatók akarva-akaratlanul ábrándozni kezdenek a Nedecbe került mesés indián-kincsekről...

A kincs, amit Nedecből mindenki magával vihet, az a fellegrvár alatti teraszról körbe-körbe elébe tárulkozó látvány: onnan a hegyek hullámain és az Óperenciás tengeren túl az Inkák birodalmát is el lehet képzelni. A vár utolsó tulajdonosának, Salamon Bethlen Ilonának egy festményen megörökített kedvessége és szépsége is elkísér bennünket.

A vár alatt egy-két kanyar után máris a határátkelőhelyen vagyunk, ahonnan visszapillantva mintha mindegyre csak maradásra bírna a vár. Ha meggondolja magát az ember, a közeli Sromowce Wyżnében tutajra szállhat, s a hegyek közé ékelődött hűtlen folyón lecsoroghat az ismert fürdőhelyre, Szczawnicába. E szépségben tobzódó vízi úton a hullámokból mindegyre előbukkan annak a magyar embernek a tükörképe, aki mind a dunajeci tutajozást, mind idegenforgalmilag vonzó Szczawnicát a XIX. század első felében megálmodta és megalapozta.

A szczawnicai gyógyfürdőhely és Szalay József emléktáblája

Krakkói főkonzulságom éveiben nemegyszer kaptam felkérést, hogy legyek valamilyen kulturális rendezvény vagy tudományos tanácskozás védnöke. A legmegtisztelőbbnek talán az mondható, amelynek feladója Krzysztof Penderecki volt. Eszembe jutott ugyan általános iskolai énektanárom, aki váratlanul kipenderített az énekkarból, mondván, hogy évek óta az én hangomat keresi... A diplomáciai előírásoknak megfelelően – természetesen – elvállaltam a zenei fesztivál védnökségét – krakkói főkonzultársaim társaságában.

2000 májusában, előbb szóban, majd írásban kerestek meg azzal a kéréssel, hogy legyek védnöke és előadója a Szczawnicában *Az Árvától a Pieniny-hegységig húzódó lengyel–magyar határvidék a XIX. században és a XX. század elején* címmel rendezendő konferenciának. E kérésnek végre, a hozzáértés tudatában, őszinte örömmel tettem eleget. Ráadásul a Barbara Węglarz asszony elnöksége alatt működő Szczawnicát Fejlesztő Társaság ennek az ünnepi szimpóziumnak

megrendezésével kívánt az ezredeik évforduló alkalmából a keresztény magyar állam alapítására emlékezni. Erre a lengyelek részéről egyáltalán nem meglepő gesztusra nem az kötelezte őt, hogy a fürdővároska a hajdani lengyel–magyar határtól kőhajításnyira fekszik, hanem az, hogy a Szandec-földön található Szczawnica magyar embernek köszönhette városi létét és felvirágzását – a konferencia címében jelzett időszakban. A helységről ugyan oklevélben 1350-ben már említés történik, de a Szandec-földet és a Pieniny-hegyvidéket Szemerres Boleszló, újlengyelhoni herceg már 1257-ben feleségének, az 1999-ben Ószandecben szentté avatott Kingának adományozta. Ez azt jelenti, hogy a savanyúvízforrásait nevében is őrző és hirdető Szczawnica, ha kezdetben vékony szálon is, idestova hét és félévszázad óta kötődik a vidék magyar történelmi hagyományaihoz, legendáihoz. Hogy a helységet gyógyhatású vizei mellett a táj különleges szépsége tette közzismertté, arról a 2000 szeptemberében megrendezett tudományos tanácskozás idején győződhettem meg. A fenyegetően széles medrű, de az év nagy részében keskeny folyású patak, a Dunejecbe torkolló Grajcarek fölött a Palenica hétszázötvenegy méteres magaslatán láthatam a teremtés kezdetének gigantikus emlékművét, a világmindenség pereméig inkább szelíden, mint riasztón egymásra torlódó hegyeket, hegyvonulatokat, amelyeket az időtlenség és határtalanság egymást átható hangulatában a Teremtő mozdulatával simogathatna meg az ember. Szczawnica azóta is ennek a látványnak, érzésnek lefényképezhetetlen hangulatát hívja elő bennem.

A konferencián a címben megjelölt régiókhoz kötődő magyar családok – a podwilki Divékyek, a zakopanei Homolácsok és a szczawnicai Szalayak – megismerése jelentette „a fenyevesektől vadregényes tájakat” beoltó, nemesítő szellemi élményt. Különösen az ifjabb Szalay József alakja ragadott meg, akiről az 1960-as években Lengyelországot felfedező autóstopos útjaim során már hallottam. A bujdosó fejedelem nyomán Gdańskig–Danckáig történő utazás ugyanis kötelezően szerepelt minden magára valamit adó, Lengyelországot járó magyar fiatal úti-tervében... A dunajeci tutajozás azonban valahol Zakopanétól keletre, vagyis nem is olyan messze az autóstopos starthelytől, megvalósítha-

tatlan álomnak tetszett... Jóllehet, tudtuk; a legendabeli „hajókázás” összefügg valami Szalay nevű magyar emberrel.

Hogy Szalay – lengyelesen: Salaj – magyar volt, sőt „íz-ig-vérig magyar”, azt a lengyelek húzták alá – sajátos büszkeséggel –, ha neve, tevékenysége szóba került. Szczawnicában Teresa Bielewska tartott róla előadást *Szalay József, a szczawnicai gyógyfürdőhely megalapítója* címmel. Kötetben is közzétett tanulmányából kiderült, hogy Szalay József nagyszülei Lengyelország első felosztása után, az 1770-es évek elején kerültek Gácsországba, ahol a bécsi kormánynak a Habsburg Birodalom megnagyobbodott részében, a Galíciai Királyságban udvarhű hivatalnokok nagy tömegére volt szüksége.

A Csehországból, Magyarországról Galíciába betelepített hivatalnokok leszármazottaiból többnyire jó lengyel hazafiak lettek. Így történt ez a Szalayak esetében is. Szalay József nagyszülei Kelet-Galíciában telepedtek le, az unoka, akinek az édesanyja lengyel volt, az itteni Drohobyczben született 1802-ben. Miután az osztrák hatóságok a Kamarabirtokok igazgatósága címen az ószandeci királyi birtokok felügyeletére új hivatalt hoztak létre, a Szalay-család a Nowy Targ és Ujzandec között fekvő Kamienicába, vagyis a Szepesség közelébe költözött át. Ennek következtében idősebb Szalay József a híres podolini piarista gimnáziumba járathatta a fiát. Közben az apa, akit császári-királyi biztossá neveztek ki Lembergbe, jelentős jövedelemre tett szert, s így becsvágyó felesége ösztökélésére birtokokat vásárolhatott a csorstini sztarosztaságban. 1829-ben a gyógyforrásairól ismert Szczawnicát is megvette. 1842-ben, kilenc évvel az idősebb Szalay József halála után – anyai rábeszélésre – ifjabb Szalay József vette át a szczawnicai birtokot, s a bírói poszt betöltését is elvállalta.

Az egykori podolini diákról kiderül, hogy nemcsak képzett hivatalnok, hanem építésztalentummal, parktervező, környezetalakító fantáziával is megáldott menedzser, aki ráadásul képzőművésznek se akárki... Szczawnica két évtizeden belül a Monarchia legismertebb fürdővárosainak szintjére emelkedik, s palackokban árusított ásványvizei is mind keresettebbek lesznek. A város meghatározó része – a szocialista korszak ormótlan monstrumaitól eltekintve – ma is Szalay József szellemujjának nyomait viseli magán.

Cyprian Kamil Norwid, Henryk Sienkiewicz, Jan Matejko, Bolesław Prus egyaránt hosszabb időket töltöttek hangulatos üdülőiben, ivócsarnokaiban, a szakadó esőben is bejárható fedett sétányain. *A fáraó* világhírű írója gyakran panaszkodott arra, hogy a vándorzenekarok reggeltől-éjfélig húzzák a magyar csárdást. Részben azért, hogy a magyar fürdőzők kedvében járjanak. Hogy ilyenek is szép számmal időztek Szczawnicában, arra bizonyosság a régi temető egy-egy még meglévő magyar feliratú sírköve.

1872-ben Krakkóban megalakult a Lengyel Tudományos Akadémia. A négy évvel később elhunyt Szalay József – bizonyos megkötésekkel – e tudós társaságra íratja birtokát. A bőkezű mecénás portréja ma is látható az 1990-ben – negyven évig tartó kényszerszünet után – feltámasztott Akadémia érdemdús férfiúinak arcképcsarnokában. A festmény felső sarkát díszíti a Szalayak Nagy Ivánnak a *Magyarország családjai...* című munkájából ismert címere.

Vannak izgalmas pillanatok, amikor hivatallal rendelkező ember, aki nem született hivatalnoknak – anyagiak híján is – csak pénzzel megvalósítható ígéret megtételére kényszerül... Nagy nyilvánosság előtt. Vagyis azon kaptam magam, hogy a szczawnicai lengyel millenniumi rendezvény záróünnepségén bejelentem: a konferencia anyagát közlétező kötet bemutatása alkalmából a krakkói magyar főkonzulátus emléktáblát állít Szalay József tiszteletére... Tudat alatt nyilván arra gondoltam, hogy a lengyel nyelvű kiadványból anyagiak híján nem lesz semmi. Aztán 2002 márciusában tanulmányom korrektúrájával együtt híre érkezett annak, hogy a kötet Szalay József születésének 200. évfordulója alkalmából, de halála napján, május 11-én megjelenik, és ez alkalmából ünnepséget rendeznek Szczawnicában. „A főkonzulnak nem kell tovább várakoznia, leleplezheti a táblát...” – közölte lelkesen e részben magyar érdekeltségű kulturális vállalkozás szíve-lelke, Barbara Węglarz asszony. Kiderül, a megvalósításra alig másfél hónapom van... Pénzem semmi. A 2001 májusában felépített Bem–Petőfi emlékpark előkészületi munkáinak tapasztalatai alapján tudtam, hogy magánsponzorok támogatása jár legkevesebb gonddal és idővel. Az idő szűkössége és az országgyűlési választások miatt nem juthattam el hozzájuk.

A Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériumához fordulok – ölben tartott lélekkel, ahogy a lengyel a bizonytalanság izgalmáról mondja –, attól félve, hogy a döntés és a pénz átutalása hónapokat vesz igénybe. Aggodalmam ezúttal feleslegesnek bizonyult. A Külügyminisztérium közvetítésével szinte pillanatok alatt rendelkezésemre áll a háromszázezer forint.

Bronisław Chromy professzor, az ügy támogatójaként most is ingyen készíti el a Szalay család címerdomborművét és a Magyar Királyság XVIII. századi címerváltozatát. Mariusz Wasilewski, Chromy professzor tanítványa ugyan belesápad, amikor megtudja, hogy a gipszmintákat és a betűket egyetlen nap alatt kell kiöntenie és ráerősítenie az előző napon megvásárolt 110 x 92 cm-es gránitlapra. Chromy professzor a lelkére köti, hogy jól lássék a tábla hegyvonulatok és folyók, patakok képzetét keltő szürkészöld erezete. Mariusz úr május 10-én elhelyezi az emléktáblát a Szalay család kápolnájának a város központi forgalmas terére kiszögellő külső falán, amelyet ez alkalomból az önkormányzat kimeszeltet, s környezetét rendbe hozza. Messziről hunyorogva nézve az emléktábla olyan, mint egy középkori napóra, amely azonban egyhelyben álló mutató nélkül korszerű módon vízszintesen méri az időt. A dunajeci tutajút az emléktáblától pár jelképes lépésre ér véget, így a vízi vándorlásukat befejező turisták akarva-akaratlan szembesülnek Szalay József nevével és címerével.

2002. május 11. Lóg az eső lába, de mire véget ér a Szalay József lelki üdvéért mondott szentmise, kisüt a nap, s a tábláról lehull a magyar és a lengyel nemzeti szalag. De már alattuk is kiolvasható volt a magyar és lengyel nyelven bronzba öntött szöveg:

*Szalay József emlékének,
aki a szczawnicai gyógyfürdőt
megalapította és a
dunajeci tutajozást megálmodta
Honfitársai*

És a honfitársak elindulhatnak Balassi Bálint, Báthory István, Bem József, Szent Kinga, Szent Hedvig, Szalay József és mások emlékével haza.

A lengyel Árvában

Ha Rabka központjában nem Zakopane felé folytatjuk utunkat, hanem Chyżnének fordulunk, mintegy húsz kilométer után Spytkowicét elhagyva és a hágón átkelve Podwilkbe jutunk. Tudnunk kell, hogy 1920-ig itt húzódott a lengyel–magyar határ, olyan formán, hogy Podvilk már mint a legészakabbra fekvő Árva megyei helység a Magyar Királyság területén feküdt.

A magyar etimológia a szlovák *horavával* (hegyes vidék) magyarázza az árvai táj nevét, míg a lengyel szerint az *orawa* a régi szláv nyelvben azt jelentette, hogy *zúgó folyó*. Folyónak ugyan csak a Fekete Árva tekinthető, de tény, hogy a terület települései patakok mentén – Zubrica pataka, Lipnica pataka, Chyżne pataka – alakultak ki.

E történeti tájban olyan kiemelkedő kulturális, néprajzi, szakrális téren eligazító háromszögelési pontok találhatók, amelyek érdemesek arra, hogy több órát, esetleg több napot szenteljünk nekik.

A XVIII. század végén rajzolt katonai térképek még máshol, a patak-völgyekben rajzolják a fő útvonalakat, amelyeket a XIX. század elején helyeztek át a hegyerincre. A hajdan határátkelőhelyként számon tartott Podvilk legismertebb famíliája a Divéky család, amely 1760-ban került Árvába s telepedett le Podvilken. 1849 májusában az ő udvarházukba rendezte be néhány napra főhadiszállását a Jablonkai-hágón át Magyarországra betörő orosz különítmény parancsnoka, Zassz tábornok. Négy évtizeddel később előkelőbb vendéget (és nagyobb örömmel) fogadhatott a falai között: Mednyánszky Lászlót, aki több grafikával viszonzta házigazdái szeretetét.

A család legjelesebb képviselője, a történészként ismert Divéky Adorján még mint a trsztenai gimnázium tanulója 1893-ban a *Kis Lap* című képes gyermekújság egyik kötetében közölt díjnyertes pályaművével mutatkozott be tollforgatóként. Írásának címe: *Ahol én lakom. Podvilk*. Leírása száztíz esztendő múltán helytörténeti dokumentum: „Helységünk igen szétszórt. Minden parasztnak a háza körül van az összes szántóföldje és így könnyen elhihető, hogy az 1800 lakosból álló község egy mérföld hosszúságúra kiterjed. A parasztok szegényes, nagyobbára két szobából álló kis faházakban laknak. Kőház itt alig

van; a plébániaépületet és három korcsmát kivéve valamennyi ház fából való. ... Vadregényes helyiről sokat írhatnék, ha valami híres író volnék; de mint afféle kis diák csak azt írom, amit szívem sugall és érez, azt t. i. hogy én ehhez a szegény kis falucskához nagyon vonzódok s nagyon szeretek itt lakni." Ma már alig találni itt faházat – tehetnének hozzá...

Divéky Adorján már az I. világháború előtt kitűnt lengyelbarátságával. Ismerte a század elejének minden kiemelkedőbb lengyel politikai személyiségét, többek között Józef Piłsudskit és a történész Jan Dąbrowskit is. Szinte természetesnek vehető, hogy ő volt a kísérője annak a magyar lőszerszállítmánynak, amely pont éppen az 1920. augusztus 15-én Varsónál a Vörös Hadsereggel vívott döntő csata előestéjén érkezett meg a lengyel fővárosba. A vagonokból közvetlenül a frontra vitték a töltényeket. Az is érhető, hogy amikor a megalakuló Csehszlovák állam és Lengyelország között 1920-ban konfliktussal fenyegető vita folyt Felső-Árva hovatartozásáról, Divéky Adorján a lengyelek mellett kötelezte el magát. Ennek jegyében a két világháború közötti időszakot Lengyelországban, Varsóban élte le. Elsősorban a XIX. századi magyar–lengyel kapcsolatokkal foglalkozott, de több tanulmánya, közleménye jelent meg a XVI. század lengyel történetéről, művelődéstörténetéről is. Olyan levéltári forrásokat jegyzetelt ki, másolt le, amelyek a II. világháború alatt megsemmisültek. Kár, hogy az udvarház az 1970-es években leégett, s a mindent elemésztő lángok között értékes dokumentumok hamvadtak el. Az újjáépített Divékúria kertjében néhány évszázados fa őrzi már csak a hajdani magyar nemesi világ emlékét.

Érdemes benézni a podvilki templomba is. Nemcsak azért, mert oltárát kétfelől Szent István és szent László szobrai strázsálják. Az ő jelenlétük minden árvai templomban felfedezhető. A hajdani protestáns fatemplom helyében 1767-ben emelt kőtemplom főoltárának képe Szent Mártont ábrázolja, mégpedig lovon. Valószínűleg emiatt sokat bosszanthatták a podvilkieket, mert utóbb a „rendhagyó” oltárképet eltakarták a Szűzanya képével.

Podvilket elhagyva rövidesen fölkapaszkodunk az Orawka szélén átvágó országúton, s máris megállhatunk Lengyelország legszebb műemlék fatemplománál, amelynek esélye van rá, hogy a világörökség

része legyen. A Keresztelő Szent Jánosról elnevezett templom 1659-ben épült, s Felső Árvában az orawkai plébánia lett az ellenreformáció központja. (Kivételezettségére utalhat a Fényes Elek által említett tény is: „Itt a plébánusnak van joga pálinkát méretni.”) Az orawkai templom kazettamennyezetét és falait 1711-ben festette ki Antoni Tuszyński mester. A festmények egy része magyar szenteket ábrázol. Az oltár jobb oldali előterének falain látható Szent István, Szent László, Szent Imre és Szent Erzsébet, míg egy baloldali festmény az életét a legenda szerint Polában remeteként bevégező Salamon királyt is szentnek tünteti föl. A karzat feljártánál az érdeklődő Hedvig királynőt és Kinga hercegnőt is felfedezheti a szentek sorában, jóllehet II. János Pál csak az 1990-es évek második felében avatta őket szentté. Az orawkai templomban a róluk készült népi „fafreskók” azt dokumentálják, hogy már életükben azok voltak. A templomkertben két magyar pap sírja is látható: az egyik Várzély Mátéé, a másik Vitkay Pálé. Az utóbbi évtizedben Vitkay Pál több mint egy évszázados síremléke eltűnt, s érthetetlen módon egy modern kő került a helyére Paweł Witkay felirattal. Remélhetőleg Várzély sírköve a helyén marad, s nem változik a neve Warzely-re.

A nagy költséggel folyamatosan renovált, restaurált orawkai templomban több órát is eltölthet az ember – különösen az olyan készséges és művelt plébános társaságában, mint a Krakóból származó Marek Młynarczyk atya.

Az árvai tájnak jellegzetessége az utak mentén, templomkertekben, temetőikben álló keresztek, határvigyzó szentek és szentháromság-szobrok. Ezek feltehetően morva kőfaragó mesterek műhelyeiből kerültek ki s terjedtek el Árvában és a Tátraalján, Podhalében a XVIII. században. A Varsó közelében lakó, de örökké úton lévő Antoniakháaspár nagy odaadással és szakértelemmel restaurálja őket, kutatja történetüket, keresi hozzájuk a magyarországi adalékokat.

A Jablonka határában álló Nepomuci Szent János szobornál jobbra kanyarodva pár kilométer után eljutunk Felső-Zubricába (Zubrzyce Górne). Lengyelországi Balassi túránkat itt az Árvai Néprajzi Parkban (Orawski Park Etnograficzny) legmúltóbb talán befejezni. Fényes Elek még azt írja 1851-ben Pesten napvilágot látott alapvető munkájában, a *Magyarország geographiai szótárában* Felső Zubricáról, hogy itt „1177

kath. 33 zsidó lak., kik elszórt házakban laknak”. Említést tesz a közösség „nagy urasági sörfőzdéjéről” és vászonkereskedéséről is. Az „elszórt házak” mint település-szerkezet meghatározás máig helytálló, mert mind Alsó-, mind Felső-Zubrica az út mentén lazán sorakozó portákból áll, s az utóbbi mintha megriadna a határában 1725 méter magasra emelkedő Boszorkányhegytől (Babia-gurától). A település közepén kettéváló út Jordanów felé forduló ágán terjeszkedett tovább északnak. Az Árvai Néprajzi Park azonban a később mind meredekebben a Babia-gurán átvágó főút bal oldalán terül el – Felső-Zubrica részeként.

Az Árvai Néprajzi Park Lengyelország első, háború után (1955-ben) alapított skanzenje. Létrejöttében az árvai, podhalei és zakopanei muzeológusok, etnográfusok, helytörténészek mellett meghatározó szerepet játszott a Moniak család, amely 1937-ben a Lengyel Államkincstárra íratta 1784-ben emelt udvarházát és a hozzátartozó gazdasági épületeket. A Moniak család árva megyei őséről, Andrzej Moniakról 1619-ben történik az első okleveles említés, amikor letelepedési szerződést kötnek vele és hat másik családdal. Az alig lakott Felső-Árva benépesítésben a vármegye északi szomszédságából – Zator, Lanckorona és Żywiec vidékéről – hozott lengyel telepések is jelentős szerepet játszottak. Behívásukat, támogatásukat Thurzó György Árva vármegye örökös főispánja is szorgalmazta. Később a magyar hatóságok nem tettek különbséget a lengyel telepések és a szlovákok nyelve között: Fényes Elek idézett földrajzi szótárában minden Árva megyei szláv falut, községet „tótként” jelöl. Konfliktust a lengyel betelepültekkel az jelentett, hogy a lengyelek katolikusok voltak, a vármegye örökös főispánjai – a Thurzók és a Thökölyek – pedig a XVII. század első felében protestánsok. Az utóbbiak esetenként vallásuk megváltoztatására akarták kényszeríteni a lengyeleket. A lengyelek I. Lipót császársban-királyban találtak befolyásos szövetségest, aki az ellenreformációban játszott kiemelkedő szerepéért az 1670-es években nemessé tette Mateusz Moniak soltész-falubírói és családját.

A skanzen által felkeltett érdeklődés mágneses pontja a Moniak család évszázadokon át érintetlenül hagyott portája, berendezése. A Moniakok mindvégig a falu előljárói maradtak. Az érdeklődő az

almáriumon íróasztalon elhelyezett fényképeken, dokumentumokon magyar nyelvű szövegekre bukkanhat.

A skanzen célja Felső-Árva építészeti, gazdálkodási kultúrájának, tárgyi néprajzának, vallási szokásainak, mindennapi létének bemutatása. Itt látható az őrségi kástura emlékeztető 1838-ben épült jablonkai lakóház. Jellemzősége a lakótér fölötti emelet, amely élestáruul, magtáruul szolgált, s ahová a ház homlokzatán húzódó karzatszerű „függőfolyosóról” lehetett bejutni. Chyźnéből „hozták át” a XIX. század derekán épült lakóházat, Podvilkből a XIX. század végéről származó Fehér Kocsmát, Felső-Zubrica más és más szegleteiből a harangtoronyot és a korabeli portákhoz tartozó „fatörzs-méhlakásos” méhest. Az Emilia Rutkowska igazgatóasszony irányítása alatt ma is terjeszkedő, újabb és újabb megmentett objektumokkal gazdagodó skanzen nem holt tér, hanem élettől lüktető múzeum, ahol nemcsak árvai általános és középiskolásoknak rendeznek helytörténeti, kultúrhistóriai foglalkozásokat, hanem a magyar vendégekre is számítanak.

Felső-Árva fővárosában, Jablonkában is, amely sokáig a lengyelországi szlovákság egyik központja volt, még eltölthetünk egy kis időt. Temploma a XIX. század elején épült, s a településen több olyan jellegzetes árvai tornácos emeletű élestáras ház található, mint amilyent a zubricai skanzenben láttunk.

A krakkói Teológiai Akadémia könyvtárosa, Jan Bednarczyk atya hívta fel a figyelmemet a Jablonkához közeli Kis-Lipnicában (Lipnica Mała) található Szent István király plébániára. Kis Lipnicába a határ felé menet Jablonka központjában balra kanyarodva lehet eljutni. A Sybiec patak völgyében elnyúló község plébánia-temploma valóban Szent István király nevét viseli. A helybeliek nemrégiben még augusztus 20-án ünnepelték patrónusukat. Utóbb az ünnepnap áttevődött a Mária Mennybemenetelének munkaszünettel egybekötött ünnepére, augusztus 15-re.

Olyan plébánia, amely Szent István nevét viseli, Lengyelországban több is van. Kis Lipnicán kívül Wrocławban, Varsóban, Częstochowa közelében is. De egyik sem fekszik olyan szép és csendes helyen, mint a többnyire nyolc hónapon át hófödte ormú Babia-gura lábainál elterülő

Kis-Lipnicában, ahol akár több napon át is pihenhet és elmélkedhet az ember.

Chyźnénél abban a tudatban hagyjuk el Lengyelországot, hogy az 1972-ben alapított Plébániai Múzeumot is érdemes megnézni. A határon átkelve néhány kilométer után Trsztena főterén lehetünk, amelynek gótikus-reneszánsz eredetű templomában betérve is a Szent István és Szent László királyok által őrzött főoltárral találjuk magunkat szembe... És egyre közelebb kerülünk Balassi szűkebb pátriájához.

BÁTHORY ANDRÁS SÍREMLÉKÉTŐL BÁTHORY ISTVÁN
EGYETEMÉIG

Mazúriai és litvániai útinapló

Ha Európa városainak rokon értelmű fogalmát festők jelentenék, a nemzeti hovatartozás és az állampolgárság nem egy esetben jelentőséget veszítené. Fölénk nőne a művészetüket bemutató múzeum, galéria. Szűkebb európai pátriánkban, a Baltikum és Adriatikum közötti régióban Bécs Breughelt és Cranachot jelentené, Budapest többek között El Grecót, Krakkó pedig Leonardo da Vincit. Persze akadna világhírű festő, akinek nemzetisége az országnevet illetően egy lenne a kiállításának otthont adó város történetföldrajzi meghatározottságával. Ilyen alkotó Csontváry Kosztka Tivadar, akiért, hogy művészete előtt tisztelegjünk, el kell zárándokolnunk Pécsre. Hozzá hasonló óriás Mikalajusz Konstantinas Čiurlionis, akinek festészete Litvánia két világháború közötti fővárosába, Kaunasba vonzza mindazokat, akiket legalább egy, akárha véletlenül felfedezett alkotása elbűvölt. A japánok például – egyes képeinek távol-keleti szellemisége és üzenete miatt is – őt tartják minden idők talán legnagyobb festőjének. Ez a magyarázata annak, hogy a Čiurlionis nevet viselő kaunasi Állami Múzeum felújítását Japán finanszírozta.

1992 nyarán alkalmam volt fél napot tölteni Kaunasban a világ egyetlen Ördög-múzeumában és vele szemben... az angyalokat röptető Čiurlionis-képtárban. Láthattam az ég felhő-vásznaiból alácsorgó fatörzseket, a teremtés pillanatában a föld fölött bizonytalanul szárnyalva talán éppen emberré vedlő sárkánymadarat, s a felkelő nap atomrobbanás utáni tűzgömbjében megszenesedő erdők, széttroncsolódó hegyek, összezsuglódó városok árnyképeit: a XX. század korai pusztulásvízióját. Nemcsak Kaunas vált egygyé az emlékezetemben a zeneszerzőnek szintén zseniális Čiurlionisszal, hanem Litvánia is...

Litvániát azelőtt nem a képzőművészet, hanem az irodalom két sajátos származású poétája keltette életre bennem. Egyikük Adam Mickiewicz, a lengyel költészet legnagyobb alakja, akinek a *Pan*

Tadeusz című poémájában úgy elevenedtek meg „az erdős dombok” és „a harsány zöldben álló mezők”, mint a földi paradicsom díszletei, a másikat a Kelet-Poroszországban élő evangélikus pap költő, Kristijonas Donelaitis, aki az 1760-as és 1770-es években írt *Évszakok* című „idill”-jében a nyírfaligeteivel, mocsaras lidércfényeivel, víztükörvillogványos pagonyaival pogányosan meg-megcsillanó táj pórnépének mindennapi gondos-bajos és külső jegyeiben csak az elvégzendő munkák ritmusára változó életét énekli meg.

Mickiewicz és Donelaitis más-más módon, de egy Litvániával. Mindketten a helyi és európai kulturális hatások összegzői és közvetítői. A közvetítő szerepet az elmúlt két évszázad groteszknek is mondható változásai még jobban kiemelik: napjaink térképére tekintve Mickiewicz Belaruszban született, Donelaitis pedig a Kalinyingrádi Körzetben, a néhány évvel ezelőtti Szovjetunióban, a mai Oroszországban.

Idén nyáron ismét módomban állt bejárni Donelaitis tágabb szülőföldjének, a hajdani Kelet-Poroszországnak déli tájait, a lengyel Mazúriai Tóhátságot és Čiurlionis szűkebb páttriáját, Litvánia délnyugati részét. A jégkorszak végén hasonlóvá gyalult két történeti táj közötti összekötő kapcsot a Suwałki-vidék jelenti, középpontjában a Wigry-tavat körülölelő Nemzeti Parkkal. Vállalkozó kedvű kajakosok akár már Varsóban is vízre szállhatnak, s a Visztulán, a Narewon, majd az Omulew vagy a Szkwara illetve a Pisa folyón a Mazuri-tavak láncolatáig juthatnak, s azon átevezve a Lengyelország legnagyobb és legmélyebb tavába ékelődő félsziget, Wigry kolostoránál köthetnek ki.

Időszükében hagyományosan, vagyis autóbusszal indultam el. Olsztynt választottam keletnek tartó utam legnyugatibb kiinduló pontjául. Lehet, történelmi elfogultságból: 1956. október 30-án itt, a Vörös Hadsereg terén tartották Lengyelországban a magyar forradalom melletti első nagy tömegtüntetést, amelyen tízezer ember vett részt. A teret nyomban át is keresztelték a Magyar Felkelők terévé. Nem sokkal ezután kompromisszumos megoldásként a főútvonalak találkozási pontja Bem nevét vette fel. A teret ma is Bem-térnek hívják.

Olsztyн kiválasztásában az is szerepet játszott, hogy a tőle tizenhat kilométerre fekvő Barczewo ferences-templomában található Báthory András és Báthory Boldizsár gyönyörű reneszánsz iker-síremléke.

Báthory István mindkettejüket utódjának szánta a lengyel trónon, s a végén mind Boldizsár, mind András áldozatai lettek az erdélyi fejedelmi trónviszályoknak. Ezért üres a barczewói sír. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a történelmi Magyarország határáról északra fekvő egyik leg szebb magyar vonatkozású műemléket ne kellene számon tartanunk. A nyolcvanas évek közepén a lengyel katolikus egyháznak százhetven év múltán visszaadott templom és kolostor még egy évtized múlva is siralmas állapotban volt. A Báthory kápolna beázó tetőzetének magyar pénzen történő kijavítása kezdő diplomataként alaposan próbára tett. A sikert végül lelkileg, hangulatilag a zilahi Wesselényi kórusnak a helyreállított kápolnát avató koncertje tette ünnepélyesebbé.

Kevés hiányzott ahhoz, hogy a kirándulásra szánt egész hetet végül ne Olsztynban töltssem. A háborúban nagyobb részt elpusztított Óváros piacterének patríciusházait oly finom érzékkel építették újjá lengyel gazdái, hogy hangulata fogva tartja az odalátogatót. Varázsához az is hozzájárulhat, hogy a meghatározó műemlék jellegű épületek, mint a Magas Kapu, a Szent Jakab nevét viselő XIV. század végi gótikus katedrális vagy a püspöki uradalmakat éveken át igazgató Copernicus által 1521-ben a kereszteslovagok ellen megvédett káptalani vár viszonylag épen maradtak.

Az Olsztyntól negyven kilométerre északra fekvő Lidzbark Warmiński, a warmiai püspökök székhelye iránti kíváncsiságot eredendően az impozáns várpalota magyar vonatkozása keltette fel. A XIV. század második felében épült gótikus épületegyüttesén a kézjegyet Báthory András is rajta hagyta, aki a királyi nagybácsi közbenjárására már huszonegy éves korában bíborosi kalapot kapott Rómától. Az 1500-as évek második felében ő korszerűsítette és építette tovább a püspöki palotát. Minden bizonnyal megfordult a falai között Balassi Bálint is, aki a befolyásos távoli rokon meghívására 1591 tavaszán több hetet vagy hónapot töltött Warmia városaiban: elsősorban a braniewoi (braunsbergai) jezsuita kollégium falai között elmélkedve és vezekelve.

Warmia és Mazúria a várak és az erődített épületek, kolostorok, templomok, harangtoronyok, bástyafalak hona. A településeknek, függetlenül attól, hogy a Lengyel Királysághoz, a Fejedelmi vagy Királyi Poroszországhoz tartoztak-e, a pogány poroszok, a kereszteslovagok, a

svédek, a litvánok, időnként a lengyelek, de még a tatárok támadásai ellen is meg kellett magukat védeniük. Nidzicában és Kęstrzyńben a várak méretei nyugóznak le, Szczytnóban a tóparti vár fundamentumai érzékeltetik a táj fölött uralkodó erőd tekintélyét. A mindössze hatezer lakost számláló Reszel alighanem a leggazdagabb mazúriai város az egy főre eső műemlék-négyzetméter tekintetében. A XIV. században épült püspöki vár a történelem folyamán bőrtönnnek, templomnak, színháznak és szállodának egyaránt helyet adott. Monumentalitásban hozzá hasonló a szintén XIV. századi Szent Péter és Pál gótikus templom, amelytől elválaszthatatlan a klarisszák XVII. századi kolostora. Érdeemes megnézni az ágostoni kolostorral külön épületegyüttest alkotó barokk Szent János-templomot, s a késő barokk Szentkereszt-templomot. A XIV. századi védfalakat helyenként még őriző Reszel, amelynek piacterét XVI. és XIX. századi műemlék-polgárházak övezik, Warmia és Mazúria legrégebb gótikus hídjával is büszkélkedhet.

A hírnevet illetően ma már Reszel fölé növekszik a tőle hat kilométerre eső Szenthárs – Świąta Lipka (Heilieg Lippe) – nevű helység, amely Mazúria legvonzóbb zárandokhelye, legnépszerűbb turistalátványossága. A legenda szerint arról kapta a nevét, hogy az itt terebélyesedő – nyilván korábban pogány kultikus helynek számító – óriáshárs mellett 1320 körül kápolnát emeltek. Mivel a nagy tömegeket mozgató Mária kultusznak a reformáció kezdetén radikálisan véget akartak vetni, a közeli rastengburgi (kęstrzyńi) Wolf de Heidek kivágatta a hársfát, leromboltatta a kápolnát és a Szűz Mária szobrot a tóba dobatta. Ettől azonban a kultikus helyet még fényesebb glória övezte, amely az éjjel titokban érkező zárandokoknak iránymutató jelül is szolgált.

Az újkeletű Mária-legenda születése, amely összefügg a ma látható templom keletkezésével, 1659-re datálható. Egy rastenburgi halálraítéltnak a kivégzése előtti éjjelen megjelent Szűz Mária, aki egy darab fát és egy vésőt adott neki e szavak kíséretében: „Ne félj! Faragj belőle, amit akarsz...” A halálra készülő ember gyönyörű Madonna szobrot faragott, noha művészi talentumnak azelőtt nem volt a birtokában. Bírái elbűvölten bámulták a remekművet, s azzal az indokkal semmisítették meg az ítéletet, hogy ily csodára csak az lehet képes, akire különös módon vigyáz a Gondviselés.

Az itt álló két tornyú templom építését 1687-ben kezdték el. Hosszú időt vett igénybe, amíg az ingoványos talajba vert tölgy- és mocsáritölgy-oszlopokkal szilárd fundamentumot készítettek az 1704-re – a litvániai Georgius Ertel irányítása alatt – elkészült épületnek. A gazdagon díszített templombelsőben a harminchét regiszteres és négyezer sípot számláló orgona hívja fel magára játék közben. Nem azáltal, hogy vannak sípjai, amelyek négy méter hosszúak, hanem azzal, hogy egyes angyalfigurái, továbbá Mihály arkangyal és Gyümölcsoltó Boldogasszony együtt mozognak bizonyos ütemekre. A leghíresebb lengyel és német orgonaművészek szívesen játszanak itt a két nép lelki kapcsolatait is erősítendő. Az összefogásra már csak azért is szükség van, mert az Ó- és Újszövetség jeleneivel díszített kerengőnek és a templomnak rendbe hozásához szükséges hatalmas összegeket nagyrészt közadakozás fedezi.

Szenthárs, Święta Lipka hangulatának lélekemelő élménye után egy órának se kell eltelnie, hogy belezuhanjunk a náci diktatúra pokoli „Farkasvermébe”, vagyis az irányjelző nyilatkat követve elérjük Hitler kelet-poroszországi, rastenburgi/kęstrzyńi főhadiszállását. Az első szakaszban 1940–41 folyamán építették ki ezt a keleti főparancsnoki bázist, ahová a Führer a Szovjetunió ellen megindítandó háború kezdete előtt 48 órával érkezett meg. Földmélyi erődrendszerré az 1943-at követő harmadik szakaszban betonozódott. Volt itt különálló, személyre szóló bunkere Wilhelm Keitelnek, Martin Bormann-nak, Hermann Göringnek, Alfred Jodlnak, Albert Speernek, de még a sajtófőnök Otto Dietrichnek is. A huszonkilenc számozott és a tizenhét betűvel jelzett objektumnak persze ma már csak a harminc-negyven-ötven méter mélyen megmozgatott és helyenként kifordított gigantikus romjai látszanak, amelyek mintha minden pillanatban rá akarnának zuhanni az embertelen diktatúra végnapjaira kíváncsi hívatlan látogatóra.

Ha a szövetséges hírszerzés tudott is e főhadiszállás létezéséről, méreteit és jelentőségét nem mérte fel. A kisebb bunkereket álcahalóval borították be, a nagyobbak tetejét beültették fákkal. Így az objektumegyüttes elkerülte az angol és amerikai repülőgépek figyelmét, ha véletlenül fölébe is tévedtek volna. A főhadiszállást az őrségláncokon kívül hármaskarnevező-gyűrű övezte. Emiatt a „Farkasvermet” csak 1959-ben tud-

ták a nagyközönség számára látogathatóvá tenni. A közben eltelt évek során ötvenötezer-százöt aknát hatástalanítottak a térségében.

Ma a tanácskozó barakk helyén a földön kihajtott krónika lapjait utánzó hullámos kőtábla örökíti meg a Hitler ellen 1944. július 20-án merényletet megkísérlő Claus von Stauffenberg ezredesnek és sikertelen tettének, valamint híveinek emlékét. A bomba négy embert ölt meg. Hitlert a légnyomás kiröpítette az ablakon, de csak kisebb sérüléseket szenvedett. Ha a robbanás zárt térben történik, nem éli túl senki... És mérvadó feltételezések szerint a II. világháború Európában hat-nyolc hónappal előbb befejeződik... Esetleg túléli Łódź zsidósága... Talán nem pusztul el Varsó... És Budapestnek se kell a nyilas uralommal fűszerezett ostrom drámáját elszenvednie.

A „Farkasverem” erődépületeit 1945. január 24-én röptették levegőbe a német utászok. A detonációtól a tőle tíz kilométerre fekvő Rastenburg ablakai is betörték. A bunkerek vízzel elárasztott folyosóit, szobáit, termeit az elmúlt hatvan év alatt sem sikerült feltárni, bár a vélt vagy valós titkok megfejtésével utóbb lengyel–német csoport közösen is próbálkozott.

A robbantásokkal betemetett mesés kincsekről, vízhatlan ládába csomagolt csodafegyver-leírásokról, náci dokumentumokról, führeri testamentumról újkeletű mendemondák szólnak, s a látványtól megzavarodott látogató is hajlamos egy pillanatra elhinni, hogy lehet bennük valami. Ha valami van is a beomlasztott bunkerekben, nem valószínű, hogy arra a titok hét pecsétjét rá lehetne ütni.

A „Farkasvermet” Andrzej Brycht 1966-ban napvilágot látott *Tánc Hitler főhadiszállásán* című kisregénye emelte az irodalmi érdeklődés homlokterébe. A könyvet, amelyből Jan Batory 1968-ban filmet készített, egészen 1971-ig évente kiadták. Miután az író illegálisan elhagyta az országot, több évtizedes csönd telepedett a műre. Legutóbb a *Hitler végnapjai* című film bevezető jeleneteinek történelmi helyszínéként épültek újjá díszletként a bunkerek.

Hosszú időbe telhet, míg a Hitler főhadiszállásán tett látogatás betonömszervein ránk nehezedő élményéből magunkhoz térünk. Én a litván határ közelében fekvő lengyel–litván kisvárosban, Sejnyben éreztem magam ismét felszabadultnak. A pusztító háborús múltat

elfedte a közelmúlt éveken át energiával feltöltő emléke. 1992 májusában az itteni Népek, Kultúrák, Művészetek Határvidéke Központ és Alapítvány szervezte meg a *Régmúlt Emlékezete* rendezvénysorozat részeként az *Erdélyi Kultúrák Hetét* – közel száz erdélyi meghívott vendég részvételével. Alighanem ez volt az erdélyi magyar kisebbség legnagyobb szabású kulturális seregszemléje – a magyar határon kívül. Az azóta elhunyt Menaszes Márton bácsi hangját és Fodor Netti Sanyi bácsi hegedűjátékát Sejnyben is videoszalagok őrzik.

Köszönhető ez két embernek, azoknak, akik hisznek az őszinte eszmecsere és a kultúrákat összeforrasztó szellemi kézfogás megváltó erejében. A poznańi Krzysztof Czyżewskiről és feleségéről, a varsói Małgosiáról, a világhírű Gardzienica színház közel két évtized előtti diák-tagjairól van szó, akik több társukkal együttműködve 1991 tavaszán Sejny és a Suwałki vajdaság valamint a kormány központi támogatásával és a Nobel-díjas költő, Czesław Miłosz erkölcsi pártfogásával megalakították a fentebbi intézményt, rövidebb nevén a Határvidék Központot. Tapasztalatot szerezni, szellemi útravalót gyűjteni nem véletlenül utaztak néhány hónappal később Erdélybe, ahol csíkszeredai népművelők és folkloristák, kisebbségkutatók és kultúrantropológusok szerveztek nekik élő „határvidék tábor”. Miután két hét múlva hazajöttek, tudták, mit kell tenniük.

Krzysztof Czyżewskinek nemcsak nagy álma, hanem ma már napi feladata a lengyel–litván megbékélésért cselekedni, az előítéletes gondolkodással leszámolni, a félreértéseket eloszlatni, jövőt megalapozó kapcsolatot építeni. A lengyel–litván viszonyt ugyanis, amióta a két állam az I. világháború végén visszakerült Európa térképére, drámai összecsapások roncstáptá és feloldhatatlan feszültségek jellemezték. A lengyel függetlenségi törekvések, küzdelmek, harcok célja a rabság 123 éve alatt a lengyel–litván államnak, vagyis a Rzeczpospolitának az 1772-es határok közötti helyreállítása volt. Ugyanakkor a mind nagyobb öntudatra ébredő litvánok a XIX. század utolsó harmadától jövőjüket már csak az önálló Litvánia határai között tudták elképzelni.

Az egymásnak feszülő tervek megvalósítása 1918 őszén fegyveres összecsapáshoz vezetett a lengyelek és a litvánok között – éppen Sejny térségében. Ennek drámai élményei az érintettek leszármazottaiban

máig sajgó sebeket ütöttek. A magát szintén litvániai származásúnak tartott Józef Piłsudski által vezetett lengyel hadsereg 1919 áprilisában bevonult Litvánia fővárosába, Vlnába, amelyet 65 százalékban ugyan lengyelek laktak, s szellemi légkörét a lengyel mellett a zsidó kultúra is átította, de a történeti múltat és jogot tekintve litván volt.

Mind a nemzeti és állami önállóságra törekvő lengyelekre, mind a litvánokra vörös árnyékot vetett a nyugat felé terjedő bolsevik forradalom. A lengyel–bolsevik háborúból, amelynek döntő csatájára 1920 augusztusában Varsónál került sor, a lengyel hadsereg került ki győztesen. A gyors és sikeres ellentámadás során ismét birtokba vette Vlnát és környékét, amelyet néhány évvel később hivatalosan betagoltak a Lengyel Köztársaságba. Litvánia emiatt nem kötött békét Lengyelországgal, s a diplomáciai kapcsolatok felvételére is csak a II. világháború előestéjén került sor. (A Molotov–Ribbentrop egyezmény következtében Vilna és környéke nyolc hónapra visszakerült Litvániához, hogy aztán 1940 júniusában a Baltikummal együtt „önként” betagolódjék a Szovjetunióba.)

A litvánok számára 1920-ban kialakult tragikus helyzetnek volt egy pozitív következménye: Vilna időlegesen elvesztése miatt Litvánia kénytelen volt Kaunast fővárossá kiépíteni. Hogy milyenné, azt a Szabadság sétány tanúsíthatja, amely a magasból nézve szépséget hitelesítő zöld érdemrend-szalagként díszíti a várost. Nem elhanyagolható tehát, hogy az országnak ma két meghatározó szellemi, kulturális központja van.

Amikor 1991-ben a balti államokkal együtt Litvánia is visszaszerezte függetlenségét, a lengyel kormány azonnal késznek mutatkozott a legszorosabb gazdasági, kulturális, politikai együttműködésre. És ebben a törekvésében nem az játszotta a meghatározó szerepet, hogy a három és fél millió lelket számláló Litvániában mintegy 300 ezer lengyel él. Közeledését hűvös vagy legalábbis óvatos tartózkodás, távolságtartás fogadta litván részről. A tudományos berkekben visszafogottabban, a publicisztikában és a parlament padsoraiban élesebben folyt a polémia arról, hogy az 1386-ban létrejött és 1795-ig fennálló lengyel–litván unió kis híján a litván nemzet felmorzsolódását vonta maga után. A litván nemesség, a katolikus egyház és a kultúra ellengyelesedett, s a

nyelvet is „szalmatető kunyhók” parasztjai és kisnemesei őrizték meg a XIX. század „polonizáló” és oroszosítási törekvéseivel szemben.

Mára változtak az idők, s lecsillapodtak a szenvedélyek. Olyan litván történészek is szóhoz jutnak, akik azt vallják, hogy a litván nyelv ismerete nélkül is létezhetett litván tudat, amelynek tápláló forrása a történeti tájhoz, annak hagyományaihoz, kultúrájához való kötődés volt. Miért ne tartozhatna a litvániséghez is Adam Mickiewicz, aki Litvániát énekelte meg hazájaként, s a litván nemesi hagyományokat is megörököltette a *Pan Tadeusz* c. poémában? Ennek tudatában már mi sem állta útját annak, hogy Vilna egyik legszebb helyén, a világ egyik csodájának tartható Szent Anna-templom mellett szobrot állítsanak Mickiewicznek.

A litvánok magukénak érezték Czesław Miłoszt is, aki egyébként *Az Issa völgye* című önéletrajzi regényében szívszorítóan írja le a lengyel-litván különválás háborúval fenyegető drámáját, a tudathasadásosan egymás ellen burjánzó, majd az indulat egy fokán túl önpusztítóvá váló érzelmeket. Miłosz családjának egy része 1920 után litvánként vette ki részét az új balti köztársaság építéséből. Litvánia első párizsi nagykövetévé és népszövetségi képviselőjévé Oscar Vladislas Miłoszt nevezték ki, aki a későbbiek folyamán francia költőként ismertebb lett, mint litván diplomataként.

Ma már Czesław Miłoszhoz hasonlóan ismerik Litvániában a könyv- és folyóirat-kiadói tevékenységet is folytató, rendezvényeket, konferenciákat szervező, közös határmenti kulturális projekteket kezdeményező Krzysztof Czyżewskit is, aki magyar szerzők közül Pilinszky János és József Attila válogatott verseinek kötetét, valamint Szilágyi István *Kő hull apadó kútba* című regényét jelentette meg. 1997-ben a magyar és a közép-európai irodalmak és kultúrák lengyelországi népszerűsítéséért ítelték neki a Bethlen Gábor díjat.

1992 nyarán engem is Krzysztof és Małgosia látott el litvánoknak címzett ajánlólevelekkel. Felmutatásukra mindenütt megnyíltak előtem a kapuk és a szívek. Ők hívták fel a figyelmemet Čiurlionisra is. A litván határt 1992-ben és 2005-ben átlépve egyaránt hozzá, Kaunasba vezetett az utam. Čiurlionis, az alkotói korszakot tekintve, egy időben élt Csontváryval, jóllehet huszonkét évvel fiatalabb volt, mint ő, s nyolc évvel előbb, 1911-ben halt meg. 1894 és 1899 között Varsó

egyik magán zeneművészeti főiskoláján tanult zongora és zeneszerzés szakon. Zenei tanulmányait lengyel barátainak támogatásával Lipcsében folytatta, ahol a helyi múzeumoknak, képtáraknak is állandó látogatója volt. Az ekkor divatos irányzatok közül a szecessziós festészet volt rá legnagyobb hatással. Az irodalmat illetően a lengyel romantikus költészetért és Dosztojevszkij prózájáért lelkesedett, a bölcsélet terén Nietzsche, Schopenhauer, Ruskin művei és a hindu filozófia alapgondolatai foglalkoztatták. A képzőművészet iránti alkotó érdeklődésének kezdete 1903-ra tehető. Ekkoriban tért vissza Lipcséből, s a következő esztendőben beiratkozott Varsó leg-rangosabb képzőművész iskolájába. Ez nem azt jelenti, hogy a zeneszerzést abbahagyta volna.

A festészetet tekintve legintenzívebb alkotó korszaka 1907 és 1909 közé esik. Legjelentősebb zenei művei, festményeivel együtt, ekkor keletkeznek. A hangot, a dallamot, a ritmust szerette volna vásznain megörökíteni. Számára a festészet lényege az emberi belső – a gondolat, az érzés, a hangulat – megjelenítése. Čiurlionis – egyetlen kivételtől eltekintve – nem festett hagyományos tájképet, csendéletet. Azt a titkot, erőt, akaratot próbálta képein érzékeltetni, amely a világot mozgásban tartja. Az ezzel kapcsolatos filozófiai gondolatokat összegezve igyekezett önálló végkövetkeztetésre jutni. Ha festményeit hosszasan figyeljük, az inkább megnyugtató, mint agresszív színeken váratlanul áttetszhet egy arc, átüthet egy szemvillanás, kirajzolódhat egy mosoly, a mindent magával ragadó nagy ünnepek hangulatában ránk találhat a föld hegy- és hullámcsipkézete mögül kiemelkedő ember.

Čiurlionison túl hosszan sorolhatnám egyéb litvániai élményeimet. Legmegrendítőbb a Nevežis folyó völgyében egy Isten háta mögötti kis falu, Paberžė templomában 1992 nyarán tett látogatásom volt. A sztálini légereket megjárt Stanislas atyát kerestem, aki a XX. század megtörhetetlen tanújaként már a nyolcvanadik évét taposta. Nem sikerült vele találkoznom, mert pár nappal érkezésem előtt vitték kórházba. A XVIII. századi fatemplomot, ahol évtizedek óta szolgált, litván fiatalok őrizték. Volt miért. Stanislas atya konok odaadással szedte, gyűjtötte össze a kommunista időkben bezárt, raktárrá átalakított, lerombolt templomok kegytárgyait, miseruháit, harangjait, kovácsoltvas ajtó-

díseit, zárjait, ormótlan kulcsait, ledöntött udvari keresztjeit. A csak Szent Péter által leltárba vett tárgyak a sekrestyében, a paplak összes helyiségeiben, a fészterben, a kocsiszínben mintaszerű rendben várták a jobb időket, amikor eredeti helyükre visszakerülhetnek. Hogy ez így történjék, ahhoz persze előbb fel kell építeni a lerombolt templomokat, s azt is, amelynek hiányáról nálunk Ady szólt váddal és panasszal. Látván a szabadságukat visszanyert litvánok tenni akarását, öntudatát, bízni lehet benne, hogy nekik sikerülhet. Ők talán felépítik...

1992-ben szinte az egész országot beállandóvároztatnak láttam. A Nagyfejedelemség hajdani társfővárosának, Trakainak szigetre épült vára jelképezte akkor a visszaszerzett múltat. 2005-ig teljesen feltámasztották romjaiból. A műemlékvédők persze vitatkozhatnak, hogy helyese-e a restaurálásnak ez a litvánok által alkalmazott elve és gyakorlata.

A legnagyobb szabadtéri élményt a Šiauliaitól tizenkét kilométerre északra fekvő Keresztek Dombja jelentette. Története száznegyven évre nyúl vissza. Az 1863–64-es szabadságharc négy mártírját temették el itt. A környékbeliek egy idő múlva mindazoknak keresztet állítottak itt, akik odavesztek a felkelésben vagy bitófára jutottak a megtorlás során. A kereszteteket a vilnai gubernium kormányzója, „akasztós” Mihail Muravjov generális eltávolíttatta. De éjszakánként – mint a mesében – egyre nagyobb helyet elfoglaló keresztterdő támadt a dombon, amelynek története a II. világháború után ott folytatódott, ahol a századfordulót követő években abbamaradt. A keresztetek üldözése az 1980-as évekig tartott. Egy évtizeddel később a már szabad Litvániában ötvenötezer háromszáz különféle formájú keresztet számoltak össze a dombon – a rájuk függesztett feszületeken, rózsafüzéreken, nyakláncokpuszokon kívül. A litvánóság élő történelmi emlékezete a keresztetekkel kivert domb, amely Csoóri Sándor *Idegszálaival a köd* című versét juttatta eszembe.

Ha volna a térségben hatásos magyar világi és egyházi diplomácia, már régen élt volna azokkal a lehetőségekkel, amelyeket a világ egyik legszebb fővárosa, Vilna/Vilnius tálcán kínál Magyarországnak. Hazánk mit se tud róla, hogy a litvánok kultikus helye, a vilnai katedrális, amely olyan, mint nekünk a Mátyás-templom, az esztergomi bazilika – vagy a határon túlra tekintve a gyulafehérvári székesegyház – a mártír krakkói püspök, Szent Szaniszló és a magyar lovagkirály,

Szent László nevét viseli. Ez a magyarázata a katedrális bejáratától jobb kézre eső Szent László kápolnának, amelyben a pajzsának támaszkodó magyar uralkodó életnagyságú szobra látható. A pajzsot a magyar címer díszíti. Némi tudatosságra és pénzre lenne szükség ahhoz, hogy a katedrálisba betérő látogató gazdagon illusztrált, igényes kiállítású litván és angol nyelvű füzetben megismerhesse Szent László életét, s ezáltal bepillantást nyerhessen a magyar történelembe. Az ilyen jellegű kéznyújtást a Közép-Európához is kötődni vágyó litvánok szívesen vennék, s lehetséges, hogy a Vilnába, Kaunasba és más városokban alkalmazott magyar cégek száma is megszorodna a baráti odafigyelés révén.

A magyar–litván kapcsolatok bővítése terén hasonló szervező erő lehetne a vilnai egyetem is, amelyet Báthory István alapított 1579-ben. Ma már nem zavarja a litvánokat az a tény, hogy a két világháború közötti lengyel időben az universitas Báthory István nevét viselte. Hogy az ezzel kapcsolatos érzelmi görcs, tudati zavar teljesen elmúljon, ahhoz a magyar kulturális diplomáciának kellene cselekednie: bölcsen és határozottan. Ma már jóval könnyebb a dolga, mint tíz tizenöt évvel ezelőtt. Legalábbis ezt jelzi a litván költők egy csoportjának idén májusban a Magyar Írók Szövetségében tett látogatása, amelynek során a két nép közötti legfontosabb kapocsként az egyetemalapító Báthory István erdélyi fejedelmet, lengyel királyt és litván nagyfejedelmet már ők emlegették. Lehet, hogy ebben szerepe van annak a Báthory- emléktáblának is, amelyet 1994-ben a baltikumi joghatósággal is rendelkező helsinki magyar nagykövet állított az egyetem régi központi épületének falán. Ugyanebben az épületben azóta magyar szobát rendezhetett be a litvániai magyarok Báthory Istvánról elnevezett kulturális egyesülete. Az elmúlt években önálló magyar nagykövetség nyílt Vilnában, s tekintélynek örvendő tiszteletbeli konzul(asszony) tevékenykedik Kaunasban. A cselekvésnek tehát adottak a feltételei.

Cselekedni: bölcsen és határozottan. Ahogy Báthory István tette, amikor kálvinista litvániai főkancellárja az alapító okiratra nem akarta ráütni a pecsétet, mondván, hogy a jezsuiták túl nagy szerephez jutnának a kollégiumukból létrejött egyetemen. Vonakodó hivatalnokához ekkor e szavakkal fordult a király: „Kérem a pecsétet, hogy én üthessem rá, de kezeskedem, hogy örökre búcsút vehet tőle”.

Ez a mondat a nagy uralkodó akár mának szóló üzenete, testamenuma is lehetne: attól, aki különféle kifogásokat találva elmulasztja tenni a dolgát, el kell venni a pecsétet.

A LITVÁN TÖRTÉNELMI TUDATRÓL ÉS LITVÁNIA
MAGYAR EMLÉKEIRŐL AVAGY A HŐS VYTAUTAS
NAGYFEJEDELEM, AZ ÁRULÓ JAGELLÓ ULÁSZLÓ KIRÁLY
ÉS A VÁLLALHATÓ BÁTHORY ISTVÁN

Mind a lengyel politikai elitet, mind a tágabb lengyel közvéleményt meglepte az a tartózkodás, ahogy a szovjet uralomtól megszabaduló litvánok a lengyelség közeledését fogadták a XX. század utolsó évtizedében. Talán az volt a félrevezető, hogy minden magára valamit is adó litván ellenzéki értelmiségi tudott lengyelül, s az 1960-as évek vége óta a lengyelországi változásokat, különösen a Szolidaritás mozgalmát, II. János Pál pápa európai zarándoklatait reménykedő figyelmével és rokonszenvével tüntette ki. A lengyelek a litván nép jelképes krakkói megkeresztelésére, az együttélés, a lengyel–litván unió öt évszázados múltjára, példájára hivatkozva tárták ki testvéri ölelésre a karjukat. A litvánok ugyancsak a múltra hivatkozva háritották el azt. Kísértett a múlt. Nemcsak a közelmúlt.

A litvánság gondolkodására a Baltikum, Adriatikum és Fekete-tenger közötti térség XIII., XIV. és XVI. századi térképeinek változásai is magyarázatot adhatnak. Jól látható, hogy a XIII. század közepén még csak a Baltikumban létező Litvánia a XIV. századra területileg Európa legnagyobb független államává terebélyesedik. Ez a változás sokatmondó lehetne, ha nem módosulna a térkép a következő századra. Vagyis nem tűnne el az önálló Litván Nagyfejedelemség. Miként következett be ez a változás?... És egyáltalán, kik a litvánok és hogyan kerültek Európába?

Az egyik európai ősnyelvet beszélő litvánok származása körül is sok a talány. A balti népek – lettek, litvánok, poroszok, jazigok – Közép-Ázsia sztyeppéiről származnak. Egyes feltételezések szerint a Kr. e. III. és II. évezred fordulóján, más felfogás szerint a Kr. e. XII. században jelentek meg a Baltikumban. A rivalizáló litván fejedelmek közül a legcéltudatosabb Mindaugas a nyugati kereszténységhez közeledve elérte, hogy IX. Ince pápa Litvániát a királyság rangjára emelte és őt magát

– feltehetően 1253-ban – királlyá koronázta. Ezzel egyidejűleg megalkult a litván püspökség is. Ez máris elég érv a litvánok számára, hogy kijelentsék: nem Jogaila-Jagelló és Hedvig királynő házassága jelentette a római katolikus vallás felvételét a litvánok számára. Ez, ha csak jelképesen is, már százharminc évvel korábban megtörtént.

Igaz, Mindaugas nem tudott tartós alapot vetni királyságának, s a katolikus vallás sem terjedt el a nép körében. Mindaugas halála után az országon politikai, vallási, családi viszály lett úrrá. A vissza-visszatérő zűrzavarnak Gediminas (1316–1341) vetett véget. Az ő titulusa már: „*Dei Gratia lephnorum ruthenorumque rex, principes et dux Semigalii*” vagy másként „*Letwinorum et multorum ruthenorum rex*”, azaz „a litvánok és oroszok királya, Semigalia fejedelme és hercege”, illetve „a litvánok és megannyi oroszok királya”... Valóban, Gediminas az egykori Kijevi Nagyfejedelemség jelentős részét – többek között Novgorodot, Halicsot és Kijevet is – meghódította. De ez a hódítás sajátos, bár formájában nem egyedülálló. A győzők ugyanis felveszik a legyőzöttek vallását. A „litván király” fia közül négyen áttérnek a pravoszláv hitre. 1349-ben a ferences és dominikánus templom mellett már három görögkeleti cerkóv áll Vilnában, amely Troki városa mellett Litvánia legfontosabb központja. A Nagyfejedelemség hivatalos nyelve a belorusz vagy óbelorusz lesz, de a litván fejedelmek a pápával latinul, a Lovagrendi Állam nagymesterével németül, az Aranyhorda kánjaival tatárul leveleznek. A Litván Nagyfejedelemség a Lovagrendi Állam és a Lengyel Királyság szomszédságában terebélyesedik.

Az egymást követő litván fejedelmek hol pravoszlávok, hol katolikusok, vagy ezek is és azok is – és ráadásul pogányok is – egyszerre. De csak a politikai elit. Maga a litván nép megmarad pogánynak. Térítésükre a Lovagrendi Állam vállalkozik – tűzzel vassal. A litvánok rendszeres rablóhadjáratokat folytatnak, mind a Lovagrendi Állammal, mind a Lengyel Királysággal szemben. Az utóbbitól az orosz földeket is meg akarják szerezni. E törekvésükkel a Magyar Királyságnak is az érdekeibe ütköznek. Emiatt Nagy Kázmér lengyel király és Nagy Lajos közös hadjáratot indítanak Litvánia ellen. Mielőtt a magyar és a lengyel seregek benyomulnának Litvániába, a két király táborában megjelenik Kęstutis fejedelem, hogy a béke feltételeiről tárgyaljon.

A tárgyalások eredményeként 1351. augusztus 15-én megállapodást írnak alá arra vonatkozóan, hogy a litván fejedelem Budán felveszi a keresztséget, királlyá koronázzák, s Litvániában az egyházi függetlenséget garantáló érsekség alakul. Egymás hadivállalkozásainak kölcsönös támogatásáról is szó volt. Mindebből azonban semmi sem lett, mert Magyarországra tartva Kęstutis és kísérete néhány nap múlva kámforrá változott, visszaszökött Litvániába.

Amikor Nagy Lajos 1370-ben elfoglalta a lengyel trónt, a vele így már közvetlenül szomszédos Litvániában duumvirátus uralkodott. Nagy Lajos halálakor két fejedelem viaskodott a hatalom kizárólagos megszerzéséért: Kęstutis fia, Vitautas és Jogaila. Egymás ellenében hol a Német Lovagrend, hol a moszkvai fejedelem pártfogását keresték. Ennek mozgásában változott az elképzelés, hogy a pravoszláv vagy a katolikus vallást kövessék-e.

Amikor Nagy Lajos lánya, a kiskorú Hedvig 1384-ben elfoglalta a lengyel trónt, litván követség utazott Krakkóba és Budára a királynő édesanyjához, Erzsébethez. A cél: Jogaila házassága Hedviggel, Litvánia megkeresztelése és szövetsége Lengyelországgal.

A házasságot megelőzte a Vilmától nyolcvan kilométerre délkeletre fekvő Krewóban (Kreva) 1385 augusztusában megkötött unió, amelyben Jogaila kötelezte magát, hogy népével együtt felveszi a latin szerzetesek szerinti kereszténységét, s azt is vállalta, hogy kifizeti a Hedvig és Habsburg Vilmos közötti jegyesség felbontásáért járó 200.000 aranyforint kártérítést a Habsburgoknak. (Továbbá szabadon engedti a keresztény foglyokat, így a lengyeleket is.)

A Krewóban megkötött unióban foglaltak szerint Jogaila lemondott a Litvánia királya címről, s helyette felvette a Litvánia nagyfejedelemé vagy legfőbb fejedelmé titulust. Tette ezt a Krewóban jelen nem levő fivére – Kaributas, Langvenis, Skirgaila – és unokatestvére Vytautas nevében is. A feltehetően már pravoszláv Jogaila 1386. február 16-án a Wawelben római szertartás szerint megkeresztelkedett, három nappal később pedig oltár elé vezette a tőle húsz évvel fiatalabb Hedvig királynőt. Március 4-i ünnepélyes megkoronázásával Jagelló (II.) Ulászló néven – társuralkodóként - Lengyelország királya lett. Ezen a szertartáson már Vytautas is részt vett, aki korábban a Német Lovagrendnél

tért át a pravoszlávról a katolikus hitre. Fivéréivel, unokafivéréivel ő is letette a hűségesküit Ulászlónak, Hedvignek és a Lengyel Királyságnak. A következő évben Jagelló Ulászló több olyan rendeletet adott ki, amelyek nyomán Litvánia pogány lakosságát formálisan a római katolikus hitre térítették és az országban kiépítették az egyházi közigazgatást.

1389–1390 telén Vytautas szembefordult Jagelló Ulászlóval, kísérletet tett Vilna elfoglalására, s mivel vereséget szenvedett – területi engedményekért – szövetséget kötött a kereszteslovagokkal, majd támogatásukkal ismét támadást intézett Litvánia fővárosa ellen. 1391 januárjában feleségül vette Zsófiát, Vaszil orosz nagyfejedelem lányát, s ezzel gyakorlatilag Moszkva támogatását is maga mögött érezhette. Az állandó veszély arra sarkallta Jagelló Ulászlót, hogy kiegyezzzék Vytautasszal, aki a megállapodás eredményeként élete végéig Litvánia nagyfejedelem maradt. Közben 1399-ben sikertelen hadjáratot vezetett az Aranyhorda szétverésére. A moszkvai állammal hol békében élt, hol háborúban állt. Jagellóval való esetenkénti szorosabb együttműködésére az 1410. július 15-én vívott grunwaldi csata a példa, amelyben a győzelmet a litván és lengyel csapatok együtt vívták ki az európai szövetségeseiket harcba hívó Német Lovagrend ellen.

Ma Litvániában az a mondás járja, hogy a lengyelek a csatában imádkoztak, a litvánok harcoltak, míg a lengyelek azt vetik a litvánok szemére, hogy az ütközet után nyomban hazatértek a zsákmánnyal, s emiatt nem lehetett a győzelmet igazán kiaknázni. Luxemburgi Zsigmond magyar király, majd német-római császár a Német Lovagrendet támogatta. Mivel az általa küldött magyar segélyhad lekéste a csatát, a támogatás abban nyilvánult meg, hogy a fegyverszünetben megszabott kártérítés fejében tizenhat szepesi helységet zálogosított el Jagelló Ulászló királynak. Az 1408-ban saját lovagrendet, a Sárkányos-társaságot megalapító Luxemburgi Zsigmond egyébként Vytautast támogatta. Kapcsolatukat jól jellemezheti, hogy 1429-ben a litván nagyfejedelem „a sárkányos jelvénnel együtt megkapta azt a jogot, hogy alattvalói közül, akit akar, a rend tagjai közé emeljen”. Vytautas többször törekedett királlyá koronáztatni magát. 1430-ban már a szertartás időpontját is kitűzték, de a litván nagyfejedelem nem érte meg azt a pillanatot,

amikor a homlokára korona kerül. (Ma Litvániában állami ünnep ez a feltételezett koronázási nap.)

Jagelló minden erővel igyekezett megakadályozni, hogy Vytautas Litvánia nagyfejedelemi székéből királyi trónba üljön át. Jól tudta, hogy megkoronázása a lengyel–litván unió végét is jelenti. Az uniót több ízben és helyen (1401 – Vilna és Radom, 1413 – Horodlo) megerősítették, megújították, de végül a történelmi idők próbáját kiállva a XVIII. század végéig fennmaradt. Igaz, a Litván Nagyfejedelemség és a Lengyel Királyság kapcsolatát az 1569-ben Lublinban megkötött unió gyökereken új alapokra helyezte. Ennek tükrében az unióval már a kezdetek kezdetén szembehelyezkedő és Litvánia önállóságáért harcoló Vytautas a nemzeti hős. Nem csoda, hogy ma Vytautas nagyfejedelemnek szinte minden litván városban szobra vagy utcanévtáblája van. Közte és Jagelló között még a címereket illetően is eltérő volt a vélemény és a gyakorlat. Vytautas, aki Gedimin unokája volt, nagyapja oszlopait (Gedimino stulpai) vagy kapuját (Stiebu vartai) – három függőleges oszlop alul vízszintes vonallal összekörve – tekintette országa címerének, Jagelló a kardját sújtásra (vagy gerelyét dobásra) lendítő és baljában apostoli ketős kereszttel díszített pajzsot tartó vágtató lovagot (Vytis) jelölte meg Litvánia címerének. Végül az előbbi megmaradt nemzetség-címernek s az utóbbi lett a Litván Nagyfejedelemség, Litvánia címere.

A XIX. század minden lengyel nemzeti mozgalma úgy képzelte a felosztott lengyel–litván állam feltámasztását, hogy az a hajdani Jagelló-birodalom határai között történik, vagyis mind Litvánia, mind Ukrajna egyazon állam részei lesznek. A nemzeti tudat kialakulásának XIX. századi folyamatában az orosz uralom alatt élő vékony litván értelmiségi réteg elsősorban (és mindinkább) a lengyelekkel szemben határozta meg a litvániség önazonosságának a történelmi múltból táplálkozó jegyeit. Számára a Hedvig királynővel kötött házassága révén a lengyel–litván uniót megteremtő Jogaila az árulás jelképe lett, így érdemtelen a litvániség tiszteletére... A címer fehér és piros színét se tekinthették a litván zászló színének, mert az a lengyelére emlékeztetett. Végül 1918. április 19-én egy művészekből és politikusokból álló bizottság döntött arról, hogy a litván zászló sárga–zöld–sárga–piros színű legyen.

A nemzeti újjászületés I. világháború előtti képviselői, de a rendszerváltozás napjaink gondolkodását is átható közvéleménye a Lengyelországgal kötött uniókat a litvánokra nézve alig kiheverhető csapásnak tartja. A lengyelek számára aranyévszázadnak nevezett XVI. század jelképe a lublini unió. A litvánokra nézve ez utóbbi még a krewóinál is végzetesebb volt – vallják ma Litvániában – merthogy a Nemesi Köztársaság a lengyeleket kiváltságos helyzetbe hozta a litvánokkal szemben, s ez az utóbbiak számára a behozhatatlan politikai, gazdasági, kulturális hátrány révén a nemzeti azonosságtudat apránkénti elvesztését jelentette. Ráadásul e felfogás szerint az elnemzetlenítésnek a lengyel–litván állam 1795-ben bekövetkezett harmadik felosztása se vet véget, mert az oroszok által megszállt Litvániában a katolikus papképzés a lengyel egyház irányításával történik. (Ezt Vincas Mykolaitis-Putinas *Oltárok árnyékában* című regénye jól érzékelteti.) Csoda, hogy a nyelvvesztés folyamatát a XIX. század második felében meg lehetett állítani.

Ellenérvek lengyel részről is nagy számban fogalmazódtak meg. Egyike ezeknek azt fejtegeti, hogy az unióval voltaképpen a lengyelek veszítettek többet, mert a moszkvai állammal állandóan háborúzó Litván Nagyfejedelemséget a Királyság újabb és újabb csapatokkal támogatta. A Litvániáért hadakozó lengyelek pedig, ha nem estek el a hadjáratokban, akkor letelepedtek a Nagyfejedelemségben, etnikailag pótolhatatlan veszteségeket okozva ezzel a lengyelségnek. Ráadásul ez a folyamat politikailag elfordította a Lengyel Királyság figyelmét Sziléziáról, Pomerániáról és Poroszországról, amelyek megszerzése pedig elsőrendű érdeke lett volna. Ennek elmulasztása eredményezte a lengyel–litván állam felosztásában élenjáró Porosz Királyság létrejöttét és felemelkedését a XVIII. században.

A litván–lengyel viszony azonban nem a lublini (és még kevésbé a krewói) unió miatt romlott meg, hanem a két országnak az I. világháború végén ellenkező irányú önállósodási, függetlenségi törekvései miatt. A megszálló német katonai hatóságok támogatásával a Litván Tanács 1918. február 16-án kinyilvánította, hogy az év végéig „helyreállítja a független, demokratikus alapokra támaszkodó litván államot, Vlnával mint fővárossal együtt”. Az állam kialakulásának folyamata végül 1920. május 20-ra fejeződött be, a demokratikus választások nyo-

mán összeült Törvényhozó Országgyűlés megnyitásával. Erre azonban nem a történelmi fővárosban Vilnában, hanem kényszerűségből az „ideiglenes” központban, Kaunasban került sor.

Időközben két irányból fenyegette veszély a független Litvánia létrejöttét: a bolsevik Oroszország és az újjászülető Lengyelország felől. 1918-ban a litván határnál, de még a lettországi Düneburgban a Vörös Hadsereg támogatásával Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány alakult, amely bejelentette, hogy Litvániában munkástanács veszi át a hatalmat. Ennek megvalósítása érdekében a bolsevik haderő benyomult Litvániába. A törvényes litván kormány Vilnából Kaunasba települt át. A Vörös Hadsereg a helyi lengyel önvédelmi erők ellenállását megtörve 1919. január 5-én elfoglalta Vilnát. Az ennek nyomán kirobbant lengyel-szovjet háború eredményeként a lengyel csapatok márciusban elfoglalták a belorussziai Minszket, április 19. és 21. között pedig Vilnát. Ezzel mind Fehéroroszországban, mind pedig Litvániában megdőlt a tanács hatalom. Az újjászülető lengyel állam tényleges vezetője, Józef Piłsudski annak bizonyítására, hogy Vilna a lengyel kulturális hagyományok egyik legfontosabb hordozója, elsőrendű feladatának a Báthory István által 1579-ben alapított és 1832-ben I. Miklós cár által megszüntetett vilnai egyetem újrarendítését tartotta. 1919. augusztus 20-án kiadott dekrétuma szerint fundátorának, Báthory Istvánnak nevét vette fel a Visztulától keletre alapított első egyetem.

A magát részben litván, részben belorusz származásúnak tartó Józef Piłsudski elképzelése az volt, hogy a hajdani Jagelló-birodalom mintájára konföderációba tömörült államok félkörébe zárja Szovjet-Oroszországot. A konföderációba bevonni tervezett országok azonban Észtországtól a Kaukázusig önálló állami-nemzeti létre törekedtek. Piłsudski ugyan 1920 áprilisában bevonult Kijevbe és szövetséget kötött a függetlenségre törekvő fehér ukrán állam, az Ukrán Népköztársaság vezetőjével, Szemen Petrula atamánna. Megtartani Ukrajna fővárosát a lengyel főparancsnok azonban az ő segítségével sem tudta. A Vörös Hadsereg nagyszabású hadműveletben egészen Varsóig és Lembergig nyomta vissza a lengyeleket. A litvánok az időközben a szovjetekkel megkötött békeegyezmény értelmében augusztus 26-án elfoglalták

Vilnát mint Litvánia törvényes fővárosát. Ez azt jelentette, hogy a litván és a lengyel hadsereg szembekerült egymással.

A Vörös Hadsereg 1920 augusztusának derekán döntő csapást mérő lengyelek Litvániában is gyors ütemben nyomultak előre. A helyenként egymással összetűző lengyel és litván hadsereg október 7-én három nappal később életbe lépő fegyverszünetet kötött. Ezzel egyidejűleg a két hadsereget egymástól elválasztó demarkációs vonalat húztak Vilnától délre. A lengyelek azonban, mielőtt a mozgásukat korlátozó fegyverszünet életbe lépett volna, október 9-én váratlanul (és „puccszerűen”) elfoglalták Vilnát. Igaz, a város lakosságának több mint a hatvan százaléka lengyel volt (és közel harminc százaléka zsidó), s a litvánok lélekszáma egy-két százalék körül mozgott, de történelmi múltja és hagyományai révén Vilna volt Litvánia fővárosa. Ezt a nyugati hatalmak is elismerték, s igyekeztek nyomást gyakorolni Varsóra. A helyzetet az tette nemzetközileg egyértelművé, hogy Vilnát és a tőle délre húzódó, többségében lengyelek által lakott ún. Közép-Litvániát 1922-ben Lengyelországhoz csatolták.

Vilna elfoglalása után a lengyelek és litvánok között kirobbant a nyílt háború, amely ugyan a november 21-én kötött fegyverszünettel a gyakorlatban véget ért, de békekötés híján formálisan 1938 tavaszáig tartott. Ezt az időszakot nevezik a történészek „a krónikus konfliktusok” vagy „nem kívánatos háború” időszakának. 1938. március 17-én a lengyel kormány ultimátumot intézett a litván kormányhoz, hogy vegye fel a diplomáciai kapcsolatot Lengyelországgal. Az adott nemzetközi helyzetben a litván kormány kénytelen volt engedni a nyomásnak. Ezt a lengyel közvélemény úgy értékelte, hogy Litvánia egyszer és mindenkorra lemondott Vilnáról.

A Molotov–Ribbentrop-paktum által felosztott Lengyelországból Vilna és az ún. Közép-Litvánia a Szovjetunióknak jutott. Hosszabb tárgyalás után Sztálin a terület egyharmadát Vilnával együtt átadta Litvániának. A gesztus nem töltötte el megnyugvással a litvánokat. Balsejtelmük beigazolódt: jó fél esztendő múlva Hitler jóváhagyásával az egész országot – a másik két balti állammal egyetemben – a Szovjetunióhoz csatolták. Ezzel kezdetét vette a két háború között

kialakult litván (és lengyel) értelmiség tekintélyes részének száműzetése és kiirtása, amely 1945 után folytatódott.

A fentebbiek ismeretében nem lehet csodálkozni azon, hogy miután Litvánia 1991-ben visszanyerte függetlenségét, nemzeti önállósága bizonyítékeként nem az alapító Báthory István nevét adta az ekkor négyszáztizenkét éves egyetemnek. Lengyelország az elsőik között vette fel a diplomáciai kapcsolatokat Litvániával, s amennyire lehetett, szeretett volna gazdaságilag és kulturális téren is szorosan együttműködni észak-keleti szomszédjával. Ebben a törekvésében az sem zavarta, hogy Litvánia lakosságának mintegy nyolc-tíz százalékát kitevő kétszázhetvenezer lelket számláló lengyel kisebbség helyzete jogilag eleinte rendezetlennek látszott. A litvánok azonban gyanakvó tartózkodással fogadták a lengyel fél közeledését. Történelmi-érzelmi érvekkel előhozakodva, a negatív (krewói és lublini) uniós tapasztalatokra hivatkozva hátrították el a lengyelek segítőkészségét. Ennek lényegét szentenciaszerűen fejezte ki a „Vytautas igen – Jogaila nem!” – nyelvi fordulat.

Báthory István csak magyar kérésre kapott 1994 szeptemberében litván nyelvű emléktáblát (az eredeti tervek szerint magyar és latin nyelvű felirat is szerepelt volna rajta) az egyetem régi épületének udvar felőli árkádos falára. Kár, hogy a rendszerváltozás után egymást váltó magyar kormányok egyikének sem volt átgondolt baltikumi politikája – (ugyanúgy, ahogy átgondolt közép-európai politikája sem volt). Míg Észtországot Finnország, Lettországot Norvégia, Svédország és Németország támogatta, Litvánia – Lengyelországgal szembeni tartózkodása miatt – majdhogynem magára maradt. Magyar közvetítéssel szívesen csatlakozott volna Közép-Európához, akár a visegrádi négyekhez is. E mediátori szerepvállalást Lengyelország is jó néven vette volna. A csak a Nyugat-Európát és az Egyesült Államokat bekarikázó külpolitikai csőrlátásunkra jellemző, hogy a kilencvenes években a három baltikumi államban is a helsinki nagykövet látta el Magyarország diplomáciai képviselőtét. Egyébként a négy országban „utazó” nagykövet, Jávorszky Béla érdeme, hogy 1994 óta márványtábla őrzi Báthory emlékét a Baltikumban.

Vilnában nemcsak ez az egy hungaricum található. A litvánok jelképes történelmi zárandokhelyének számító Katedrálisban, amelyről

Justinas Marcinkevičius *A székesegyházban* címen magyarul is napvilágot látott verses drámát írt, a főbejáratától balra eső kápolnában látható a magyar címerpajzsra támaszkodó Szent László király életnagyságúnál is nagyobb szobra. Ittléte mintegy azt látszik bizonyítani, hogy a középkor és a korai újkor lengyel–litván államában a keresztényi és lovagi erényeiről híres magyar király, Szent László volt a példakép. Négy lengyel király a neve felvételével is őt választotta patrónusának.

A katedrális egyébként Vytautas nagyfejedelem és Jagelló Ulászló király közös műve. A pogány liget helyén előbb Jagelló Ulászló építtet fából szentélyt, de mivel az 1419-ben leégett, azt Vytautas kőből állította helyre. Az általa emelt Székesegyházat is többször pusztította tűzvész, így 1610-ben is. A helyreállítás ezt követően több mint húsz évig tartott. A hosszanti oldalfalakat tizenegy kápolna tagolja. Az egyik legdíszesebb az 1603-ban szentté avatott – 1474-ben sikertelenül Mátyás trónjára törő – ifjabb Jagelló Kázmér hercege, a számunkra legkedvesebb Szent Lászlóé, akinek szobrát Henryk Dmochowski készítette el 1860 és 1862 között. Dmochowski mint az 1830–31-es lengyel szabadságharcban részt vett gerillatiszt Magyarországon át jutott el Nyugat-Európába. Szobrászként az 1850-es években az Egyesült Államokban szerzett hírnevet magának; a Kongresszus megbízásából ő készítette el a savannahi emlékművön Kościuszko és Jefferson szobrát. 1860-ban tért vissza litvániai szülőföldjére. Ott is esett el az 1863 elején kirobbant felkelésben. Szent Lászlót megmintázó szobra is hirdeti nem mindennapi talentumát.

Az 1863–64-es lengyel felkelés litvániai eseményei, harcai azok, amelyek a Marcinkevičius által is megénekelt 1794-es vilnai felkelés mellett a litvánok által is vállalhatók, s mintegy közös lengyel–litván alapot jelenthetnek a történelmi múlttól való együttgondolkodásra. Ennek a közös alapnak jelképes lelki-tudati háromszögellési pontja lehet a Salvaitól tizenkét kilométerre emelkedő mesterséges halom, az ún. Keresztek Dombja. Az egykori pogány liget, ahol a kereszteslovagok később őrtornyot állítottak, az 1863-as szabadságharc hőseire, mártíraira emlékező zárandokhely lett, ahol ki-ki leszűrhatta egy-egy közösség keresztségét. A XIX. század végéig a cári hatóságok rendre eltávolították a kereszteket, a szovjet időkben a dombot is szét akarták túrni,

de azt az emlékezetből nem tudták eldózerolni. 1991 óta ismét országos zarándokhely az országútról messziről is jól látható Keresztek Dombja.

A katedrálisnak van még egy magyar vonatkozású műemléke. Egy festmény, amely Kapisztrán Szent Jánost ábrázolja, aki éppen arról igyekszik – a felirat szerint is – meggyőzni Jagelló Kázmér lengyel királyt és litván nagyfejedelmet, támogassa a magyarokat török elleni harcukban, hogy ezzel is megtorolja a Várnánál elesett testvárbítyja, I. Ulászló (a lengyeleknél III. Ulászló) halálát.

Vilna a templomok városa. Templomai közül egyedülállóan szép a Szent Anna templom, amelyről a városban idéző Napóleon azt mondta, szívesen szétszedetné, szekerekre rakatná és elszállítaná Párizsba. A templomrombolás akkor nem következett be. Szerencse, hogy a Szent Anna templom a szovjet időknek sem esett áldozatul. A kommunista hatalom az egyház elleni harcában, s Vilnában beérte azzal, hogy a székesegyházat képtárnak rendezte be, ellentétben a kaunasi katedrálissal, amelynek falai között évtizedeken át rádiót és televíziót gyártottak.

Franciszek Smuglewicz 1785-ben és 1786-ban Vilnáról készített akvarelljei közül az, amelyen a Felső és Alsó Vár látható, Békés Gáspár síremlékének tornyát is ábrázolja a háttérben. De hogyan került Báthory Istvánnak a kerelószentpáli csatában 1575 őszén tönkrement riválisa Litvániába? Egyszerűen Báthory céltudatos gyakorlatiassága révén. Az őt királlyá választott lengyel rendeknek többek között arra is esküt tett, hogy Rettegett Iván cártól visszaszerzi az 1560-as években elhódított Baltikumot. Az előbb az engedetlen Dancka ellen, majd a tervek szerint Oroszország ellen indítandó hadjáratokhoz szüksége volt jó katonákra, vezérekre. Alighogy 1576. május 1-én a Wawelben királlyá koronázták, levelet írt az ekkor éppen Eperjesen idéző Békés Gáspárnak, és felajánlva neki a feledést, együttműködésre kérte őt fel. Békés örömmel elfogadta az ajánlatot, s 1577 elején újdonsült hitvesével, Szárkándy Annával a lengyel–litván államba költözött. A Dancka elleni hadjárat során Elblinga védelmében kitüntette magát. Jutalmul Báthory a Krakko főterén álló úgynevezett „bárános házat” adományozta alvezérének, mentesítve azt a vele járó adóktól.

Békésnek az 1579-es oroszországi hadjáratban is alkalma nyílt Báthorynak bebizonyítania, hogy – a kerelószentpáli kudarc ellenére –

nem akármilyen hadvezér. A Rettegett Iván utánpótlási vonalait elvágni akaró Báthory ebben az első hadjáratában Polock és az azt övező várak ellen vonult. A város hosszú, kemény küzdelem után került a kezére. E hadjáratban leginkább Békés tüntette ki magát az erdélyi csapatok élén. Báthory a győztes hadjárat után Grodno városába húzódott vissza a tél elől. Békés Gáspárt itt érte a halál 1579. november 7-én. Testamentumában a hadvezér feleségét és két fiát, Lászlót és Gábort Báthory gondjaira bízta. Később Szárkándy Anna a királyi titkárhoz, Wesselényi Ferenchez ment feleségül, a két fiú pedig katonaként szerzett magának hírnevet. Végleg Litvániában telepedtek le. László még az 1600-as évek svéd háborúiban is kitüntette magát. Gábor meghalt.

Békés Gáspárt nem Grodnóban, hanem Vilnában temették el. Unitárius lévén, nem a katolikus temetőben, hanem a város határában, a Vilenka pataknál emelkedő magas dombon kapott nyughelyet, ahol már Báthory Vadas Mihály nevű kapitányának sírhelye emelkedett. Ő Polocknál esett el. Báthory nyolcszögletű magas toronyszerű síremléket emeltetett két katonájának. A „sírtorony” két és fél évszázadon át dacolt az idővel: 1838-ban leomlott, öt évvel később pedig maradványait is elnyelte a dombot alámosó, megáradt patak.

A helyet, ahol a két magyar katona síremléke állott, a litvánok ma is Bekes hegyének hívják, s két évszázada megverselendő témája a költőknek. Ez a hegy a magyaroknak és a litvánoknak is találkozóhelye lehetne, ahol talán Báthory Istvánnak is emlékoszlopot lehetne állítani.

AZ LENGYEL IRODALOM
ÉS FILMMŰVÉSZET „KASZKADŐREI”

Edward Stachura és Krzysztof Kieślowski

EDWARD STACHURA

Élő élettel élni

Ragyogó dolog nem érteni a nyelvet.

Úgy tetszik, hogy minden ember jó

és csupa okos dolgokat beszél.

(Részlet Edward Stachura leveléből)

Nekrológ: az ember emlékének árverése. Katonasírok: fehér csönd. Gyászjelentő: fehér színek, fekete betűk. Kopár fák a hó lapjain. Tarkagyász. Gyászjelentések egyhangúsága. Jó, ha töredékük megrendít bennünket. Hiszen sokszor oly erkölcsi és szellemi értékekkel szalagozzák fel a koszorúkat, hogy megroggyan alattuk a hant. Pedig tudjuk, hogy a hamis életeknek többnyire a vége is hamis: kikopik felőlük az aranyfelirat. Fekete csönd tölti ki helyét...

Jön egy távirat. Szövege akadozás, dadogás, fuldoklás: Pedig kerek a mondat: „Edward Stachura július 24-én tragikus módon meghalt.” Az olvasás által válik dadogássá. Hiszek a dadogásnak.

Olvasom a nyolcvanhat éves Jarosław Iwaszkiewicz, a kiváló író, a Twórczość irodalmi havilap főszerkesztőjének dadogását, aki halála előtt egy hónappal emlékezett fiatalon elhunyt kortársára: „Ez a mélységesen emberi és igazi költő, akinek kezében minden arannyá, helyesebben a költői eszközök ezüstös csengésévé vált, alkotó gondolatainak kezdetétől kapcsolatban állott velünk, a Twórczość szerkesztőségével. Nagyon szerettük őt, és ma, amikor már csak szavait őrizzük, még jobban szeretjük. És e szavak mindig velünk maradnak és modern kultúránk legtartósabb elemeinek fogjuk tekinteni őket. És boldogok vagyunk, hogy közöttünk lehetett, hogy olvashattuk és folyóiratunkban közölhattuk őt, és hálásak vagyunk neki mindazért, amivel rövid életében megajándékozott bennünket.”

Ki az, akiről Iwaszkiewicz, mielőtt Charon ladikjába lépett volna, oly megindulással tudott szólni, mint hosszú életében senki másról. „Felebarátod” – mondaná az utolsó évek Edward Stachurája, aki neve

és énje után az életéről is lemondott. „Ember-senki, ember-aki-ért, ember-aki-alkotóállapot, ember-tett, ember-három, ember-most, ember-tény, ember-virág, ember-nap, ember-in-flagranti, ember-akinek-sem-mire-sincs-szüksége” – egészítené ki talán Szent Ferenc, Jézus, az ókori India sugallatára, Lao-cénak a kínai nagyfalon végigfutó fényjeleire.

De ne mindjárt a beteg (?) ember jelenjen meg előttünk, aki a „nem-cselekvés tevékenységével él és a szavak nélküli tanítást valósítja meg”. A költő álljon élénk, akinek élete költészet, aki nem kiéli és kiméri, hanem megéli és átéli érzelmeit. Fehérizzásos pillanatokban papírra veti őket. De ha nem írna, akkor is költő lenne. És nem azért, mert *minden ember költő*, mint ezt *Minden költészet* (Wszystko jest poezja) című „elbeszélés-folyamában” oly meggyőző szépséggel kifejtette. Költő, mert bensejének minden rezdülését világgá és világra tudja sugarazni. Mint a nap. Melegíteni tud. A kavargó, rendeződő, forrongó és robbanó lírai érzelmek táplálják és szabadják fel a belső „egyszemélyes” nap energiáit.

Számára a világ a lírai rádöbbenések hatalmas összegzése – írja róla értő kritikus a Henryk Bereza – s a szó: e rádöbbenések megnevezése csupán. Csoda és a csoda megnevezésének kísérlete – mondhatnánk egyszerűbben. Ettől meghatódás a rádöbbenés. Ezért értékes minden pillanat, minden mozdulat, a világ minden rezzenete, jelensége, legyen akár az új nap, akár a mozduló kéz látványa: „Egy új nap, Santa Polonia, de hány embert ismerek, és mennyi az ismeretlen, akinek életében már hosszú–hosszú napok és hetek, hosszú–hosszú hetek és hónapok, hosszú–hosszú hónapok és végestelen esztendő óta egyetlen nap sem volt új. Reggel fölkelnek, és szívük nem dobog hevesebben, keblük sem feszül, vérük nem énekel, talpuk nem bizsereg, és lábuk sem dobrokol türelmetlenül, mint galopp előtt a lovaké, hátukon nem borzonganak az áttetsző tollú szárnyak, teopasis szárnyai, ó, szárnyak, nem villan szemük, szemhéjuk nem verdes, nem látják meg, vagy nem akarják meglátni a szemmel látható csodákat, kezüket nem emelik arcuk elé, nem mozdítják meg ujjait, és nem ragadja meg őket a látvány, a kimondhatatlan, megrázó meghatottság.”

Stachura kitárulkozik a világnak, hogy befogadhatta a csodát. Úgy áll a nap alatt, mint anatómiai kézikönyvekben a bőrretegétől megfosztott ember. Ruhája verőerek és idegszálak...

Végtére is milyen egyszerűnek tetszik: kitárulkozni a világnak és leírni élményeinket. És kész a mű. Talán e csalóka látszat miatt annyi az utánpótlás. Esztétikai koordinátarendszerét valóban könnyű átvenni. Stachura számára a mindennapi lét adja meg az összetevőket, a megélt és átélt percek, órák, napok, hetek, hónapok évek – (ilyen fontossági sorrendben) – alkotják élete eredőjét. És ezt megértve máris utánoszhatatlan, mert nem lehet egy másik ember életét, megélt és átélt perceit, napjait, heteit, hónapjait, éveit lemásolni. Csupán a tartása, morális indulat, a világhoz, a világ dolgaihoz való viszonya utánoszható, de mindez csak akkor válhat alkotó erővé, ha az ember élni is tud velük és általuk. A Stachuraként élő ember nagyon védtelen, sebezhető és sérülékeny, emiatt egyszerre hiszékeny és bizalmatlan, elutasító és ragaszkodó, s végül – tudathasadásosan –: az önszemléletben kitárulkozó, majd a halált az élettel egybeötvöző.

Hirtelenjében összefoglaltuk Stachura életét. Akaratlanul. Talán mert megriadtunk attól az elénk villanó következtetéstől, hogy aki rátárulkozik az eléje táruló világra, azaz élő életet akar élni, aki őszinte tisztasággal döbben rá a világ minden egyes természeti és emberi jelenségére, s aki a világ lélegzetét lélegzi be – annak szükségszerűen meg kell tébolyodnia.

Hol kezdődik hát Stachura költészete? Hol válik élete időben és térben költészetté? Franciaországban, ahová apja, Stanisław elindult szerencsét próbálni, és – mint az *Éjszakai délután* című novellájában írja – harminc évet húzott le „baromként gürcölve a Lille környéki bányákban és később Dauphiné-ban, Gamont és Perelli gyáraiban”? Lyon környéki szülővároskájában, Chervieu-ben az albán, olasz, görög, arab, lengyel emigránsok (vendégmunkások) szegénynegyedében, ahol gyermekké iperedett? Az észak-lengyelországi, kujáviai kis faluban, ahová 1948-ban repatriáltak, s ahol születése után tizenegy évvel új(ra) világra kellett jönnie, s egymagának kellett elviselnie a „páros kínt”? És apja mostohává züllését. Ez tette annyira érzékennyé, hogy néhány év múlva a családi válságokat képtelen volt elviselni? Tizenöt éves korában önként vállalta az árvaságot, s mint a mesében, elindult világáig megkeresni a szeretetet, hogy varázsfüvével begyógyítsa önmaga és embertársa sebeit. Élete utolsó hónapjaira került vissza az édesanyjához – vonatkerekek alól. „Szélid lázadó voltam, a lehető legszelídebb, de szélsőséges. Én a

végsoőkig elmentem. Vajon nem nagyon messzire? Az emberi világ minden baját magamra akartam venni. És belebolondultam?” – írja halála előtt a *Megbékélni a világgal* címmel közzétett naplójában.

Mennyit járta a világot. Milyen hosszú utat tett meg a szülői háztól a... vonatsínéig, a tébolydáig, a sírig. Gimnáziumban Ciechocinekben és Gdyniában járt, egyetemre Wrocławban, Lublinban és Varsóban. Hosszú hónapokat töltött az Egyesült Államokban, több mint egy évet Mexikóban. Volt Norvégiában és Szíriában, Magyarországon és Svájcban, Olaszországban és az NSZK-ban. Szülőházájában, Franciaországban – többször is. És Lengyelországban – örökké úton. Életművének első és utolsó mondata is utazás tényét rögzíti. „Reggel érkeztem ebbe a nagy városba” – kezdi egy nap című novelláját, amelyvel 1960-ban a Twórczość hasábjain prózaíróként bemutatkozott. Ugyancsak a Twórczośćban, de húsz évvel később megjelent már fontosabb idézet naplója így záródik: „Tegnap Feddecki úrral a drewnicai kórházban voltunk a doktornőnél.”

E naplójában Stachura sokat panaszkodik a napra; hogy melegen süt, hogy perzsel a levegő, hogy fullasztó a hőség. Pedig minden korábbi írását beragyogja a nap. Az őszi, a téli, a tavaszi, a nyári. Beragyogja és átmelegíti. A Nap Stachura télikabátja, vaskályhája, központi fűtése. A nap a gondviselés, a szeretet és a szerelem titokzatos jelképe is. Olyannyira, hogy ha egy-egy írása túlságosan napsütéses, azt már gyanúsnak is tartja: „Fölöttem és a vidék fölött szikrázik az ég. Kissé megfoghatatlan és titokzatos, ez a csaknem két hete tartó napsütés, ez a napfényes égbolt, olyannyira, hogy emögött valaminek lennie kell: valami szörnyű, villámlásos és diónyi jégdarabokat pergető zivatarnak – fogalmazza meg riadalmát a *Fényes folyóparti napok* című novellájában. A naphoz és a napról írt soraiból himnuszt lehetne összeállítani. Örökérvényű emberi himnuszt. Döbbenetes a hasonlóság az akkád agyagtáblák napot dicsőítő üzenete és Stachura idézett írásának napot köszöntő sorai között. Az akkád himnusz így hangzik:

*Mi Urunk, ki eloszlatod a sötétséget
és megvilágítod az ember arcát,
kegyelmes isten vagy te;
felegyenesíted a meghajoltat,
véded a gyöngét –
a föld fiai mindenütt a te fénylő orcádra tekintenek!
Jöttödkor
ugyanazon hang mozdul minden élő torkában,
s a fejek is egyféleképpen emelkednek,
amikor első sugárkévéid fölizzanak –
kelteket mindenek örvendezve és ujjongva köszöntik.
Te vagy a távoli egek határán kibomló fény,
te vagy a föld peremén kibomló égi máglya –
ha csak reádpillantunk,
halandó szívünk belereszket!*

(Rákos Sándor fordítása)

És Stachura háromezer évvel később keletkezett himnusz-töredéke?: „A madarak énekelnek. Vérem énekel. Lábam énekel. Azelőtt semmi se volt. Íme, a világ kezdete. A világ első napja. Az első nap első reggele. Én vagyok az első ember, e napos világ első romlatlan gyermeke. A madarak meg énekelnek, vérem énekel és énekel a talpam is. És minden csupa éneklő harmónia. Mont-joie!”

És egy másik „töredék” az *Éjszakai délután* című novellájából: „A Napnak nem kell semmi. Csak nekünk kell mindig valami, magunktól, másoktól, a földtől, a levegőtől, a víztől, az erdőtől, a növényektől, az állatoktól és leginkább a naptól. És a nap adakozó, segít és milyen bőkezűen, milyen gazdagon épp, mert neki magának semmi sem kell, semmi segítség.” Néhány sorral odébb pedig kínálkozó az óhaj és a kérdés: „Mint a Nap olyannak, csupa fénynek, csupa ragyogásnak, csupa melegnek, csupa jósnak, csupa szeretetnek kell lenni – hogy bárkinek segíthessünk, nem úgy, ahogy segíteni szoktunk: esetlenül, kellenként, ügyetlenül, jelentéktelenül, lehetetlenül, eredménytelenül. De lehet-e az ember nap?”

Naplója tanúsága szerint Stachura élete utolsó évében megpróbált nap lenni: „Amikor kiadtam az *Elbeszéléseket* (Opowiadania – második kiadás – K. I.), a *Się* című elbeszélés-kötetet, a *Sok tüzet és így tovább* című (gyűjteményes – K. I.) verseskötetet, sok pénzt kerestem. Mind szétszotogattam. Tapintatosan a kezébe és zsebébe nyomtam az öregeknek, akikkel a tejivókban találkoztam, ahol étkeztem. Így és más-hogyan majdnem százezer zł-ot osztogattam szét. Ez csak azért mondom, hogy föltegyem a kérdést: épeszű dolog ez?

Amikor már nem volt pénzem, otthoni tárgyaimat és dolgaimat, ingeket, nadrágokat, kabátokat kezdtem elajándékozni, a két szép mexikói ponchót, a fényképezőgépet, a rádiót, még a brazil gitáromat is, és más apróságokat. Ismét csak azért mondom, hogy megkérdezem: épeszű dolog volt ez?

Hol kezdődik az ép ész és hol a nem ép? Ez itt a kérdés. Hol kezdődik az elviselhető téboly, és hol az elviselhetetlen?”

Hogy is mondja Lao-ce, akinek *Az út és erény könyvét* Stachura ekkor bibliaként forgatta: „Aki betömi / vágyainak / nyílását, aki bezárja / vágyainak / kapuját, az élete végéig nem fárad el.” Vajon nem épp fáradtságában menekült ebbe a filozófiába? Nem szenvedésében, halálfélelmében-e?

A szenvedés a haláltól való félelem – fogalmazta meg az *Éjszakai délutánban*: végigkíséri, meghatározza az ember életét. Minden naplementével kísért, minden napfelkeltének árnyéka. Utolsó kötete: a *Fabula rasa* filozófiai eszmefuttatását nem számítva, minden írása a halállal való személyes küzdelmének megjelenítése. Életének utolsó szakaszáig azzal a szent elhatározással vívja a küzdelmet, hogy ő lesz a győztes. Erről az eposzi küzdelemről szól *A kertben tomboljon csak a sáskahad* című poémája, két regénye, a *Teljes tündöklés* meg a *Szekercelárma*, s az *El condor pasa* című elbeszélése. Ezt tartalmazzák versei, novellái, dalai, balladái. A művek ugyanakkor „az átkozott, de oly gyönyörű élet” kifejezései. Elemi létszükségletek diktálják a ketősséget. Éhség és jóllakottság, didergő hideg és testet, lelket cirógató meleg, otthontalanság és vetett ágy, az üzőrttség riadalma és a megbékéltség nyugalma ellenpontozzák írásait, teremtenek hangulati, poétikai feszültséget. A halállal vívott harc sok esetben azonos az elemi

létszükségletek kielégítéséért folytatott küzdelemmel. Láthatatlan zászlaján mintha József Attila emberi parancsa lángolna jelszavakként: ehess, ihass, ölelhess, alhass. (Több-e ez, mint a szabadság, egyenlőség, testvériség?) Cselekedeteit Stachura is a mindenséggel méri. Műveinek ez ad egyetemességet és tágasságot. Lét-mottója: SZÖRNYŰ ÉS CSODÁLATOS FESZÜLTSEGBEN ÉLNI MINDIG ÉS MINDEN PILLANATBAN. Más szóval: élő élettel élni.

Az 1969-ben megjelent *Teljes tündöklés* két főhőse, a két jóbarát, Edmund Szerucki és Witek egy gyógyüdülőben vállaltak idénymunkát: elizapadosodott dísztatat kellett kitisztítaniuk. Kvártélyt Potęgowa anyónál, a csodálatos öregasszonynál kapnak, akit Stachura balladában is megénekelt. A két vándort és Potęgowa anyót áthatja egymás szeretete. Isten szelíden sugárzó szemének háromszögét alkotják. Csak az idő múlása kísért, a novemberi esők beálltáig végezniük kell a munkával, aztán ismét nekivághatnak a nagyvilágnak... az új napnak. Persze ami volt, azt már nem lehet semmissé tenni. Ami volt, az van és lesz. Ez ad erőt a halállal vívott küzdelemhez: „Mert hogyan szűnnek meg létezni, ha vagyok. Vagy itt van József Zelent – villanyszerelő, akit mint sasfiókot tépett ki fészkeből az áram – ez áll a sírkövén; ő, ha volt, talán azt jelenti, hogy nincs? Van. Volt, van és lesz. (...) Vagy az ismeretlen katona. Vagy mások, akiknek nincs márvány családi sírboltjuk, sem egyszerű keresztjük, sem emlékművük, szarkofágjuk, piramisuk, mauzóleumuk, mind, mind, akik voltak. Szívük megszűnt dobogni, de ők vannak. Mert voltak. A »lenni« alkalmazkodik hozzájuk. Azok – vagy az, aki az egyszerű és összetett időket: praesens, imperfectumot, plusquamperfectumot, futurum I-et, futurum II-őt és a többi összetett igeidőt kigondolta, mind megfeledezett, mind aki volt, tehát van és lesz, mind megfeledezett egy örök igeidőről, az infinitivusról. A lét igéje így ragozódik: én lenni, te lenni, ő lenni, mi lenni, ti lenni, ők lenni. A mi meleg lélegzetünk, a mienk, akik még élünk, és mindazok hideg lélegzete, akik éltek, összekeveredik, összezőlódik és együtt lebeg a tér és idő kitaposott útjain és főútjain és valamennyi vad határ-ösvényén. Ez a szél, az élet árama, Lili Pons.”

Stachura 1966-ban megjelent poémájához képest e műben már az élet kiiktathatatlan részét alkotja a halál. A teljes tündöklés fényét a

dögön mászkáló döglegyek villogása is erősíti. Szerucki még reménykedik, hogy legyőzi a halált, mint ahogy az álmon és az úgynevezett színes gyermekkoron is diadalmaskodott, de mint a kamasz, aki magában ismételteti, hogy nem fél, ő *A kertben tomboljon csak a sáskahad* című poémájában megfogalmazott kihívással bátorítja magát:

*Voltak akik megszülettek
voltak akik meghaltak*

*ó, te napjaink és éjszakáink feudális úrnője
temetői menyét, utolsó izzadtságunk habzsolója
tatárkisasszony, ki irigy mindenki jegyesére
víznek poshasztója, csábító kéjenc
pincegomba, mitikus méreg, örök méregkeverő
borgia nemzetség alapítója, gettómúzsa, csonttorony
csontárkád, csontkapu, csontrózsa
romboló rozsdá, türelmetlenség pálmája
pávafarokban megbújt sötét gépezet
félárbocra eresztett végzetes zászló
szikrák és tengeri lámpák eloltója, süket zúgás
te, aki leterítet az érett gabonát
és a lány őszi vetést az ismeretlen szépet*

ki adott kezédbe éles fegyvert, te közönséges örült

*Voltak akik megszülettek
voltak akik meghaltak
voltak olyanok is
akiknek mindez kevés volt*

Szerucki és Witek csak a halál jelképét pusztítja el a felgyújtott és szakadékba taszított halottaskocsiban. A Szekercelárma főhősét, Janek Praderát nemcsak kísérti a halál, szédítő ködöt lehelve rá, le is győzi. Nem jut el Almafa Ágacskához a téli erdőből: „A ködbe nézett, anélkül, hogy valamiről is tudott volna, még azt se tudta, hogy pusztulásra

van ítélve, a köd fogja fölzábalni a ködben, a ködben fog elmosódni, szétfolyni, megsemmisülni.” De már ott áll mögötte Michał Kałny, mintegy jelezve és jelképezve, hogy a küzdelem, „a roham tovább tart”.

A *Się* elbeszéléseiben Michał Kałny a narrátor-főhős. Ekkorra már megfordul a játszma. A halál ismeri Kałny lépéseit, mint Bergman filmjében a lovag megfejthetetlennek hitt kombinációját. Stachurát újra és újra kihívja a halál. Michał Kałny egyre fáradtabb és erőlenebb. Elpártol mellőle a testnek erőt adó munka és a léleknek tartást és szárnyalást adó szerelem.

A jelzett két regény és az 1977 előtt megjelent elbeszélések az élet és a munka közé egyenlőségjelet tettek. A munka páncél és fegyver volt a halállal vívott küzdelemben. Az volt a nő iránt érzett szeretet, szerelem, ragaszkodás is. A *Teljes tündöklés* női főhőse, Potęgowa anyó, állandó részese a cselekménynek, a *Szekercelárma* női hőse, Almafa Ágacska szintén, de ő sohase jelenik meg a színen. Janek Pradera szerelmi vágyakozásában él: élő élettel él.

E két regény, azt is mondhatjuk, a szeretetről és a munkáról szól: tehát a halál elleni küzdelemről. Írásunkat, úgy tetszhet, közepén kezdtük, amikor hangsúlyoztuk, hogy kifordított bensővel járta a világot, hogy élete költészet volt. Valóban, az utolsó esztendőket nem számítva, az év jelentős részét emberek között, kétkezi munkával töltötte. Mert az ember érdekelte, az ember munkája, ha dolgozott; az ember szerelme, ha szerelmes volt; az ember mámora, ha berúgott; az ember rettegetése, ha félt; az ember öröme, ha boldog volt. Mindez csak akkor érdekelte, ha a tisztesség és tisztaság gyorsan tapadt rá. Vallotta, hogy tisztességesnek, jónak lenni, jónak maradni az ember számára sokkal izgalmasabb feladat, mint elfásulni, elaljasodni. Az aljasságnak nincsen mércéje, nincs fokozata. Az aljasságra Hamurabi törvénykönyvének büntető szigora érvényes. Embernek maradni a legnehezebb, legmagasztosabb dolog ezen a világon, mely hányszor, de hányszor embertelen.

Stachura esztétikai elvei egyben életelvek. Őrá pontosan illik az elkoptatott formula: élete nyitott könyv. Mert egyetlen könyvet ír, egyetlen történetet tár elénk, egyetlen hőst árnyalnak tollvonásai: önmagát. „Megénekel” magatartása könnyen banálissá, nevetségessé, pózossá válhatna, ha nyelve nem oly eredeti, erős és lírailag nem oly

hiteles. Az „ősforráshoz” nyúl, a köznyelvet, a közgondolkodás belső fordulatait avatja költészetté. Ezek, mint például csodálatos tévutak, látványok látványa, új nap, ó, Santa Polonia stb., minden írásának hangrobbanásait alkotják. Ahol kell, árveszi, érezteti a folyók vízének szelíd lüktetését, a havas szél rohamait, a kocsmai lármát, a szerelem visszafogott, felszakadó és perzselő lélegzetvételeit, a téli levegő nyugalját. Mondatait az elsőtől az utolsóig egyazon belső ritmus élteti, ugyanaz a lírai feszültség fűti. Komolyság és komorság, felszabadultság és béklyózottság, szárnyaló csapongás és eredeti humor jellemzi.

Ez utóbbi teljességgel hiányzik a *Się* novelláiból. Ez már Stachura utolsó csatája a halál ellen. Visszavonulás közben vívja. Igaz, ekkor születik legszebb elbeszélése, az *El condor pasa*. De ezt a művet már csak félig írja ő, Stachura, félig magától íródik. Lemond az egyes szám első személyről. És ez nem írói fogás, hanem egy új életelv kezdete. A *się* visszaható névmás a lengyel nyelvben bármelyik ige mellé odakerülhet. (A *się*-t tulajdonképpen *-ódik*, *-ődik*-re kellene magyarra fordítani.) Erre a „fogásra” valószínűleg „mostoha anyanyelvének”, a franciának a *se* visszaható névmása is bátoríthatta.

Az én holtta nyilvánul Stachura nyelvi eszköztárában, filozófiai gondolkodásában. Nem írja le többé, hogy *megyek* (*idę*), csak azt, hogy *menődik* (*się idzie*). A magyar alakkal szemben a lengyel *się idzie* ráadás nem tetszik olyan erőltetettnek, van némi eredeti íze is. A *gondoltam* – *myślałem* – helyett a *gondolódott* – *się myślało* – nyer polgárjogot. A munka kikerül a témák közül, a szerelem is csak az álom határain belül lobog, mint távoli sarki fény. Az *Akarom* (Pokocham ją siłą woli) című novella egészen a „rég” Stachurát állítja elénk. Visszakerül a helyére az én, elfoglalja helyét a szerelem. Igaz, csak az elképzelt, eszményi szerelem. Mintha Janek Pradera és a soha meg nem jelenő Almafa Ágacska beszélgetne róla. Azután megtudjuk, hogy mindez csak álom. Michał Kałny eltéríthetetlen. Konokul halad a teljes üresség felé – Lao-ce általa értelmezett előírása szerint. Mert ez a tökéletes gazdagság. Jegyzetei helyett az ő könyve, *Az út és az erény könyve* kerül kopottas kenyérzsákjába. Vándorlásai már csak egyetlen célt szolgálnak – Lao-ce szavaival –: „Elérek a teljes ürességig, megőrzöm a rendíthetetlen nyugalmat, és minden dolog maga növekedik, én meg csak szemlélem visszatérésüket

(körforgásukat). A gyökérhez való visszatérést nevezik nyugalomnak, erről pedig azt mondják: meghódolás a sors előtt. A meghódolás a sors előtt: állandóság.”

A *Szekercelármában* van egy jelenet. Janek Pradera a Mozgó Népkönyvtártól kikölcsönzött regénnyel a hóna alatt hazamegy. Vasárnap van. Begyűjt a kályhába, olvasni akar, de nem megy az olvasás: „Különféle mondatok sorjázta, keringtek a fejemben, ilyesfajta: visszafojtom könnyeimet; fürge, mint a vadállat; fabula rasa. Azután meg olyan mondatok jártak a fejemben: szalagod gyámkötésül szolgál nekem; szalagod gyámkötésül szolgál nekem; sohase legyen akasztófa-kötelem; szalag, gyámkötés, kötél, szalag, kötél; visszafojtom könnyeimet, fabula rasa”.

1977-ben megszületik a *Fabula rasa*. Nem a *Szekercelárma* folytatása, amelynek, mint hihető volt, majd Michał Kątny lesz a főhőse, aki elindul Janek Praderáért a világ végére, a halál tengeréhez. A *Fabula rasának* nincs főhőse, helyesebben senki a főhőse, az Ember-senki. Az igazán fölszabadult ember, a halhatatlan, a legyilkolhatatlan, a végtelenül boldog. Az Ember-senki megszabadul énjétől, az ember és az emberiség legnagyobb ellenségétől, minden baj, minden háború okozójától. Az én mindenkitől elválaszt, elválaszt az Ember-senkitől is. Az én számára megváltás a szenvedés. A szenvedésnek az a mélységes értelme, hogy utat teremt az Ember-senkihez. Íme, ez és ennyi az Ember-senki válasza Stachurának az *Éjszakai délutánban* feltett kérdésre: „Miért szenved hát mindenki...?”

A *Fabula rasa* – Helena Zaworska tömör meghatározásával – a tudat katasztrófája. Az én elleni lázadás leírása, a megváltás vényének kitöltése. A mű alcíme: Beszéd az egoizmusról. Az *Ember-senki* beszélget az *Ember-énnel*. Az *Ember-senki*, aki mindent ért, mindenre választ tud adni, az *Ember-én*, tudatának béklyózott volta miatt semmit se ért, az *Ember-senki* válaszait se. A *Fabula rasa* ezáltal válik dialógussorrá: kérdésekből és a kérdésekre adott válaszokból áll. Ez utóbbiak struktúrája azonos – mindig az én kerül pellengérre:

„Mi a félelem?

– Te a saját éned vagy. Te vagy a félelem oka. És eredménye. Te vagy a félelem és az, aki fél.

– Miért félek?

– Magadat félted. Mindig magadat. Csak magadat.

– Magamat: rendben. De nem mindig magamat és nemcsak magamat. Például a hozzám közel állókat is félttem. Hogy semmi rossz ne érje őket. Őket félttem és nem magamat.

– Magadat félted. Mindig magadat. Csak magadat. Nem félted a tőled távol állókat: a hozzád közeliket félted, azokat, akik meghatározák életedet, azokat, akik életedet alkotják. Őket félted, mert ha velük történik valami, veled is történik valami.”

Stachura leírja az Ember-senki állapotához vezető utat, a „módszert”. (Pontosabban: ezt nem Stachura írja, az Ember-senki diktálja neki.) Az utat, a „módszert” ő is, akárcsak Lao-ce vagy Buddha, a szemlélődésben látja. *Leírodik*, hogy minden ember átesik egyszer az Ember-senki boldog, felszabadult állapotán – csecsemőkorában. Lao-ce szerint: „A bölcs ember félénken él az égalattiban, s az égalattiért együvé lesz. Mindenki feszülten figyel szemével és fülével, de a bölcs ember mindent úgy érzékel, mint a csecsemő.”

Az *Íme* (Oto) című szöveg – utóirat a *Fabula rasához* – az Ember-senki lebegő, boldog állapotáról számol be: „Az Ember-senki áttetsző és csendes, mint a levegő. Ha megszólal, olykor dörög. Hiszen a levegő hangja is a mennydörgés.” És egy másik, fontos kérdés: „Kihez hasonlít az Ember-senki? Az örülthöz, a szemfényvesztőhöz, a sétáló halálhoz.”

Naplójában Stachura így emlékezik vissza az Ember-senki két évére: „Két évvel ezelőtt, 1977 elején fájdalom nélkül elveszítettem mindent. Röviddel ezután új mindent kaptam. Ez majdnem két évig tartott.” És néhány sorral odébb: „Március végén és április első napjaiban egyre-másra estek velem a szörnyűségek.” Az Ember-senki nemcsak hasonlított a sétáló halálhoz, maga lett a sétáló halál. Stachura tudata megsérült az én-tudat és a senki-tudat satufejében. Egy áprilisi napon az Ember-senki elébe sétált a halálnak. Be akarta bizonyítani, hogy a halál is élet, hogy az Ember-senki halhatatlan, elpusztíthatatlan, hatalma van a világon. Nem vette észre, mert nem vehette észre, hogy az Ember-senki maga az álarcos halál, hogy az Ember-senki árnyéka lett a halálnak, és a halál árnyéka az Ember-senkinnek. Miért üldözte így a halál Edward Stachurát, aki lemondott nevééről és énjéről? Hogy A

kertben tomboljon csak a sáskahad gúnyos emberi kihívásáért fölmutas-
sa neki Edmund Szerucki, Janek Pradera és Michał Kątny véres fejét.
És Potęgowa anyóét és Almafa Ágacskáét is. És vonatsínekre ment az
Ember-senki, a Halál-ember.

„Az ütés után éreztem, hogy a villanymozdony alá kerültem és azt,
hogy míg meg nem állt, maga alatt vonszolt egy darabig. Nagyon fáj.
Mintha minden pillanatot kitapinthatóan éreztem volna. És határozot-
tan éreztem, hogy kezem-lábam kitekeredett, össze van kötözve, bele-
csavarodott a vasba. Meg voltam rémülve, de úgy, mintha nem futná rá
az időmből. Arra gondoltam csak, hogy a lehető leggyorsabban szabaddá
kell tennem magamat és ki kell kerülnöm a villanymozdony alól, mie-
előtt az még elindulna. Arról, hogy elindul és végez velem, meg voltam
győződve. Meg arról is, hogy minden ellenem fordult. A hang, amely
az utóbbi néhány napon és éjszakén azt tette velem és a testemmel, amit
akart, most hogy a mozdony alatt feküdtem és minden erőmmel azon
voltam, hogy kikerüljek onnan, franciául suttozta nekem: »Doucement:
rien ne vaut la modération: doucement«. Miközben kiegyenesedtem,
más hangot hallottam, valaki emberi hangját, aki a mozdony mellett
kucorgott: »Ott van, mozog«. És más emberi hangokat. Meg voltam
győződve, hogy ők az ellenség és mindjárt megölnék. Mindkét lábamat
kiszabadítottam, a bal kezemet is, és mikor föl akartam támaszkodni
a balra, hogy meneküljek a mozdony alól, éreztem, hogy a jobb kezem
feje a kerék alá szorult. Mit tegyek? Kitépjem, ott hagyjam a kezem fejét
és gyorsan meneküljek, mert hallottam, hogy fölöttem feldübörgött a
mozdony? A szemem mindvégig behunyva. Aztán másféle pokolban
lett részem. Ellenség-emberek kezébe kerültem, erősen fogtak, hogy
átmenjen rajtam a vonat. Kitéptem magam, hánykolódva dobáltam tes-
tetet és fejemet, jobbra-balra, ahogy a fülemben lévő hang parancsolta.
Szörnyű volt. Csukott szememen át láttam a fejem mellett elsuhanó
vonatok fényeit. Balra, jobbra.”

„Ismét elveszítettem mindent, de ezúttal leírhatatlanul fájdalmasan”
– jegyezte meg naplójában. Az Ember-senki semmivé foszlott, de a
ködből nem lépett elő Edward Stachura. Nem álltak pártjára az iste-
nek: Edmund Szerucki, Janek Pradera, Michał Kątny nem tudták őt
felhozni a pokolból, hiszen épp őket ment oda megkeresni...

Naplójában – mint említettük – sokat panaszkodik a napra, hogy melegen süt, hogy perzsel a levegő, hogy fullasztó a hőség. Közömbös egykedvűséggel írja le, hogy minden nap egyforma. Nincs új nap. Az étel, a víz, a levegő nem nyeri vissza ízét. Élettelen életet él. Úgy tesz, még visszakerülhet az emberek közé, de csak azok közé, akikről Janek Pradera vallott a *Szekercelármában*: „Fölkelnek reggel, és a nap, amely velük együtt kél fel, számukra nem új nap, hanem folyvást ugyanaz, a tegnapi, tegnapelőtti, azelőtti, ősrégi, hosszú-hosszú hetek és végestelen esztendőök óta húzódó, vonszolódó, a múlt idő távolodó messzeségébe vesző nap (...) Ó, szíromfakadása beneditto elhalt virágának, hány embert ismertem, és mennyi az ismeretlen, akik élettelen életet éltek...” És Stachura nem akarja vállalni az élettelen életet, hiszen ezzel költészetét hamisítani meg, tenné hiteltelenné. Mert élete költészet és költészete élet. Ha már megszűnt Nap lenni, ha megszűnt Edmund Szerucki és Janek Pradera és Michał Kałny lenni, értelmetlen a szenvedés is. Megírja levelét; nekünk az ittmaradottaknak:

Meghalok

*bűneimért és ártatlanságomért,
a hiányért, melyet testem és lelkem
minden porcikájával érzek.
Az engemet, mint harsány
és semmitmondó szavakkal teleírt újságot,
darabokra szaggató hiányért.
A lehetőségért, hogy a Névtelennel,
a Kimondhatatlannal, Ismeretlennel egyesüljek,
az új napért,
a csodálatos tévutakért,
a látványok látványáért,
a reális látomásért, az ypszilonra tett pontért,
a halál titkáért.
Félelemben, rettegésben és homlokom veritékében
az elveszett evidenciákért,
az értelem elveszett kulcsaiért.
A bizakodásnak azon csekélyke szikrájával,*

*hogy a holt mag gyümölcsöt ad.
A magányos haldoklásért,
mert minden test holtest.
Mert nehéz, szörnyen és elviselhetetlenül.
Az átváltozás lehetőségért,
az emberek boldogtalanságáért és a sajátoméért,
amelyet magamon és magamban hordok.*

*Mert mindez csak álomnak, rémálomnak tetszik,
mert mindez valótlanságnak tetszik,
mert mindez abszurdnak tetszik.*

*Mert itt minden pusztul és rohad, és nincs itt semmi,
amit tartósnak mondhatnál,
a tartósság utáni vágyon kívül. Mert már nem evilágra való vagyok
és lehet,
hogy az soha nem is voltam.*

*Mert úgy tetszik, hogy itt nincsen számomra menedék.
Mert már képtelen vagyok szeretni földi szerelemmel.
Mert noli me tangere.
Mert nagyon fáradt vagyok, leírhatatlanul kimerült.
Mert sokat szenvedtem, mert már – mégha tébolyultságomban is
szó szerint és testileg keresztre feszítettek
és ez szörnyen
fájt.*

*Mert az egész világot és az egész emberiséget meg akartam
szabadítani a rossztól
és azért, hogy ez nem történt meg, nem tudom
magamat hibáztatni.*

*Mert úgy tetszik, hogy más semmi se marad utánam.
Mert nem érzem magam becsapottnak,
ami inkább engedne létezni,*

*mint meghalni,
létezni és nem keresni a bűnöst magamban.
De nem érzem magam becsapottnak.
mert aki létezhet ezen a világon
létezzen és én jó egészséget kívánok neki,
amikor pedig meg kell halnia,
legyen könnyű a halála.*

*Mert ami engem illet, megyek hozzád,
Televény-Atyám,
hogy ráleljek a talán végre kiérdemelt megnyugvásra,
úgy hiszem, kiérdemelt, úgy hiszem.
Mert még a téboly se kímélt meg.
Mert ez mind szörnyen fáj nekem.*

*Itthagylak,
Élet.
Mert megállottam a kezdeteknél,
mert vonzott az Atya
és megállok majd a végen és nem ízlelem a Halált.*

Indulása

Az 1941-ben született Kieślowski saját vallomása szerint édesanyja előtti bizonyítási kényszertől hajtva jelentkezett ötödször is a Łódźi Színház- és Filmművészeti Főiskola filmrendezői szakára. Ahogy visszaemlékezik, az újabb felvételin se jobb, se rosszabb nem volt, mint az előzőeken, s társai közül legfeljebb csak olvasottságával emelkedett ki. Azt állította, hogy akit konoksága ötödször is a felvételi bizottság elé terelt, az már automatikusan a főiskola diákjának érezhette magát. Csak ezzel tudja magyarázni, hogy felvették. Benyújtott rövidfilmje ugyanis csapnivaló volt, tájékozottsága pedig átlagos.

Az mindenestre a javára válhatott – tanulmányait és későbbi munkáját illetően –, hogy az általános iskola elvégzése után az Állami Színház történeti Líceum tanulójaként több évet töltött a színpad közepén. Éppen abban az időben – tegyük hozzá –, amikor a lengyel színház az 1956 utáni szabadabb lélegzetvétel éveit kihasználva, az avantgárd egyetemi színpadok eredményeitől is megújulva, virágkorát érte. Kieślowski 1975-ben *Társulat* (Personel) címmel bemutatott és nemzetközi sikert aratott első televíziós játékfilmje az akkori életét, személyiségét gazdagító élményekből táplálkozott.

Abban az interjúban, amelyet 1996. március 9-én, halála előtt egy nappal katowicei középiskolások készítettek Kieślowskival, a már világhírű rendező kifejti, hogy szülei milyen remek emberek voltak. Édesanyja és édesapja úgy él benne, mint akik ellen soha nem lázadott, akiktől haláluk után is tanácsot kért, ha nehezebb döntés előtt állt. Ebből eredően magától értetődő, hogy meghatározó értéknek tartja a családot; mialatt baráti körében szinte mindenki elvált, számára természetes, hogy azzal él együtt, akit az 1960-as évek végén feleségül vett. Kieślowski megrendültséggel beszél az apjáról, aki talán azért volt számára fontosabb, mert korán meghalt. Az ő emléképe elsősorban a kórház, szanatóriumot hívja elő benne. A látogatásokkal járó hosszú utazásokat, költözködések. Őt is nem egyszer küldték gyermekszá-

natóriumba, ahol heteket, hónapokat töltött a szüleitől távol. A tőlük való gyakori elválást a halál apró adagolásaként élte át...

A kisváros terén átbandukoló elefánt

A halál felé tartó végtelen vándorlás egyik megmagyarázhatatlan élménye Kieślowski számára az az elefánt, amelyet akkor látott a kisváros főterén átvágni, amikor őt édesanyja az óvodába kísérte. Az elefánt ormányát ingatva komótosan bandukolt velük szembe. Miközben édesanyja azt bizonygatta, hogy se cirkuszi, se állatkerti elefánttal nem találkoztak, Kieślowski az időre és a helysége is pontosan emlékezik: 1946-ban a Suwałki vajdaságban fekvő Gorzycében találkozott elefánttal. Alig múlt ötéves ekkor. A meghatározó gyermekkori élmény anyai tagadásának és személyes átélése saját bizonyosságának szembesítése arra a kérdésre döbbsentette rá a rendezőt, hogy vajon az élet bizonyos jelenetei, villanásai nem az ember korábbi létezésének, létformáinak jelei, jelzései-e? Utolsó filmjeiben e kérdésekre keresi a választ.

A filmfőiskola legnagyobb hasznának, előnyének a tananyagként levetített, máshol Lengyelországban nem látható filmeket, a róluk folytatott szakmai és baráti beszélgetéseket, vitákat tartotta. Ken Loach volt rá legnagyobb hatással, akinek – mint említette – még étekfogója is szívesen lett volna, hogy a közelében lehessen. A sorban Fellini és Bergman következett. Ők győzték meg arról, hogy a filmben minden szerep főszerep, minden jelenet egy nagy történet egyenrangú része. A kórházban haldokló apa látványa és a gyermekkor emlékezetében imbolygó elefánt látomása is.

A történelmi valóság és a dokumentáló film

Kieślowski a filmfőiskola elvégzése után 1969-ben mutatkozott be a nagyközönségnek egy tizenhét perces dokumentumfilmmel – *Łódź városából* (Z miasta Łodzi), amelynek címe elé ha hozzáilleszti azt, hogy *közelképek*, a tartalomra is utalhatott volna. Pontosán tíz év múlva,

az 1979 novemberében bemutatott *Amatőr* (Amator) című játékfilmje hozza meg számára a hazai sikert és a nemzetközi elismertséget.

Ez a tíz esztendő az újkori Lengyelország történetének három szakaszán ível át, melyek Kieślowski pályáját is befolyásolták. Az első szakasz az 1956 őszi változásaiban gyökerező Gomułka korszak agóniája. Az 1968 márciusában kirobbant diákmozgalmak, melyekbe végzős főiskolai hallgatóként Kieślowski is bekapcsolódott, jelezték azt a mély gazdasági, politikai, erkölcsi válságot, amelybe a szocializmus építésének Gomułka által vezetett irányvonala torkollott. A zsidó származású lengyel állampolgárok pártprogramszerű kiűldözése az országból (a cionizmus elleni harc ürügyén) nem tette működőképesebbé, sokkal inkább leleplezte a proletárdiktatúrát, amelynek vezérei, hogy hatalmukat mentse, 1970 decemberében közel ezer munkást mészároltak le és sebesítettek meg a tengerparti városokban. Az 1956 októberében a nemzet megmentőjeként bálványozott Gomułka gyűlölt figuraként tűnt el a történelem süllyesztőjében, de annak bebizonyosodásához, hogy a reform és a kommunizmus összeegyeztethetetlen fogalmak, még két évtized történelmi eseményeire, tragikus változásaira, jövőt meghatározó vegetálására volt szükség.

1970 decemberében a politikai élet főszereplőjévé avanszált sziléziai vajdasági párttitkár, Edward Gierek tömör fordulattal fordult a bányászokhoz, kohászokhoz, hajógyári munkásokhoz: „Segítsetek!” E felhívás varázsa az 1976 júniusában kirobbant újabb munkásmegmozdulásokkal olyannyira szertefoszlott, hogy azóta a „segítsetek!” a bukott giereki kurzus és népámítás szinonimája Lengyelországban. Gierek gazdaságpolitikai irányvonala ugyanis csak addig volt sikeres, ameddig az 1970-es évek első harmadában az olcsó petrodollárok miatt dőlt a hitel Lengyelországba, s így rövid idő alatt negyven-ötven százalékkal emelkedett az életszínvonal. Az értelmiségieknek Gierek – a művi jólét mellett – más programot kínált, hogy megnyerje és a szocializmus építésének szolgálatába állítsa őket: „Tárjátok fel, dokumentáljátok a lengyel valóságot!” Ez utóbbi program ugyan a párt politikájához hű szociológusoknak szólt elsősorban, de egybevágott Kieślowski főiskolai társainak, filmes nemzedékének törekvésével, amely a Wajda és Munk neve által fémjelzett lengyel filmiskola történelmi múlttal s

főleg a közelmúlt háborús históriájával szembesülő, szembesítő, számot vető és leszámoló irányzatának hátat fordítva, a jelen valóságának feltárására törekedett. Ez eleve meghatározta, hogy az általuk készített film műfaja csak dokumentum, dokumentáló lehet. Kieślowskiak e korszak küszöbén írott munkája is utal a változás igényére: *A valóság és a dokumentáló film*. Fejtegetésében az a kiinduló pont, hogy a legjobb dokumentumfilm maga a valóság. Kieślowski nemzedéktársait, Edward Żebrowskit, Agnieszka Hollandot, Tomasz Żygadłót, Marek Piwowskit, Antoni Krauzét, Wojciech Marczewskit, Krzysztof Wojciechowskit, Grzegorz Królikwiczet a dokumentumfilmek készítették fel a játékfilmkészítésre.

Kieślowskit azonban sajátos módon dokumentumfilmjeinek sikere és hatása győzte meg arról, hogy az általa választott út hosszú távon járhatatlan, s a maga elé kitűzött cél elérhetetlen. Főként azért az, mert az emberi érzelmet, a szerelmet, a hűséget, a gyűlöletet nem lehet dokumentálni. Le lehet fotózni a csókot, az indulattól eltorzult arcot, a könnyben ázó szemet, de a lélek lefényképezhetetlen marad.

Az első szerelem tündöklése és a Nem tudom eltüntetése

Az 1961-ban elkészült *Łódź városából* című dokumentumfilm és az 1979-ben bemutatott *Amatőr* című játékfilm között Kieślowski húsz filmet készített; tizenhét dokumentumfilmet, két televíziós játékfilmet és egy mozifilmet. Ebben az időszakban legnagyobb sikerét *Az első szerelem* (Pierwsza miłość) című harmincperces televíziós dokumentumfilmjével aratta, amely egy fiatal pár életét követi nyomon a házasságkötéstől első gyermekük megszületéséig. Gondot e vállalkozásban valójában csak az jelentette, hogy el ne mulasszák a szülést filmre venni. Minden tökéletesen sikerült. Az 1974-re elkészült film a szakmabelieknek és a nagyközönségnek egyaránt tetszett. Kieślowskin azonban hamar úrrá lett a kétely. Döbbenten tapasztalta, hogy filmjével – akarata ellenére – beavatkozott hősei további sorsába, a film időkeretén túlsobbanó életébe. Sztárok, felmutatható, felmutatandó

példák s ezáltal kedvezményezettek lettek. Így juthattak többek között soron kívül lakáshoz... (De kinek a hátrányára?)

Ez az önkéntelen, személyre szóló segítségnyújtás akár jó érzéssel is eltölthette a film alkotóját, de egyúttal olyan felelősségérzetet is fellobbantott benne, amely autonóm alkotói szabadságát korlátozta. Saját erkölcsi érzéke lett a cenzor. Amikor ugyanis 1977-ben leforgatta *Nem tudom* (Nie wiem) című dokumentumfilmjét, egy becsületes üzemigazgató leleplező vallomását egy alsó-sziléziai gyárban működő párt-szervezet, vagyis pártmaffia üzelmeiről, maga Kieślowski volt az, aki a filmet – mindenre elszánt főhőse további sorsa iránti felelősségérettől áthatva – soha nem engedte levetíteni. (Még a Szolidaritás időszakában sem, amikor pedig kifejezetten kérték rá.)

Az erkölcsi nyugtalanság avagy a morális felrázás mozija: 1976–1981

Döntéséhez talán a gyökeresen megváltozott lengyel belpolitikai helyzet is hozzájárult. 1976 beköszöntésével véget ért a nyugati kölcsönökre alapozott (és Gierek névével fémjelzett) törekeny jólét Lengyelországban. Az áremelkedések ellen tiltakozó radomi és ursusi munkások megmozdulását kíméletlenül letörte és megtorolta a lényegét tekintve változatlanul diktatórikus szocialista hatalmi gépezet. Az 1976 nyarán hosszú börtönre ítélt munkások iránti szolidaritás viszont eladdig páratlan egységbe kovácsolta az értelmiséget és a munkásosztályt. Ezzel kezdetét vette az a harmadik történelmi korszak, amely a lengyel filmtörténet egy fejezetének, az erkölcsi nyugtalanság mozijának is időkeretet adott.

A lengyel társadalom egy része apránként föld alá vonult. A konspiratív ellenzéki mozgalom kiadó- és terjesztőhálózatot teremtett, segélyszervezeteket, vándoregyetemeket hozott létre, s a kulturális, irodalmi, színházi életet is megszervezte. Föld alatti filmgyártó vállalatot azonban nem tudott alapítani. Paradox módon mégis a lengyel mozi, a lengyel film, mi több, a lengyel televízió lett a társadalmi tiltakozás leghatásosabb helye és eszköze. A lengyel filmgyártás társfinanszírozója ugyanis a lengyel televízió volt, amely a két legtekintélyesebb film-

stúdió, az Andrzej Wajda által irányított X és a Stanisław Różewicz vezette Tor alkotógárdájával működött együtt.

A lengyel gazdaság megmentéséhez, életben tartásához további nyugati kölcsönökre volt szükség, a hatalom ezért kénytelen volt a törvényesség látszatát fenntartani, amikor fellépett a növekvő ellenzékkel szemben. Mi több, Nyugat előtt őrizni kellett azt a látszatot, hogy Lengyelország alapvetően demokratikus berendezkedésű ország, ahol a hivatalosan működő cenzúra ellenére sem korlátozzák az alkotói szabadságot. 1976-ban és 1977-ben a lengyel televízió finanszírozta Filip Bajon, Agnieszka Holland, Jerzy Sztwiertnia, Zbigniew Kamiński filmjeit a lengyel család életéről vagy a sportvilág anomáliáiról, amelyekről a nézők tudták, hogy általuk a létező lengyel szocializmus kerül pellengérre.

A korszak jelképesen nagy művét ezúttal is Andrzej Wajda készíti el 1976-ban, miután tizenhárom évi tiltás után lehetőséget kap a *Márványember* (Człowiek z marmuru) megfilmesítésére, ledöntve ezzel az ötvenes évek köré állított ideológiai tabukat, amelyek szerint az 1945 utáni korszak, minden brutalitása ellenére, szerves része a szocializmus korszakának, s ezért nem bírálható. (A filmet a következő évben mutatják be Lengyelországban, de nem nevezik be egyetlen hazai és külföldi fesztiválra sem.)

Ugyanabban az évben, amikor Andrzej Wajda a *Márványembert* forgatta, Krzysztof Zanussi, aki addig több filmet készített a hatalom által manipulálható értelmiségről, a téma legsikeresebb filmjét viszi filmszalagra *Védőszínek* (Barwy ochronne) címmel. A film váratlanul óriási sikert arat. Rövid idő alatt kétmillió ember nézi meg, a késői Gomułka-éra és a Gierek-korszak leplezését látva benne.

Kieślowskinak viszont nincs ilyen szerencséje. Az ugyancsak 1976-ban forgatott *Nyugalom* (Spokój) című filmjét csak 1980-ban mutatják be. Nem a börtönviselt, mindenáron új életet kezdeni akaró főhős miatt, akit jóindulatot mutató vezetője rászed és hangulatjelentő bizalmasává (besúgóvá) akar tenni, hanem azért, mert miután a saját és pártfőnökei zsebére dolgozó vezető a vállalatot ért veszteséget a munkásokkal akarja megfizettetni, azok önvédelmi eszközként sztrájkra készülnek. Meghiúsítására a belbiztonságiak bevonásával olyan terv születik, hogy a munkásokat Lengyelország különböző szegletei-

be helyezik át, szórják szét. E megelőző intézkedésből egyértelműen kiderül az, hogy a munkáshatalom állama éppen a munkásokat veszi semmibe. A *Nyugalom*, mint a korszak legveszedelmesebbnek tartott filmje, dobozban maradt. Jelentőségére Janusz Kijowski utalt a legmél-
többan, aki az 1976 és 1981 közötti lengyel filmtörténeti korszakot „Az erkölcsi nyugtalanság mozijának” nevezte el.

Az Amatőr

A *Nyugalom* betiltásának visszhangja nyilván hozzájárult ahhoz a fel-fokozott várakozáshoz, amely az *Amatőr* bemutatását megelőzte. Nem okozott csalódást, óriási közönségikert aratott, s noha központi uta-sításra csak negatív recenziók jelenhettek meg róla, váratlanul elnyerte a Moszkvai Nemzetközi Filmfesztivál nagydíját. Ugyancsak 1979-ben került moziba Andrzej Wajda a *Karmester* (Dyrygent), valamint Agnieszka Holland *Vidéki színészek* (Aktorzy prowincjonalni) című filmje is, amelyek rendszerkritikus hangvételük miatt nagy népszerű-ségnek örvendtek. Az év filmje azonban az *Amatőr* lett.

„Szép, amit csináltok, fiúk. Szép. Az ember nem él, és mégis itt van velünk” – az *Amatőr* mellékszereplőjének, Piotreknek szavai Kiesłowski művészetének lényegére tapintanak rá. Az édesanyja halála miatt szin-te vigasztalhatatlan egy szem fiú számára szinte a feltámadás bizo-nyosságát jelenti a felvevőgépét kipróbáló barát által leforgatott több tucatszor huszonnégy filmkocka. Az amatőr masina által pásztázott ablakban egy szemérmesen mosolygó idős asszony jelenik meg, majd húzódik vissza zavartan a fénytelenységbe. A forgatás pillanatától eltelt pár hónap múltán az asszonyt valóságosan is elnyelte a halál sötétsége, amit a vetítés vibráló idejére mégis mintha meg nem történtté tenné-nek a szemfedőt is jelképező vásznon meglelevenedő filmkockák. És az e kockák négyszögeibe foglalt élet, a celluloid szalag minőségétől függően, évek, évtizedek múlva is megleleveníthető.

Az *Amatőr* főszereplője, Filip amatőrfilmjével valóságos világot elevenített meg, amelyet elmúlása után sokkolóan fedezett fel a maga számára az alkalmi nézővé lett Piotrek. Ami már nincs, e sajátos doku-

mentum révén mégis van, és újra és újra ismételhető létezésében jelen idejű, s hatásában jövőbeli is. Piotrek édesanyja váratlan feltámadása miatti megindultsága a valóságos befogadót is megrendíti, vagyis a film világának legbensőbb – érzelmi, lelki – tartománya a befogadó lelki tudati világát gazdagítja.

A művészet az élet szinonimája is lehetne, amennyiben az élet nem pusztán létezés, a biológiai, fiziológiai szükségletek kielégítése, hanem része a sejtés, a sejtelem, a felfedezhető és felfedezendő titkok időnkénti tündöklete. Például a karóra számlapjának fémkeretén megcsillanó fény, amit Kieślowski a róla készített utolsó dokumentumfilmében – amelyen ártetszik közeli halálának megsejtése – mindennél fontosabbnak tartott.

Az *Amatőr*ben összegződnek Kieślowski addigi esztétikai, filozófiai, filmkészítési tapasztalatai. Saját és alkotótársai korábbi dokumentumfilmjei nélkül az *Amatőr*, mint játékfilm, nem születhetett volna meg. A dokumentumfilmeket készítő a film műfajából eredően arra törekedtek, hogy megismerjék az embert, s a vele töltött szemlélődéses és szemléltető együttlét révén megértsék sorsát. Az együttlét az alkotás révén együttérzést, az együttérzés pedig a szemlélt hős iránti felelősséget is jelenti. Vagyis a rendező a film utóbb újra és újra kiváltható hatása miatt évek múltán is messzemenően felelős a hőséért, hőseiért. Ilyen jellegű felelősség a játékfilm esetén alig áll fenne. A fiktív hőst szavaiért, tetteiért nem lehet felelősségre vonni, a dokumentumfilm hősét – igen. Ráadásul amikor a dokumentumfilm a nézőhöz eljut, a főhős kimondott szava, cselekedete, gesztusa elveszíti az adott helyzet, tér és idő által indukált valóságos erejét. Azt az erőt, amelyet nem a rendező teremt, hanem az általa rögzített való világban élő hús-vér emberek. Az azonban, hogy a dokumentumfilm hősének (a közlőnek) pillanatnyi élethelyzete, noha az a film bármikor megismételhető vetítése idején már visszavonhatatlan múlt, adott helyen és időben újra és újra része, kiegészítője, megerősítője és hitelesítője lehet a néző életének, nos, az mindenképpen a rendező érdeme. A rendező teremti meg ugyanis annak az esélyét, hogy a befogadó saját vonatkozási pontjának fogadja el a közlő cselekvési szituációját, helyzetértelmezését, s azok értékelésével önmagáról is ítéletet mondjon.

Kieślowski szerint a dokumentumfilm célja az ember megismerése és sorsának megértése. A dokumentumfilm nem szórakozás, szórakoztatás. A dokumentumfilm kivételesen komoly műfaj: embert fogva tartó mágneses tér teremtése az esztétika és az etika között.

Az amatőr-filmfelnevőről tudomást szerző igazgató az, aki megkéri annak tulajdonosát, Filipet, hogy legyen az általa vezetett gyár eseményeinek krónikása. Ehhez minden anyagi és politikai támogatást megad neki. Hamarosan kiderül, hogy az igazgató, a rendező szerepét átvéve, megbízottját csupán utasításait végrehajtó operatőrnek tekinti. A kamera, a film tartalmát módosító vágás lehetősége azonban felnyitja Filip szemét, s olyan képekre, jelenetekre, helyzetekre is ráirányíthatja a figyelmét, amelyeket azelőtt észre sem vett. Filip a kamerával lát... Egy idő után már túllát a gyár kerítésén, s a kisvárosban is felfedezi az addig láthatatlant: a Patyomkin-falakat, -gyárakat, -embereket, intézkedéseket, a Patyomkin-életet. Látni és megláttatni egyszerre nagyszerű és veszélyes. Filip felesége észleli leginkább ennek végzetét; azt, hogy a kamera házasságuk, családjuk vesztét okozhatja... A gyár-igazgató szerint a rendszerét is.

És a csillagszóróként sistergő sikerek után elérkezik a pillanat, amikor Filip is rádöbben, hogy a filmszalagon megörökített tények leleplező ereje, tüze nyomán nem az a televény támad, amelyben csakis a jó foganhat meg. A leleplezés is torzó, befejezetlen, legfeljebb az emberi butaság elleni lázadás dokumentuma. Vagyis, a lényegét illetően minden marad a régiben.

Ahhoz, hogy az ember cselekedetével, tetteivel a lényeg felé hatolhasson, előbb önmagát kell hogy megismerje, mert enélkül a világot s a társait se értheti meg. Miután Filip addigi munkáját megsemmisítve, mindenkitől elhagyva rádöbben erre az igazságra, szembefordul a kezében tartott kamerával, s önmagát filmezve vall, mintha önmagától távolságot tartva akarna önmagába hatolni, magában-valóságát szembeállíthatóvé tenni.

A véletlen

A „legvadabb remények” időszakában 1981-ben, a Szolidaritás szakszervezet által kiharcolt szabadság évében forgatja Kieślowski *Véletlen* című játékfilmjét. A véletlennek az ember sorsának alakulására gyakorolt hatása, amelyről *Vagy-vagy* címmel Kierkegaard nevének szinonimáját jelentő művet írt, a lengyel filmrendezőt is rendkívül izgatta. Egyáltalán beszélhetünk véletlenről, vagy ami velünk történik, szükségszerű? Vagyis mindaz, amit véletlennek hiszünk, szükségszerű, a végzet része.

Witek Długoszt, a harmadéves orvostanhallgatót látjuk, amint a lódzi pályaudvarról kigördülő varsói gyorsvonat után rohan. Megismerjük addigi életét. Poznańban 1956 végén, a munkásfelkelés óráiban született. Apja részt vett az utcai harcokba torkolló megmozdulásban, s bizonyára emiatt kellett Łódźba költöznie. Édesanyja meghalt. Witek eléri a szerelvényt, s felugrik utolsó kocsjára. A zsúfolt folyosókon átvergődve helyet keres magának. Ennek következményeként ismerkedik meg Wernerrel, akiről kiderül, hogy csalódottsága ellenére sem számolt le kommunista eszményeivel. Kapcsolatai révén Witek a Kommunista Ifjúsági Szövetség aktivistája lesz.

Kieślowski a véletlen második változataként azt mutatja be, mi történik, ha Witek mégis lekésné a vonatot, s útja az állomásról a Munkásvédő Bizottság földalatti nyomdájába vezetne. Az is lehetne azonban, hogy a pályaudvar kijáratánál összefutna Olgával... És meg-nősülne. És két gyermek apjaként az egyetemet elvégezve szépreményű szívgyógyász lenne. És egy napon az egyetem dékánja megkérné, utazzon el helyette a Líbiában rendezett tudományos konferenciára, mivel ő, fia ellenzéki tevékenysége miatt, nem kaphat útlevelet.

És Witek élete első külföldi útjára készülve búcsút vesz feleségétől és nagyobbik fiától. Varsó repülőterén gépre száll, amely lassan a levegőbe emelkedve távolodik a láthatár felett, majd hirtelen alakját veszítő tűzgolyóbissá változik az égen.

Witek a Szocialista Ifjúsági Szövetség tevékeny tagjaként, vagyis a szocialista hatalom képviselőjeként is rendes ember.

Witek a Munkásvédő Bizottság földalatti nyomdászaként, vagyis a fennálló kommunista hatalom ellen harcot folytató hazafiként is rendes ember.

Witek tehetséges szívgyógyászként, vagyis politikailag semleges állampolgárként is rendes ember. Környezete mégis külső hovatartható jegyek szerint ítéli meg.

„A véletlen eldöntheti, hogy ki vagy, de az tőled függ, hogy milyen vagy. Ha rossz ember voltál, és véletlenül elveszítetted a szemed világát, akkor most félszemű gazember vagy. Ennyi” – összegzi filmjének lényegét Kiesłowski.

A film nehezen állt össze a vágóasztalon. Emiatt a rendező három hónap szünet után a forgatókönyv ötven százalékát újra forgatta, s további húsz százaléknyi anyaggal bővítette ki. A vágást emiatt közvetlenül a hadiállapot bevezetése előtt, 1981 végén fejezte be...

A *Véletlen* csak több mint öt éve elteltével, 1986-ban mutatták be. Nem véletlenül. A hadiállapot bevezetői nem tudták a rendezőnek megbocsátani, hogy Witek a Munkásvédő Bizottság tevékeny tagjaként ugyanolyan rendes ember, mint a Szocialista Ifjúsági Szövetség élharcosaként.

Kiesłowski másik, 1981-ben elkészített filmjét, a *Rövid munkanapot* (Krótki dzień pracy), amelynek főhőse az 1976-os munkásmegmozdulás idején a barikád túlsó felén álló városi pártbizottsági titkár volt, s úgy kellett kimenteni a felgyújtott pártházból, maga a rendező nem engedte forgalmazni, miután a cenzúra zöld utat mutatott neki.

A *Tízparancsolat* filmjei

Kiesłowski 1984-ben forgatott *Befejezés nélkül* (Bez końca) című filmjének bemutatása elé, noha politikailag kényesebb volt, mint a *Véletlen*, a hatalom nem gördített akadályt. Mintha a cenzorok megérezték volna, hogy az alkotót történetének politikai vonatkozásai motiválták legkevésbé.

„A hadiállapot idején értettem meg, hogy a politikának valójában nincsen különösebb jelentősége. Persze valami módon behatárolja léte-

zésünk helyét, s azt, hogy mit szabad és mit nem, de a valóban fontos emberi kérdésekre nem kínál megoldást, s képtelen bármely igazi, lényeges, emberi, emberre vonatkozó kérdésre választ adni” – vallja azoknak a tapasztalatoknak a birtokában, amelyet egy megvalósulatlan dokumentumfilm-készítés ürügyén a politikai perek ítélethozatalai kapcsán szerzett.

Valóban, a *Befejezés nélkül*ben Kiesłowskit nem a Szolidaritás aktivistájának pere és a benne meghozott ítélet érdekli, hanem az, hogy mi van a kútszerű alagút végén, amelybe az ember szívinfarktus vagy közlekedési baleset vagy öngyilkosság révén belezuhan? Vagyis az, hogy van-e élet a halálon túl, s ha van, milyen, tudatában vagyunk-e odaát e világi létezésünknek, s befolyással lehetünk-e ott szereteteink földi sorsának alakulására? Aligha van ember, akit e kérdések ne foglalkoztatnának, aki legszemélyesebb, legbensőbb magánügyének ne érezné őket. Mindezek ugyanis összefüggenek a naponta felteendő kérdéssel: mi végre vagyunk a világon, mi a célja létezésünknek?

A *Tízparancsolat* megfilmesítésének ötletével, a hadiállapot idején perbe fogott Szolidaritás-tagok közismert, nagy tekintélyű védőügyvédje, Krzysztof Piesiewicz állt elő, aki a téma politikai perek tapasztalt szakértőjéből a *Befejezés nélkül* forgatókönyvírójává avanzsált. „Nehéz időkét éltünk, Lengyelországban nagy volt a zűrzavar. Valójában senki se tudta, mi a rossz és mi a jó, és egyáltalán minek is él. Úgy véltük, érdemes visszatérnünk a legegyszerűbb, legelemibb alapelvekhez, amelyek életünk folyásának utat mutathatnak” – hangzik Kiesłowski motószerű vallomása a filmsorozat genezise kapcsán.

A televíziós filmsorozat tíz története 1988-ban készült el és nagy nemzetközi sikert aratott. A lengyel kritika ugyan fanyalgott, mint szinte Kiesłowski minden addigi filmjének esetében, de a lengyel közönség hónapokon át zsúfolásig megtöltötte azokat a mozikat, ahol a *Tízparancsolat* darabjait vetítették. Kiesłowski egyszeriben a legnépszerűbb lengyel filmes lett, akit az ifjúság egyenesen bálványozott. (Noha ezt akarta legkevésbé.)

Különösen a hosszabb mozifilm-változatban is elkészült *Rövid film a gyilkolásról* (Krótki film o zabijaniu) váltott ki nagy hazai és nemzetközi visszhangot. Ebben szerepet játszott az is, hogy e filmet sokan a halálos

ítélet elleni leghatásosabb, legmeggyőzőbb művészi és erkölcsi dokumentumként tartották számon és ünnepelték. Tény, hogy Kieślowski egyenlőségjelet tette a különbözőképpen és kellőképpen motivált, valamint a tudatos, előre megfontolt emberölések között, s mindkettőt a maguk naturalista brutalitásában mutatta be. A dokumentarizmus eszközeivel, de meggyőző művészi erővel és hitellel.

A véletlen mint motiváló erő a *Tízparancsolat* minden egyes filmjében felfedezhető, akár csak a halállal való rövidebb-hosszabb szembe-sülés is. A filmek egy-egy szereplő, utalásos jelenet, tudatosan alkalmazott képi, zenei motívum révén láncszerűen kapcsolódnak egymáshoz. Az alapvető közös vonás bennük az, hogy minden ember meghatározó jegyei között szerepel a jószág.

Kieślowski utolsó interjújában azt vallotta, azért készít filmeket, hogy általuk elbeszélgessen az emberekkel. Ennek a merész állításnak helyénvalóságát mi sem bizonyítja hitelesebben, mint a rendező által filmszalagon megörökített *Tízparancsolat*.

Veronika kettős élete

Aligha akad ember, akit ha csak futólag is, meg ne érintett volna önmaga kívülről szemlélt valóságának élménye, titokzatossága: az egyszerre riasztó és mákonyosan vonzó kiemelkedés, kiemelkedettség önmagunkból, felülemelkedettség önmagukon. Ezzel a lebegéssel talán rokonnak is mondható a váratlanul bennünk fellobbant sejtés, érzés, már-már bizonyosság, hogy az, amit egy-egy helyzetben olykor átéltünk, az részben vagy egészében egyszer, valahol, valamikor már megtörtént velünk. Sajátossága ennek az állapotnak szűkebb családi és tágabb társadalmi környezetünk lényegtelené válása, eltűnése, megszűnése. Csak az egyén számít, hiszen nincs a személyes névmás énen kívüli alakjával minősíthető környezet. Az *én* a főtebb vázolt állapotban csak *iker-énünkkel* vethető össze.

A „világ-traverzek” 1989-es összeomlásával Kieślowski csak annyiban törődött, hogy mi módon szedheti össze új filmje elkészítéséhez azt a pénzt, amelyet addig az állam biztosított neki – a hatalom kénye-

kedve szerint. A Veronika kettős élete (La vie double de Véronique – Podwójne życie Weroniki) 1991-ben francia koprodukcióban készült el, s ez tartalmát is meghatározta. A Veronika kettős élete két részből áll: a történet bevezető része Lengyelországban játszódik, s főhőse ennek folytán Weronika, a másik rész színhelye Franciaország, s főszereplője Véronique. Általuk Kieślowski azt mutatja be, hogy egymástól teljesen függetlenül is létezhet két belsőleg és külsőleg azonos személy, akik egy váratlan pillanatban megsejtik egymást, s így az is tudatosodik bennük, hogy életük áttetszik egymáson. Ez a francia Véronique számára az élet folytatásának esélyét jelenti. A lengyel Weronika belehal abba, hogy nem tud lemondani a művészetről. Véronique, egy csak később tudatosodott figyelmeztetés hatására, hátat fordít művészi becsvágyának: az életet választja. Ahhoz, hogy ezt tegye, Weronikának meg kell halnia.

A filmben rendkívül fontos szerepet játszik a zene és a Véronique-ot sorsára figyelmeztető bábfigura, pillangó, angyal, tükör, megfajtásra váró csillagos ég, amelyek együttesen alkotják a lélek rekvizitumait. Veronika kettős élete a lélekről, a lélek létezéséről szóló film.

Kieślowski művészete számára a legnagyobb elismerést egy tizenöt éves párizsi leány dicsérete jelentette, aki szükségesnek tartotta elmondani neki, hogy háromszor látta a *Veronika kettős életét*, s általa értette meg, hogy van lélek. Azelőtt nem tudta, hogy van. Most már biztos a létezésében.

A Három szín: kék, fehér, piros

Veronika kettős élete világsikert hozott Kieślowski számára, de ez mit sem befolyásolta a továbbra is tartózkodó-kétkedő lengyel kritikát. A lengyel rendező nem pihent a babérajain, hanem magának gyilkos munkatempót diktálva vágott bele újabb filmjei elkészítésébe – *Három szín: kék, fehér, piros* (Trois couleurs: le bleu, le blanc, le rouge). (A színek egy-egy egész estés játékfilm címei lettek.)

A színek jelentése, szimbóluma többféleképpen magyarázható. A piros egyszerre jelenti a testvériséget és a hitet, a fehér az egyenlőséget és a reményt, a kék a szabadságot és a szeretetet. Persze van a színek

jelentésének más, egészen bonyolult magyarázata is. A színek tartalmukban a forradalom hármasszavához igazodnak, de azok csak a főhősök személyiségére és egyéniségére vonatkoztathatók, híján a történelmi, ideológiai tartalomnak. Az egyes filmek megszürt színét a címbeli jelzők határozzák meg.

A trilógia legfontosabb darabja a *Piros*. Főhőse, a mások beszélgetését lehallgató bíró kezdetben elviselhetetlen zsémbes öregemberként jelenik meg. Aztán kiderül róla, hogy mennyire éhezi a szeretetet. Végül arra is magyarázatot kapunk, hogy miért lett olyan, amilyen: mások beszélgetéseit kihallgató, titkait megfektő, életét szellemileg kukkoló rigolyás vénember. A magyarázat előttünk játszódik le a film többivel egyenrangú történeteként. Auguste, a fiatal jogász véletlenül rádöbben, hogy eszményien tisztának hitt szerelme megcsalja, elárulja. Pontosan ez történt a bíróval is évtizedekkel azelőtt. A látvány által kiváltott lelki sokkból sohasem tudott magához térni. Ez azt jelenti, hogy nemcsak a sorsunk ékelődik egymásba hasonló helyzetek által, hanem a lelkünk is. A bíróról és Auguste-ról kiderül, hogy mennyire egyek. Vagyis valójában mindnyájan egyek vagyunk. Testvérek... (1995-ben a *Piros*at három Oscar-díjra jelölték. Egyiket sem kapta meg.)

A hármasszavak megoldását a *Piros* utolsó kockái rakják ki. A La Manche csatornán elsüllyedt komp túlélő utasai egymás után vonulnak el az elégedett Bíró tekintete, vagyis a kamera előtt. Előttünk: Julie a *Kék* című film hőse, aki úgy vélte, hogy az általa átélt tragédia nyomán megteremtheti önmaga határtalan szabadságát, Karol és Dominique, a *Fehér* főszereplői, akik akkor döbbsen rá, hogy testileg, lelkileg egymáshoz tartoznak, amikor valóságos börtönrács emelkedett közéjük, s a *Piros* Valentine-ja és Auguste-ja, akik talán egymásra találtak a halál torkából megmenekülve. Mindnyájan megtapasztalhatták, hogy az élet értelme nem magában az életben, hanem azon túl keresendő.

Az érzelem is történet

Krzysztof Kieślowski *Kisiklunk az Isten markából* című utolsó interjújában arra a kérdésre, hogy mi a film célja, tömören így válaszolt:

egy történet elmondása. De rögtön hozzáteszi: az érzelm is történet. Első filmjeiben a történetre koncentrálna nagyobb közösség részeként igyekezett az embert bemutatni. A *Befejezés nélkül*től kezdve mindinkább az érzelm ábrázolása lett a történet. Kieślowskit ekkor már mind inkább a kifejezhetetlen, elsősorban a földön túli létezés, egy új dimenzió megragadása érdekli, izgatja. Az érzelm, ha magyarázattal nem is szolgálhat, de felkészülhet a földön túli létezésre.

Kieślowski utolsó alkotói évtizedeiben készített filmjei páratlan sikerének, hatásának titka az, hogy az érzéseiről, sejtelmeiről készített másodpercenkénti huszonnégy felvétel a vetítés során hiteles történetté vált. A történet pedig gondolkodásra készítő érzésként, sejtelemként összegződött a befogadóban. Kieślowskival azt is mondhatnánk, hogy a néző lelkében.

Újsághír: „1996. március 13-án szerdán Varsóban elhunyt Krzysztof Kieślowski. Ötvenöt éves volt. 30 éve készített filmeket. Főiskolai munkáin kívül 19 dokumentum- és 24 játékfilmet rendezett.”

AZ ELSŐ (I.) ÉS MÁSODIK (II.) KÖNYV
SZEMÉLYNÉVMUTATÓJA

- Aba Novák Vilmos (II.) 13
d' Abancourt, Karol (I.) 190, 200–204
Adamczyk, Mieczysław (I.) 36
Adamiecka, Hanna (II.) 100
Adamszko, Vlagyimir (II.) 30
Adler Alfréd (II.) 225
Ady Endre (II.) 17
Aeneas Sylvius (I.) 47
Ahrens, Friedrich (II.) 36, 39
Alekszej Mihajlovics (I.) 69
Altheim, Franz (II.) 75
Anders, Władysław (II.) 31, 32, 36, 66, 67
András, II. (I.) 34
Andrássy Gyula (I.) 209
Angerianus, Hieronymus (Angeriano, Gerolamo) (I.) 45, 47
Antall József (jr.) (II.) 6
Antall József (sr.) (II.) 12
Antalóczi Lajos (II.) 174
Arciszewski, Tomasz (II.) 139
Arany János (I.) 228, 237, 240
Ariosto, Lodovico (I.) 251
d'Arquien de la Grange, Marie Casimire, Maria Kazimiera, „Marysienka” (I.) 78
Ash, Timothy Garton (II.) 112
Attlee, Clement Richard (I.) 15
Ágost, II., Erős, lengyel király és Szászország fejedelme (I.) 62
Ágost, III., lengyel király és Szászország fejedelme (II.) 167
Bach-Zelewski, Erich von dem (II.) 49, 53
Baczyński, Krzysztof Kamil (II.) 136, 170
Bagieński, Franciszek (I.) 198
Bahr, Johann (II.) 213
Bajon, Filip (II.) 306
Bakfark Bálint (II.) 118
Balassa Péter (II.) 145
Balassi (Balassa) András (I.) 44, 45; (II.) 200, 202, 235
Balassi Bálint (I.) 36, 41–49, 51, 52; (II.) 13, 118, 163, 164, 166, 167–171, 183, 185–187, 190, 191, 194, 200, 202–206, 208, 209, 217, 239, 240, 244, 251, 257, 260
Balassi Ferenc (I.) 51; (II.) 200, 240
Balassi István (II.) 240
Balassi (Balassa) János (I.) 42
Balassi Pál (II.) 240
Ballanche, Pierre Simon (I.) 264
Balló Zoltán (II.) 12
Balzac, Honoré de (I.)

- Bałucki, Michał (I.) 243
 Banaś, Alojzy, „Zorza” (II.) 57
 Baranowski, Bohdan (I.) 53
 Bartoszewski, Władysław (II.) 58
 Basta, Giorgio (Básta György) (I.) 58
 Bastakov, Leonyid (II.) 28
 Batko, Marian (II.) 66
 Batory, Jan (II.) 263
 Batthyány Lajos (I.) 146–150, 196, 197
 Bazyłow, Ludwik (I.) 56–58
 Bálint Csanád (II.) 147
 Bárkányi Teréz (II.) 165
 Báthory András, warmiai püspök (I.) 49, 56, 59; (II.) 13, 217, 258–260
 Báthory Boldizsár, erdélyi fejedelem (I.) 59; (II.) 13, 259, 260
 Báthory Gábor, erdélyi fejedelem (I.) 53, 55, 56, 58
 Báthory István, erdélyi fejedelem, (István – Stefan néven lengyel király) 43, 44, 51, 56, 57, 67, 126, 214; (II.) 13, 118, 143, 163, 167, 175, 183, 185, 191, 194, 199, 216, 240, 258, 260, 269, 271, 277, 279, 281, 282
 Báthory Zsigmond, erdélyi fejedelem (I.) 59
 Beatrix, Wilhelmina Armgard, Hollandia királynője (I.) 23
 Bekes Gábor (II.) 282
 Bekes (Békés) Gáspár (I.) 36, 49; (II.) 163, 164, 229, 281, 282
 Bekes László (II.) 292
 Bekény János (I.) 100, 101
 Beksiński, Zdzisław (II.) 234
 Bella István (I.) 227–229, 232
 Bem, Józef (József) (I.) 5, 30–32, 36, 90, 97, 102, 103, 106, 109, 111, 113, 114, 116, 117, 120, 132, 138, 139, 170, 174–186, 188, 199, 282, 283, 285, 301; (II.) 207, 228, 232, 236–238, 251, 259
 Benedek Lajos (Ludwig von Benedek) (I.) 100, 101; (II.) 133, 134
 Bentkowski, Władysław (I.) 90, 164
 Benyovszky Mór (I.) 258
 Bereza, Henryk (II.) 286
 Bereźnicki (I.) 162
 Berger von Pleisse, Johann (I.) 151
 Bergman, Ingmar (II.) 293, 302
 Berija, Lavrentyij Pavlovics (II.) 26, 28, 33, 35, 39
 Berling, Zygmunt (II.) 36
 Besztuzsev-Rjumin, Mihail Pavlovics (I.) 220
 Bethlen Gábor, erdélyi fejedelem (I.) 57
 Bécu, August (I.) 230, 244
 Béla, IV., magyar király (I.) 34, 35, 289; (II.) 117, 176, 179, 181
 Białoszewski, Miron (II.) 73
 Bielecki, Marian (II.) 100
 Bierut, Bolesław (II.) 87, 93, 106
 Bíró Zoltán (II.) 147

- Blanqui, Louis-Auguste (I.) 270
Blomberg, Friedrich (I.) 203
Bobrzyński, Michał (I.) 55
Bock, Michael (I.) 43
Bocskai István (I.) 53, 55–59
Bogucki, Aleksander (I.) 162
Bogusławski, Wojciech (II.) 153
Bojarski, Władysław (Jan Marzec)
(I.) 277, 278
Bojtár Endre (II.) 147
Bonér-család (II.) 216
Bonstetten, Charles Victor de (I.)
263
Bopp, Philipp (I.) 105
Bormann, Martin (II.) 262
Bornemisza Gergely (Bornemissza
Gergely) (I.) 41, 42
Bornemisza Péter (I.) 42, 46
Borsa Gedeon (II.) 142
Borsi-Kálmán Béla (II.) 147
Borus József (I.) 80, 98
Boruta, Marian (II.) 168
Buonarotti, Philippe (I.) 270
Bradecki, Tadeusz (II.) 161
Bratny, Roman (II.) 22
Brazauskas, Algirdas (I.) 23
Breinl, Joseph von (II.) 231
Broch, Rudolf (II.) 221
Brodniewicz, Bruno (II.) 50
Bratkowski, Stefan (II.) 96
Brezsnyev, Leonid Iljics (I.) 23
Brodziński, Kazimierz (I.) 216, 219
Broniewski főhadnagy (I.) 202
Brown, John (I.) 280, 283
Brutus, Marcus Iunius (I.) 61
Brycht, Andrzej (II.) 263
Brzostowski, Józef (II.) 228
Břetislav, cseh fejedelem (II.) 163
Buczulska, Joanna (II.) 171
Budzisz-Krzyżanowska, Teresa
(II.) 159
Bugyonnij, Szemjon Mihajlovics
(II.) 78
Buhtz, Gerhard (II.) 37
Bułharyn, Jerzy (I.) 101, 137–142,
147, 170, 171, 188
Bús Balázs (II.) 76
Büchner, Goerg (II.) 156
Bylica, Marcin, lsd. Olkusz
Marcin Bylica
Byron, George Gordon Noël (I.)
222, 244, 249, 251, 258, 262,
264, 266, 280
Calderon de la Barca, Pedro (II.)
160
Castiglione, Enrico (Henryk) (I.)
135
Castelletti, Cristophoro (I.) 46
Cato, Censorius (I.) 61
Celakovský, František Ladislav
(I.) 266
Cesati, Johann Lucas (I.) 153, 160,
162
Cęckiewicz, Witold (II.) 174
Chateaubriand, François René de
(I.) 263
Chirac, Jacques (I.) 23
Chłapowski, Dezydery (I.) 91, 92,
96, 120, 121
Chłopicki, Józef (I.) 88, 249

-
- Chmelensky, K. Jozef (I.) 242
 Chodakowski, Zorian Dołęga (II.) 129
 Chodkiewicz, Jan (I.) 55
 Chodyński, történész (II.) 137
 Chodźko, Aleksander 251
 Chopin, Fryderyk (I.) 11, 27, 31, 122, 277, 283
 Chromy, Bronisław (I.) 36; (II.) 167, 168, 171, 254
 Chudzikowska, Jadwiga (I.) 103
 Churchill, Winston (II.) 38, 40, 44, 68
 Cieszkowski, August (I.) 273
 Čiurlionis, Mikolajus Konstantinas (II.) 258, 259, 266, 267
 Clark-Kerr, Archibald (II.) 83
 Cloud, Stanley (II.) 41, 42, 45
 Collin (Collin von Collstein), Ludwig (II.) 132
 Conrad, Joseph (I.) 221
 Cousin, Victor (I.) 264
 Cranach, Lucas, (sr.) (II.) 258
 Cyrankiewicz, Józef (II.) 56, 59, 90–92, 99
 Czachrowski, Jan (I.) 36
 Czarniecki, Stefan (I.) 17, 60, 71–75, 274, 292
 Czartoryski, Adam Jerzy (I.) 96, 102, 104, 106, 126, 128, 130, 146, 147, 204, 220, 230, 249, 280; (II.) 121, 129, 138
 Czechowski, Leon 174
 Czeczot, Jan (I.) 215
 Czerkowski, Franciszek (I.) 137
 Czetz János (I.) 180
 Czernik, Ignacy (I.) 167
 Czillich Ede (I.) 171
 Czyżewski, Krzysztof (II.) 264, 266
 Czyżewska, Małgorzata (II.) 264
 Csabai Lászlóné (II.) 208
 Csanádi Imre (II.) 17
 Csapláros István (I.) 106
 Csány László (I.) 148
 Csehov, Anton Pavlovics (II.) 154
 Csontváry Kosztka Tivadar (II.) 258, 266
 Csoóri Sándor (II.) 145–147, 268
 Csordás Gábor (I.) 17
 Csömy Zsigmond (I.) 191
 Danczer F. Alfonsz (I.) 80
 Dante, Alighieri (I.) 44, 46, 253
 Danton, Georges Jacques (II.) 113
 Darasz, Wojciech (I.) 146
 Davies, Norman (II.) 41, 42
 Dąbrowska, Elżbieta (I.) 33
 Dąbrowska, Maria (II.) 73
 Dąbrowski, Jan (II.) 142, 253
 Dąbrowski, Jan Henryk (I.) 16–18
 Dąbrowski, Stanisław (I.) 137
 Damjanich János (I.) 140, 153, 165, 166, 169, 171, 172
 Deák Ernő 147 (II.)
 Deák Ferenc (I.) 196, 208
 Degre Alajos (I.) 194, 195, 199, 201
 Dejmek, Kazimierz (II.) 157
 Dembińska, Ludwika (II.) 124
 Dembiński, Henryk (Dembinski Henrik) (I.) 30, 80–104, 122,

- 124, 125, 141, 143, 170, 175, 188, 203, 204; (II.) 124, 126, 128
- Dembiński, Ignacy (I.) 82
- Dembiński, Jan (I.) 83
- Dembiński, Kasper (I.) 83
- Dembiński, Wacław (I.) 83
- Dembowski, Edward (II.) 132, 134
- Demeter Tamás (II.) 207
- Dering, Władysław (II.) 56, 57
- Dessewffy Arisztid (I.) 200
- Diensteman Tamás (II.) 225
- Dietl, Józef (II.) 192
- Dietrich, Otto (II.) 262
- Dimitrov, Radko (II.) 220
- Dirlevanger, Oskar (II.) 79
- Divéky Adorján (II.) 34, 118, 252, 253
- Długosz, Jan (I.) 17, 33, 34
- Dmitrašinović, Tomaš (I.) 201, 202
- Drohojowski, Jan Tomasz (I.) 58
- Dmochowski, Henryk (II.) 280
- Dmowski, Roman (I.) 13
- Dobossy László (II.) 147
- Dobó István (I.) 45; (II.) 190
- Dobó Jakab (II.) 235
- Dobó Krisztina (I.) 45
- Dobrzęcki, Józef (I.) 138
- Dolabelli, Tomaso (Tomasz) (II.) 196
- Donelaitis, Kristijonas (II.) 259
- Dosztojevszkij, Fjodor Mihajlovics (II.) 159, 267
- Dovzsenko, Alekszandr Petrovics (II.) 27
- Drake, August von (I.) 253
- Drucki-Lubecki, Ksawery (I.) 107, 109
- Duboit, Stanisław (II.) 58
- Duniecki, Józef (I.) 137
- Dupont, Marian (II.) 56
- Dwernicki, Józef (I.) 87
- Dzierzkowski, Józef (I.) 138, 139
- Dzwonkowski, Edward (II.) 227
- Dzwonkowski, Władysław (II.) 227
- Eckhardt Sándor (I.) 45, 46
- Edelman, Marek (I.) 23
- E. Fehér Pál (II.) 5, 6, 22
- Eichmann, Adolf (II.) 53, 70, 71, 75
- Eisenbach (II.) 47
- El Greco (II.) 258
- Eliot, Thomas Stearns (II.) 160
- Emisarski, Jan (II.) 10, 13
- Engelmayer Ákos (II.) 7, 12, 148, 166, 223
- Englert, Władysław (I.) 140, 141
- Eötvösi Lovász Matilda (I.) 150, 151
- Erdődyek (I.) 202
- Erdős László (II.) 224
- Ernő főherceg (I.) 44
- Ertel, Georgius (II.) 262
- Erzsébet, Árpádházi, Szent (II.) 254
- Erzsébet, II., Anglia királya (I.) 23
- Éles Márta (II.) 146
- Falkowski, Juliusz (I.) 9, 137, 138
- Fausztina, (Szent Fausztina Mária, Kowalska, Helena) (II.) 172–174

- Fejgin, Anatol (II.) 89
- Felczak, Jan Wacław (II.) 13, 136–150
- Felczak, Zygmunt (II.) 143
- Feliński, Alojzy (I.) 18
- Fellini, Federico (II.) 302
- Ferdinánd, V., magyar király (I. Ferdinándként osztrák császár) (I.) 136
- Ferenc, I., osztrák császár és magyar király (II.) 120, 121
- Ferenc József, I. osztrák császár (1867-től magyar király) (I.) 82
- Ferenc, Szent (II.) 286
- Fényes Elek (II.) 254
- Fodor András (II.) 17
- Fodor Sándor „Netti” (II.) 264
- Foot, Michael (II.) 67
- Forgách Simon (I.) 46
- Frank, Hans (II.) 78
- Frazik, Wojciech (II.) 146, 147
- Fredro, Aleksander (II.) 125, 205
- Freisler, Roland (II.) 69
- Friedrich József (I.) 194
- Frigyes, II., Nagy, porosz király (I.) 10; (II.) 120
- Frigyes Vilmos, brandenburgi választófejedelem (I.) 72
- Frigyes Vilmos, III., porosz király (I.) 119; (II.) 120
- Frigyes Vilmos, IV., porosz király (I.) 134, 210
- Fritzsch, Karl (II.) 48
- Fulgosius Baptista (I.) 47
- Für Lajos (II.) 146, 147
- Gaál József (I.) 106, 111, 116
- Gajcy, Tadeusz (I.) 278
- Gajowniczek, Franciszek (II.) 66
- Gawlik, Jan Paweł (II.) 157
- Gáspár András (I.) 165, 166, 171
- Gáspár György (II.) 165
- Gáspár Judit (II.) 145
- Gediminas, litván nagyfejedelem (II.) 272, 275
- Gergely András (II.) 147, 148
- Giełgud, Antoni (I.) 90–92, 121–123
- Gierek, Edward (II.) 90, 106, 107, 110, 111, 303, 305
- Gierowski, Andrzej Józef (I.) 56
- Giorani, Battista Franconi (II.) 198
- Giron, Peter (I.) 200, 204
- Gil, Zdzisław (II.) 204, 209
- Giller, Agaton (I.) 130, 181–184, 186, 190
- Gittler, Kazimierz (II.) 133
- Goethe, Johann Wolfgang (I.) 106, 222, 226, 258; (II.) 47
- Goetz (Götz), Franz (II.) 241
- Glücks, Richard (II.) 49
- Gombrowicz, Witold (I.) 77; (II.) 154, 161
- Gomulicki, Juliusz Wiktor (I.) 277
- Gomułka, Władysław (I.) 32; (II.) 85–87, 92–95, 97–101, 106, 303
- Gorbacsov, Mihail Szergejevics (II.) 24
- Gorjacsev, Mihail (I.) 177, 178

- Goszczyński, Seweryn (I.) 244, 251, 257, 258, 267; (II.) 128
 Goździk, Lechosław (II.) 89
 Gömöri György (I.) 131
 Göncz Árpád (I.) 23; (II.) 145
 Göncz Zsuzsa (II.) 145
 Görgei (Görgey) Artúr (I.) 99–103, 140, 142, 143, 165, 172, 191, 198, 207
 Görgey Ármín (I.) 100, 101
 Gniewosz, Edward (I.) 137
 Górski, Artur (I.) 213, 224, 226, 239
 Göring, Hermann (II.) 78
 Görlich, Krzysztof (II.) 171
 Grabarz, Mieczysława (II.) 34
 Grabner, Maximilian (II.) 65
 Grabowiecki, Jacenty (I.) 142
 Gratz tábornok (I.) 195
 Gregorovius, Ferdinand Adolf (I.) 105
 Grochowalski, Adolf Arnulf (I.) 164, 167–169
 Grodeck, Ernst (I.) 215
 Grotenhjelm, Magnus Johann von (I.) 176, 177, 179
 „Grot”, lsd. Rowecki
 Grudzińska, Joanna (I.) 86, 107
 Grünthals, Johann Piccard von (I.) 195
 Gubancsik András (II.) 225
 Gurowski, Adam (I.) 131
 Guszev, Alekszander (I.) 205
 Guyon Richárd (I.) 197, 198
 Gvadányi József (I.) 258
 Gyalokay Jenő (I.) 177–179
 Gyibics, Ivan (Diebitsch) (I.) 89, 90, 94, 109, 110, 112, 113
 Gyimesi Endre (II.) 208
 György, VI., Anglia királya (II.) 44
 Habsburg Anna (I.) 54
 Habsburg Konstancia (I.) 54
 Habsburg Vilmos (II.) 273
 Hadik András (II.) 146
 Hajdú János (II.) 109
 Haller, Stanisław (II.) 31
 Hammerstein-Equord, Wilhelm von (I.) 163
 Hanka, Venceslav (I.) 240
 Hanuszkiewicz, Adam (I.) 251
 Haraszi György (II.) 69
 Harold, V., Norvégia királya (I.) 23
 Harriman, Averell (II.) 80, 83
 Hauptmann, Hans (II.) 221, 222
 Havel, Vaclav (I.) 23
 Haynau, Julius von (I.) 93, 102, 151, 230
 Hedvig, Szent (Lengyelország királya) (I.) 9, 26, 27, 34, 35, 66, 290; (II.) 142, 175, 176, 187, 198, 214, 216, 217, 232, 245, 251, 254, 272–275
 Hegel, Georg Wilhelm Friedrich (I.) 226, 264, 270
 Heidek, Wolf de (II.) 261
 Heiszler Vilmos (II.) 147
 Heltman, Wiktor (I.) 129, 134
 Herbert, Zbigniew (I.) 131; (II.) 5, 22, 102, 104

- Herbst, Stanisław (I.) 53
Herder, Johann Gottfried (I.) 223, 254
Hermann Róbert (I.) 80
Heródes (I.) 82
Herzen, Alekszandr Ivanovics (I.) 280
Hesnerówna, Anna (II.) 203
Himmler, Heinrich (II.) 49, 61–63, 70
Hitler, Adolf (I.) 37; (II.) 5, 10, 17, 25, 27, 37, 41, 58, 61, 68, 78, 80, 81, 262, 263, 278
Hmjelnickij, Bohdan (I.) 68, 69, 72
Hofman, Jerzy (II.) 101
Holland, Agnieszka (II.) 304, 306, 307
Holló József Ferenc (II.) 224, 225
Hołuj, Tadeusz (II.) 59
Homonnay Bálint (I.) 58
Horatius Flaccus, Quintus (I.) 215
Horthy István (II.) 10
Horthy Miklós (I.) 36; (II.) 11, 69
Hory Béla (I.) 194
Horváth Mihály (I.) 81
Hoszowski, Stefan (Szczepan) (I.) 192
Höss, Rudolf Franz Ferdinand (II.) 49, 53, 61, 64, 65, 70, 72
Hruscsov, Nyikita Szergejevics (I.) 33; (II.) 26, 85, 87, 88, 141
Hugo, Victor (I.) 240, 262
Hübner, Zygmunt (II.) 154
Idzikowski, Tadeusz (I.) 141
Illés Béla (I.) 205
Illyés Gyula (II.) 73, 169
Imre herceg, Szent (II.) 253
Ince, IX, pápa (II.) 271
Iredyński, Ireneusz (II.) 157
István, I., Szent, magyar király (I.) 36; (II.) 175, 232, 253, 254, 257
Iván, IV., Rettegett, orosz cár (II.) 281, 282
Iwaszkiewicz, Jarosław (II.) 102, 285
Izwolska, Wiera (I.) 184
Jablonszky Vilmos (I.) 194
Jabłonowska, Zofia (II.) 205
Jabłonowski, Stanisław (I.) 112
Jabłoński, Roman (II.) 20
Jachimowski, Tadeusz (II.) 178
Jagmin, Józef (I.) 165, 167–170, 173
Jakub z Dębna (Dębnai Jakab) (II.) 240
Janion, Maria (I.) 254, 256, 258, 266
Jankowski, Jan Stanisław (II.) 84, 85
Janus Pannonius (II.) 190
Jarocki, Jerzy (II.) 154, 160
Jaroszewicz, Piotr (II.) 111
Jaruzelski, Wojciech (I.) 16, 17; (II.) 24, 104, 106, 161
Jastrun, Mieczysław (I.) 280; (II.) 102
János, Duklai, Szent (II.) 188, 193, 197
János, Kanti, Szent (II.) 216

- János, Kapisztrán, Szent (II.) 118, 189, 281
- János Kázmér, lengyel király (I.) 69–71, 253; (II.) 195, 213, 243
- János, Keresztelő, Szent (I.) 41
- János Pál, II., pápa (Karol Wojtyła) (I.) 23, 26, 27, 34; (II.) 66, 107, 112, 114, 173, 174, 176–179, 188, 192, 271
- János, III., Sobieski, Jan – lengyel király (I.) 17, 20, 63, 74, 78, 79, 293
- János Zsigmond, erdélyi fejedelem (I.) 43; (II.) 194
- Jávorszky Béla (II.) 279
- Jeanne d'Arc (I.) 118, 120, 121
- Jellačić von Buzim, Josip (I.) 196, 197
- Jeszzenszky Géza (II.) 146
- Jeziorański, Antoni (I.) 172, 173
- Jékely Zoltán (II.) 17
- Jodl, Alfred (II.) 19, 262
- Jolán hercegnő, Boldog (I.) 34; (II.) 179
- Jordan, Władysław (II.) 228
- Jordan, Zygmunt (II.) 228, 239
- Jordanowa, Romana (I.) 201
- Jókai Mór (I.) 125; (II.) 118
- József, II. német-római császár (I.) 208; (II.) 236
- József Attila (II.) 266, 291
- Juhász Gyula (II.) 6
- Jurkovič, Dušan (II.) 212, 221–223
- Julius (Iulius) Caesar, Caius (I.) 61. 273
- Juscsenko, Viktor (I.) 29
- Kafka, Franz (II.) 154
- Kaganovics, Lazar Mojszejevics (II.) 93
- Kalergis, Maria (I.) 281
- Kallenbach, Józef (I.) 275
- Kallert őrnagy (I.) 200
- Kamieniecka, Jadwiga (II.) 198
- Kamieniecki, Jan (II.) 198
- Kamieniecki, Mikołaj (II.) 204, 208
- Kamieniecki, Stanisław (II.) 200
- Kamieniecki, Wojciech (II.) 200
- Kamieński, Henryk (tábornok) (I.) 112
- Kamieński, Henryk (filozófus) (I.) 280; (II.) 131
- Kamieński, Mikołaj
- Kaminszkij, Bronyiszlav
- Vladiszlavovics (Kamiński, Bronisław) (II.) 79
- Kamiński, Zbigniew (II.) 306
- Kamiński, Zygmunt (I.) 21
- Kammler, Hans (II.) 62
- Kapronczay Károly (II.) 5, 12
- Kapuściński, Ryszard (II.) 112
- Karadzić, Vuk (I.) 240
- Karger, börtönőr (I.) 201
- Kaributas, litván fejedelem (II.) 273
- Karski (Kozielewski), Jan (II.) 67
- Katalin, II., Nagy, orosz cár (I.) 10, 11, 82, 181

- Kazinczy Gábor 242
Kazinczy Lajos (I.) 188
Kádár János (II.) 5, 23, 100
Kálmán herceg, Boldog (II.) 117
Károly, X., francia király (I.) 108
Károly, XII., svéd király (I.) 62, 253
Károly Gusztáv, X. svéd király (I.) 70, 72, 73
Kázmér, III., Nagy, lengyel király (II.) 142, 193, 199, 213, 216, 227, 241, 272
Kázmér, IV., Jagelló Kázmér, lengyel király és litván nagyfejedelem (I.) 33; (II.) 193, 217, 281
Kázmér herceg, Szent (II.) 193, 280, 281
Kecskés András (II.) 169, 209
Keitel, Wilhelm (II.) 262
Kemény Farkas (I.) 179, 180
Kerényi Grácia (II.) 73–76
Kertész Noémi (II.) 148
Kęstutis, litván fejedelem (II.) 272, 273
Kicki, Ludwik (I.) 112
Kielar, Wiesław (II.) 51
Kieniewicz, Jan (I.) 56
Kierkegaard, Sören Aabye (II.) 310
Kieślowski, Krzysztof (II.) 13, 283, 301–304, 307–316
Kilar, Wojciech (II.) 101
Kinga hercegnő, Szent (II.) 117, 176, 179, 181, 214, 234, 238, 241, 243, 248, 251, 254
Kiss Ernő (I.) 204
Kiss Ferenc (II.) 6
Kiss Gy. Csaba (II.) 143, 146–148, 163
Klaniczay Tibor (II.) 147
Klapka György (I.) 99–101, 140, 141, 144, 149, 165, 172, 188
Kleeberg, Franciszek (II.) 21
Kleczyński, Edward (I.) 149
Kleczyński, Józef (I.) 148, 149
Kniaźnin, Dionizy Franciszek (I.) 216
Kleiner, Juliusz (I.) 228, 245, 247
Klemens százados (II.) 10
Klemens z Moskrzewa (II.) 190
Kluszewski, Jacek (II.) 125
Kłossowski, Antoni (I.) 142
Kmicic-Krzyński, Ludwik (II.) 20
Kobulov, Bogdan Zaharovics (II.) 28
Kochanowski, Jan (I.) 46, 268; (II.) 167
Kochowski, Wespazjan (I.) 65
Kociałkiewicz, Aleksander (I.) 113
Kociołek, Stanisław (II.) 105
Kodolányi Gyula (II.) 146
Koestler, Artur (II.) 22
Kolbe, Maksymilian Maria (II.) 66, 73, 74
Kolder, Andrzej (II.) 204, 205
Kolumbusz Kristóf (Cristoforo Colombo) (I.) 131
Kołakowski, Leszek (I.) 23
Komar, Wacław (II.) 93
Konarski, Szymon (I.) 255; (II.) 129
Konieczny, Zygmunt (II.) 154, 157

- Konstantin nagyherceg,
(Konsztantyin Pavlovics) (I.) 86,
107–109
- Kopczyński, Onufry Bronisław
(I.) 278
- Kopernikusz, Nikolausz
(Kopernik, Mikołaj) (II.) 260
- Koperski, Andrzej (I.) 33
- Kordecki, Augustyn (I.) 27
- Korompay Emánuel Aladár (II.)
33–35
- Korompay Ilona (II.) 35
- Korponay János (I.) 206
- Kossak, Juliusz (II.) 154
- Kossak, Zofia (II.) 58
- Kossuth Lajos (I.) 30, 32, 82, 98,
100, 101, 137–140, 142, 143,
146, 147, 163, 170, 180, 191,
193, 197, 203, 204, 282; (II.)
137, 145, 149, 207
- Kościuszko, Tadeusz (I.) 26, 28,
83, 114, 123; (II.) 124, 236
- Kotkowski, Andrzej (II.) 102
- Kovács György (II.) 225
- Kovács Orsolya Zsuzsanna (II.)
144
- Kovács István (I.) 131
- Kovács Tibor (II.) 219
- Kowalska, Helena, lsd. Fausztina
- Kowalska, Anna (I.) 121
- Kozák Miklós (II.) 209
- Kozlov, Ivan (I.) 241
- Kozłowski, Eligiusz (I.) 102
- Kozłowski, Maciej (II.) 145
- Koźmian, Kajetan (I.) 216
- Koźmian, Stanisław (II.) 153
- Koźmiński, Maciej (II.) 150
- Kónya Imre (II.) 145
- Kósa László (II.) 147
- Kövér László (II.) 149
- Krasicki, Ignacy (II.) 123
- Krasiński-fivérek (I.) 268
- Krasiński, Wincenty (I.) 261, 262,
265
- Krasiński, Zygmunt (I.) 77, 238,
251, 253, 256, 261–275, 278–
283; (II.) 128, 156
- Krauze, Antoni (II.) 304
- Kreczmar, Jerzy (I.) 271
- Krisztina, Svédország királya (I.)
70
- Krisztina, 1828 és 1834 között
II. Máriával szemben Portugália
társuralkodója (I.) 97
- Kroch, Antoni (II.) 223
- Krok, Kazimierz (II.) 225
- Kromer, Marcin (II.) 215, 216
- Krosnói Pál, Paweł z Krosna,
Paulus Krosnensis, Paulus
Ruthenus (II.) 190
- Królikiewicz, Grzegorz (II.) 304
- Krukowiecki, Jan (I.) 95, 249
- Krupińska, Irena (II.) 240
- Krúdy Gyula (II.) 118
- Kuliś, Jerzy (II.) 166
- Kurnatowski, Zygmunt (I.) 83
- Kuśniewicz, Andrzej (II.) 9
- Kutschera, Franz (II.) 77
- Kwaśniewski, Aleksander (I)
- Kwiatkowski, Józef (I.) 137

- Lao-ce (II.) 286, 294, 296
- Lajos Fülöp, francia király (I.) 108, 127, 130
- Lajos, I., Nagy, magyar király, 1370-től lengyel király (I.) 9, 26, 34, 62, 118, 290, 291; (II.) 176, 191, 272, 273
- Lakatos Lajos (II.) 225
- Lamartine, Alphonse (I.) 240, 244
- Lamennais, Hugues Félicité de (I.) 241
- Langie (Lange), Antoni (I.) 164; (II.) 164
- Langbein, Hermann, „Wiktor” (II.) 58, 59
- Langsfeld, megyei főorvos (I.) 204
- Langvenis, litván fejedelem (II.) 273
- Łapiński, Teofil (I.) 164
- Łapsiński, Józef (II.) 124
- Latnser, Hans (II.) 39
- Lator László (I.) 254, 256
- Lawrence, William H. (II.) 39
- László, I., Szent, magyar király (II.) 118, 253, 254, 257, 269
- Lebstück Mária (I.) 118
- Leiningen–Westerburg Károly (II.) 230
- Lelewel, Joachim (I.) 127, 148, 222
- Lenartowicz, Teofil (I.) 279
- Lenin, Vlagymir Iljics (II.) 26, 86
- Lenkey János (I.) 192
- Lenz, Siegfried (II.) 17–19
- Leonardo da Vinci (II.) 258
- Lepper, Andrzej (II.) 232
- Lessing, Gotthold Ephraim (I.) 223
- Lewszczyński, Jerzy (II.) 46
- Lévai Anikó (II.) 174
- Liebehenschel, Rudolf (II.) 64, 65, 70
- Ligeza, Mikołaj (II.) 216
- Lipót, I., német-római császár és magyar király (I.) 78, 79; (II.) 255
- Lippóczy Norbert (II.) 237, 240
- Litwiniuk, Jerzy (II.) 164
- Loach, Ken (II.) 302
- Łoś, Franciszek Ksawery (I.) 174
- Losonczy Anna (I.) 44–46, 48
- Lotharingiai Károly (I.) 79
- Łubczyk, Grzegorz (II.) 12
- Łubiński, Tomasz (I.) 110
- Lubomirski, Aleksander (II.) 172
- Ludwig, Gustav (II.) 221
- Lugosi József (II.) 224
- Łukasiewicz, Ignacy (II.) 200, 201, 218
- Luks Rezső (I.) 194
- Lutowławski, Witold (I.) 23; (II.) 101
- Lüders, Alekszandr Nyikolajevics (I.) 176, 180
- Macha, Karel Hynek (I.) 241
- Macharski, Franciszek (II.) 173, 179
- Maciszewski, Jeremy (I.) 58
- Maczek, Stanisław (II.) 7–11
- Madách Imre (I.) 232, 247, 248
- Magi István (II.) 208
- Magyar Bálint (II.) 207

- De Maistre, Joseph (I.) 264
Majchrowski, Jacek (II.) 180
Majer kapitány (I.) 200
Majewska, Barbara (I.) 213
Majszkij, Ivan Mihajlovics (II.) 31
Makovecz Imre (II.) 213, 245
Makowski, Stanisław (I.) 249, 250
Malczewski, Antoni (I.) 244, 245, 258
Maléter Pál (II.) 26, 82, 85, 93, 94, 97, 100, 141
Malewski, Franciszek (I.) 217
Malinyin, Mihail Szergejevics (II.) 82, 84
Mandel, Marie (II.) 76
Marcinkevičius, Justinas (II.) 280
Marcinkiewicz, Antoni Agaton Hilary (I.) 186, 187
Marczewski, Wojciech (II.) 304
Margit, Szent, (Árpádházi) (I.) 34
Margit, II., (Dánia királya) (I.) 23
Margitay Gábor (I.) 153
Markiewicz, Bronisław (II.) 190
Marullus, Michael Tarchaniota (I.) 47
Marynowski altiszt (I.) 202
Maszkowski, Karol (II.) 232
Matczyński, Konstanty (I.) 157, 162
Matejko, Jan (I.) 26; (II.) 143, 154, 241, 243, 250
Mayr, Hans (II.) 221
Mazepa, Ivan (I.) 253
Mazzini, Giuseppe (I.) 105
Mária Terézia (I.) 20, 208; (II.) 186
Máriássy János 152, 154, 159, 162
Mátyás, Corvin Mátyás, magyar király (I.) 28, 33, 34; (II.) 190, 193, 202, 231, 280
Mączyński, Józef (I.) 85
Mednyánszky László (II.) 252
Menaszes Márton (II.) 264
Mengele, Josef (II.) 70
Mester Jakab (II.) 226
Metternich, Klemens Wenzel Lothar von (II.) 123
Mészáros Lázár (I.) 102, 196, 197
Mészáros Márta (II.) 118
Michelet, Jules (I.) 264, 280
Mickiewicz, Adam (I.) 26, 77, 97, 118, 121, 123, 205, 213–230, 233–245, 247, 249, 251, 253, 257–259, 262, 263, 266, 273, 275, 278–282; (II.) 234–125, 153, 235
Mickiewicz, Mikołaj (I.) 214
Mierosławski, Ludwik (I.) 97, 98, 129, 132–134, 138, 143; (II.) 131, 132
Mihály nagyherceg (Mihail Pavlovics) (I.) 109
Miklós, I., (orosz cár és 1829–1831 között lengyel király) (I.) 21, 82, 86, 107–109, 126, 127, 131, 133–136, 138, 143, 180, 182, 184, 208, 223, 248, 262, 265, 267, 278; (II.) 127, 129, 134, 135, 152, 192, 277
II. Miklós, orosz cár (II.) 136, 220
Mikojan, Anasztaz Ivanovics (II.) 28, 39, 92, 93

- Mikołajczyk, Stanisław (II.) 80, 140
- Mikó Zoltán (II.) 35
- Miksa, I., (német-római császár és magyar király) (I.) 43, 44
- Mikszáth Kálmán (II.) 118
- Miłkowski, Zygmunt, (Jeż, Teodor Tomasz) (I.) 125, 153, 155, 165, 183, 190, 205–207
- Miłosz, Czesław (I.) 23; (II.) 22, 102, 264, 266
- Milosz, Oscar Vladislas (II.) 266
- Miltényi Dénes (II.) 225
- Minc, Hilary (II.) 93
- Minduagas, litván fejedelem (II.) 272
- Mjerkulov, Vsevolod Nyikolajevics (II.) 28, 33
- Młodecka markotányonső (I.) 170
- Młota-Fijałkowski, Czesław (II.) 20
- Młynarczyk, Paweł (II.) 254
- Mniszchowa, Maria Amalia z Brühlów (II.) 190
- Mniszchówna, Barbara (II.) 198
- Mniszek, Władysław (II.) 189
- Mnyishovna, Marina (II.) 198
- Mochnecki, Maurycy (I.) 226, 244
- Mondral, Camilla (II.) 6
- Mohamed Ali (Muhammad Ali), Egiptom kormányzója (I.) 97
- Molnár Erik (II.) 6
- Molnár Ferenc (II.) 118, 235
- Molotov, Vjacseszlav Mihajlovics (I.) 14; (II.) 12, 25, 27, 28, 39, 49, 83, 88, 150, 265, 268
- Moltke, Helmuth von (II.) 47
- Moniak, Andrzej (II.) 254
- Moniak, Mateusz (II.) 255
- Moniuszko, Stanisław (II.) 128
- Montalambert, Charles de (I.) 241
- Montgomery, Bernard Law (II.) 11
- Moore, Thomas (I.) 244, 264
- Mosdorf, Jan (II.) 58
- Mościcki, Ludwik (II.) 19
- Mozart, Wolfgang Amadeus (I.) 230
- Mrozek, Sławomir (II.) 73, 154, 160, 161
- Munk, Andrzej (I.) 37; (II.) 101, 102
- Muravjov, Mihail (II.) 268
- Murád, III., török szultán (I.) 51
- Mussolini, Benito (II.) 10
- Muzsay Gusztáv (II.) 225
- Mykolaitis-Putinas, Vincas (II.) 276
- Nagy Gáspár (II.) 147
- Nagy Imre (I.) 33, 151; (II.) 85, 86, 99, 207
- Nagy Iván (II.) 250
- Nagy József (II.) 225
- Nagy József Zsigmond (II.) 146–148
- Najdarowski, Bronisław (I.) 184
- Napóleon, I., Bonaparte (francia császár) (I.) 11, 20, 83, 84, 95, 107, 119, 125, 126, 136, 239,

- 240, 252 255, 261, 262, 273, 278; (II.) 120, 281
- Napóleon, III., Bonaparte Lajos (francia császár) (I.) 240, 282
- Naszkowski, Marian (II.) 99
- Nádossy Sándor (I.) 198
- Nemes Dezső (II.) 23
- Nemes Nagy Ágnes (I.) 219, 250
- Neudorfer (Neydörfer), J. (II.) 239
- Newerly, Igor (I.) 184; (II.) 73
- Niemcewicz, Julian Ursyn (I.) 238; (II.) 123
- Niemczyc, Adam (II.) 13
- Niemojewski, Wincenty (I.) 93, 94
- Nietzsche, Friedrich (II.) 267
- Niznánsky, Jozef (I.) 258
- Norman, Davies (I.) 56
- Norwid, Cyprian Kamil (I.) 118, 131, 145, 243, 253, 274–283; (II.) 17, 151, 250
- Novoszilcov, Nyikolaj Nyikolajevics (I.) 220, 230; (II.) 123
- Nowak, Edward (II.) 56
- Nowak, Jerzy Robert (II.) 6, 7
- Nowak-Jeziorański, Jan (II.) 100
- Nowakowski, Józef (I.) 202
- Nowicki, Jan (II.) 159
- des Noyers, Piotr (Pierre) (I.) 63–65
- Nyepokojsickij, Artur Adamovics (I.) 180
- Nyikolai, Alekszandr Pavlovics, (Nicolai) (I.) 143
- Nyisзли Miklós (II.) 70, 71
- Oberfrank Ferenc (II.) 167
- Ochab, Edward (II.) 88, 90–93
- Oczko, Wojciech (II.) 191
- Odojewski, Włodzimierz (II.) 75
- Odyniec, Antoni Edward (I.) 220
- Okulicki, Leopold (II.) 84, 85
- Olbrychski, Daniel (II.) 205
- Oleśnicki, Zbigniew (II.) 187
- Olkuszi Marcin Bylica (I.) 34
- Olson, Lynne (II.) 41, 42, 45
- Olszański, Tadeusz (II.) 6, 7
- Olszewski, Hieronim (I.) 190
- Olszewski, Józef (I.) 186, 187, 189
- Orbán Viktor (II.) 149, 150
- Ordon, Julian (I.) 227
- Ordódy György (II.) 233
- Orłowski, Leon (II.) 10
- Ormai Norbert, (Auffenberg) (I.) 202
- Orman, Elżbieta (II.) 169
- Orsós Ferenc (II.) 38
- Ostróski, Janusz (II.) 235
- Oświęcim z Kunowa, Anna (II.) 198
- Oświęcim z Kunowa, Stanisław (II.) 198
- Ottinger, Franz (Ferenc) (I.) 191
- Ottlep, Ernst (I.) 105
- Ovidius Naso, Publius (I.) 46, 215
- Paczolay Gyula (II.) 33
- Paderewski, Ignady (I.) 12; (II.) 226
- Padovano, Giovanni Maria (II.) 198
- Palacký, František (I.) 242

- Palitzsch, Gerhard Arno Max (II.) 50, 60, 61
 Panyutyin, Fjodor Szergejevics (I.) 93
 Pańszczyk, Mieczysław (II.) 65
 Parczewski, Michał (I.) 33
 Pasek, Jan Chryzostom (I.) 60–62, 65, 68, 71–77, 253
 Paszkevics–Erivanszkij, Ivan Fjodorovics (I.) 94, 95, 143, 176, 182, 183, 186, 207, 279; (II.) 127
 Paszkiewicz, Ludwik (II.) 43
 Pákh Tibor (II.) 147
 Pál, I., orosz cár (I.) 181
 Pálfalvi Lajos (II.) 147
 Pálóczy Horváth György (II.) 246
 Pázmány Péter (II.) 118
 Peiper, Tadeusz (I.) 243
 Pełczyńska, Michalina (II.) 139
 Penderecki, Krzysztof (II.) 101, 154, 247
 Perczel Mór (I.) 94, 99, 191
 Perényi Gábor (II.) 190
 Petlura, Semen (I.) 13; (II.) 277
 Petneki Áron (II.) 143, 163
 Petőfi Sándor (I.) 32, 106, 111, 116, 124, 175, 181, 194, 195, 228; (II.) 207, 238
 Petrarca, Francesco (I.) 44, 46, 47
 Petrovics (I.) 189
 Péter, I., Nagy, orosz cár (I.) 62, 253
 Pfeiffer, Freimund (I.) 106
 Picasso, Pablo (I.) 239; (II.) 101
 Piesiewicz, Krzysztof (II.) 312
 Pigoń, Stanisław (II.), 171
 Pilecki, Witold (II.) 54, 55, 57–59, 66–68
 Pilecki, Marcell (II.) 67
 Pilinszky János (II.) 17, 226, 266
 Piłsudski, Józef (I.) 11–13, 24, 26; (II.) 31, 34, 253, 277
 Pimjonov (II.) 84
 Pindarosz (I.) 215
 Piotrowski, Antoni (I.) 140, 190, 198
 Piotrowski, Rufin (I.) 185, 186
 Pius, IX., pápa (I.) 240, 281
 Piwowski, Marek (II.) 304
 Plater, Cezary (I.) 122
 Plater, Emilia (I.) 118–123
 Plater, Franciszek Ksawery (I.) 119
 Podoski, Piotr (I.) 190
 Pogonowski, Janusz (Janusz Skrzetuski) (II.) 48, 51, 57, 65, 66
 Pohl, Oswald (II.) 64
 Pol, Wincenty (II.) 128
 Polański, Roman (II.) 205
 Polska György (II.) 225
 Pomarańcza (II.) 75
 Pomian, Krzysztof (II.) 101
 Poniatowski, Józef (József) (I.) 26; (II.) 124
 Poniński, Władysław (I.) 140, 142, 152, 157, 158, 200

- Poplavszkij-Grohov, Szergej,
(Felvett lengyel neve: Popławski,
Stanisław; eredeti neve Grohov,
Szergej Fjodorowicz) (II.) 91
- Popowski, Bolesław (I.) 205
- Portius, Anna (II.) 197
- Portius, Robert Wojciech (II.)
195–197, 203
- Possevino, Antonio (II.) 143
- Potocki, Adam (II.) 167, 1168
- Potocki, Albert Szeliga (I.) 280
- Potocki, Jan (II.) 161
- Praznovszky Mihály (II.) 165, 166
- Prądzyński, Ignacy (I.) 88–90,
249
- Prešeren, France (I.) 241
- Propertius, Sextus (I.) 46
- Prugly Magdolna
(Horthy Miklósné) (II.) 10
- Prus, Bolesław (I.) 125; (II.) 250
- Przesmycki, Zenon (I.) 277
- Przyboś, Julian (II.) 102
- Przytocki, Piotr (II.) 208
- P. Szathmáry Károly (I.) 199
- Pszoniak, Wojciech (II.) 159
- Puskás László (II.) 174
- Puskin, Alekszandr Szergejevics
(I.) 220, 241, 253
- Pułaski, Kazimierz (I.) 268
- Rachwatowa, Stanisława (II.) 76
- Radkiewicz, Stanisław (II.) 87, 89
- Radó György (I.) 246, 252
- Radwan, Stanisław (II.) 154
- Radziwiłł, Janusz (I.) 54, 70
- Radziwiłłowicz, Jerzy (II.) 159
- Radziwiłłówna, Krystyna (I.) 46
- Rajk László (II.) 102
- Ramorino, Hieronim (I.) 103
- Raszanowicz, Maria (I.) 121, 122
- Ravasz István (II.) 224
- Rákos Sándor (II.) 289
- Rákóczi György, I., erdélyi fejedelem (I.) 69
- Rákóczi György, II., erdélyi fejedelem (I.) 62, 72; (II.) 197, 200, 202, 231, 243
- Rákóczi Ferenc, II., Erdély és Magyarország fejedelme (I.) 62
- Rákóczi Zsigmond, erdélyi fejedelem (I.) 58
- Ránki György (II.) 5, 22
- Reeve, Henry (I.) 263–265
- Regnart, Jacob (I.) 47
- Reitino, Jan Lucian (II.) 198
- Rembowski, Henryk Ludwik (I.)
39, 140, 171, 186
- Ribbentrop, Joachim (I.) 14, 37;
(II.) 12, 25, 27, 49, 88, 150, 265,
278
- Rilejev, Kondratyev Fjodorovics
(I.) 220, 241
- Rimay János (I.) 51
- Rimbaud, Arthur (I.) 238
- Robak, Władysław (II.) 20
- Robespierre, Maximilien (II.) 113
- Rogucki, Dariusz (II.) 181
- Rokosszovszkij, Konsztantyin
(II.) 90, 92, 93, 95
- Romaniv, Vologya (II.) 208
- Romkowski, Roman (II.) 89

- Roosevelt, Franklin Delano (II.) 23, 24, 38, 68, 80
- Rosonczy Ildikó (II.) 148
- Rossi, Pallegriano (I.) 282
- Rowecki, Stefan, „Grot” (II.) 66
- Rozenberg (Vrba), Walter (II.) 69
- Roztworowski, Marek (II.) 168
- Rożyński, Kasper (II.) 195
- Rónay György (I.) 225, 235–238, 252, 255, 257; (II.) 17, 118
- Rózański, Józef (II.) 89
- Rózewicz, Stanisław (II.) 306
- Rózewicz, Tadeusz (II.) 154
- Różycki, Samuel (I.) 93
- R. Takács Olga (II.) 148
- Rucki, Władysław (I.) 199
- Rudolf, I., magyar király (II. Rudolf néven német-római császár) (I.) 51
- Rugyenko, Roman (II.) 39
- Rulikowski, Konrad (Kazimierz, Kázmér) (I.) 190, 205–207
- Ruskin, John (II.) 267
- Rutkowska, Emilia (II.) 256
- Rüdiger, Friedrich Wilhelm von (I.) 206; (II.) 126
- Rybiński, Maciej (I.) 148
- Rzepecki, Karol (I.) 111
- Sadeler, Jan (II.) 197
- Sadowski főhadnagy (II.) 19
- Saint-Simon, Claude Henri (I.)
- Salamon, magyar király (II.) 254
- Salamon Bethlen Ilona (II.) 246
- Salamon-Rácz Tamás (II.) 12
- Salomea, Boldog (II.) 117
- Samsonowicz, Henryk (I.) 55
- Saski, Konstanty (II.) 229
- Sand, Georg (I.) 240, 241
- Sarnicki, Stanisław (II.) 153
- Sándor, I., orosz cár (1815-től lengyel király) (I.) 86, 106, 107, 109, 119, 126, 182, 204, 214, 220, 230, 261; (II.) 120–122
- Sándor, II., orosz cár (I.) 183, 186, 187
- Sára Sándor (II.) 233
- Sározy Gyula (I.) 164
- Schiller, Friedrich (I.) 216, 117, 245, 262; (II.) 168
- Schlegel, Friedrich (I.) 266
- Schlik von Bassano und Weisskirchen, Franz (I.) 99, 100, 139–141
- Schnürr-Pepłowski, Stanisław (I.) 201
- Schopenhauer, Arthur (II.) 267
- Schulz, Bruno (II.) 73
- Schwartz főhadnagy (I.) 162
- Schwartz, Christoph; (II.) 197
- Schweighofer, színésznő (I.) 201
- Schwelli, Siegfried (II.) 59
- Scott, Walter (I.) 260, 266
- Seherr–Thoss Artur (II.) 230, 231
- Serafiński, Tomasz (II.) 54
- Serédy András (II.) 225
- Serédy Zsuzsanna (II.) 235
- Sevcsenko, Tarasz (I.) 241
- Seweryn, Andrzej (II.) 205
- Shakespeare, William (I.) 249, 251, 255, 264; (II.) 153, 157

- Siciński, Władysław (I.) 70
 Siemieński, Mikołaj (II.) 200
 Sienieński, Jan (II.) 191
 Sienieński, Zbigniew (II.) 191
 Sienkiewicz, Henryk (I.) 70, 77; (II.) 250
 Sierakowski, Wacław (I.) 91
 Sikorski, Jan (II.) 55
 Sikorski, Władysław (I.) 26; (II.) 10, 22, 31, 37, 40, 68
 Siljak százados (I.) 153
 Simbschen, Julius (I.) 200
 Skąpski, Rafał (II.) 108
 Skibiński, Franciszek (II.) 7,
 Skirgaila, litván fejedelem (II.) 273
 Skotnicka, Zofia (II.) 196
 Skotnicki, Jan (II.) 196
 Skrzynecki, Jan (I.) 88–91, 94, 96, 109–114, 121, 249
 Skubiszewski, Krzysztof (II.) 150
 Ślaski, Jan (II.) 164, 204
 Ślaski, Edmund (I.) 174
 Słatyński őrnagy (II.) 8
 Śliwowska, Wiktoria (I.) 186, 188, 189
 Słowacki, Euzebiusz (I.) 243, 244
 Słowacki, Juliusz (I.) 26, 126, 243–260, 274, 275, 278, 279; (II.) 128, 153, 157, 161
 Smoleński, Władysław (I.) 55
 Smolka, Franciszek (I.) 209
 Smorawiński, Mieczysław (II.) 37
 Smuglewicz, Antoni (II.) 199
 Smuglewicz, Franciszek (II.) 281
 Śniadecki, Jan (I.) 219
 Sobieski, Jan, Szobieszki János, Isd. János, III.
 Sobieski, Jakab, (Jakub) (I.) 78, 293
 Sobieski, Wacław (történész) (I.) 58
 Sokulski, Franciszek (I.) 146, 147, 149
 Somody Sándor (II.) 225
 Somogyi Antal (I.) 148
 Somogyi Győző (II.) 208
 Sorokowicz, Józef (I.) 121
 Sosabowski, Stanisław (II.) 9–11
 Sőtér István (I.) 228, 231, 253
 Speer, Albert (II.) 262
 Spiró György (II.) 152, 153
 Spitznagel, Ludwik (I.) 242, 247
 Spychalski, Marian (II.) 87, 93
 Stachura, Edward (II.) 13, 283, 285–287, 289–291, 293–297
 Stachura, Stanisław (II.) 287
 Stadion, Franz (I.) 134
 Stadnicki, Stanisław (I.) 57
 Stalla-Sawicki, Jan (I.) 81
 Stanislas atya (II.) 267
 Starewicz, Artur (II.) 99
 Starowolski, Szymon (I.) 63
 Staszewski, Stefan (II.) 88, 95
 Stauffenberg, Claus von (II.) 263
 Stefanowska, Zofia (I.) 278
 Stein Miksa (I.) 180, 199
 Stein, Peter (II.) 154
 Sternberg, Baruch (II.) 27
 Stewart, Donald B. (II.) 23
 Stoll Márton (Martin Stoll) (I.) 204
 Stroiński, Zdzisław (I.) 278
 Stroop, Jürgens (II.) 39

- Strössel, Alfred (II.) 57
 Stuhr, Jerzy (II.) 159
 Štulc, Vaclav (I.) 242
 Štúr, Ľudovít (I.) 241, 242
 Światło, Józef (II.) 87
 Świerczewski, Karol (II.) 209
 Styka, Jan (II.) 236, 237
 Stwosz, Wit (Veit Stoss) (I.) 26
 Suchodolski altiszt (I.) 202
 Suffczyński, Antoni (I.) 186, 187
 Sulyok Anna (I.) 51 (II.) 199, 202
 Surmacki, Władysław, „Sławek” (II.) 56
 Syrek, Maciej (II.) 204
 Swianiewicz, Stanisław (II.) 29, 30
 Swinarski, Henryk (II.) 155
 Swinarski, Konrad (II.) 13, 136, 152, 154–158
 Szaniawski, Konstanty (I.) 186
 Szabad György (II.) 144, 147
 Szabolcs Ferenc (II.) 221
 Szalai Attila (II.) 206, 208
 Szalay József (jr) (II.) 247–251
 Szalay József (sr) (II.) 249
 Szaniszló Ágost (Poniatowski), lengyel király (I.) 20, 21, 23, 181, 263; (II.) 125
 Szaniszló, Szent, (krakkói püspök) (I.) 26, 35; (II.) 216, 268, 280
 Szapolyai János, magyar király (II.) 191, 204
 Szarvas András (II.) 225
 Száraz György (II.) 6
 Szárkány Anna (I.) 36, 49; (II.) 164, 239, 281, 282
 Szczepkowski, Jan (II.) 221, 224
 Szeberényi András (II.) 225
 Szegedy–Maszák Mihály (II.) 147
 Szemere Bertalan (I.) 81, 148
 Szemérmes Boleszló herceg (II.) 117, 180, 181, 214, 241
 Szent Hedvig, lsd. Hedvig
 Szent Margit, lsd. Margit
 Szentkirályi Mór (I.) 148
 Szentmártoni Szabó Géza (II.) 203, 208
 Szenyán Erzsébet; (II.) 146
 Szepsi Csombor Márton (II.) 234
 Szerov, Ivan Alekszandrovics (II.) 26, 82–84
 Szigjártó István (II.) 146, 148, 149
 Szilágyi István (II.) 266
 Szilágyi Sándor (II.) 225
 Szilveszter, II., pápa (I.) 33
 Szkarjatyin, Jurij Jakovlevics (I.) 180
 Szlowski (Sławski), Feliks (I.) 190–192
 Szőnyi István (II.) 13
 Sztálin, Joszif Visszarjonovics (I.) 15, 26, 184; (II.) 24–26, 28, 36–39, 41, 42, 44, 45, 68, 78–81, 83, 85, 96, 88, 93, 278
 Szűcs Miklós (II.) 82
 Szwieternia, Jerzy (II.) 306
 Szyg, Joachim (I.) 171
 Szymanowska, Maria (I.) 239
 Szymanowski, Maciej (II.) 148
 Szymański, Henryk J. (II.) 24
 Szyborska, Wisława (II.) 102

- Szyndler, Bartłomiej (I.) 81, 94, 102, 104
 Tabaczyński, Tadeusz (II.) 19
 Tamási Lajos (II.) 86
 Tarczay Tamás (II.) 193, 215
 Tarło, Stanisław (II.) 196
 Tarłówna (II.) 240
 Tarnowski, Stanisław (I.) 275
 Tánčos Gábor (II.) 5
 Tchorznicki, Władysław (I.) 139–141, 172, 188
 Teleki László (I.) 98
 Teleki Pál (I.) 37; (II.) 6, 11, 22, 24
 Tersánszky Józsi Jenő (II.) 118
 Tetmajer, Władysław (II.) 216, 242
 Thol, Zdzisław (II.) 218, 223
 Thököly Imre (I.) 75, 78
 Thun, Friedrich (I.) 135
 Thurn und Taxis, Emerich zu (I.) 200, 204
 Thurzó György (II.) 254
 Tinódi Lantos Sebestyén (I.) 46
 Tisza István (II.) 6
 Toldy Ferenc (I.) 242, 263
 Tompa Mihály (I.) 106, 111, 116
 Towarnicki, Izydor (I.) 190
 Towiański, Andrzej (I.) 239, 256
 Török polgármester (I.) 201
 Török Bálint (II.) 82
 Trela, Jerzy (II.) 157, 159
 Trenck, Heinrich von der (I.) 100
 Trockij, Lev Davidovics (II.) 78
 Truman, Harry Spencer (I.) 15
 Trzebiński, Andrzej (I.) 278
 Tuhacsevszkij, Mihail
 Nyikolajevics (II.) 78
 Turno, Helena (I.) 85
 Turowicz, Jerzy (II.) 145
 Tuszewski, Jerzy (II.) 7, 12
 Tuszyński, Antoni (II.) 254
 Tymowski, Michał (I.) 56
 Tyssowski, Jan (II.) 134
 Tyulenyev, Ivan (II.) 32
 Ulrih, Vaszilij (II.) 85
 Urban, Karl (I.) 198
 Urbanowicz, Witold (II.) 43, 45
 Urbán Aladár (I.) 148
 Ulászló, II., Jagelló (Jogaila)
 (lengyel király és egy ideig litván
 nagyfejedelem, Hedvig férje)
 (I.) 66, 118; (II.) 142, 172, 187,
 197, 198, 239, 246, 273–275,
 279, 280
 Ulászló, III., Várnai Ulászló,
 magyar királyként I. Ulászló
 (II.) 187, 281
 Ulászló, IV., lengyel király (I.) 69;
 (II.) 195
 Ulászló, Opuliai (Władysław
 Opolczyk) (I.) 27; (II.) 191
 Ungeheuer, Zbigniew (II.) 203–
 206
 Ungnád Kristóf (I.) 44
 Urai Uray István (II.) 10
 Uris, Leon; (II.) 56, 57
 Újlaki Ferenc (II.) 67
 Újváry Gábor (II.) 206
 Vadas Mihály (II.) 282
 VanVliet, John Jr. (II.) 23
 Varga Béla (II.) 12, 58

- Varga Ottó (I.) 194
Varga ulánuskapitány (I.) 150
Vas István (II.) 17
Vasvári Pál (I.) 199
Vaszil, orosz nagyfejedelem (II.) 274
Vágó Pál (II.) 236
Várhelyi Miklós (II.) 147
Vásárhelyi Miklós (II.) 147
Verebélyi Pál (II.) 225
Verlaine, Paul (I.) 238
Vécsey Károly (I.) 203
Vidor Miklós (I.) 246
Vilmos, I., (Hollandia királya) (I.) 108
Vincent, Stanley (II.) 44
Virion, Jerzy de (Jerzy Hlebowicz) (II.) 57
Visinszkij, Andrej Januarjevics (II.) 80
Vitautas, Witold, litván nagyfejedelem (II.) 273–275, 279, 280
Vitéz János (I.) 34
Vitkay Pál (Paweł Witkay) (II.) 254
Vogel, Anton (I.) 100, 101
Voltaire (François-Marie Arouet) (I.) 82, 215, 253
Vorosilov, Kliment Jefremovics (II.) 28, 39
Vörös László (II.) 144
Vörösmarty Mihály (II.) 246
Vujicsics Tihamér (II.) 159
Wagner, Franciszek (I.) 188
Wagner, Otto (II.) 221
Wajda, Andrzej (II.) 13, 24, 105, 111, 113, 136, 153, 158, 159, 205, 306, 307
Wajda, Jakub (II.) 24
Walaszak, Joanna (II.) 155
Walentynowicz, Anna (II.) 111
Wallenberg, Raoul (II.) 36
Wałęsa, Lech (II.) 12, 104, 109, 111, 151
Wański, Ludwik, (Vánszky Lajos) (I.) 148–151
Wasilewski, Edmund (II.) 128
Wasilewski, Mariusz (II.) 251
Ważyk, Adam (I) 130; (II.) 102, 207, 209
Weintraub, Wiktor (I.) 251
Weiss, Peter (II.) 154
Weöres Sándor (II.) 73
Wereszczakówna, Maryla (I.) 218, 219, 221, 226
Wereszycki, Henryk (II.) 142, 148
Wesselényi Ferenc (I.) 36, 49; (II.) 239, 240, 282
Wetzler, Alfred (II.) 69
Wieczorek, Leo (II.) 56
Wielhorski, Józef (I.) 84
Wielopolski-család; (II.) 216
Wielopolski, Aleksander (II.) 129
Wieruski, Antoni (I.) 140, 173, 188
Wierzbicki, Longin (I.) 190
Willent, Jan (II.) 197
Willman, Adam (II.) 97
Windisch-Grätz, Alfred zu (I.) 99, 143, 163, 171, 191
Winkor, Kazimierz (II.) 110

- Wirths, Edward (II.) 59, 65
Wise, Stepan (II.) 68
Witkiewicz (Witkacy), Stanisław Ignacy (II.) 154, 161
Witkowska, Alina (I.) 220, 233, 259
Włodarkiewicz, Jan (II.) 54, 58
Wodzicki, Stanisław (II.) 124
Wojciechowski, Krzysztof (II.) 304
Wołyński, Tadeusz (I.) 188
Woronicz, Paweł (II.) 124
Woroniecki, Józef (I.) 140, 194, 198, 199
Woroniecki, Mieczysław (I.) 140, 190, 193–202, 204, 205, 207
Woroszyński, Wiktor (II.) 73, 96
Worowska, Teresa (II.) 164, 239
Wrba–Freudenthal, Ladislav gróf (I.) 191
Wybicki, Józef (I.) 18
Wyka, Kazimierz (I.) 264; (II.) 110
Wysocki, Józef (I.) 81, 101, 102, 124–129, 131–135, 138–145, 149, 152, 153, 155, 159, 160, 160, 162, 165, 167–174, 187
Wysocki, Piotr (I.) 124, 126, 127, 185, 186, 272
Wyspiański, Stanisław (I.) 124, 274; (II.) 117, 157–159, 180
Wyszyński, Stefan (II.) 87
Zakariás Attila (II.) 238
Zaleski, Józef Bohdan (I.) 233, 244, 253
Zaliwski, Józef (I.) 129, 182
Załużski, Józef (II.) 192
Załużski, Karol (I.) 120; (II.) 192
Zamaria Ferdinánd (I.) 49
Zambrowski, Roman (II.) 92, 93
Zamoyski, Jan (I.) 46, 49, 54; (II.) 185
Zan, Tomasz (I.) 215
Zandegger Lucia (I.) 49
Zanussi, Krzysztof (II.) 306
Zassz, Grigorij Hrisztoforowics (II.) 252
Zawieyski, Franciszek (II.) 101
Zaworska, Helena (II.) 295
Zborowski, Samuel (I.) 259
Zbozień, Bolesław (II.) 60
Zdziechowski, Marian (II.) 142
Żebrowski, Edward (II.) 304
Zebrzydowski, Mikołaj (I.) 53–56
Żeleński, Wiesław (II.) 46
Żeleński, Władysław (I.) 150
Zelnik József (II.) 145–147
Żeromski, Stefan (I.) 266
Zichy Ferenc (I.) 148
Żmigrodzka, Maria (I.) 254
Żółkiewski, Stefan (I.) 55
Żółtowski, Hipolit (I.) 139–141
Żuławski, Jędrzej (I.) 192
Żurmański (Surmacki), (Zsurmay Lipót) (I.) 190
Zygadło, Tomasz (II.) 304
Zygelbojm, Smul (II.) 46
Żywczyński, Mieczysław (II.) 137
Zsigmond, III., (Vasa) (I.) 25, 53–55, 58, 59; (II.) 191, 195
Zsigmond, II., Ágost (I.) 43; (II.) 191, 194

Zsigmond, Luxemburgi, német-
római császár és magyar király
(II.) 246, 274

Zsófia, Vitautas felesége (II.) 274

Zsille Gábor (II.) 103, 206

Zsukov, Georgij Konstantyinovics
(II.) 84

Zsurmay, lsd. Žurmański

TARTALOM

Bevezetés a „Második könyvhöz”	5
--	---

EZERKILENC SZÁZHARMINCKILENC SZEPTEMBER ELSEJÉTŐL AZ EZREDFORDULÓIG

1939. szeptember 1-je versben, prózában, valóságban	17
Katyń	22
Az angliai légicsata kiradírozott hősei	40
Az életmentő <i>Mein Kampf</i>	46
Auschwitz 1688 napja és éjjele	48
A halálra ítélt város	77
Történelmi tanmese a meghívottakról, a meghívókról és a kézmosókról	82
A lengyel út	86
A lengyel nép segítőkészsége és a költő lelkipurdalása	96
A lengyel munkás-Hamletek	104
Gondolatok a Szolidaritásról	109

KRAKKÓ ÁLOMSZERŰSÉGE ÉS JELENVALÓSÁGA

Krakkó álomszerűsége	117
Amikor Krakkó állam volt	119
Akiket Krakkó egyeteme és színháza 1956 után befogadott . . .	136
Napló a krakkói Balassi-emléktábla állításáról	163
A krakkói „Magyar kápolna”	172
„A pápának is aludnia kell...”	176
Krakkó ünnepe	180

BALASSI BÁLINT ÉS A BÁTHORYAK NYOMÁBAN –
KULTURÁLIS UTAZÁSOK LENGYELORSZÁGBAN ÉS
LITVÁNIÁBAN

Balassi Bálint nyomában Dél-Lengyelországban	185
A javasolt dél-lengyelországi „Balassi-útvonal”	185
A lengyelországi „Magyar utcákban” és magyar borpincékben Balassi Bálinttal	186
A XXI. század három napjának és három emléktábla állításának krónikája	203
Szent Hedvig királynő „kis Krakójába” a Kárpátok megritkult népű falvain át	209
„Mikor jártam Galícia felé...”	219
Łużnától Tarnówig	226
„Add vissza a bajszomat!” avagy bajuszfesztivál egy községben.	228
Egy magyarrá lett földesúr utazása Galíciában	230
Az új évezredbe vezető kapu Bem szülővárosában	233
Dębónn innen és Dębónn túl – Wieliczkáig	239
Krakkótól Árváig és a Szepességig	244
A két szomszédvár egyike	245
A szczawnicai gyógyfürdőhely és Szalay József emléktáblája	247
A lengyel Árvában	252
Báthory András síremlékétől Báthory István egyeteméig	258
A litván történelmi tudatról és litvánia magyar emlékeiről	271

AZ LENGYEL IRODALOM ÉS FILMMŰVÉSZET „KASZKADŐREI”

Edward Stachura	285
Krzysztof Kieślowski életei	301

Az Első (I.) és Második (II.) könyv személynévmutatója	317
Képmelléklet	343

KÉPMELLÉKLET

ISBN 978 963 9903 10 4

Kiadja a Széphalom Könyvműhely
1068 Budapest, Városligeti fasor 38.
Tel./fax: 351-0593

E-mail: iroszak@t-online.hu,
www.szephalom-konyvmuhely.hu

Felelős kiadó: Mezey Katalin

Nyomdai előkészítés és borítóterv: Pető Zsuzsa
Nyomdai műveletek: Nalors Grafika Kft., Vác

Magyar és lengyel katonák találkozása az 1939 márciusában létrejött közös határon, amely fél évvel később több tízezer lengyelnek a menekülés lehetőségét jelentette.

Balló Zoltán ezredes

Antall József
menekültügyi kormánybiztos

Varga Béla balatonboglári plébános, a lengyelek egyik legfőbb pártfogója

Az esztergomi
Sobieski-emlékmű
megkoszorúzása
1939. november 11-én
Lengyelország állami
ünnepén

Jan Emisarski ezredes és Doró Gábor cserkészparancsnok

A „halál erdejében” exhumált
lengyel tisztek egy csoportja.

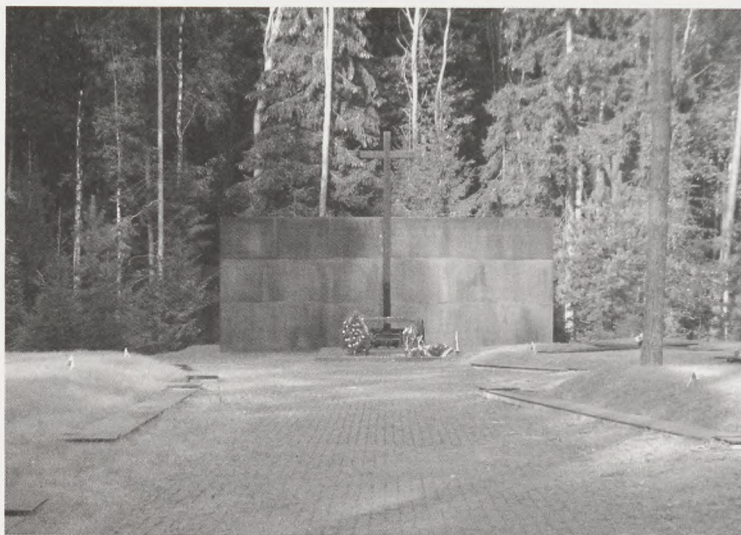

Az egyik áldozat
– a Virtuti Militari
kitüntetéssel.

Dr. Orsós Ferenc – a nemzetközi orvosbizottság tagja

A katyíni mártírok oltára a kivégzések helyszínén.

A szovjetek által 1945 januárjában készített légifelvétel a birkenai haláltáborról.

A halálba hurcolt magyar zsidók egy csoportja.

A halál fala a 11-es blokk udvarán
a láger kiürítése után.

Janusz Pogonowski

A poznani munkásfelkelés kezdete 1956. június 28-án.

Tankok a városban, háttérben a füstölő ávós-központ.

Jerzy Hoffman: Magyarország – 1956 – című levelezőlapon is terjesztett grafikája.

„El a kezekkel Magyarországtól” – tüntetés Varsóban

Az 1956. október 23-i budapesti tüntetés. Előtérben a lengyel nemzeti címer, mögötte a transzparens szövege: Szolidaritást a lengyel néppel!

A Magyar Intézet Varsóban. A felirat alatt lévő könnyező galamb a magyar tragédia jelképe. A virágkoszorú előtt adománygyűjtő láda.

Wacław Felczak előadást tart az emlékkönyv átadásának ünnepén
(Balról jobbra: Kiss Gy. Csaba, Józef A. Gierowski rektor, Jerzy Wyrozumski professzor).

Henryk Wereszycki professzor köszönti
az ünnepeltet.

Edward Stachura,
a lengyel irodalom
„kaszkadőre”.

A krakkói Wawel

Báthory István
sírja a Wawel
Székesegyházában.

Teleki Pál, Antall József, Varga Béla
és Balló Zoltán emléktáblája
a krakkói Szent Márk templomban.

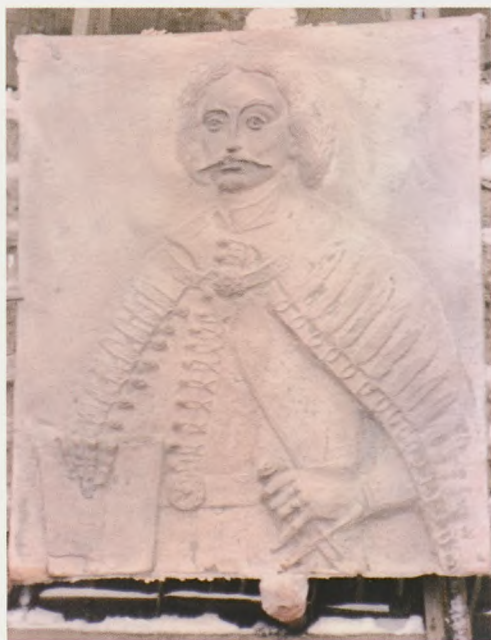

A Balassi-emléktábla öntése

Magyar fiatalok a krakkói
Balassi-emléktáblánál.

A Balassi-emléktábla
a sikeres öntés után.

Köszönőbeszéd a díszpolgári cím átadásának ünnepségén a krakkói Városházán

A skomielnai gyermekegyüttes a magyar Himnuszot játsza

II. János Pál és Duklai Szent János emlékműve –
hátterben a duklai kolostortemplommal

Somogyi Győző festőművész salgföldi kopjásai
a 2003-as krosnói Balassi-ünnepségen

A Balassi-emléktáblát leleplező ünnepség a kamienieci várban

A Balassi-emléktábla ünnepélyes leleplezése
a Nowy Zmigród-i líceum falán.

Résztvevők a Mistral együttes és Zsille Gábor költő

Az alsóvárban elhelyezett
Balassi-emléktábla

A bieczy városháza

A Pustki-hegyi katonatemető négy magyar sírja – a háttér
kőoszlopán a magyar Szentkorona kőmása

A 131 sírt felújító
Magyar Hadtörténeti
Intézet és Múzeum
munkatársai
dr. Holló József
altábornagy vezetésével
a Pustki-hegyi temető
központi magyar
emlékművénél

A „Bem-Petőfi székelykapu” avatása Tarnówban 2002-ben

A fürdőhelyet alapító Szalay József emléktáblájának avatása Szczawnicában

A krakkói Jagelló Egyetemet és a Lengyel Tudományos Akadémiát támogató Szalay József arcképe

A nedeci vár

Báthory András püspök síremléke
a barczewói ferences-templomban

II. János Pál magyar gyermekeket áld meg Kinga szentté avatásán
Ózandecban

2245/10

Kovács István (Budapest, 1945) költő, műfordító, történész, diplomata – volt krakkói főkonzul. 1968-ban az ELTE Bölcsészkarának történelem és lengyel szakán végzett. Költőként az 1969-ben napvilágot látott *Elérhetetlen föld* című antológiában mutatkozott be. Eddig hét verseskötete jelent meg, legutóbb *Az idő torkában* című kötete (2007-ben). *A gyermekkor tündöklete* című regényéből

2006-ban *Budakeszi srácok* címmel film készült. Az 1970-es évektől foglalkozik hivatásszerűen a magyar–lengyel kapcsolatok kutatásával, népszerűsítésével. E területen az elmúlt két évben megjelent munkái többek között *A lengyel légió lexikona, 1848 – 1849* és az „Egy a lengyel a magyarral”. *A szabadságharc ismeretlen lengyel hősei. A barátság anatómiája* Első könyve, amely szintén 2007-ben látott napvilágot, 1867-ig tekint át a magyar–lengyel kapcsolatokat. E Második könyv az 1939-től máig tartó korszak közös sorfordító eseményeivel ismerteti meg. A művelődéstörténeti rész Balassi Bálint és Báthory István dél-lengyelországi, mazúriai és litvániai útjait járja be, felvillantva kereszteződéseiben a ma tanulságait is. A kötet tengelyében Krakkó áll, amely a magyar kultúrában betöltött hajdani szerepe révén is mind vonzóbb célállomása „a nagyvilág magyar vándorainak”.

Ára: 2 900 Ft

KOVÁCS ISTVÁN A barátság anatómiája – *Második könyv*